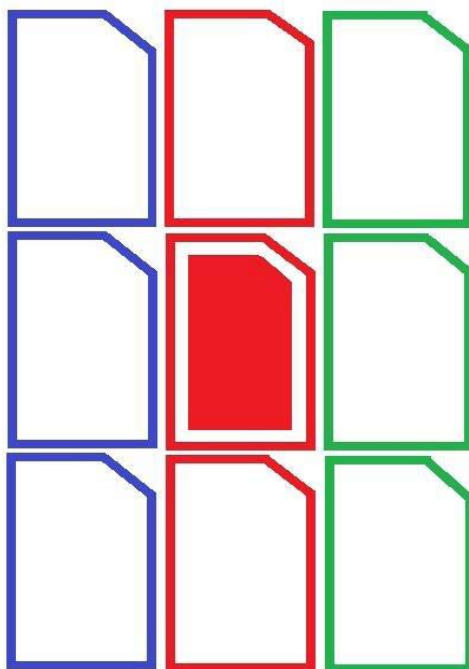

ШЕСТА МЕЃУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„МОЖНОТО, РЕАЛНОТО И ВИРТУЕЛНОТО ВО СОВРЕМЕНИОТ СВЕТ”

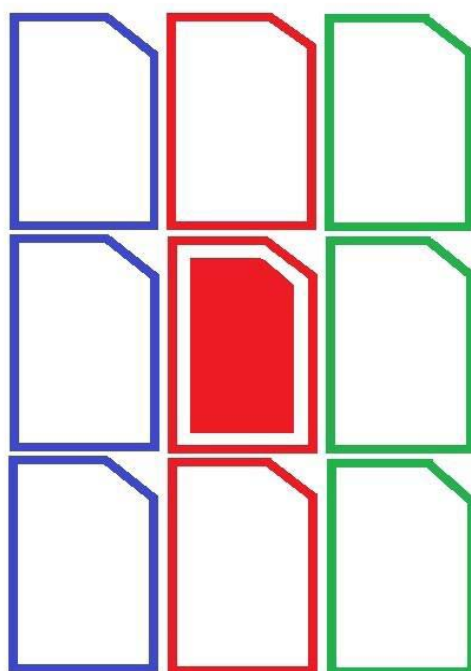
PROCEEDINGS

ЗБОРНИК
НА ТРУДОВИ

14-15.09.2016, Скопје

SIXTH INTERNATIONAL ACADEMIC CONFERENCE
"THE POSSIBLE, THE REAL AND THE VIRTUAL IN THE MODERN WORLD"

14-15 September 2016, Skopje

**EUROPEAN
UNIVERSITY**
R. M A C E D O N I A

P R O C E E D I N G S

Skopje, September, 2016

EUROPEAN
UNIVERSITY
R. M A C E D O N I A

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

Скопје, септември, 2016

CIP – Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека “Св. Климент Охридски”, Скопје

3(062) (0.034.44)

МЕЃУНАРОДНА научна конференција “Можното, реалното и виртуелното во современиот свет” (6 ; 2016 ; Скопје)

Можното, реалното и виртуелното во современиот свет [Звучен запис] : зборник на трудови / Шеста меѓународна научна конференција, Скопје, 14 – 15.09, 2016 = The possible, the real and the virtual in the modern world : proceedings / Sixth International scientific conference, 14 – 15 September 2016, Skopje. – Скопје : Европски Универзитет – Република Македонија = Skopje : European university – Republika Makedonija, 2016. – 1 оптички диск ; 12 см

Текст на мак. и англ. јазик

ISBN 978-608-4574-75-0

1. Насп. ств. насл. – I. International scientific conference

“The possible, the real and the virtual in the modern world” (6 ; 2016 ; Скопје) види Меѓународна научна конференција “Можното, реалното и виртуелното во современиот свет” (6 ; 2016 ; Скопје)

а) Општествени науки – Собири – CD - а

COBISS.MK – ID 101843978

Publisher:

European University Republic of Macedonia

For the publisher:

PhD Bojo ANDRESKI

Honorary Committee

1. Prof. Bojo Andreski, PhD - President of the European University Republic of Macedonia (EURM), Skopje;
2. Prof. Biljana Andreska, PhD - Bogdanovska - Director General of EURM;
3. Assist. Prof. Alexandra Andreska Sarevska, PhD - Director of EURM.

Program Committee

1. Prof. Lidia Naumovska, PhD - Rector, EURM, Chairman;
2. Assist. prof. Elizabeta Stamevska, PhD - Secretary General, EURM;
3. Prof. Savica Dimitrieska, PhD - Dean, Faculty of Economics, EURM;
4. Prof. Atanas KOZAREV, PhD - Dean, Faculty of Detectives and Criminology, EURM;
5. Prof. Jana Maneva Cuposka, PhD - Dean, Faculty of Art and Design, EURM;
6. Prof. Dr. Vlado Vankovski, PhD - Dean, Faculty of Dentistry, EURM;
7. Prof. Slobodan Shajnoski, PhD - Dean, Faculty of Political Science, EURM;
8. Prof. Dinka Zlateva, Faculty of Economics, PhD - "Neophit Rilski" Blagoevgrad, Bulgaria;
9. Prof. Miroljub Jetic, University of Belgrade PhD - Faculty of Political Science, Republic of Serbia;
10. Academician Smajo Shabotic, PhD - International Balkan Academy, Republic of Montenegro;
11. Assist Prof. Abdullah Ismailolu, PhD - University in Istanbul, Republic of Turkey;
12. Prof. Bekir Cinar, PhD - "Epoca University", Tirana, Albania;
13. Prof. Hasan Mehmeti, PhD - "University of Medicine, Department of Dentistry," Pristina, Kosovo.
14. Prof. Marko Sostaric, Civil Engineering Institute Zagreb Republic of Croatia;
15. Prof. Marina Ranisavljev Kocareva, PhD - Visoka Tekstilna Strukovna Škola za Dizajn, Tehnologiju i Menadžment – DTM

Organizing Committee:

1. Prof. Zivko Andrevski - Chairman;
2. Assoc. Prof. Victoria Kafedziska - Member;
3. Assist. Prof. Biljana Todorova - Member;
4. Assist. Prof. Blagojce Naumoski – Member;
5. Teaching Assist. Marjan Gaberov - Secretary;
6. Teaching Assist. Violeta Paunkovska - Secretary;
7. Teaching Assist. Ebru Ibish - Secretary;
8. Samuel Krstevski - Computer Processing;
9. Assist. Prof. Lidia Davidovska – Translator

Printing

ABC print – Skopje

Circulation:

100

Издавач:

Европски Универзитет Република Македонија

За издавачот:

Проф. д-р Бојо Андрески

Почесен одбор

1. Проф. д-р Бојо Андрески – Претседател на Европски Универзитет Република Македонија (ЕУРМ), Скопје;
2. Проф. д-р Билјана Андреска – Богдановска – Генерален директор на ЕУРМ;
3. Доц. д-р Александра Андреска Саревска - Директор на ЕУРМ.

Програмски одбор

1. Проф. д-р Лидија Наумовска – Ректор, ЕУРМ, претседател;
2. Доц. д-р Елизабета Стамевска - Генерален секретар, ЕУРМ;
3. Проф. д-р Савица Димитриеска – Декан, Факултет за економски науки, ЕУРМ;
4. Проф. д-р Атанас Козарев – Декан, Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ;
5. Проф. д-р Јана Манева Чупоска – Декан, Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ;
6. Проф. д-р Владо Ванковски – Декан, Факултет за стоматологија, ЕУРМ;
7. Проф. д-р Слободан Шајноски – Декан, Факултет за политички науки, ЕУРМ;
8. Проф. д-р Динка Златева, Факултет за економски науки “Неофит Рилски“ Благоевград, Бугарија;
9. Проф. д-р Мирољуб Јефтиќ, Универзитет во Белград - Факултет за политички науки, Р. Србија;
10. Академик д-р Смајо Шаботиќ, Меѓународна балканска академија, Р. Црна Гора;
11. Доц. д-р Абдулах Исламоглу, Универзитет во Истанбул, Р. Турција;
12. Проф. д-р Бекир Чинар, “Епока Универзитет”, Тирана, Албанија;
13. Проф. д-р Хасан Мехмети, “Универзитет за медицина-катедра стоматологија”, Приштина, Косово;
14. Доц. д-р Марко Шоштариќ, Градежен институт Загреб, Република Хрватска;

15. Проф. д-р Марина Ранисављев Коцарева – Висока текстилна струковна школа за дизајн, технологија и менаџмент – ДТМ.

Организационен одбор:

1. Проф. д-р Живко Андревски – претседател;
2. Проф. д-р Викторија Кафеџиска – член;
3. Доц. д-р Билјана Тодорова – член;
4. Доц. м-р Благојче Наумоски – член;
5. Асс. м-р Марјан Габеров - секретар;
6. Асс. м-р Виолета Паунковска – секретар;
7. Асс. м-р Ебру Ибиш – секретар;
8. Самоил Крстевски – компјутерска обработка;
9. Доц. д-р Лидија Давидовска – лектор.

Печати:

АВС принт – Скопје

Тираж:

100

СОДРЖИНА:

1) Стефанија Агрова, Методија Дојчиновски, “ТРАНСНАЦИОНАЛНИОТ ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ КАКО ЗАКАНА ЗА НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ”.....	16
2) Живко Андревски, “СИТЕ ЛИЦА НА ИСТРАЖУВАЊАТА НА ЈАВНОТО МИСЛЕЊЕ”.....	21
3) Цихан Ахмед, “ПРАВАТА НА ЧОВЕКОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА – НОРМАТИВНО И СТВАРНО”.....	26
4) Филимена Божиновска, Стефанија Агрова, “ИСКОРИСТУВАЊЕ НА СЛУЖБЕНАТА ДОЛЖНОСТ СО ЦЕЛ ДА СЕ ПРИКРИЕ КРИВИЧНОТО ДЕЛО ПОЛИЦИСКА БРУТАЛНОСТ ВО СЕМЕЈСТВО”.....	33
5) Марјан Габеров, “КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ НА КРИМИНАЛИТЕТОТ НА НАСИЛСТВО”.....	42
6) Андон Дамовски, “ИДЕОЛОШКИ ПРИСТАПИ ВО СОЦИЈАЛНАТА ПОЛИТИКА”	49
7) Lidiја Davidovska, “REALISTIC FRAMES OF THE VIRTUAL”.....	60
8) Branko Dimeski, Aleksandra Patoska, “PUBLIC MANAGEMENT EFFORTS AND SOME KEY SOCIO-ECONOMIC RELATIONSHIPS IN PREDOMINANTLY RURAL COUNTIES IN CROATIA DURING IPARD PERIOD (2007 - 2013)”.....	68
9) Савица Димитриеска, Александра Станковска, “ВИРТУЕЛЕН ШОПИНГ: РЕАЛНОСТ ИЛИ ФАНТАЗИЈА”.....	77
10) Методија Дојчиновски, Кире Јанев, “ОПШТЕСТВЕНА УЛОГА НА АРМ ВО ИЗГРАДБАТА НА НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА”.....	89
11) Зоран Ѓурески, Маја Ѓуреска, “ПРОШИРЕНА И ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ, МОЖНОСТИ ЗА НИВНО ПРАКТИКУВАЊЕ ВО ДИЗАЈНОТ НА ЕНТЕРИЕР”.....	100

12) Маја Ѓуреска, Зоран Ѓурески,	
“ВИСТИНСКОТО ЛИЦЕ НА МОДАТА”.....	110
13) Емануела Есмерова,	
“МОЖЕН, РЕАЛЕН МАКЕДОНСКИ СОВРЕМЕН ИНОВАТИВЕН МЕНАЏМЕНТ”	117
14) Dinka Zlateva, Ani Atanasova, Victorya Kalaidjieva,	
“ENTREPRENEURSHIP, INNOVATIONS AND ONLINE MARKETING AS FACTORS TO INCREASE THE COMPANIES’ COMPETITIVENESS”.....	124
15) Virginia Zhelyazkova,	
“ECO-EFFICIENCY: CONCEPT AND EVOLUTION”.....	135
16) Ебру Ибиш,	
“РЕСТОРАТИВНА ПРАВДА СПРЕМА ДЕЦА (МАЛОЛЕТНИЦИ)”.....	141
17) Кире Јанев,	
“ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ РАСТОТ НА ТЕРОРИЗМОТ НА БЛИСКИОТ ИСТОК”.....	152
18) Сашо Јаневски, Јован Пехчевски,	
“СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА НА НЕСТРУКТУИРАНИ ПОДАТОЦИ СО ПОДДРШКА НА BIG DATA ТЕХНОЛОГИЈАТА”.....	161
19) Михаела Јовановска, Јован Пехчевски,	
“ПОДОБРУВАЊЕ НА ТЕХНОЛОГИЈАТА КАЈ МАКЕДОНСКИТЕ БИЗНИСИ СО КОРИСТЕЊЕ НА NoSQL БАЗИ НА ПОДАТОЦИ”.....	170
20) Ognyana Stoichkova, Ljupco Stojceski,	
“EDUCATION DEVELOPMENT PROBLEMS IN BULGARIA”.....	178
21) Викторија Кафециска,	
“МЕНАЏЕРСКИТЕ ОДЛУКИ И ЕТИЧКИТЕ НОРМИ”.....	185
22) Тања Каурин,	
“КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА ПРАВНАТА РАМКА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ЛИКВИДНОСНИОТ СИСТЕМ ВО БАНКАРСКИОТ СЕКТОР”.....	192
23) Yakim Kitanov,	
“OPERATIONAL RISK MANAGEMENT IN BANKS – PRINCIPLES AND APPLICATION”.....	202
24) Атанас Козарев,	
“УЛОГАТА НА ПРИВАТНИТЕ ДЕТЕКТИВИ ВО НОВИОТ МОДЕЛ НА КРИВИЧНА ПОСТАПКА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА”.....	209

25) Зоран Колев,	
“РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОД”.....	225
26) Тања Крстева, Драган Павловиќ- Латас,	
“ДЕЛУВАЊЕТО НА ЕКОНОМСКАТА ПРОПАГАНДА ВРЗ ЧУВСТВОТА НА КУПУВАЧИТЕ”.....	237
27) Тања Крстева, Драган Павловиќ- Латас,	
“КРЕИРАЊЕ НА ПРОПАГАНДНА ПОРАКА”.....	252
28) Аљоша Љочески, Зоран Гацовски, Јован Пехчевски,	
“СИСТЕМ ЗА ДЕТЕКЦИЈА И ПРЕВЕНЦИЈА НА РАНЛИВОСТИ КАЈ ЈуТ”.....	263
29) Стојанка Манева Чупоска – Јана, Елизабета Стамевска,	
„МОЖНИТЕ ЕТНО-МОТИВИ И НОСИИ, КРЕИРАНИ ВО РЕАЛНА СОВРЕМЕНА МОДНА КОЛЕКЦИЈА“.....	275
30) Иван Минев,	
“ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА ВАРДАРСКА ДОЛИНА”.....	286
31) Невенка Милева, Јован Пехчевски,	
“ПРЕДНОСТИ И НЕДОСТАТОЦИ КОИ ГИ НУДИ ФРИЛЕНСИНГОТ”.....	289
32) Лидија Наумовска,	
“ВИРТУЕЛНИТЕ НАБАВКИ ГИ ПЛАШАТ КУПУВАЧИТЕ”.....	301
33) Благојче Наумоски,	
“КОНЦЕПТОТ НА ИМАГИНАРНОТО, ТЕНДЕНЦИИТЕ КОН ВИРТУЕЛНОТО, ПРЕДИЗВИЦИТЕ И ПРЕОБРАЗБИТЕ НА СОВРЕМЕНИОТ ИЗРАЗ НА ДЕНЕШНИОТ УМЕТНИК”.....	310
34) Верица Неделковска,	
“БРИЛИЈАНТНАТА СТРАНА НА ОПТИМИЗМОТ, КАКО СОВРЕМЕНА АЛАТКА ЗА ПОЗИТИВНО ОРГАНИЗАЦИСКО ОДНЕСУВАЊЕ”.....	316
35) Верица Неделковска, Оливера Трајкоска,	
“РАЗВОЈОТ НА ИНДУСТРИЈАТА ЗА УБАВИНА – КУЛТ ИЛИ ТЕРОР НА НОВОТО ВРЕМЕ?”.....	322
36) Verica Najdovska,	
“PROMOTION AS A CHALLENGING VENTURE, FOR A FURNITURE BUSINESS”.....	333

37) Petya Stoianova Pachkova,	
“REALITIES AND POSSIBLE SCENARIOS FOR THE FUTURE OF MIGRATION WAVES”.....	339
38) Александра Патоска, Бранко Димески,	
“УСЛОВИ ШТО ТРЕБА ДА ГИ ИСПОЛНУВА ПРЕДМЕТОТ НА МЕЃУНАРОДНИОТ ДОГОВОР ЗА ПРОДАЖБА”.....	346
39) Виолета Паунковска,	
“ШТО ДОНЕСЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА СО МЕЃУСЕБНАТА ЗАВИСНОСТ, ПОВРЗАНОСТ И ИНТЕГРИРАНОСТ НА СОВРЕМЕНИОТ СВЕТ”.....	353
40) Магица Прошева, Јован Пехчевски,	
“ПРОЦЕНА НА РИЗИК КАЈ АВТОМОБИЛСКОТО ОСИГУРУВАЊЕ КОРИСТЕЈЌИ ТЕХНИКИ НА ПОДАТОЧНО РУДАРЕЊЕ”.....	362
41) Васко Стамевски, Елизабета Стамевска,	
“КРИМИНАЛИТЕТОТ ВО ОСИГУРУВАЊЕТО”.....	370
42) Анита Скрческа,	
“МЕЃУНАРОДНОТО ОДАНОЧУВАЊЕ НА ДОБИВКАТА И ПРОБЛЕМАТИКАТА ЗА УТВРДУВАЊЕ НА ИНТЕРНИТЕ ЦЕНИ ВО МУЛТИНАЦИОНАЛНИТЕ ПРЕТПРИЈАТИЈА”.....	380
43) Александра Станковска, Савица Димитриеска,	
“ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВОЈ НА ПАЗАРОТ ЗА ДЕРИВАТИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА”.....	385
44) Стојан Славески,	
“МАКЕДОСКО-ГРЧКАТА СОЦИЕТАЛНА БЕЗБЕДНОСНА ДИЛЕМА: РЕАЛНА ИЛИ ИМАГИНАРНА НЕКОМПАТИБИЛНОСТ?”.....	393
45) Анис Сефиданоски, Јован Пехчевски,	
“ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛЕГЕНЦИЈА ЗА РАЗВОЈ НА СИСТЕМИ ЗА ОБУКА НА ДАЛЕЧИНА”.....	413
46) Билјана Тодорова,	
“ДОГОВОРОТ ЗА ВРАБОТУВАЊЕ ВО ПРАКТИКАТА”.....	421
47) Живко Андревски, Билјана Тодорова,	
“УСТАВНОТО СУДСТВО – ЗАШТИТНИК НА ФОРМАЛНИОТ ИЛИ НА РЕАЛНИОТ УСТАВЕН АКТ”.....	431

48) Александар Трајковски,	
“КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА ТЕРОРИСТИЧКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ТЕРОРИСТИТЕ-ПОЕДИНЦИ СО ЛЕВИЧАРСКА И ДЕСНИЧАРСКА ИДЕОЛОГИЈА ВО СВЕТОТ”	437
49) Марија Цизалоска,	
“ДИГИТАЛНИ ПАРИ – BITCOIN”.....	449
50) Слободан Шајноски,	
“УСТАВНОСТА, ПОЛИТИКАТА И ПРЖИНСКИОТ ДОГОВОР”.....	456
51) Ruben Nuredini, Bekim Fetaji, Azir Aliu, Jovan Pehcevski,	
“BIOLOGICALLY INSPIRED OBSTACLE AVOIDANCE SYSTEM BASED ON VISUAL RECEPTOR”	461
52) Ruben Nuredini, Jovan Pehcevski, Bekim Fetaji, Azir Aliu,	
“ISSUES AND TRENDS IN GLOBAL PATH PLANNING METHODS FOR AUTONOMOUS MOBILE AGENTS”	474
53) Jovan Pehcevski, Anis Sefidanoski	
“DISTRIBUTED VIRTUAL ENVIRONMENT FOR COSTOMER SUPPORT AT A DISTANCE USING 3D INTERACTIVE GRAPHICS”	491

м-р. Стефанија Агрова,

Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ – Скопје, автор

проф. д-р. Методија Дојчиновски, Воена Академија „Генерал

Михајло Апостолски“ - Скопје, коавтор

ТРАНСНАЦИОНАЛНИОТ ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ КАКО ЗАКАНА ЗА НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ

Абстракт

Истражувањата на безбедносните студии се трудат да бидат поставени во проширениот и продлабочен контекст, но безбедносното опкружување од нас бара да не го напуштиме традиционалниот пристап кон прашањето за безбедноста. Различните облици на загрозување се покомплексни поради одредени фактори, впрочем истите се и тежки за дефинирање, а голем дел од нив го менуваат обликот и начинот на дејствување. Од друга страна пак, грижите, проблемите и претпазливоста на националната безбедност доаѓаат од природата на заканите. Динамиката со кои истите се случуваат дополнително го усложнуваат нивното потекло, утврдувањето на причините а секако и нивното намалување. Сложеното меѓународно опкружување се претпоставува дека во иднина ќе станува се посложено. Од ова, произлегува дека заканите кои и се случуваат на националната безбедност се во постојана променлива состојба. Транснационалниот организиран криминал е глобална закана, но неговите ефекти се чувствуваат на локално ниво. Истиот овој вид на криминал има моќ да дестабилизира цели држави и региони. Организираното мрежно работење, иновативните тактики, стратегии и технологии со кои се служат криминалците доведува до остварување на нивните цели како на пример перење на пари преку банкарски сметки, сексуална експлоатација на жени и деца, ситни кражби, кражби на автомобили, насилства и огромен број злосторства. Под негово влијание се без исклучок и развиените и државите во развој. Иако организираниот криминал е вкоренет уште многу одамна, за да може државата да ги превенира, да одговори и да ги сузбие овие асиметрични закани потребно е нивно постојано следење и анализа. Активностите на овој вид на криминал претставуваат реална закана по националната безбедност.

Клучни зборови: асиметрична закана, транснационален организиран криминал, закана, национална безбедност, организиран криминал

TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME AS A NATIONAL SECURITY THREAT

Abstract

Research on security studies seeks to be placed in an expanded and deepened context, but the Security environment requires not abandon the traditional approach to the security issue. Different types of threads are more complex due to certain factors, besides those factors are hard to be defined, and great part of them change their form and way of operating. On the other hand, national security treats' concerns, problems and alertness arise from the nature of the threats. The dynamic of their occurrence further complicates the detecting their origin, determining the causes and their diminution. The complex international surrounding is supposed to become more complex in future. According to this, the threads to the national security are in constantly changing condition. Transnational organized crime is a global threat, but its effects are felt on a local level. This same kind of crime has the power to destabilize entire nations and regions. Organized networking, innovative tactics, strategies, Technologies that are used by the criminals lead to achieving of their goals for example money laundry through bank accounts trafficking for sexual exploitation of women and children, petty thefts, car robbery, violence and enormous kinds of crimes. Both developed and developing countries are influenced by this. Although the organized crime is deeply rooted long time ago, constant monitoring and analysis is needed so the state can prevent, respond and suspend these asymmetric threats. The activities of this type of crime are a real threat to national security.

Keywords: *Asymmetric threat, transnational organized crime, national security, organized crime*

Вовед

Различните облици на загрозување се покомплексни поради одредени фактори, впрочем истите се и тешки за дефинирање, а голем дел од нив го менуваат обликот и начинот на дејствување. Од друга страна пак, грижите, проблемите и претпазливоста на националната безбедност доаѓаат од природата на заканите. Динамиката со кои истите се случуваат дополнително го усложнуваат нивното потекло, утврдувањето на причините а секако и нивното намалување. Сложеното меѓународно опкружување се претпоставува дека во иднина ќе станува се посложено. Од ова, произлегува дека заканите кои и се случуваат на националната безбедност се во постојана променлива состојба. Специфичноста на загрозувањето, веројатноста на неговото избивање, обемот на последиците од истото можат да ни ги адресираат изворите на заканата.

Влијание на транснационалниот организиран криминал врз безбедноста

Транснационалниот организиран криминал се смета дека претставува директна егзистенцијална закана за државата. Зошто е тоа така? Секоја година, транснационалниот организиран криминал генерира околу 870 милијарди американски долари, со тоа се заканува на мирот и безбедноста на луѓето, што доведува до кршење на човечките права, потпокување на економскиот, социјалниот, културниот и политичкиот развој на општествата во целиот свет.¹ Оттука, влијанието кое го има врз безбедноста, и начинот на неговото откривање е последователно комплексно, и во овој дел доаѓа до израз некогата асиметрија. На разузнавачките служби им е значително отежнето нивното следење.² Воведување на шенген-зоната на Европско тло, создавањето на глобални градови и огромното подобрување во патниот сообраќај придонесуваат за зголемено создавање на криминалните организации кои оперираат во многу земји, без зголемен ризик или трошоци.³ Заради неговата проактивност, се случува и искористување можноста т.е. пропустите на судството и полицијата. Ова воедно претставува и закана за безбедноста заради можноста да се зголеми корупцијата во државата (општо е познато дека транснационалниот организиран криминал функционира во општества каде институциите се неефикасни, ја поддржуваат корупцијата и затворската казна е малку веројатна). Кога веќе корупцијата⁴ е во прашање, на национално ниво може да се дестабилизира внатрешната кохезија, штетноста од истата може да биде одвраќање од легални бизниси, и тоа е уште една штетна појава предизвикана од транснационалниот организиран криминал. На меѓународно ниво, транснационалниот организиран криминал ги поткопува нормите и институциите што се клучни за одржување на меѓународниот систем.⁵ Друга појава која е карактеристична кога се случуваат криминалните активности се пренасочувањата на финансиските средства, што од друга страна предизвикува државите да се соочуваат со недостиг на ресурси. Овие и мал милион други појави негативно се одразуваат на безбедноста на секоја држава (што досега ни се покажало и во пракса). Тоа е така заради тоа што справувањето на државите со асиметричните закани не е воопшто со позитивен предзнак. И постојат причини за истото. Континуираната напредна технологија значи многу за нивниот брз развој. Соработката на разузнавачките служби кои се клучни за нивно сузбивање, некогаш е ограничено, некогаш не корисно, некогаш трпи неуспеси. Друга важна причина за споменување е правната пречка (законите кои важат во една не се случај и во друга држава).

¹ <https://www.unodc.org/toc/en/index.html?lf=1&lng=en> посетена на 12.08.2016г.

² Исто.,

³ Пикарели. Т. Џон., *Меѓународен организиран криминал – Студии по безбедност*, Рутлеџ 2008, 455стр.

⁴ Распространетата корупција ги уништува довербата и легитимноста на државата меѓу народот.

⁵ Пикарели. Т. Џон., *Меѓународен организиран криминал – Студии по безбедност*, Рутлеџ 2008, 462стр.

И секако, треба да се има во предвид и фактот дека за овие криминални мрежи работат високообразовани поединци.⁶

Меѓународни инструменти против транснационалниот организиран криминал

Доколку кон овој вид на организиран криминал пристапиме како кон комплексна закана за безбедноста, за одговор на истата ќе ни биде потребна реакција и пристап кој е повеќеслоен.⁷ Пред да се споменат меѓународните инструменти против овој вид на криминал, интересно е да се разгледаат одговорите т.е проблемите со кои се соочуваат државите во тој контекст. Ако се имаат во предвид улогата на државата и проблемите со кои се соочува, потребен е и соодветен одговор. Мрежно поврзана власт би претставувала дел од соодветниот одговор.⁸ Зошто е тоа така? Разузнавачките служби го имаат клучниот дел во превенција, откривање и сузбивање на транснационалниот организиран криминал. Нивниот неуспех, до одредена мера, би можел да им се препушти на начинот на размислување на водството во тие служби. Оттука, важно е информациите од терен да протекуваат и хоризонтално во хиерархијата, не само вертикално. Понатака, важно е разбирањето на природата на заканата, како и децентрализацијата на прибирање, анализа и контрола на информациите кои пристигнуваат од терен. Опсегот на избори е голем и во зависност со ресурсите на националната безбедност. Може да се одбере релативно пасивна политика на чекање (додека заканите се појават) или активна политика (да се дочекаат додека се мали и со низок потенцијал).⁹ Како главен меѓународен документ за борба против транснационалниот организиран криминал е Конвенцијата на Обединетите нации против транснационален организиран криминал.¹⁰ Земјите кои го ратификуваат овој инструмент се посветуваат на преземање низа мерки против транснационалниот организиран криминал, вклучувајќи го создавањето на домашните кривични дела (учество во организирана криминална група, перење пари, корупција и опструкција на правдата), донесување на нови и убедливи рамки за екстрадиција, заемна правна помош и соработка за спроведување на законот, промовирање на обука и техничка соработка за изградба и надградба на потребниот капацитет на националните власти. Сепак од големо значење се посебни три дополнителни протоколи на оваа Конвенција. Станува збор за: Протокол за спречување ,

⁶ Квинг, Т., *Да се види невидливото – Разузнавањето за националната безбедност во несигурно време*, Магор – Скопје 2009, 19стр.

⁷ Пикарели, Т. Џон., *Меѓународен организиран криминал – Студии по безбедност*, Рутлеџ 2008, 454стр.

⁸ Квинг, Т., *Да се види невидливото – Разузнавањето за националната безбедност во несигурно време*, Магор – Скопје 2009, 21стр.

⁹ Бузан, Б., *Луѓе држави и страв (проблемот со националната безбедност во меѓународните односи)*, Академски печат – Скопје 2010, 113стр.

¹⁰ Истата е усвоена со резолуција 55/25 од 15 ноември 2000 година, од страна на Генералното Собрание. Стапена е на сила од септември 2003 година во Палермо – Италија, каде претходно била свикана политичка конференција на највисоко ниво, и каде претходно била отворена за потпишување од страна на земјите членки. Конвенцијата претставува голем чекор напред во бробата против транснационалниот организиран криминал и го означува признавањето од страна на земјите-членки на сериозноста на проблемите што произлегуваат од неа, како и потребата да се поттикне и да се зајакне меѓународната соработка со цел да се справи со овие проблеми.

сузбивање и казнување на трговијата со луѓе (посебно жени и деца), Протокол за борба против криумчарење на мигранти по копнен, воден и воздушен пат, и Протокол против недозволено производство и трговија со огнено оружје, нивни делови и муниција.¹¹ Истите овие, меѓународни правни инструменти ги има ратифкувано и Република Македонија.¹²

Заклучок

Улогата на државата била и ќе биде во насока на поддршка и развој на нејзините интереси и просперитет, а истовремено заштитувајќи се од закани. Затоа е важно да се запази почитувањето на меѓународното право, поширокото разгледување на заканите, проценка на истите, и во континуитет да се набљудуваат реалните ризици. Опасноста од транснационален организиран криминал се појавува кога заканата теоретски нема ама баш никаква поврзаност со ситуацијата на терен, затоа е важно не само разбирање на заканите како такви, туку и разбирање на слабостите на државата која е објект на заштита на националната безбедност.

Conclusion

The role of the state has been and will be to support and develop its interests and prosperity while protecting from threats. It is therefore important to maintain respect for international law, broader consideration of threats, assessing them, and to continuously monitor the real risks. The threat of transnational crime organized occurs when threat theory would absolutely nothing to do with the situation, it is important not only understanding of the threats as such, but also understanding the weaknesses of the state that is the object of protecting national security.

Користена литература

- Бузан, Б., *Луѓе држави и страв*, Академски печат, Скопје 2010
- Георгиева Лидија, *Менаџирање на ризици*, Филозофски факултет – Скопје, 2006
- Котовчевски, М., Национална безбедност на Република Македонија – II дел, Македонска цивилизација – Скопје, Скопје
- Котовчевски, М., Национална безбедност на Република Македонија – III дел, Македонска цивилизација – Скопје, Скопје
- Пикарели. Т. Џон., *Меѓународен организиран криминал – Студии по безбедност*, Рутлеџ 2008
- www.fas.org/irp/offdocs/pdd
- www.cia.gov
- www.unodc.org
- www.nationalgeographic.com
- www.dailymail.co.uk
- www.pravo.org.mk
- www.novamakedonija.com.mk

¹¹ <https://www.unodc.org/unodc/treaties/CTOC/> посетена на 09.08.2016г.

¹² <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=5656> посетена на 12.08.2016г.

СИТЕ ЛИЦА НА ИСТРАЖУВАЊАТА НА ЈАВНОТО МИСЛЕЊЕ

Анстракт

Факт е дека јавното мислење е чест предмет на анкетни истражувања, најчесто за рејтингот на политичките партии, државните и партиските функционери. Вообичаено при презентација на резултати од истражувањето видлив степен на јавност добиваат рејтингот на политичките партии и на нивните лидери.

Се разбира, истражувачките проекти содржат и многу други елементи и сознанија, кои се познати за нарачателот и истражувачкиот тим, а многу ретко во пошироката јавност.

Трудот има цел да ги објасни сите димензии на истражувачките проекти на јавното мислење и да се осврне на можниот сооднос меѓу презентираниите резултати и сознанијата за реалноста.

Клучни зборови: *истражувачки проекти, јавно мислење, резултати од истражување, реални состојби, расчекор.*

ALL ASPECTS OF THE RESEARCH ON PUBLIC OPINION

Abstract

It is a fact that the public opinion is often a subject to research and surveys, most commonly being conducted to show the rating of the political parties, and state officials. Usually, during the presentation of the results from these surveys, a notable accent is given on the rating of the political parties and their leaders.

Of course, these research projects include lot of additional information, which are known to the owner of the survey and the research team, but are rarely known to the public.

This paper aims to explain all the dimensions of these research projects of public opinion and to address the possible correlation between the presented results and the actual findings.

Keywords: *research projects, public opinion, rating of political parties, public surveys.*

Вовед

Кога се истражува јавното мислење, вообичаено се поаѓа од претпоставката дека во општествениот живот има доволно ситуации кои претставуваат проблем или можат да бидат проблематични. Тоа ја инспирира јавноста да зазема мислење, ставови, гледишта, идеи, акции и

размисли во однос на тие и такви проблематични ситуации. За јавноста се верува дека има траен или релативно активен однос спрема состојбите, прашањата, проблемите и дилемите кои се актуелни во даден временски период или, како што е случај со рејтингот на политичките субјекти во една држава, како расположение во однос на власта и опозицијата и за изборно изјаснување - што се смета за редовна истражувачка можност.

Во ова разгледување не е тема кои се условите што треба да ги исполнува еден истражувачки проект за од него да се очекуваат и да се добијат квалитетни, точни, прецизни истражувачки сознанија и нивна презентација. Тематскиот круг е насочен кон соодносот меѓу целината на методолошки втемелен истражувачки резултат и неговата најчеста интерпретација и присутност во јавноста (најмногу преку масовните медиуми и во рамките на политичкиот живот, односно во политичкиот натпревар меѓу ривалските политички субјекти и нивните организирани пројави на политичката сцена). Накусо, многу е поголема истражувачката опфатеност на прашања во однос на тоа што се пласира и се нагласува во јавното комуницирање на резултатите и нивното толкување.

Најбитни елементи на истражувањето на јавното мислење

Прашањата кои се поставуваа до анкетираниите во рамките на истражувањето на јавното мислење се многубројни, различно структурирани, со одговори кои се од затворен тип (така што анкетираниот се изјаснува за понудените алтернативи) или од отворен тип - каде што се собира слободно искажаното мислење на испитаникот, а потоа се елаборира (се групира, се толкува, се сместува во извештајот од истражувањето).

По правило, истражувањето се амбицира да се добие поширока и подлабока слика за состојбата на мислењата, ставовите, гледиштата, идеите, подготвеноста за акција и вреднувањето на определени состојби, субјекти, односи, процеси и појави.

Кога би се поставила една релативно поширока рамка за истражување - во него би требало да се содржат следниве поттеми:

- вреднување на актуелната општествена и политичка ситуација во која се наоѓа земјата со определување за оценката за позитивниот/негативниот/неутралниот правец во кој се движи општеството,
- оценка за суштината, белезите, постигнувањата, слабостите на дејствувањето на власта во државата и за пројавувањето/дејствувањето на опозициските сили во земјата,
- состојба на свеста за степенот на демократичност што е достигнат и што се очекува да биде реален во животот,

- наклонетост спрема развиени демократски практики, согласност со просечна демократичност, помирливост со слаба демократија, сознанија за автократичност, елементи на диктатура или моменти на тиранија,

- вреднување на основните услови за најширока демократија преку оценка за вредноста и состојбите со човековите слободи и права (загарантирани со уставниот и законскиот систем на земјата, како и со меѓународно акти и препораки/активности),

- доверба во институциите на системот во принцип и доверба спрема носителите на највисоките функции во институциите,

- расположение за изборно однесување (најчесто се мисли на општи, парламентарни избори, иако се мери и за претседателски, односно локални избори или за референдумско изјаснување на ниво на држава или во локални заедници), при што поимот изборно однесување е мошне поширок отколку евентуално изборно изјаснување (за определена политичка опција/партија, кандидат, проект и слично) бидејќи ги опфаќа и елементите на неучество, неопределеност, како и чистото изјаснување, но и немањето став во моментот на анкетирањето или изјаснување дека не би се гласало за никого.

- изјаснување и за најважните проблеми во државата во дадениот период (економска сфера, внатрешна или надворешна политика, социјални прашања, образование, култура, сообраќај...),

- мерење на оценките за состојбите и владеење на локално ниво, во единиците на локалната самоуправа,

- вреднување на активностите на општествени организации (синдикати, граѓански/невладин сектор, поединечни/ групни пројавувања),

- незаобиколни се, се разбира, податоците за испитаникот (поло, возраст, ниво на образование, професија/занимање, статус во општеството, национално изјаснување, место на живеење, односно постојана или привремена адреса.

Вака поставен истражувачкиот проект извесно е нуди многу поголеми можности за оценка/вреднување и презентирање на расположението во јавноста, поточно за димензиите на јавното мислење.

Оттаму оправдано може да се смета за нецелосно, па и тенденциозно или дури деформирано информирање за резултатите од истражувањето на јавното мислење кога се обнародуваат само сознанијата за рејтингот на одделните политички партии или на носителите на највисоките јавни функции. Дури и во рамките на тие одговори, многу често се извлекува само соодносот меѓу доминантната политичка партија на власт и најсилната опозициска партија (и нивните лидери или лидерски тимови), без притоа да се сопшти, на пример, дека повеќе од половината анкетирани изрази незадоволство и од едниот и од другата политичка структура или не се изјасниле за нивното прецизно определување при гласањето.

При презентацијата на резултатите е неопходно да се направи логичка и системска контрола. (Од сознанијата кои ги имаат истражувачите може да се изрази сомневање во резултатите и притоа да се бара евентуалната грешка, која, нели може да биде небитна/невлијателна, може да биде системска и на

тој начин да го доведе во прашање целото истражување и неговата релевантност. Така, во Република Македонија во пролетта на 2016 година во јавноста беше присутна содржина дека 60-70 отсто од анкетираниите ја поддржуваат институцијата Претседател на државата, со насока кон конкретната личност - носител на таа функција. Логички и како истражувачко искуство тие бројки се нереални, дури и неприфатливи. Односно, речиси во секое истражување 10-15 отсто од испитаниците не се изјаснуваат, а се сосема оправдано дел на истражувачкиот примерок, потоа - еден дел од испитаниците врз основа на долгорочна оспореност на таа институција - не би можеле да се изјаснат во варијантата дека имаат доверба во нејзиниот носител, дел од анкетираниите имаат опозициско расположение спрема функционерот и го задржуваат негативниот став - што, пак, лесно се проверува низ нивното дневно политичко дејствување/однесување и најдиректно спрема таа личност/институција, па и во рамките на избирачкото тело кое го поддржало конкретниот кандидат, подоцна носител на функцијата може да има незадоволство од вршењето на должноста, што, се заедно, гарантира дека така соопштениот процент за доверба е далеку над реалното изјаснување/вреднување од јавноста.

Бидејќи се очекува најверодостојна слика за димензиите, расположението и изјаснувањето на јавноста да се добие при мерење на изборно однесување за општи парламентарни избори, следуваат неколку напомени за примерокот на испитаници (кој би бил соодветен и квалитетен во проекцијата). Така, би било исправно вкупниот ефективен примерок да изнесува 1.200 анкетирани и тоа по 200 од секоја од шесте изборни единици, од кои по 100 од женски, односно од машки пол. Во однос на возраста, од 200 потенцијални испитаници, по 40 би биле во возрасните групи од 18-25 години, односно од 26 до 35, од 36 до 45, од 46 до 55 и над 56 години. Не е честа појавата прецизно да се соопштува структурата на испитаниците, што остава простор да се мисли дека таа не е најрепрезентативна во однос на избирачкото тело.

Уште една напомена - кога научно и истражувачки се интерпретираат/толкуваат резултатите нужно е да се има предвид фактот дека околу 2-3 отсто се изјаснуваат за власта, иако објективно не би гласале за неа, односно дека исто толкав процент би гласале за опозицијата иако не се изјаснуваат во нејзина полза. Ова важи за било кој сооднос на позицијата на политичките партии во дадениот парламентарен момент.

Заклучок

Неколку елементи од заклучни согледувања -

Прво, истражувачките проекти е пожелно да имаат поширок опфат за состојбата, димензиите, движењата и процесите на јавното мислење отколку да се фокусираат само на рејтингот на политичките партии и на носителите на политичките функции.

Второ, интерпретациите и на непосредните резултати и на целината на истражувачкиот проект треба да содржат и аналитички толкувања кои ќе и помогнат на јавноста да ја разбере и да ја комуницира суштината на добиените сознанија.

Трето, при блиску познато расположение на испитаниците е потребно да се компарираат математичките резултати со општиот тон во јавноста.

Четврто, неопходно е да се има предвид дека има разлики меѓу квалитетно проектираниот примерок и белезите на испитаниците според пол, возраст, степен и вид на образование, работен статус, место на живеење и место на престој и реализираниот примерок.

Петто, во толкувањето и на математички прецизните бројки да се има предвид дека извесен процент се изјаснува за власта иако не би гласал за неа, односно не се изјаснува за опозицијата иако би гласал за неа.

Литература

1. Андревски, Ж., *Односот меѓу политичкиот систем и информационо-комуникациониот систем, со посебен осврт на информационо-комуникациониот систем на Република Македонија*, Правен факултет при Универзитет Свети Кирил и Методиј, Скопје, 1995.
2. Мојаноски, Ц., *Методологија на научните истражувања*, Втори август, Штип, 1996.
3. Шкарик, С., *Компаративно и македонско уставно право*, Фонет, Скопје, 2002.

М-р Цихан Ахмед

ЕУРМ

Тел: 070 463 707

Маил: cihan.ahmed@eurm.edu.mk

ПРАВАТА НА ЧОВЕКОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА – НОРМАТИВНО И СТВАРНО

Апстракт

Она што ме мотивираше да пишувам на оваа тема за правата на човекот во РМ е признавањето на вроденото достоинство и еднаквите и неотуѓиви права на сите членови на човековото семејство кое претставува темел на слободата, правдата и мирот во светот. Непочитувањето и презирањето на правата на човекот води кон варварски постапки кои ја навредуваат совеста на човештвото, а создавањето на свет во кој човечките суштества ќе уживаат слобода на говор и вероисповед и ќе бидат слободни од страв и немаштина е прогласено за највисок идеал на секој човек.

Важно е правата на човекот да бидат заштитени со правниот систем со што човекот нема да биде принуден да дојде до степен да се побуни против тиранијата и угнетувањето. Исто така, важно да се поттикнува развојот на пријателските односи меѓу народите, бидејќи народите на Обединетите Нации во Повелбата повторно ја потврдија својата вера во основните права на човекот, во достоинството и вредноста на човековата личност и рамноправноста на мажот и жената. На тој начин ќе се реши и ќе се поттикне општествениот напредок и ќе се подобрат условите на живот во поголема слобода.

Клучни зборови: Право, човекови права, заштита на права, правен систем, слобода

Cihan Ahmed, MA

EURM

Tel: 070 463 707

E-mail: cihan.ahmed@eurm.edu.mk

HUMAN RIGHTS IN REPUBLIC OF MACEDONIA – NORMATIVE AND REAL ASPECT

Abstract

The think that motivated me to write on the subject of human rights in Macedonia's recognition of the inherent dignity and the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world. Disrespect and disregard for human rights leads to barbaric actions that offend the conscience of mankind, and create a world in which human beings shall enjoy freedom of speech and religion and be free from fear and want has been proclaimed as the highest ideal of every person.

The most important thing is that human rights have to be covered by the law and humans will be forced to come to the point of revolt against tyranny and oppression. It is also important to encourage the development of friendly relations between peoples as peoples of the United Nations in the Charter reaffirmed their faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person and equality between men and women. This will be resolved and will encourage social progress and improve the conditions of life in larger freedom.

Key words: Law, human rights, protection of rights, legal system, freedom

Вовед

Основните слободи и права на човекот и граѓанинот признати со меѓународното право и утврдени со Уставот се една од темелните вредности врз кои почива уставниот поредок на Република Македонија. Во член 8 од Уставот, во кој се утврдени темелните вредности на уставниот поредок, ним им е дадено водечко место.

Слободите и правата на човекот и граѓанинот се остваруваат врз основа на Уставот. Законот треба да го обезбеди нивното остварување, а тоа значи дека со закон може да се уреди само начинот на остварување на одделни слободи и права и тоа кога е предвидено со Уставот или ако е тоа неопходно потребно за да се обезбеди нивно остварување. Уставот не допушта со закон, а уште помалку со друг акт да се предвиди ограничување на слободите и правата. Тие можат да бидат ограничени само во случаи утврдени со Уставот.

Уставот на Република Македонија, за да го обезбеди остварувањето на слободите и правата на човекот и граѓанинот, не застанал само на нивното набројување, туку предвидува и гаранции за нивно остварување, што е од суштинско значење, затоа што слободи и права кои се само запишани во уставниот текст, а без уставна гаранција за нивно остварување, би претставувале само гола декларација.

Уставните гаранции за остварување на основните слободи и права на човекот и граѓанинот се содржани во член 50 на Уставот на Република Македонија, во кој е предвидена правната заштита која опфаќа постапка пред судовите и постапка пред Уставниот суд. Така, според став 1 на овој член од Уставот, секој граѓанин може да се повика на заштита на слободите и правата утврдени со Уставот пред судовите и пред Уставниот суд на Република Македонија во постапка заснована на приоритет и итност. Во истиот член, во став 2, Уставот ја гарантира судската заштита на законитоста на поединечните акти на државната управа и на другите институции што вршат јавни овластувања.

Судовите ги штитат човековите слободи и права преку решавање конкретни предмети во рамки на својата надлежност во постапки пропишани со закони (Закон за кривичната постапка, Закон за парничната постапка, Закон за управните спорови), а Уставниот суд ги штити слободите и правата, непосредно одлучувајќи по конкретни барања за заштита на слободите и правата, и посредно, преку оценка на уставноста на законите и на уставноста и законитоста на другите прописи и општи акти.

Од одредбата на став 1 на член 50 од Уставот би можело да се заклучи дека правна заштита за конкретно повредени слободи и права, и тоа за сите што се утврдени со Уставот, граѓаните можат да побараат и пред судовите и пред Уставниот суд. Меѓутоа, тоа не е така, затоа што член 110 на Уставот, во кој е определена надлежноста на Уставниот суд, на Судот му дава ограничена надлежност во заштитата на слободите и правата. Така, во алинеја 3 од овој член, во надлежност на Уставниот суд е ставена заштитата само на слободите и правата на човекот и граѓанинот што се однесуваат на **слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата, политичкото здружување и дејствување и забраната на дискриминација на граѓаните по основ на пол, раса, верска, национална, социјална и политичка припадност**. Од вака определената надлежност на Уставниот суд поаѓа и Законот за судовите, кој во член 5 определил дека судовите ги штитат слободите и правата на човекот и граѓанинот и правата на другите правни субјекти, **доколку тоа според Уставот не е во надлежност на Уставниот суд на Република Македонија**.

Од ова произлегува дека заштитата на слободите и правата наведени во член 110, алинеја 3 од Уставот, е исклучива надлежност на Уставниот суд. Но, дали во практиката е можна таа исклучивост, ако се има предвид дека граѓаните не се обраќаат до судовите со барања за заштита на конкретно право или слобода, туку поведуваат спорови, (граѓански спорови, управни спорови....), а судовите, во рамки на споровите и другите конкретни предмети што ги решаваат, ги штитат слободите и правата на граѓаните. Во врска со ова не може а да не се постави прашањето: ако при решавање на конкретен предмет од својата надлежност судот најде дека е повредено право или слобода од надлежност на Уставниот суд, дали тогаш ќе мора да застане со постапката и граѓанинот (странка во постапката) ќе го упати да побара заштита од Уставниот суд.¹³

¹³ Р. Живковска, Закон за сопственост и други стварни права (со регистар на поими), Скопје, 2007.

Од друга страна, пак, според правилата утврдени во Деловникот на Уставниот суд, барање за заштита на слободите и правата пред Уставниот суд може да се поднесе само против конечен или правосилен поединечен акт, а тоа значи дека граѓанинот мора да чека поединечниот акт со кој му се повредени слободите и правата да стане барем конечен, а тоа бара да се поднесе жалба до повисокиот орган и да се чека конечното решение, или само да се сочека да помине рокот за жалба, кој по правило изнесува 15 дена. Доколку се чека поединечниот акт да стане и правосилен, тогаш ќе треба да помине уште многу време за да се бара заштита пред Уставниот суд. А Уставот бара приоритет и итност во заштитата на слободите и правата. Може да сметаме дека ова, а и други прашања и дилеми во врска со правната заштита на слободите и правата, произлегуваат од ограничената надлежност на Уставниот суд во заштитата на слободите и правата, што секако наметнува потреба заштитата на сите слободи и права на човекот и граѓанинот да бидат во надлежност на Уставниот суд, како што е и во другите држави кои имаат уставно судство.¹⁴

Законот за права на човекот според стварно и нормално право

Уставот на Република Македонија не утврдува никакви услови под кои граѓаните ќе ја остваруваат заштитата на слободите и правата ставени во надлежност на Уставниот суд, ниту во Уставот се утврдени видовите на поединечните акти против кои може да се бара наведената заштита и дали тие треба да бидат конечни или правосилни. За уредување на овие прашања, како впрочем и за другите прашања битни за остварување на уставно-судската функција, Уставот не предвидува донесување на закон, поради што тие прашања Уставниот суд ги уреди врз основа на член 113 од Уставот, според кој, начинот на работа и постапката пред Уставниот суд се уредуваат со акт на Судот.

Постапката за заштита на слободите и правата на човекот и граѓанинот за кои е надлежен да одлучува Уставниот суд, е уредена со Деловникот на Уставниот суд. Постапката се поведува со барање за заштита на слободите и правата за кои подносителот, а тоа според Деловникот може да биде секој граѓанин, смета дека му се повредени со конечен или со правосилен поединечен акт или дејство.

Рокот за поднесување на барањето, определен во Деловникот, изнесува два месеци од денот на доставувањето на конечниот или правосилниот поединечен акт, односно од денот на дознавањето за преземање дејство со кое е сторена повредата (субјективен рок), но не подоцна од пет години од денот на неговото преземање (објективен рок). Согласно со Деловникот, барањето мора да ги содржи причините поради кои се бара заштита, актите или дејствијата со кои се повредени слободите и правата, фактите и доказите на кои се заснова барањето и други податоци потребни за одлучувањето на Судот. Ако барањето не содржи некој од наведените податоци, Судот ќе побара од подносителот да ги отстрани недостатоците во определен рок. Во врска со роковите треба да се нагласи дека, во согласност со принципот на приоритет и итност, сите рокови во постапката за решавање на овие барања се многу пократки од роковите кои Деловникот ги определил за постапување по другите иницијативи.

¹⁴http://www.pravda.gov.mk/oglasi/strazbur/Konvencija_za_covekovi_prava.pdf

Во текот на постапката, а до донесување на конечна одлука, Уставниот суд може да донесе решение за запирање на извршувањето на поединечниот акт или дејство. За заштитата на слободите и правата Уставниот суд одлучува, по правило, врз основа на одржана јавна расправа, па ако утврди дека постои нивна повреда, со одлука ќе го поништи поединечниот акт, ако е во прашање дејство, со одлука ќе го забрани дејството, а ако утврди дека нема повреда, со одлука ќе го одбие барањето. Кога постојат процесни недостатоци за постапување, Судот донесува решение за отфрлање на барањето.

Улогата на Уставниот суд во заштитата на слободите и правата е од големо значење, но, најверојатно поради ограничениот обем на слободите и правата кои можат да бидат предмет на негова заштита, уставно-судската практика е недоволна. Така, од извештаите за работата на Уставниот суд може да се види дека од 1991 година, кога е донесен Уставот кој ја предвиде оваа надлежност на Уставниот суд, до 2010 година, се поднесени околу 160 барања за заштита на слободите и правата.

Најголемиот број поднесени барања се отфрлени поради процесни недостатоци, помал број се одбиени, а донесена е само една одлука со која е утврдена повреда на слободите и правата. Тоа е одлуката У.бр.84/09 од 10.2.2010 година, која во извештајот за работа на Судот за 2010 година е одбележана како прва одлука донесена во заштита на слободите и правата со која Уставниот суд утврди нивна повреда. Конкретно, со таа одлука е утврдена повреда на правото на политичко дејствување сторена со поединечен акт со кој на подносителот на барањето му била одбиена кандидатурата за градоначалник на локалните избори одржани во 2009 година. Во конкретниот случај претходно одлучувал и Управниот суд, во управен спор, оценувајќи ја законитоста на поединечните акти во изборната постапка, но не нашол повреди на правата.¹⁵

Како што веќе наведовме, недоволната уставно-судска практика во заштитата на слободите и правата секако е последица, пред се, на ограничената надлежност на Уставниот суд во поглед на нивната заштита. Но не е само тоа. Се чини како да не се прават доволно напори да се утврди смислата на уставноста во заштитата на слободите и правата во секој конкретен случај, така што во добар дел од одлуките избива во прв план техниката на примена на Уставот, со граматички и формално-правни анализи кои ја затвораат можноста за поголема креативност на судиите во толкувањето на принципите и вредностите на основните слободи и права на човекот и граѓанинот.

Во некои одлуки наоѓаат место, но недоволно се интерпретираат нормите на меѓународното право и на меѓународните договори ратификувани во согласност со Уставот, а особено изостанува суштинската интерпретација на Европската конвенција за заштита на човековите права и основни слободи, како и на одлуките на Европскиот суд за човекови права.

Може да се каже дека по барањата за заштита на слободите и правата не може да се одлучува со техничка примена на Уставот. Тоа го велиме затоа што, на пример, денес не може да се сретне

¹⁵ Р. Живковска, Стварно право, Европа 92, Скопје, 2005;

поединечен акт во кој отворено се врши дискриминација на граѓаните по основ на пол, или по основ на раса, или национална припадност, или по основ на политичко дејствување, па ако на барање за заштита на овие слободи и права се пристапи само технички, тогаш со сигурност може да се каже дека нема да се најде повреда. Затоа треба, во секој конкретен предмет, да се биде што поблиску до смислата и содржината на основните слободи и права.¹⁶

Заклучок

Посредната заштита на човековите права Уставниот суд ја остварува преку оценката на уставноста и законитоста на нормативните акти, односно преку авторитетното и ефикасно отстранување од правниот поредок на оние нормативни акти (закони и други прописи и општи акти), кои не се во согласност со Уставот, односно со закон. Отстранувајќи ги од правниот поредок нормативните акти кои не се во согласност со Уставот, Уставниот суд го штити објективниот правен поредок, но едновременно посредно ги штити и слободите и правата на граѓаните. Ова, затоа што нормативните акти (закони и други прописи и општи акти) се правен извор и основ во донесувањето на поединечните акти со кои се одлучува за слободите и правата на граѓаните.

Со укинување или со поништување на некоја законска одредба со која се повредува некое право или слобода, одлуката на Уставниот суд, која е конечна и извршна, остварува 'ерга омнес' дејство кое опфаќа широк круг на лица чии слободи и права биле повредени со примената на укинатата, односно поништената законска одредба. При тоа, таквата одлука на Уставниот суд не само што го спречува натамошното кршење на човековите слободи и права, туку создава и можност за отстранување на штетните последици кои веќе настанале кај поедини лица чии слободи и права биле повредени со примената на поништената законска одредба.

Постапката за оцена на уставноста и законитоста на нормативните акти е уредена со Деловникот на Уставниот суд и таа се поведува по повод поднесена иницијатива која може секој да ја поднесе (и поединци, и правни лица), а Уставниот суд може и по сопствена иницијатива да поведе постапка. Веднаш овде да кажеме дека речиси не е познато дали и кога Уставниот суд повел постапка по сопствена иницијатива за оцена на уставноста и законитоста, иако имаше повреди на Уставот за кои Уставниот суд требаше да постапи 'ex officio'.

Исто така, не е познат случај на иницијатива за оцена на уставноста и законитоста поднесена од некој суд, иако судовите при примената на законите на конкретни случаи можат да ги согледаат повредите на Уставот. Оваа пасивност на судовите е неразбирлива, затоа што во Законот за судовите во посебна одредба (член 18) е нагласено овластувањето на судовите да поднесуваат иницијативи до Уставниот суд. Според таа одредба, судот поднесува иницијатива за поведување постапка за оценување на согласноста на законот со Уставот, кога во постапката ќе се постави прашање за негова

¹⁶Р. Живковска, Стварно право, Европа 92, Скопје, 2005; Р. Живковска, во соработка со Т. Пржеска, Стварно право – практикум, збирка на прописи.

согласност со Уставот, за што ги известува непосредно повисокиот суд и Врховниот суд на Република Македонија.

Според истата одредба, кога судот смета дека законот што треба да се примени на конкретниот случај не е во согласност со Уставот, а уставните одредби не можат директно да се применат, ќе ја прекине постапката до донесување одлука на Уставниот суд.

Пасивниот однос на судовите кон оваа одредба од Законот за судовите, и воопшто кон иницирањето постапка пред Уставниот суд, не само што доведува до повреди на слободите и правата на човекот и граѓанинот кои токму судот е најповикан да ги штити, туку може да ја разниша и довербата во судството. Еве и еден пример: Во 2005 година Кривичниот законик беше дополнет со одредба која предвидуваше можност, по барање на сторителот на кривичното дело повисокиот суд да ја замени изречената казна затвор со парична казна. Пред донесувањето на законот во судовите можеше да се чујат мислења дека тоа ќе претставува тешка повреда на Уставот, дека ќе се повреди начелото на владеењето на правото, како и еднаквоста на граѓаните. Меѓутоа, кога се донесе законот, ниту еден суд не поднесе иницијатива за оценка на неговата согласност со Уставот, туку надлежните судови го применија Законот, при што беа донесени и извршени повеќе решенија со кои беа уважени барањата на сторителите на кривични дела и казната затвор им беше заменета со парична казна.

Користена литература:

1. Р. Живковска, *Стварно право*, Европа 92, Скопје, 2005; Р. Живковска, во соработка со Т. Пржеска, *Стварно право – практикум*, збирка на прописи
2. Р. Живковска, *Стварно право*, Европа 92, Скопје, 2005;
3. Р. Живковска, *Закон за сопственост и други стварни права* (со регистар на поими), Скопје, 2007.
4. http://www.pravda.gov.mk/oglas/strazbur/Konvencija_za_covekovi_prava.pdf

м-р. Филимена Божиновска, Факултет за детективи и
криминалистика, ЕУРМ – Скопје, автор¹

м-р. Стефанија Агрова, Факултет за детективи и
криминалистика, ЕУРМ – Скопје, коавтор²

ИСКОРИСТУВАЊЕ НА СЛУЖБЕНАТА ДОЛЖНОСТ СО ЦЕЛ ДА СЕ ПРИКРИЕ КРИВИЧНОТО ДЕЛО ПОЛИЦИСКА БРУТАЛНОСТ ВО СЕМЕЈСТВО

Абстракт

Во овој труд е направено анализа врз база на добиените податоци од пријавените случаи на семејно насилство од Центарот за социјална работа на град Скопје, со што добиените резултати ни овозможува да се превземе акција за понатамошна превенција од семејното насилство. Мотивот за изработка на трудот произлегува од потребата да се детектираат факторите на ризик кои би можеле да имаат етиолошка сигнификантност во развојот на сторителите на семејно насилство. Реалност е дека секој сторител на семејно насилство е единствена и засебна индивидуа, различна од другите по својата демографска, социјална и психолошка динамика и според облиците на напад.

Клучни зборови се: *семејно насилство, кривично дело против службената должност, злоупотреба на службената должност и овластување*

ABSTRACT

In this paper the analysis were based on the data obtained from the reported cases of domestic violence in the Center for Social Work of Skopje, which results allow us to take action to prevent further domestic violence. The motive for making the thesis comes from the need to detect the risk factors that could have etiological significance in the development of the perpetrators of domestic violence. Reality is that every perpetrator of domestic violence is unique and separate individual, distinct from the others in its demographic, social and psychological dynamics and the forms of attack.

Key words: *domestic violence, an offence against official duty, abuse of power and authority.*

ВОВЕД

1. ПОЛИЦИСКО ПОСТАПУВАЊЕ ВО СЛУЧАИ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ПРИЈАВУВАЊЕ И ПОСТАПУВАЊЕ КРИВИЧНО ДЕЛО ПРОТИВ СЛУЖБЕНАТА ДОЛЖНОСТ

Феноменот семејно насилство го следи човекот, односно човештвото со неговото вековно постоење. Како таков овој феномен не може да се поврзе само со една нација, култура, раса, вера или друго општествено обележје. Тоа на појавата и дава белег на универзалност. Полициската бруталност која се манифестира во најтесниот круг на живеење семејството, многу тешко излегува на виделина. Причините се дијагностицирани, една од нив е неможността да се пријави случајот, бидејќи ќе биде прикриен од страна на полициските служби. Како значаен фактор за појава на кривичното дело злоупотреба на службената положба и овластување во полициската структура се и овластувањата кои ги имаат полициските службеници. Имено, Законот за полиција во членот 28 децидно предвидува кои се полициските овластувања.¹⁷

СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО претставува акт на насилство засновано на припадност на пол, кој резултира или е подобен да резултира во физичка, сексуална или психичка повреда, страдање на жените, вклучувајќи ги и заканите за ваквите однесувања. Под семејно насилство според Законот за Семејство, се смета за однесување на член на семејството кој со примена на сила, закана и заплашување врши телесни повреди, емоционална и сексуална злоупотреба и материјално, сексуално или работно искористување на друг член од семејството.¹⁸

ВИДОВИ СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО се разликуваат три вида на изразување на насилство: психичко, физичко и сексуално.

При тоа, жртва на семејно насилство може да биде било кој член од семејството, без оглед на пол и возраст.

Заради надминување на проблемите од семејното насилство и заради подобрување на законската регулатива и практика, поголемиот број центри во нашата држава треба да ја истакнат неопходноста од потребната едукација на сите лица, не само на вработените во центрите туку и на родителите, воспитувачите, лекарите, судиите, полицијата и сите останати лица кои се судруваат или се занимаваат

¹⁷ Закон за полиција, Службен весник на РМ бр. 114/06, 148/08, 6/09

¹⁸ Закон за семејство, општи одредби, член 2

со овој проблем, за да можат полесно да го распознаат семејното насилство и да превземат правилни, брзи и ефикасни мерки за заштита на жртвите.

2. ПОЛИЦИСКО ПОСТАПУВАЊЕ ВО СЛУЧАИ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Полицијата е јавна служба чија основна задача е да штити. Примарна задача на полицијата е да интервенира во случај на кршењето на правата и слободите на граѓаните, со цел да спречи нивно понатамошно загрозување и да обезбеди заштита. Во ситуација на семејно насилство, кога нечие право е повредено и кога некој има потреба за помош на заштита, најистурениот и најлесно достапниот механизам за помош и заштита е полицијата. Во контекстот на семејното насилство, кое што се случува најчесто навечер кога другите државни и јавни служби не работат, природно е случајот да се пријави во полиција. Во согласност со своите законски овластувања, полицијата е должна во најкус рок да реагира и да обезбеди помош и во јавната и во приватната сфера.

За разлика од другите државни органи и служби, законодавецот предвидува посебни овластувања за полициските службеници да можат да ја извршуваат својата функција. Примената на полициско овластување бара да е прекршена правна норма. Тие посебни овластувања, т.н. полициски овластувања, не се само права, туку исто така и должности бидејќи полицискиот службеник, во голем број случаи, не одлучува дали ќе примени или нема да примени полициско овластување, туку кое овластување ќе го примени сразмерно на потребата која треба да се постигне. Односно, полицискиот службеник има законска обврска да примени определено овластување заради извршување на конкретна полициска работа. Накусо, полициските овластувања се инструментариум за остварување на полициските работи. Под поимот полициски овластувања се подразбира легитимна можност на лицата овластени со закон да преземат законски мерки, методи и средства, а заради спречување на извршување на казни дела или откривање и фаќање на извршителите на тие дела (Калајчиев, Г., 2003:35).

3. ПРИЈАВУВАЊЕ И ПОСТАПУВАЊЕ

Дежурниот полициски службеник кај кого е пријавен случајот (телефонски јавувања, непосредно забележување, непосредно пријавување) лично врши проценка за тежината на случајот, врз основа на утврден прашалник за пријава и проценка на моментална опасност.

Секој пријавен случај се евидентира во книга за дневни настани.

Излегувањето на лице место се реализира со присуство на најмалку двајца или повеќе полициски службеници (по можност од различен пол). Пред излегување на лице место, полициските службеници

треба да ги обезбедат следните информации и податоци. При излегување на лице место полициските службеници преземаат мерки за заштита на жртвите на семејно насилство и спречување на насилникот во понатамошното вршење на насилството. Полициските службеници остваруваат одвоен разговор со сторителот и жртвата, доколку постојат објективни можности. Ги превземаат сите потребни мерки и активности за утврдување на фактичката состојба, прибирање на потребните информации. По потреба се врши увид, се обезбедува и прибираат доказни материјали од лице место заради негово понатамошно проследување на вештачење. Се врши опис на видливи повреди на жртвата и сторителот. По потреба се превземаат и други истражни дејствија (претрес на стан или други простории, привремено одземање на предмети итн.). Во случаи на потешки повреди полициските службеници повикуваат итна медицинска помош. Полициските службеници се должни да ја информираат жртвата за постоечките законски решенија, сервис и услуги за нејзина заштита, како и за мерките кои ќе бидат превземени против насилникот. При излегување на лице место полициските службеници го информираат насилникот за мерките кои ќе се превземаат против него со цел спречување на насилството, во согласност со нивните законски овластувања (предупредување, приведување, задржување). На лице место полициските службеници вршат задолжителна проверка на присуство на оружје на местото на настанот. Доколку се утврди дека постојат елементи на сторен прекршок или кривично дело, истото веднаш привремено му се одзема. Доколку сторителот доброволно не го предаде оружјето се обезбедува налог за претрес од истражен судија. За сите превземени активности и мерки од страна на полициските службеници се подготвува службена белешка и соодветен поднесок.

Постапување во полициска станица

Во полициска станица по повикување или приведување на странките (жртвата и сторителот) се спроведуваат одвоени разговори. Во случај на потреба за згрижување и сместување на жртвата, полициските службеници воспоставуваат контакт со Националната СОС линија или надлежниот Центар за социјална работа и обезбедуваат превоз до истите. Во случај кога жртва на семејно насилство е дете, малолетник или лице со попреченост во психофизичкиот развој, задолжително се повикува инспектор по малолетничка деликвенција и претставник од надлежниот Центар за социјална работа заради негово понатамошно згрижување. Полицискиот службеник е должен да ја информира жртвата за правото за поднесување предлог до судот за изрекување на привремена мерка за заштита од семејно насилство. За превземените дејствија при семејно насилство, полицискиот службеник има обврска веднаш, а најдоцна во рок од 48 часа писмено да го извести надлежниот Центар за социјална работа за хронологијата на настанот во вид на писмено известување. По утврдувањето на елементи на кривична одговорност, полицискиот службеник е должен да поднесе кривична пријава против сторителот на семејно насилство.¹⁹

¹⁹ <http://www.semejnonasilstvo.org.mk>

4. КРИВИЧНО ДЕЛО ПРОТИВ СЛУЖБЕНАТА ДОЛЖНОСТ

Во својот класичен, традиционален концепт, казнените дела против службената должност претставуваат облик на напад врз државните службеници, како и за заштитата на до вербата во правилното исполнување на службените обврски. Од степенот на демократизација на општествените односи натаму зависи дали и колку во кругот на заштитата ќе влезат и некои други интереси.

Делата против службената должност се нарекуваат уште и службени (службенички) казнени дела (како што се делата против стопанството – стопански деликти, против безбедноста во сообраќајот – сообраќајни деликти). Прво се работи за дела насочени против службената должност. Второ, овие дела се вршат во вршењето на службената должност, со злоупотреба на службените и јавните овластувања со преземање противправни дејствија во кругот на овластувањето (така: фалсификување службени исправи, злоупотреба на положбата), или со искористување на самата службена положба за преземање на дејствија што инаку не влегуваат во кругот на службените овластувања (измама во служба, послуга и сл). Трето, извршителот на овие дела е службено лице.²⁰

4.1. Злоупотреба на службената положба и овластување (чл.353)

Ова дело има општ и супсидијарен карактер. Овде е инкриминирана злоупотребата што се врши со посебна намера за прибавување некаква корист или нанесување некаква штета. Тоа е потесна смисла на злоупотребата на службената положба, што му одговора на сфаќањето дека незаконитото постапување на службеното лице од користољубиви побуди е квалифициран облик на злоупотреба.

Се казнува службено лице што за себе или за друг ќе прибави некаква корист или на друг ќе му нанесе некаква штета со искористување на својата службена или овластување, со пречекорување на границите на своето службено овластување или со неизвршување на службената должност. Постојат три облици на делото:

Првиот се состои во искористување на службената положба или овластување, поточно – во преземање определено дејствие со искористување на таа положба или овластување.

Вториот облик се состои во пречекорување на границите на службеното овластување. Се работи за постапување на службеното лице што задржува службен карактер, но излегува надвор од границите на овластувањата на службеното лице.

²⁰ Влаго Камбовски, Казнено право, посебен дел, 1997 година

Треиот облик е неизвршување на службената должност, што се состои во пропуштање на службеното лице или во формално исполнување на службените обврски што во материјална смисла значи пак пропуштање на вршење на службената должност .

5. Обработка на податоци и резултати

2005 година

- 2 полициски службеници вршеле семејно насилство психичко и физичко, националност Македонци

2007 година

- 1 полициски службеник вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец
- 1 полициски службеник бил вработен во казнено поправната установо Идризово, кој вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, брачен статус разведен

2008 година

- 2 полициски службеници вршеле семејно насилство психичко и физичко, националност Македонци
- 2 полициски службеници вршеле семејно насилство психичко, националност Македонци
- 1 полициски службеници вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Албанец
- 1 полициски службеници вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец

2009 година

- 1 Инспектор, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец
- 2 полициски службеници, вршеле семејно насилство психичко и физичко, националност Македонци
- 1 командир, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, причина разоткривање на интимната врска со друга партнерка од страна на сопругата
- 1 прпадник на ЕБР, вршел психичко семејно насилство врз детето, националност Македонец

2010 година

- 1 вработен во МВР, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Србин, причина: неверството на сопругата
- 1 началник на одделот за семејно насилство во МВР, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, разведен, се спроведуваат мерки на заштита
- 1 полициски службеник вршел семејно насилство психичко и физичко врз сопругата и детето, националност Македонец, причина: агресивноста на детето
- 1 полициски службеник вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец

2011 година

- 1 полициски службеник вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, брачен статус: разведен 9 години
- 1 вработен во МВР, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец
- 1 вработен како обезбедување во МВР, вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, причина: патолошка љубомора
- 1 полициски службеник вршел семејно насилство психичко и физичко, националност Македонец, причина: нарушеното здравје на сопругата (психички проблеми).

Од горенаведеното може да апсолвираме дека кај полициската бруталност во семејство по пол е најдоминантен мажот, по националност најмногу се застапени Македонците, бидејќи територијата на која што е направен овој труд е Македонија. Видот на насилство е психичко и физичко заедно и причината кај поголемиот број е непозната.

Вршење на кривичното дело "злоупотреба на службената положба и овластување" од страна на припадниците на полицијата треба да се разгледува како една од најсериозните закани за правната држава и општата благосостојба во рамките на општеството. Не може да се затворат очите пред реалноста каде оние кои се најповикани да се справуваат со криминал вршат криминал

Заклучок:

Градењето на стратегија за спречување на насилство императивно се налага во нашата држава. Воедно и државата треба да го зголеми вниманието кон овој вид насилство и да предвиди построги казни или друг вид санкции за извршителите кои ја искористуваат својата службена должност на овој вид насилство, со цел да го прикријат кривичното дело. Неспорен е фактот дека строгата казнена политика и нејзиното децидно спроведување задолжително го намалува нивото на злоупотреба на службената должност, додека либералната казнена политика, односно недоследното спроведување на било која казнена политика доведува до пораст на кривичното дело полициска бруталност во семејство.

Зголемена информираност на полициските службеници и иницирање на пријави за кривичните дела кои изрично го регулираат семејното насилство. Потребно е санкционирање и ресоцијализација на насилникот. Воведувањето на Кодексот на полициска етика како превентивна мерка претставува дел од општата етика и во неа се содржани елементите на општата етика. Кримијално прашање на полициската етика е како со превентивни и репресивни мерки на професионален и ефикасен начин да се одговори на криминалните активности дури кога тие наоѓаат жариште во полициската структура. Низа примери посочуваат на вработување на кадри и нивно назначување на позиции на кои се несоодветни и кои не одговараат на потребите на самата служба. Неопходна е обука на полициските службеници како превентивна мерка.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Abrahamsen, D. (1960) The Psychology of crime, Columbia Univ., Press,
2. Adams, S., Olson, D., & Adkins, S. (2002). Initial Analysis of the 2000 Illinois Probation Survey. Illinois Criminal Justice Information Authority.
3. Ajduković M, Pavlekovic G. (2002) Nasilje u porodici, Udruženje za psihološku podršku psihologa, Zagreb
4. Баткоска Лиљана. (2007) КРИМИНАЛИСТИЧКА ПСИХОЛОГИЈА, Охрид : Центар за научно - истражувачка работа, Факултет за туризам и организациони науки
5. Ѓорѓи Марјановиќ. (1998) КРИВИЧНО ПРАВО, ОПШТ ДЕЛ (петто, целосно преработено издание); Скопје
6. Кајзер Гинтер. (1996) КРИМИНОЛОГИЈА, Александрија, Скопје
7. Konstantinovic – Vilic Slobodanka, Nikolic- Ristanovic Vesna; (2003); KRIMINOLOGIJA, Nis: Centar za publikacije pravnog fakulteta u Nisu;
8. Михов С., Фришчиќ Ј., Водич за постапување на професионални структури при заштита од семејно насилство во казненосудскиот систем, Здружение на граѓани Акција Здруженска, Скопје, 2008
9. Moir, A.;Jessel, D., A Mind to Crime, 1997
10. Савовска, М. Гелевска, М. Велковска, С. Водич за постапување на професионалните структури при заштита од семејно насилство, здружение на граѓани Акција Здруженска, Скопје, 2008
11. Социјална политика и социјална работа, Избор на текстови, Филозофски факултет Скопје
12. Тозија, Ф. Ѓорчев, Д. Чичевалиева, С. Извештај за насилство и здравје во Македонија и водич за превенција, Министерство за здравство на Република Македонија, Скопје, 2006
13. Трајковски Д.;Сланинка-Динева,М.. Семејно право;"Светлост графика"ДОО-Скопје;Скопје 2005 година

14. Finn J.: Domestic Violence Organizations Online: Risks, Ethical Dilemmas, and Liability Issues; 2001
15. Виолета Чачева, Јасминка Фришчиќ, Стојан Мишев.(2007) Живот во сенка; Здружение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на РМЕСЕ
16. Чадловски Георгии. (2006) КРИМИНОЛОГИЈА И ПСИХИЈАТРИЈА, Скопје
17. Wexler D., Stop Domestic Violence, W.W. Norton :(USA),2007
18. WHO. Multi-Country Study on Violence Against Women (2003) Questionnaire, Version Geneva.

Правни акти :

19. КРИВИЧЕН ЗАКОНИК НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА, службен весник бр. 37, 1996 година (измени и дополнувања 14.09.2009)
20. Регулација на семејното насилство во казненото законодавство:
 - Закон за изменување и дополнување на кривичниот законик, Службен весник на РМ, бр.7 од 15.01.2008

КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ НА КРИМИНАЛИТЕТОТ НА НАСИЛСТВО

Анстракт

Насилството претставува феномен кој постојано е предмет на анализа и опсервација од криминолошки аспект, казнено – правен аспект, социолошки аспект и пенилошки аспект се со цел да се добие вистинска слика за оваа негативна појава во општеството, како би се воспоставила соодветна рамка за негово сузбивање и превенирање. Имајќи ги во предвид штетните последици кои ги предизвикува насилството, една ваква сеопфатна опсервација и анализа е неопходна.

Во трудот ќе бидат опфатени неколку криминолошки аспекти на криминалитетот на насилство, воопшто, се со цел да се изврши правилно одредување на предметот на овој вид криминалитет, криминалитет за кој постојат најразлични видувања и дефиниции во однос на делата кои може да се подведат под истиот. Во оваа смисла ќе бидат обработени и анализирани самиот поим на насилство во корелација со агресијата, типологизацијата на криминалитетот на насилство, како и типологизацијата на жртвите на овој вид на криминалитет.

Клучни зборови: *насилство, криминалитет, агресија, типови насилство, феноменологија на насилство.*

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF CRIMINALITY OF VIOLENCE

Abstract

Violence is a phenomenon that is subject to analysis and observation criminological perspective, criminal - legal aspect, social aspect and penological aspect in order to get a real picture of this negative phenomenon in society would help establish an appropriate framework for its suppression and prevention.

Taking into consideration the negative consequences caused by the violence such a comprehensive observation and analysis is necessary.

The paper will cover some criminological aspects of crime of violence in general, in order to execute properly determining the scope of this type of crime, crime for which there are different views and definitions regarding cases that may fall under it. In this regard will be processed and analyzed the concept of violence in relation to aggression, typology of crime of violence and typology of victims of this type of crime.

Key words: *violence, criminality, aggression, types of violence, phenomenology of violence.*

Насилство vs Агресија

Агресијата претставува заеднички дел од социјалниот живот на човекот и всушност таа во одредена мерка го одредува насилничкото однесување на поединецот. Знаејќи го ова, мораме да се обидеме да дадеме соодветна дефиниција на агресијата како појава која претставува составен дел на насилството и да ги презентираме видовите на агресијата, како би успеале да ја направиме потрбната паралела помеѓу насилството и агресијата. Во самиот поим на насилство се јавува агресијата како својство кое го одредува насилничкото однесување. “Оваа агресија подразбира напад, напаѓање, нестрпливост, неизвесен напад со цел на потчинување и освојување и слични дејствија.”²¹

Во современата литература се прави разлика помеѓу агресија и агресивност. Агресивноста е диспозиција на човекот да се однесува на агресивен начин, тензија која човекот и неговиот организам го става во движење, а агресијата подразбира тотално или делумно уништување на објект или личност.²²

Агресијата подразбира однесување (емоционална реакција) кое во својата основа има намера да се нанесе штета, некој физички или психички да се повреди. Агресијата на човекот може да биде физичка и психичка. Физичката агресија е насочена кон физичкиот и телесниот интегритет на лицето спрема кое е упатена агресијата. Психичката агресија најчесто се остварува преку заканата. Заканата е психичка принуда, принуда што психички дејствува врз човекот, притискајќи го да донесе одлука во одреден правец.

Сулејманов расправајќи за насилството на човекот и неговото насилничко однесување дошол до заклучок дека тоа се состои од две компоненти: агресивноста и агресивното поведение. Тој смета дека овие две компоненти се основна карактеристика на сите кривични дела со елементи на насилство. Според него агресивноста е психичко својство на личноста што се карактеризира со зголемена

²¹ Vujaklija, M. *Leksikon stranih reci i izraza*. Beograd: Prosveta, 1980.

²² Арнаутовски, Јб. *Криминологија*. Скопје: 2-ри Август Штип, 2007.

готовност за акција, а агресивното поведение – дејствие што се манифестира во напад (физичка активност), насочена против други лица со намера да им се нанесе штета. Со самото тоа што извршил определено насилничко дело, сторителот пројавил агресивност. Таа агресивност се состои во помала или поголема склоност на сторителот да нападне врз добрата, интересите или вредностите на друго лице кога тоа лице се појавува како пречка за неговите постапки, интереси, ставови, мотиви, цели, барања и сл., што зависи од степенот на развиеноста на оваа негативна црта на сторителот.²³

При одбидот да се даде покомплетна дефиниција на агресивното однесување скоро сите автори се согласни во однос на основниот критериум – намерата на некој да му биде нанесена штета или некој друг да биде оштетен. Во крајна линија знаејќи дека агресијата претаставува дел од социјалниот живот на човекот, па и затоа истата мора да биде анализирана и разгледувана токму во тој социо-општествен амбиент.

Лазароски во своето размислување за агресијата заклучува дека колку е поуспешна социјализацијата на човекот во општеството во кое живее, толку е помал степенот на агресивното однесување на човекот. Со созревањето и со социјалниот развој, човекот се социјализира, така што кај него агресијата поретко се јавува во манифестна форма, особено кај возрасните кај кои процесот на социјализација е успешно завршен. Меѓутоа, во прикриена (латентна форма), агресијата никогаш не престанува ни кај сосема приспособени и социјализирани личности.²⁴

Типологизација на криминалитетот на насилство

Типологизацијата на криминалитетот воопшто претставува сложен научен проблем кој бара голем ангажман од страна на криминолозите. Типологизацијата како процес кој се случува во рамките на криминологијата пред се е од значење за детектирање на феноменологијата на криминалитетот и откривањето на неговите појавни форми. Не може да се негира значењето на типологизацијата и за одредувањето на етиолошките карактеристики на криминалитетот, но во овој дел во етиологијата таа не е од голема помош на криминолозите.

Конкретно во нашиот случај типологизацијата на криминалитетот на насилство треба да ни помогне да го одредиме предметот на нашето истражување и да поставиме рамка во која ќе се движат нашите размислувања и анализи. Без правилно одредување на предметот на криминалитетот на насилство не ќе можеме да дадеме научна елаборација на истиот. Мораме да го потенцираме и фактот дека скоро и да не постои криминалитет без елементи на насилство, па затоа во одредувањето на

²³ Сулејманов, З. *Македонска криминологија*. Скопје: Графохратија, 2000.

²⁴ Лазароски, Ј. *Алтруистичко (просоцијално) и агресивно (антисоцијално) однесување*. Скопје: Матица Македонска, 1997.

предметот ќе имаме проблеми и ќе мораме конкретно да одредиме кои дејствија и делување можеме да ги подведеме под поимот – криминалитет на насилство воопшто, па и во Република Македонија. За да почнеме да се запознаваме со проблемот ќе презентираме некои гледишта на автори кои на различен начин го одредуваат предметот на овој вид криминалитет како би можеле да извлечеме паралела за тоа кои дела кај нас би требало да се подведат под криминалитетот на насилство. Различни автори во однос на овој вид криминалитет пристапуваат на различен начин. Така некои автори сметаат дека криминалитетот на насилство ги опфаќа: умислените убиства, телесните повреди, чедоморствата, разбојништвото, изнуда, сексуални деликти, лишување од слобода, абортусите, изnudата и сл. Сепак може да се каже дека постои согласност околу тоа дека криминалитетот на насилство претставуваат умислените убиства, умислените повреди, разбојништвото, сексуалните деликти со насилство и присила.

“Шепаровиќ во рамките на овој вид криминалитет ги вбројува кривичните дела против животот и телото и сексуалните деликти, противправното лишување од слобода, злоупотребата на положбата, разбојништвото, спречувањето на службеното лице во вршење на должноста, насилничкото однесување на јавно место.”²⁵ Ставот кој го презентира Шепаровиќ за криминалитетот на насилство можеме да кажеме дека е многу блиску до одредување на предметот на овој вид криминалитет, бидејќи тој во своите размислување ги подведува и насилничките однесувања на јавно место, т.е. прекршоците против јавниот ред и мир со елементи на насилство кои секако треба да бидат предмет на обработка.

Земајќи ги во предвид ставовите на поголемиот број криминолози и Шепаровиќ, изнесени претходно сметаме дека при дефинирањето на криминалитетот на насилство треба да се тргне пред се од кривично - правните норми, односно конкретните кривични дела кои во своето битие го содржат насилството, или се остваруваат со насилство и секако прекршоците против јавниот ред и мир со елементи на насилство. Така може да се заклучи дека за типологизацијата на криминалитетот на насилство се употребуваат различни критериуми: кривично – правни, криминолошки, психолошки и други, критериуми кои ќе ни помогнат да го одредиме предметот на овој вид криминалитет. Во разгледувањето на феноменолошките карактеристики и нивните сторители, се земаат во вид кривично - правните и криминолошките критериуми. Врз основа на овие критериуми слободно можеме да кажеме дека следниве групации на кривични дела од Кривичниот законик на Република Македонија најблиску ја отсликуваат суштината на криминалитетот на насилство кај нас.²⁶

- Кривични дела против животот и телото;
- Кривични дела против слободите и правата на човекот и граѓанинот;

²⁵ Šeparović, Z. *Kriminologija I socijalna patologija*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1981.

²⁶ Кривичен законик, „Сл. весник на Република Македонија бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015.

- Кривични дела против имотот;
- Кривични дела против јавниот ред;

Типологизација на жртви на криминалитетот на насилство

Под поимот на жртва се подразбира секое физичко или правно лице чиешто добра, права, вредности и интереси биле непосредно загрозени, оштетени или уништени со криминално поведење. Типологизацијата на жртвите е, исто така, значајно прашање што се зафаќа во речиси сите истражувања од областа на виктимологијата. Типологиите на жртвите се засноваат врз иста постапка како и создавањето на типологиите на престапниците.

Со определен тип не се опфаќа индивидуата, ни групи на поединци, туку комплекс од карактеристики што се заеднички за бројни поединци кои секогаш се наоѓаат во определена корелација со останатите нивни меѓусебни различни карактеристики. Притоа секоја поединечна индивидуа е претставник на типот. Карактеристиките на различните типови не мора меѓусебно да се исклучуваат, туку една индивидуа може истовремено или сукцесивно да им припаѓа на разни типови (мешовит тип).²⁷

Во литературата се присутни повеќе класификации на жртвите на криминалитетот на насилство засновани според најразлични критериуми.

Една од таквите е и типологизацијата на хрватскиот автор Шепаровиќ според која жртвите се групираат на: волеви или доброволни жртви (жртви кои бараат врз нив да се изврши кривично дело: евтаназија, абортус и сл., како и некои видови на самоубиство), непознати жртви (жртви кои не го пријавуваат злосторството), небрежни жртви (жртви кои се однесуваат неодговорно спрема сопствената сигурност), симулирачки жртви (кои, всушност и не се жртви, туку се подносителите на лажни пријави од најразлични мотиви) и жртви на кривично дело во обид (жртви кои не ја претрпеле планираната штета).²⁸

Од нашите автори интересна е типологизацијата што ја дава Сулејманов, бидејќи преферира поделба на жртвите што се врзуваат за некое од конкретните насилнички дела. Неговите истражувања во овој поглед се најзначајни за откривањето на карактеристиките на жртвите на кривичното дело убиство. Тој при одредување на жртвите тргнува од следниве критериуми:

- Предиспозициите што ги прават лицата поподложни да станат жртви на убиства (пол, возраст, занимање, алкохолизираност);

²⁷ Nikolić-Ristanović, V. *Peti međunarodni simpozijum viktimologija*. Beograd: Jugoslovenska revija za kriminologiju I krivično pravo, 1985

²⁸ Šeparović, Z. *Viktimologija : studije o žrtvama*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1987.

- Интерперсоналните односи меѓу сторителот и жртвата на убиства може да се набљудуваат од следниве аспекти (карактерот на поврзаноста, критериумот на социјалната припадност, национална припадност, критериум општествен углед);
- Интерперсоналните односи меѓу убиецот и жртвата, што му претходат на извршеното дело и вектимогените предиспозиции на жртвата, учествуваат во криминогенезата на убиствата и создаваат три различни предкриминални ситуации и типови на жртви (предиспозиции кои сторителот го поттикнуваат на акција – определена жртва, предиспозиции што жртвата ја прават попривлечна во очите на злосторникот - одбрана жртва, предиспозиции што го смалуваат отпорот на жртвата – случајна жртва).²⁹

Определувањето на типовите на жртви на криминалитетот на насилство е од значење за определување на некои од феноменолошките карактеристики на сторителите на насилничките дела. Преку однесувањето на жртвата ние посредно можеме да заклучиме за определен сторител на насилничкото дело, па затоа воспоставување на соодветна методологија за истражување на жртвите на насилничките кривични дела е повеќе од потребна. Кај нас, за жал, не се прават вакви истражување, но во иднина потребно е да се изгради методологија и да се создадат инструменти за оваа проблематика.

Заклучок

Криминалитетот на насилство претставува криминалитет кој е брутален, агресивен, непредвидлив и токму затоа истиот треба да биде третиран на еден сериозен начин, како би се намалиле и отстраниле штетните последици кои истиот ги предизвикува во општеството. Точното определување на предметот на овој вид на криминалитет е од големо значење за правилното определување на забранетите дејствија кои можат да се подведат под истиот. Тенденциите покажуваат дека криминалитетот на насилство се наоѓа во постојан пораст и истиот постојано ги менува своите појавни феноменолошки облици и со самото тоа станува уште потежок за откривање, спречување и сузбивање. Конечната разврска со криминалитетот на насилство неопходно бара примена на еден сеопфатен и интегративен пристап, преку вклученост на сите субјекти во општеството во насока на негово сузбивање и превенирање.

Conclusion

Crime of violence is a crime that is brutal, aggressive, improvident and therefore it should be treated in a way seriously running, in order to reduce and removed harmful consequences that it causes in society. The exact determination of the scope of this type of crime is of great importance for the proper determination of the prohibited activities that might come under it. Trends show that violent crime is increasing steadily and it constantly changes its phenomenally emergent forms and thus becomes even more difficult to detect, prevent and suppress. The final outcome of crime of violence necessarily requires the application of a comprehensive

²⁹ Сулејманов, З. *Убиствата во Македонија*. Скопје: НИО, Студентски збор, 1995.

and integrative approach, through the involvement of all stakeholders in society in terms of its suppression and prevention.

Користена литература:

- 1) Арнаудовски, Љ. Криминологија. Скопје: 2-ри Август Штип, 2007.
- 2) Vujaklija, M. Leksikon stranih reci i izraza. Beograd: Prosveta, 1980.
- 3) Лазароски, Ј. Алтруистичко (просоцијално) и агресивно (антисоцијално) однесување. Скопје: Матица Македонска, 1997.
- 4) Nikolič-Ristanović, V. Peti međunarodni simpozijum viktimologija. Beograd: Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, 1985
- 5) Сулејманов, З. Убиствата во Македонија. Скопје: НИО, Студентски збор, 1995.
- 6) Сулејманов, З. Македонска криминологија. Скопје: Графохратија, 2000.
- 7) Šeparović, Z. Kriminologija i socijalna patologija. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1981.
- 8) Šeparović, Z. Viktimologija : studije o žrtvama. Zagreb:Pravni fakultet Zagreb, 1987.
- 9) Кривичен законик, „Сл. весник на Република Македонија бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015.

М-р Андон Дамовски
Служба за организирано живеење со
поддршка во локалната заедница Скопје,
Р.Македонија

ИДЕОЛОШКИ ПРИСТАПИ ВО СОЦИЈАЛНАТА ПОЛИТИКА

Апстракт

Социјалната политика или уште прецизно социјалните политики како што оправдано ја нарекуваат аналитичарите на развиените „држави на благосостојба“ се изразува преку интервенциите на јавните власти кои преку различни политики настојуваат да ги разрешат социјалните проблеми во општеството.

Социјалната политика во XXI век повторно се наоѓа пред преиспитување на своите можности за делување. Се наметнува прашањето за улогата на социјалната политика во контекст на европска интеграција проследено со притисоците од глобализација и новите разлики на нееднаквост и моќ. Од тука, концептот на социјалната политика може да се класифицира на различни начини при што како основна класификација служат социјалните, економските и политиколошките теорис. Два основни критериуми за гледиштата на социјалната политика се : припадност на некој став на еден од теоретските правци или школи во науката и припадност на гледиштето за некој од влијателните општествени движења или идеолошки ориентации кои како своја идејна основна имаат одреден концепт во општеството.

Од аспект на општествените науки идеологијата е помалку или повеќе единствен збир на идеи кои дава основа за организирана политичка акција без разлика дали целта е зачувување , промена или рушење на постоечкиот систем или моќ. Сепак значењето на идеологијата расте или се смалува во зависност од нејзината променливост на политички, општествен и економски план како и теоретски новости кои ги носи. Идеолошкиот судир во XXI век ги принудил голем број на идеолошки опции како социјалдемократите , либералите, неолибералите и конзерватистите да ги преиспитаат своите начела со што се јавуваат нови идеолошки движења.

Во трудот се анализираат идеолошките движења и нивното влијание врз концептот на социјалната политика .

Клучни зборови: социјална политика, идеологија, социјална држава,

M-r Andon Damovski

Department for organized living support in the local community

Skopje, R.Macedonia

IDEOLOGICAL APPROACHES IN SOCIAL POLICY

Abstract

Social policy or, more precisely social policies as warranted called analysts developed "welfare states" is expressed through the interventions of public authorities through various policies seek to solve social problems in society.

Social policy in the XXI century is again before questioning its capacity for action. It raises the question of the role of social policy in the context of European integration followed by the pressures of globalization and new differences of inequality and power. From here, the concept of social policy can be classified in different ways whereby the main classification used sociological economic and political theories. Two main criteria for the views of social policy are: membership in a position of a theoretical directions or schools in science and belonging to the view of some of the influential social movements or ideological orientations that as its basic ideological have a concept in society.

In terms of social science ideology is more or less uniform set of ideas that provides a basis for organized political action whether the goal is preservation, alteration or demolition of the existing system or power. However the importance of ideology grow or shrink depending on its volatility in political, social and economic as well as theoretical innovations that brings. Ideological conflicts in the XXI century has forced a number of ideological options like social democrats, liberals and neoliberals conservative to reconsider their principles which arise new ideological movements.

The paper analyzed the ideological movements and their impact on the concept of social policy.

Key words: social policy, ideology, social Welfare

СОВРЕМЕНИ ТЕНДЕНЦИИ ВО КОНЦЕПТОТ НА
СОЦИЈАЛНАТА ПОЛИТИКА

Социјалната политика во XXI век повторно се наоѓа пред преиспитување на своите можности за делување. Се неметнува прашањето за улогата на социјалната политика во контекст на европските интеграции, проследено со притисоците од глобализацијата и новите разлики на нееднаквости и моќ. Сепак, социјалната политика неможе да се реформира поаѓајќи од своите воспоставени и веќе постоечки институционални и социјални рамки, таа мора да биде свесна за воспоставување на нови принципи во општествата. Во развиените земји, пазарното стопанство создава мноштво од различни толкувања за социјалната политика, што едноставно го оневозможува пронаоѓањето на системски и теоретски релевантни ставови.³⁰

Концептот на социјалната политика може да се класифицира на различни начини при што како основна класификација служат социолошките, економските и политиколошките теории. Два основни критериуми за гледиштата во социјалната политика се: припадноста за некој став на еден од теоретските правци или школи во науката (најчесто социологијата) и припадноста на гледиштето за некој од влијателните општествени движења или ориентации кои како своја идејна основа имаат одреден концепт во општеството. Во дискусиите за социјално-политичките концепти во Англиската литература се споменува дека современата социјална политика се развива во услови на пазарен капитализам и социјални мерки, кои во првата половина од XX век и средината на тој период во Англија и другите земји во кои се развиваше либералниот капитализам, беа превземени со цел да го поддржат истиот систем. Кај граѓанската-либерална традиција ставовите се движат во насока на отфлање на потребите од социјалната политика до сфаќањето дека социјалната политика претставува израз на општествената хармонија.

Од друга страна, Марковата општествена и економска анализа со извесни модификации и детали е актуелна и во современото општество, и укажува дека во поглед на функционирање на социјалните политики не се направени значителни промени во основните системи на односи. Според Маркс системите на односи се однесуваат на спротивставување на класните интереси, револуционерната улога на пролетеријатот и значењето од акумулирање на капиталот. Во одредувањето на улогата на социјалната политика, пазарните либерали поаѓаат од ставот дека пазарот овозможува слободно располагање на секој поединец со својот имот, стручност и способност. Во одредување на улогата на современата социјална политика важно е да не се нарушуваат пазарните принципи, туку истите да се поддржуваат. Според Хаек државата на благосостојба има доминантна улога не само во економиите туку и во индивидуалните задачи кај поединците. Ваквиот приод на државата на благосостојба доведува до егалитаризам кој исто така негативно влијае и оневозможува најдобрите во општеството да стигнат до своите одредени цели. Државата според либералните концепции не треба да поседува монопол во финансирање на потребите кај граѓаните. Хаек наведува дека новите социјални активности на државите се појавуваат како закана за слободата, (иако се претставени само како услужни активности),

³⁰ Геровска-Митев.М., (2008) „Врмување нова социјална политика “ - Скопје, Friedrich Ebert Stiftung

во извршување на државните моќи на принуди и почиваат врз одредени права во одредени области од страна на државата.³¹

Доминантна ориентација во социјалната политика во насока на граѓанско-конзервативна и либералната традиција претставува социјалната администрација. Основните обележја на ваквиот пристап се насочени кон : националниот фокус како основна рамка за анализа и истражување на социјалната политика каде основен мотив е интервенционализмот а не сфаќањата за реалистичките теории , емпиризмот како типичен облик на организирање и мулти-димензионалниот пристап на анализи и формулирање на програми.

Маршал (Т.Н. Marshall) големо внимание посветува на истражувањата за развој на граѓанските права и нивното дејствување врз општествените нееднакости. Тој наведува две подрачја кон кои социјалната политика треба да биде ориентирана. Тие подрачја се : (i) елиминирање на сиромаштијата и (ii) максимизирање на добробитот. Под концептот на социјалната политика Маршал подразбира политика на Владите во поглед на мерки кои се однесуваат на акција и директно влијание врз благостојбата на граѓаните, обезбедувајќи услуги или доход .Централно место во овие мерки имаат : социјалното осигурување, социјалната заштита, образованието, здравствените услуги и социјалните услуги .³²

Највлијателниот застапник на концептот за социјална политика Ричард Титмус (Titmuss. R.) го разработува концептот поврзувајќи го со вредностите, идеологијата и сфаќањата за она што создава добро во општеството. Дејвис Гил говори за различните социјални политики кои во дадените општества конституираат еден меѓусебен поврзан, сеуште не внатрешен логички конзистентен социјално-политички систем , кои во секој момент е во состојба на динамична рамнотежа. Според Гил социјалните политики се принципи и правци на делувања насочени кон тоа да влијаат врз квалитетот на живеење , условите на живот кај поединецот и групата во општеството и на природата на меѓусебните односи помеѓу поединецот и групата во општеството како целина. Мартин Рајн смета дека социјалната политика се однесува на интеграција на вредности и принципи , во утврдувањето и применувањето на тие принципи , барање на стратегии за можните промени кои ветуваат подобар однос помеѓу вредностите, принципите и резултатите. Според Рајн, вредностите со помош на принципите се остваруваат во праксата.

ИДЕОЛОШКИ ДОКТРИНИ И МОДЕЛИ ВО КОНЦЕПТОТ НА СОЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА

Од аспект на општествените науки, идеологијата е помалку или повеќе единствен збир на идеи кој дава основа за организираната политичка акција , без разлика дали целта е зачувување , промена или

³¹ Babovic. M., (2010) „Izazovi nove socijalne politike” Secons-Grupa za razvojuu inicijativu

³² Josifidis.K & Sunic.N., (2008) „Drzava blagostanja- convergencija odozdo vs odozgo“-Fakultet politickih nauka, Beograd

рушење на постоечкиот систем или моќ. Сепак, значењето на идеологијата расте или се смалува во зависност од нејзината променливост на политички, општествен и економски план како и теоретските новости кои ги носи. Идеолошкиот судир во XXI век ги принуди голем број на идеолошки опции како социјалдемократите, либералите, неолибералистите и конзервативистите да ги преиспитаат своите начела, со што се јавуваат нови идеолошки движења кои имаат одредени значења врз концептот на социјалната политика.³³

Социјалдемократијата претставува политичка доминантна сила во Западна Европа, која и покрај нееднаквостите во изборните резултати, самостојно или во коалиција опстојувала на власт подолго време потврдувајќи ја својата сила со најголема политичка поддршка во регионот. Секако ваквиот пристап не значи дека социјалдемократијата ги спроведува своите политики без ограничувања и компромиси, но и нејзините реформи уживаат голема поддршка од страна на различни актери. Покрај тоа, различните национални влијанија во кои социјалдемократските партии ја спроведуваат политиката на економски, социјални и демократски реформи, создаваат политички способности за размислување за успешни економски и социјални интервенции. Редифинирањето на социјалдемократските политики во времето на економски кризи, кога идеите за социјализам ја потиснуваа идејата за планирање, не само во размислувањата кај поединечни теоретичари, туку и во делотворната политика на Скандинавската социјалдемократија во историска перспектива може да се констатира дека во суштина скандинавските искуства од 30-тите и 40-тите години од минатиот век претставуваа круциелност за модерната концепција на социјалдемократијата по завршување на Втората светска војна. Доктрината за демократскиот социјализам која западно европската социјалдемократија ја запиша во Декларацијата „Цели и задачи на демократскиот социјализам“ истакнува дека тогашната социјалдемократија го редифинира самиот концепт на социјализам. Како што модерните либерали со „кејнзијанската револуција“ ја напуштаа класичната економска доктрина *Laissez faire* во корист на државната интервенција, така социјалдемократијата ја напушти класичната социјалистичка доктрина на „социјализација“ додека доктрината „чекор во средбата“ го овозможува демократскиот компромис.³⁴

Во крштеницата на социјалдемократијата запишана е идентификацијата на „демократија-социјализам“ која се појави во борбата за политичка и социјална демократија. Нејзиниот слоган од секогаш гласеше: социјализмот може да се постигне со демократија, демократијата може да се оствари со социјализам, што значи дека овие релации тесно ја поврзуваат идејата за политички и социјални еднаквости. Концепцијата на политичката демократија ја напушта Марксистичката политичка доктрина и созрева заедно со општествениот комунизам. Додека на политичката демократија и е потребна солидарност, социјалистичкото општество поради стабилност овозможува остварување на концептите на економска и социјална демократија. Социјалдемократијата со исчезнувањето како демократска сила

³³ Трајковски.И., Крстевски.Т., Петрушевски.З., (2005) „Социологија за IV година гимназиско образование“-Скопје, ГОЦМАР

³⁴ Трајковски. И., (2005) „Политика на човековите права I дел: основни поими“-Скопје, Филозофски факултет

која се бори за еднаквост во политиката и општеството, се насочува кон општествена контрола на економијата и социјалната правда во чии рамки се прокламира еднаквоста. Социјализмот не бара поопштување на економиите, туку упатува на креирање на стратегии за надвладување на капиталистичката економска логика од повеќе страни каде државата стои на располагање на сите актери во општеството. Социјалдемократите на политиката на државниот интервенционализам гледаат како на механизам за сузбивање на принципите на пазарен капитализам и нивно модифицирање на социјални и политички принципи, додека на концептот на социјална еднаквост не гледаат како на прекин на општествено-економските класи, туку на создавање на нови економски и социјални права кои влијаат во социјалните содржини за остварување на социјалните еднаквости и задоволување на основните човекови потреби од право на работа и одмор, социјално осигурување до право на здравствени услуги, образование, домување- како универзални права за сите. Оттука произлегува обврската на државата да се грижи за социјалната благосостојба на граѓаните, а социјалдемократијата како концепт да овозможува универзално право на граѓаните за еднакво учество за резултати во економскиот и културниот напредок. Аналитичарите на (корпоративните тенденции) модерната држава констатираат дека државите кои спроведуваат плански економски политики мора да се потпираат врз социјалното партнерство на најмоќните интересни организации за работа и капитал. Овие функционални претставници најчесто во своите трипартитни ангажмани и институции / претставници на корпорации, синдикат и држава/ се донесуваат во вон парламентарните процеси, и не само што сведочат за тоа дека парламентарното и меѓународното преговарање не е доволно, туку можеби не и најважно во земјите во кои постојат стабилни облици на корпоративистичко договарање како што е случајот со Австрија, Шведска и Германија кои преставуваат земји со моќни социјалистички и високо организирани работнички движења.

Социјалдемократијата овој феномен го препознава во признавање на економските и социјалните моќи и улоги на работничките движења. Левичарите како Offe сметаат дека капиталот дури и во корпоративните ангажмани ја оддржува приватната моќ и поради тоа го одредува предметот и границите на преговарањето и на тој начин го дефинира полето на реални проблеми и барања а со самото тоа и полето на државната политика. Многу социјалисти сметаат дека редистрибуцијата повеќе е хоризонтална отколку вертикална, а државите на благосостојба не вршат значително порамнување на доховниот и имотниот статус. Социјалдемократијата може да се сложи со констатацијата за постоење на судир помеѓу капиталистичкиот пазарен систем и принципите на државите на благосостојба. Теоретичарите блиски до оваа позиција јасно иницираат инкомпактибилност на планот на вредности, институции и политички избор, истовремено заклучувајќи дека не евозможен автоматски консензус и хармоничност помеѓу социјалните и економските функции на државите на благосостојба дури и во состојби кога е возможна нивна позитивна функционална врска.³⁵

³⁵ Карлсон.И., Линдгрен.М.,(2007) „Што е социјалдемократија?“ Скопје- Реза Талеби

Во секој случај, социјалдемократските теоретичари сметаат дека државите на благостојба придонесуваат за принципиелен и сосема поинаков дистрибутивен систем од оној заснован врз капиталистички пазар, кој е насочен кон задоволување на основните потреби, што во суштина би можело да значи како што истакнува Esping-Anderson дека државата на благосостојба ја јаде и онаа рака која ја храни. Согласно ваквиот пристап логично е да се претпостави дека државите мора да поседуваат одредени граници и да ги одржуваат двата дистрибутивни системи во рамнотежа при тоа обезбедувајќи политички корекции и еднаквости во благосостојбата.

Од друга страна, *неолибералната идеологија* е нова, но истовремено, заснована врз идеите на либерализмот чии претставници се Адам Смит и Давид Рикардо. Класичниот либерализам претставува граѓанска идеологија која ги прокламира правата на живот, сигурност и слобода. Овие права му припаѓаат на сите припадници во општеството во кое сите се упатени на приватна работа, и секој од нив е ковач на својата сопствена среќа. Неолибералните фундаменталисти на ограничувањето на вредностите и идеите гледаат како на радикален дисконтинуитет кои во периодот по Втората светска војна се смета за либерален модел. Апологетите на неолиберализмот настојуваат за враќање на довербата во пазарот и минималната државна интервенција. Тие сметаат дека државата дури и кога има најдобри намери не би смеела да интервенира во пазарните игри. Роберт Нозик заедно со Милтон Фридмонт и Фридрих фон Хаек го сочинуваат светото тројство на неолибералните идеологии кои ја истакнуваат важноста од организирање на државните активности, спротивставувајќи се на сите облици на редистрибуција. Економската криза од почетокот на седумдесеттите години од минатиот век, иницираше сериозно преиспитување на курсот со кој подолги периоди се движеа западните демократии. Најзначајните промени се случија во државите со либерален социјален модел (САД и Велика Британија) кои во периодот пред седумдесеттите години од минатиот век, интервенираа во сферите на животните и работните услови. Неолиберализмот во овие држави има извонредно плодна историја, која за краток временски период стана матрица која ги обликува јавните политики. Социјалните реформи кои беа спроведени од страна на САД би требало да добринесат за промена на социјалните трансфери, со цел истовремено да се постигне и одговорност во општественото однесување. Од друга страна, неолиберализмот ја обезбедува економската аргументација, односно ги наведува причините за воведувањето на радикалните промени, сметајќи дека државниот интервенционализам суштински е одговорен за опаѓање на конкурентноста на светскиот пазар и главна пречка за појава на претприемништвото во САД.³⁶

Насоката во која државите со либерален социјален модел се движеа во средината на седумдесеттите години од минатиот век, помалку или повеќе осцилираше, обидувајќи се да одговори на современите предизвици. Ваквата состојба на ограничување имаше големо влијание врз државите со социјалдемократски или конзервативен модел. Сепак концептот на активација во социјалната политика како една од насоките кои во неолибералните дискурси беше ревитализиран и поставен на пиедесталот

³⁶ Josifidis.K., (2004) „Neoliberalizam-sudbina ili nacina zivota u tranziciji” Privedena izdanja

, станува конститутивен дел на современите држави на благосостојба независно од нивните меѓусебни разлики. Концептите на активација во социјалната политика најчесто се интерпретираат во контекст на реформа на социјалната заштита, спроведени во текот на деведесеттите години од минатиот век во САД. Соочени со големите промени во домените на трудот, стареењето, семејството, се идентификуваат потреби од промена на социјалните политики во склад со променетите околности. Идејата за активно општество заснована на вработување, и доусовршување се смета за симетричен однос на права и обврски ставајќи го фокусот на преовладувачките обврски на индивидуите се со цел да бидат активни и да се потпираат врз сопствените сили, а помалку на државата која има обврска да се бори против дискриминацијата и структурните бариери против вклучувањето на пазарот на труд. Промовирајќи ги целите во врска со намалување на бројот на сиромашни и социјално исклучени, концептот на активација во Европската Унија се однесува на активни мерки поврзани со пазарот на труд и политиките на вработување, т.н. социјално активирање. Она што е извесно е дека поместувањето кон концептот на активна социјална политика е иреверзибилен процес од кој иднината не би можела да се откаже. Важно е да се истакне дека актуелниот облик на социјалната политика става акцент на активирањето, занемарувајќи го одржливото функционирање на доходите. Од друга страна, во општеството секогаш ќе има луѓе и општествени групи кои ќе бидат зависни од редистрибуцијата на доходот, а на активирањето ќе гледат како на произволен потенцијал од кој често пати ќе бараат доховна потпора, односно примена на пасивните мерки на помош.³⁷

За разлика од неолиберализмот, основните компоненти на *либералната концепција* се состојат во толкувањето дека секоја индивидуа располага со капацитети што и овозможуваат да реализира нормални приходи за водење на еден просечен живот. Од оваа концепција произлегува дека не станува збор за директна сатисфакција на потребите на индивидуата со помош на ефективна работа што ќе му донесе доволно заработка на поединецот за да ги задоволи сопствените потреби. Инаку потребите на индивидуите според оваа концепција ќе бидат задоволувани преку пазарот односно со почитување на неговите законитости но и со целосно почитување на правдата а во функција на ефикасно задоволување на потребите. Како што е познато либералната концепција на пазарот гледа имплицитно како на еден процес на интеграција на индивидуите и хомогенизација на нивните услови на битисување и создавање. Врз основа на досега усвоените декларации и резолуции во рамките на Светската организација или на ниво на разните регионални институции речиси е неприкосновено тврдењето дека државата како носител на социјалната политика е должна на своите граѓани да им гарантра минимално животно ниво. Напоредно, според Универзалната декларација за човекови права секоја индивидуа има право на еден задоволителен животен стандард за да го обезбеди своето здравје, својата благосостојба како и здравјето и благосостојбата на сопственото семејство, но во услови кога заработката на доходот поминува низ логиката на пазарното стопанство, акцијата на државата на планот на обезбедувањето на претходно споменатите права. Оваа аксиома претставува една противречност. Но

³⁷ Barnet .C., (2009), „What wrong with Neoliberalism?“ Faculty of Social Sciences-UK

во што се состои решението?- Едноставно како што постоира концепцијата за еднаквост на шансите , наместо да се дејствува врз пазарот се дејствува врз индивидуата со цел поединецот подобро да е ситуиран кога ќе се најде соочен со законите на пазарот. Со други зборови , суштината на акцијата е на сите индивидуи да им се обезбеди рамноправност на шансите.

Концепцијата за еднаквост на шансите се афирмира како правило на една акција насочена кон исправање на неправилностите и слабостите на пазарот без да се нарушат и ограничат неговите принципи и домени. Наместо да се реагира врз условите на пазарот ќе се реагира врз условите на егзистенцијата на индивидуата, што на пазарот ќе се однесува како понудувач односно како побарувач. Кога се зборува за слободите на пазарот потребно е да се манифестира задоволување на потребите преку гарантирање на индивидуата разумен доход со кој ќе може да ги задоволи своите потреби и потребите на семејството. Меѓутоа, суштината на концепцијата на еднаквост на шансите не се состои во нарушување на пазарните законитости туку во такви социјални акции што ќе доведат до задоволување на основните потреби на индивидуата или групата што поуспешно да се соочат со неемотивната логика на пазарното стопанство , односно самите тие да се во состојба да ги компензираат неговите негативни ефекти. Според тоа, да се обезбеди еднаквост на шансите за сите индивидуи и групи ќе значи тие да бидат доведени во позиција на рамноправност со други фаворизирани индивидуи или групи на пазарот по пат на константно подобрување на факторите од кои зависат можностите за подобра заработка , односно богатство на нивниот човеков капитал. Концепцијата за еднаквост на шансите во едно општество претставува и нејзината практична примена низ содржините на социјалната политика во тоа општество. Втората група неопходни компоненти за заживување на концепцијата е постоење на современа држава што не е бирократски оптоварена и строго хиерархиски конституирана туку силна и современа држава со флексибилен и ефикасен државен апарат. Третата компонента произлегува од претходните две компоненти. За успешно заживување на концептот на еднаквост на шансите неопходен е и развиен даночен систем кој државата го спроведува врз пазарните стопански субјекти. Конечно, сите претходни три групи компоненти се сврзани со четвртата група компоненти а тоа е воспоставување на еден флексибилен и современ воспитно-образовен систем кој ги задоволува потребите на целата популација. Сепак во средиштето на оваа концепција е содржината на парадигмата- човеков капитал. Впрочем некои автори како што е Ксавие Греф со право истакнуваат дека изразот рамноправност на шанси најсоодветно му одговара изразот човеков капитал.

Социјалната политика слично на антиколективистите се поимува како резидентна функција насочена кон маргинализирани социјални групи. Во принцип постојат мошне мали разлики меѓу антиколективистите и конзервативистите. Единствена разлика е тоа што **конзервативистичката концепција**³⁸ го нагласува значењето на традицијата како и потребата за нејзино зачувување . Затоа голема важност им се придава на категориите семејство, црква, локална заедница итн. Напоредно со почитување на пазарот и индивидуалните слободи се заговара делумно мешање на државата преку

³⁸ Ружин.Н., (2004) „Социјална политика” – Скопје

моделот на држава-заштитник но се критикува претераниот патернализам и големите државни и социјални реформи и програми зад кои стои државата. Водечки автори на конзервативистичката концепција се Даниел Бел, Натан Глазер и Ирвин Кристол.

Еден од поамбициозните автори на конзервативизмот Натан Глазер на феноменот на социјалната политика гледа како на сите оние политики насочени во полза на заштита на семејството поединците од несреќите и хендикепите настанати како резултат индустрискиот и урбаниот развој во современите општества. Истиот автор истакнува дека не е возможно дури и во најбогатите општества најповолно да се одговори на растечките побарувања на популацијата. Имено секоја нова социјална мерка анимира нови прашања и проблеми наметнува зголемени обврски и притисоци кон социјалните фондови. Во таа насока може да се истакнат следните причинско-последични процеси кои влијаат врз функционалноста на социјалната држава логиката на растечките побарувања се соочува со ограниченост на расположливи ресурси, порастот на професионализацијата на услугите неможе да одговори на сите побарувања, и поради се поголема сложеност на животот постојано се манифестира диспропорција меѓу критериумите на стручната обученост и знаења што ги наметнува современото општество и степенот на знаења со кои располага населението кое е загрозено.

ЗАКЛУЧОК

Современата социјалната политика повторно ги одредува своите граници и опции на дејствување. Општите дефиниции за социјалната политика отсекогаш поаѓаат и се поврзуваат со општественото, политичкото и институционалното потекло и нивните промени, па може да се каже дека социјалната политика означува општествен процес на постојани социјални реформи, кои настојуваат да ги конфронтираат продуктивните интереси како заштитата и сигурноста. Помеѓу европските истражувачи социјалната политика претставува актуелен пристап кои нуди големи перспективи и ги одредува насоките за реформите. Притоа многу го делат истото мислење дека во современата шема на управување со социјалните процеси кога постои взаемно дејство помеѓу државата, пазарот и другите актери степенот на ефикасност и управување со реформите е многу сложен, иако е ориентиран кон перспективност.

Идеолошкиот и политичкиот судир во некои земји се обнови на доста драматичен начин. Од бурното поле на консензусот на неолибералната (нова десница) и државната социјалдемократија (стара левица), произлегоа две различни страни кои ја истакнуваа различноста на нео-конзервативното и социјалдемократското решение за општествен развој. Во суштина неолибералната „нова десница“ радикално ги оспорува повоените интервенции за општествен развој и затоа во голем број западноевропски земји социјалдемократската формула за развој беше доведена во прашање иако опструираше голем број на процеси. Се поставува прашањето: Дали тоа значи дека е тешко да се доведе во прашање социјалната држава? -Во суштина државата го изразува демократскиот консензус на повоениот западноевропски развој и компромисот помеѓу интересите на главните социјални сили на

индустриските општества помеѓу либералните и социјалистичките вредности, пазарите и социјално праведните принципи.

Денес е јасно дека идеолошките пристапи во социјалната политика претставуваат правец на делување во општеството со цел олеснување на животите на поединците и општествените групи, подобрување на економските услови кај релативно слабите категории и обезбедување на заштита во случај од ризик, политики кои служат како инструмент за промени кои треба да бидат насочени во правец на граѓанинот.

БИБЛИОГРАФИЈА :

Геровска-Митев.М., (2008) *„Врамување нова социјална политика“* - Скопје, Friedrich Ebert Stiftung

Карлсон.И., Линдгрен.М.,(2007) *„Што е социјалдемократија?“* Скопје- Реза Талеби

Ружин.Н., (2004) *„Социјална политика“* – Скопје

Трајковски.И, Крстевски.Т, Петрушевски.З, (2005) *„Социологија за IV година гимназиско образование“*-Скопје, ГОЦМАР

Трајковски. И., (2005) *„Политика на човековите права I дел: основни поими“*-Скопје, Филозофски факултет

Babovic. M., (2010) *„Izazovi nove socijalne politike“* Secons-Grupa za razvojnu inicijativu

Barnet .C., (2009),*„What wrong with Neoliberalism?“* Faculty of Social Sciences-UK

Josifidis.K.,(2004) *„Neoliberalizam-sudbina ili nacina zivota u tranziciji“* Privedena izdanja

Josifidis.K & Sunic.N., (2008) *„Drzava blagostanja- convergencija odozdo vs odozgo“*-Fakultet politickih nauka, Beograd

REALISTIC FRAME OF THE VIRTUAL

Abstract

One of the significant contributors to American experiential poetry, James Wright, published his most important work between the fifties and seventies. Analyzing his poetry is charting the development of the experiential poetic model seen operating within mainstream American poetry during the second half of the twentieth century. His poetry exhibits some of the most common and striking characteristics of this strand, such as: the concrete/colloquial, the narrative, the metonymic and the confessional which this paper only touches upon, focusing mainly on the transitions, i.e. “the leaps” between the surreal and the real in Wright’s poetry that result in different and opposed inputs in what came to be known as American deep image poetry, an informal poetic school which, among other things, aimed to capture the spontaneous cry of the unconscious (the suppressed, virtual reality), interrupting a realistic poetic context and flow of its logical and matter of fact language. First, the paper compares a poem by Robert Bly, the main proponent of this group, with a surrealist poem by F.G. Lorca, to delineate the difference between Spanish and American surrealism. Then, one of Wrights’ typical Deep Image poems (“Autumn Begins in Martins Ferry Ohio”) is analyzed to reveal the same interplay between the surreal, the impossible, the desired, the virtual on one side and the real, the possible, the viable on the other, embodied in two different discourses.

Key words: James Wright, Robert Bly, American deep image poetry, Spanish surrealism, F.G. Lorca, “leaps”, real, virtual

One of the significant contributors to American experiential poetry, James Wright, published his most important work between the fifties and seventies. Analyzing his poetry is charting the development of the experiential poetic model seen operating within mainstream American poetry during the second half of the twentieth century. His poetry exhibits some of the most common and striking characteristics of this strand, such as: the concrete/colloquial, the narrative, the metonymic and the confessional which this line of poets in American poetry generally share in evolved and altered forms that serve their poetic designs and idioms. This

paper only touches upon these characteristics in Wright's poetry as realistic frames into which this poetry situates the deep, the leaping, and the suppressed virtual.

Wright's poetry of the 1960s is often situated in a concrete time and place, and the spatial and temporal references, its chronotope, further contributes to the general aura of concreteness this poetry conveys. At the same time, some of his poems can be analyzed as perfect examples of "deep image" poetry on whose maxims Robert Bly, Wright's long-time friend and fellow poet, insisted upon during the 1960s and afterwards, although he never defined them clearly and even rejected the phrase "deep image", as Kevin Bushell states. Bly rejected the name "deep image" because, as he says, it "suggests a geographical location in the psyche", while he prefers "a notion of the poetic image which involves psychic energy and movement" (Bushell, web-site source). In other words, this poetic image is not just a perfect verbal picture, but it reveals an "associational leap from the conscious to the unconscious . . . a leap from the known part of the mind to the unknown part and back to the known" (Bly, *Leaping* 1). "The real joy of poetry is to experience this leaping inside a poem. A poet who is "leaping" makes a jump from an object soaked in unconscious substance to an object or idea soaked in conscious psychic substance" (Bly, *Leaping* 4). Often the result, as we will see, is a revelatory experience similar to the human encounter with its ineffable Being in totality. Therefore in Wright's poetry, the "deep image" which triggers and depicts the leap from the unconscious to the conscious, is actually a leap into an existential state of mind which produces the ensuing existential statements.

The "deep image" poetry of the 1960s, as Wright's poetry aptly demonstrates, is merely one component which fits into the same model of experiential poem that exhibits concrete, narrative, metonymic and confessional characteristics. I would argue that literary criticism sometimes applies the descriptive term "surreal" to Deep Image poetry very loosely, for in Wright's poetry, these images are often metaphorical constructs imbedded in metonymic structures. They originate in and emerge from the structural, metonymic unity of the poem. The term "surreal" brings to mind automatic writing, random language emitting from the depths of the unconscious, which numerous French poets experimented with at the beginning of the twentieth century. Bly decidedly defines this surrealist quality in *Leaping Poetry* as rooted in the Spanish (not French) surrealism and their modernist poets, especially Federico Garcia Lorca:

French surrealism and Spanish surrealism both contain wonderful leaps, but whereas French surrealism often longs for the leaps *without* any specific emotion—many believe that the unconscious does not *have* emotions—the Spanish poets believe that it *does*. The poet enters the poem excited, with the emotions alive; he is angry or ecstatic, or disgusted. There are a lot of exclamation marks, visible or invisible. Almost all the poems in Lorca's *Poet in New York* are written with the poet profoundly moved, flying. (28)

If we take Bly's poem "Waking from Sleep" from *Silence in the Snowy Fields*, where the "deep image" aesthetics is rather pronounced, and compare it to a poem by Lorca from the early 1930s, "Casida of the Dark Doves", we can see that Bly's poem retains the narrative flow of the "outside", external worldly logic as he

leaves some “signposts” to guide the reader through the images when they become rather surreal. The first stanza begins:

Inside the veins there are navies setting forth,
Tiny explosions at the water lines,
And seagulls weaving in the wind of the salty blood. (*Silence* 13)

After the title establishes the background of the poetic experience—a waking up—whatever happens in the “veins”, in the “blood”, be it “navies”, “explosions” or “seagulls”, is acceptable and understandable to us; we know it only “feels like” to have them in your blood stream at waking up. In the second stanza the phrase, “It is the morning”, explains further that it is one of the mornings when it feels like “the country has slept the whole winter”:

It is the morning. The country has slept the whole winter.
Window seats were covered with fur skins, the yard was full
Of stiff dogs, and hands that clumsily held heavy books. (*Silence* 13)

Again in the third stanza, it becomes “natural” to hear “shouts rising” from “the harbor of blood”, “masts” and a “wooden tackle”, since we are in the open sea of the “salty blood” where “ships” are part of the expected environment. This is how the poem celebrates waking up in a joyful morning which we know “our master has left us”:

Now we wake, and rise from bed, and eat breakfast!
Shouts rise from the harbor of the blood,
Mist, and masts rising, the knock of wooden tackle in the sunlight.

Now we sing, and do tiny dances on the kitchen floor.
Our whole body is like a harbor at dawn;
We know that our master has left us for the day. (*Silence* 13)

Compare those strategies with those found in Lorca’s “Casida of the Dark Doves:”

I saw two dark doves
through the branches of laurel.
The one was the sun,
and the other the moon.
‘Little neighbors,’ I said to them,
‘where is my tomb?’

'In my tail,' said the sun.
 'In my throat,' said the moon.
 And I who was walking
 with the globe at my belt
 saw two snowy eagles
 and a girl, who was naked.
 The one was the other,
 and the girl was no one.
 'Little eagles,' I said to them,
 'where is my tomb?'
 'In my tail,' said the sun.
 'In my throat,' said the moon.
 I saw two dark doves
 through the branches of laurel.
 The one was the other
 and the two were no one. (*Selected Poems* 183)

It is obvious how the somnambulistic or “cinematographic” transformations and reincarnations of the objects and the birds into one another happen in each new line of the poem, without the poet leaving any visible sign that this is a dream or any other psychic experience explicable in logical terms. The poet not only uses metaphors, but also explains them to us. Regarding the “two dark doves”, we are told that “The one was the sun / and the other the moon”. The poet distorts the metaphor at the end of the poem when he finally informs us that “The one was the other / and the two were no one”. This is one of the striking examples of modernist European poetry that moves beyond metaphorical language, deconstructing the metaphor itself. Thus, the “surrealism” of Deep Image poetry which Bly claims as its indispensable quality, is very different from both Spanish and French versions of surrealism. The surrealist aura of the images in Bly’s poem is “explained” as part of the general, realistically defined experience of the poem—waking up.

Wright’s poem “Autumn Begins in Martins Ferry Ohio” is one of the poems which lets out a striking utterance or a spontaneous “cry” at its end. Here we witness a real “leap” into the unconscious and back to the conscious, from the unknown to the known, that brings a statement that is shocking because unexpected from—“Their sons grow suicidally beautiful”:

- (1) In the Shreve High football stadium,
- (2) I think of Polacks nursing long beers in Tiltonsville,
- (3) And gray faces of Negroes in the blast furnace at Benwood,
- (4) And the ruptured night watchman of Wheeling Steel,
- (5) Dreaming of heroes.

- (6) All the proud fathers are ashamed to go home.
- (7) Their women cluck like starved pullets,
- (8) Dying for love.

- (9) Therefore,
- (10) Their sons grow suicidally beautiful
- (11) At the beginning of October,
- (12) And gallop terribly against each other's bodies. (CP 113)

Before we start analyzing where that statement or the utterance comes from, it is worth considering what precedes it, what kind of other voices and utterances “can be heard”. Actually, it is a clamor of images and their accompanying voices, such as “Polacks” and “Negroes”, the workers and watchmen employed in big industrial plants in small town America. Who they are is thus foregrounded in the picture with exact names of mills and other locations, Tiltonsville, Bentwood, Wheeling Steel. Are they all dreaming of heroes like the “ruptured night watchman” in line four? We are led to assume so by the linguistic structure of the stanza. Lines three and four are noun clauses of the same subject and verb in the phrase “I think of” from the second line. The effect of conjoining, their togetherness, is reinforced by the repetition of the conjunction “and”. This parallelism reinforces the sense that all these men are in the same boat. Consequently, they are all “ruptured” spiritually like the “night watchman”. Is this because of the incongruity of their small lives and their big dreams? They are in a state of Sartre’s “bad faith”, a state of self-deception and illusion when one does not act and exercise one’s freedom and free-will regardless of the circumstances.³⁹

The second and third stanzas, with their innuendo of powerlessness and impotence, offer some explanations. If we add the causal conjunction “therefore” after the first stanza, an argument proceeds that if the fathers are torn between their desires and dreams (between the possible, the real and the virtual) and their powerlessness to fulfill these as industrial workers, then they are tired and impotent both spiritually and physically. They are ashamed to go home to their neglected wives, hungry for love. “Therefore” in the third stanza continues the previous argument. Their young sons seem to them even more powerful, stronger and “suicidally beautiful”, every autumn when the high-school football matches begin in front of the mainly parental spectators. The phrase “Suicidally beautiful” is a deviation from the expected arrangement of adjectives one would expect with “the young”. The phrase is composed of a pair of opposite concepts: “suicide”, on the one hand as death and destruction, and “beauty” on the other, as health and life. What is more, the structure of the poem reveals other oppositional pairs, such as fathers-sons, old-young, ruptured-beautiful,

³⁹ “[I]t is from myself that I am hiding the truth. Thus the duality of the deceiver and the deceived does not exist here. Self-deception on the contrary implies in essence the unity of a *single* consciousness”. See Sartre’s essay “Self-Deception” in Walter Kaufmann’s *Existentialism from Dostoevsky to Sartre* (New York: A Meridian Book. New American Library, 1975) 302.

dreamers-players. The phrase “suicidally beautiful” creates tension and a sense of forcefulness, because the adverb “suicidally” has been assigned an unusual function to modify a semantically opposite adjective, “beautiful”, instead of a verb. It is the same forcefulness which we find in the last line, “And gallop terribly against each other’s bodies”. It is this “certain ferocity of emotion [that] sets him apart from other poets of his generation”, as Bly comments on Wright’s poetry (“The Work of James Wright” 83). The striking phrase, “suicidally beautiful”, makes the reader pause, but more significantly it continues the innuendo of impotence, powerlessness and shame, the “perfect” reasons for suicide. The fathers are growing helpless and old, while the wives are starved for love, yet both are reminded and confronted with what they lack by watching their young and beautiful sons in the stadiums every year. These lines reveal the “painful thoughts” which Bly refers to when analyzing Wright’s poetry, “In poems the deepest thoughts are often the most painful thoughts and they come to consciousness only despite the rationalist road-blocks, by slipping past the defenses of the ego” (“The Work of James Wright” 91). By beginning with a very communal scene of high-school football in a small town, the poem attempts to delve deeper into the suppressed, collective unconscious of the community. In an interview with Dave Smith, Wright talks about his experience as a semi-professional football player growing up in Ohio. He refers to American football as an important communal event with ritualized forms of confrontation and violence (Smith 3).

There is a clamor of voices speaking through the voice of the Ohioan poet, that is, through the poetic “I”. The sociolect of the male chorus is most audible, I would argue, in the unflattering trope describing the wives as chickens in the second stanza, “Their women cluck like starved pullets”. Although the speaker uses “their”, the line can be read as free indirect speech.⁴⁰ If we add the element of indirect speech, the line reads, “They say that their women cluck like starved pullets / dying for love”. One recognizes in the simile the lexis, or typical vocabulary, of the working-class men who “nurse long beers” in small-town bars after working hard in the mills. In this macho and sexist language, women are often referred to, amongst other things, as “chicks” who annoy men talking about feelings, an example of another cultural stereotype. It is even more resonant with the “Polacks” mentioned in the poem. At an inter-textual level, one cannot but recall another Polack whose machismo is prominent in American literature, Stanley Kowalski in Tennessee Williams’ *A Street Car Named Desire*.

The poem therefore reveals an implied cultural dialogue between the speaker of the poem and the men mentioned in the poem through an intertextual, cultural conversation joined by other similar voices from literature. These lines reflect a sense of frustration and yearning reinforced by the consonance of the sound “k” in “cluck” and “like”, the onomatopoeic sound of a beak opening and shutting, which also introduces associations with the open human mouth and hunger, “dying for love”.

⁴⁰ “What is especial interest to stylistics is the impression this mode gives of both a character and narrator speaking simultaneously, through a kind of ‘dual voice’. . . . [T]his mode displays all the features of indirectness but, crucially, it lacks a reporting clause, and inverted commas” (Simpson 82).

This poem is one in a series of Wright's poems that employ a confessional tone regardless of any references to his personal life. The confessional tone is created by the facts which comprise the chronotope in the poem—autumn in Martins Ferry, Ohio. It is left to the reader to contextualize these loose biographical references to the poet's place of birth and growing up. However, the poem is confessional mostly because it tells a story. The speaker is situated in a concrete place, "Shreve High football stadium", and thinking about concrete people that surround him, he even provides the names of the actual towns these people come from. Through this strategy, he creates the *illusion* that the poem "confesses" a concrete, real-life event.

The aim of the paper is to suggest that the so called "leap" of the informal American school of poetry called Deep Image is leaping from the real, the possible, the viable back and forth to the impossible, the desired, the virtual, both essential existential states of mind of any human being. American Deep Image poem, as it has been shown in Robert Bly's poem, unavoidably lays realistic foundations within which one experiences the leaps back and forth to the virtual, the impossible or the desired embodied in metaphoric structures imbedded in metonymic and realistic frames. Thus, American surrealism, often associated with the group of deep image poets, is very different from French and Spanish surrealism where the predominantly metaphoric and symbolic language is further deconstructed into somnambulistic images, as the analyses of Lorca's and Bly's poems reveal. The stylistic and language analyses of Wright's poem reveal a form of the same leaping from the real to the deeply suppressed, virtual and hidden states of reality which poetry can bring into surface.

WORKS CITED

Bly, Robert. *Leaping Poetry: an Idea with Poems and Translations*. Boston: Beacon Press, 1975.

---. *Silence in the Snowy Fields*. Middletown, Connecticut: Wesleyan UP, 1962.

---. Bly, Robert. "The Work of James Wright". *The Pure Clear Word*. Ed. Dave Smith. Urbana: University of Illinois Press, 1982. 78-98.

Bushell, Kevin. "Leaping Into the Unknown: the Poetics of Robert Bly's Deep Image". *Modern*

American Poetry. 12 March 2010 <http://www.english.illinois.edu/Maps/poets/a_f/bly>.

Kaufmann, Walter, ed. *EXISTENTIALISM: From Dostoevsky to Sartre*. Trans. Walter Kaufmann. New York: A Meridian Book. New American Library, 1975.

Lorca, Federico Garcia. *Selected Poems*. Trans. Merryn Williams. Newcastle upon Tyne:

Bloodaxe Books Ltd., 1992.

Simpson, Paul. *Stylistics: A Resources Book for Students*. London: Routledge, 2004.

Smith, Dave, ed. *The Pure Clear Word*. Urbana: University of Illinois Press, 1982.

Wright, James. *Collected Poems*. Middletown: Wesleyan UP, 1971.

Branko Dimeski, PhD
Associate Professor
St. Kliment Ohridski University
Faculty of Law
Macedonia
dimeskibranko@yahoo.com

Aleksandra Patoska, PhD
Full Professor
St. Kliment Ohridski University
Faculty of Law
Macedonia
patoskaaleksandra@gmail.com

PUBLIC MANAGEMENT EFFORTS AND SOME KEY SOCIO-ECONOMIC RELATIONSHIPS IN PREDOMINANTLY RURAL COUNTIES IN CROATIA DURING IPARD PERIOD (2007 - 2013)

Abstract

Croatia is one of the most rural countries in Europe with 56,30% of the total population as a rural population. Besides numerous efforts ranging from EU support to systematic national official measures to curb negative rural tendencies, it still remains as one of the biggest challenges for the national and regional governments since the country's independence. The goal of the research in the paper is to examine some of the crucial socio-economic relationships in the predominantly rural regions on County governmental level in Croatia during IPARD period between 2007 and 2013. The correlation matrix calculated in SPSS incorporated a total of six variables i.e. higher education graduated students, legal entities, public sector legal entities, unemployment, migrations and exports. The correlation results are mixed. While some of the relationships between the variables are statistically significant either in positive or in negative direction, the rest of the relationships showed an absence of any relationship between the variables. The conclusions are that County

governments in Croatia must permanently track and calculate the relationships between the key socio-economic trends in rural regions in order to successfully locate and intervene with policy measures against the negative socio-economic events.

Key words: Croatia, county government, rural, socio-economic relationships, correlation analysis

INTRODUCTION

After becoming a **full member of the EU** in July 2013, the rural regions in Croatia as other rural regions in EU member countries are becoming increasingly important. According the most recent NUTS regional classification that took effect from 1st January 2015, the whole territory of Republic of Croatia without any changes is divided into 21 regions. NUTS regional classification exists for almost 45 years. It was launched at the beginning of 1970s by EUROSTAT in order to publish regional statistical data for European countries based on territorial principle. Until now, NUTS classification has been modified or updated for several times (1981; 1995; 1999; 2003; 2006; 2010; 2013)⁴¹. In present, NUTS 2013 regional classification is in effect in all EU-28 country members, candidate countries and EFTA countries. There always stands the challenge of searching for the **socioeconomic characteristics** of the rural regions in Croatia. According EUROSTAT, Croatia has **17 predominantly rural counties** out of 21 (See Table 1 below). In other words, 56,30% of the total population is rural population. That points to the fact that the country is almost at the top rural countries in the EU together with Ireland (72,50%), Slovakia (50,29%), Hungary (46,85%), Romania (45,14%) and Greece (44,07%) by using rural population as a criteria⁴². Still, other international statistics, using OECD methodology on urban, intermediate and rural areas calculated that only 19% of Croats live in urban places. For a comparison, 41% of the EU-27 population live in urbanized places⁴³. Those numbers are more than evident about the importance of improving the rural life in Croatia.

According definition of NUTS, **predominantly rural region** is a “region where the rural population accounts for 50 % or more of the total population. It becomes an intermediate region if it contains a city of more than 200 000 inhabitants representing at least 25 % of the regional population”⁴⁴.

⁴¹ EUROSTAT. “NUTS- Overview”. European Commission, 2015. March 2016, <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>>.

⁴² EUROSTAT. “Statistics explained: Urban-rural typology”. European Commission, 2015. April 2016, <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Urban-rural_typology>.

⁴³ UNDP. “Fertile Ground for Development: Making the most of EU membership for Croatia’s rural areas”. A UNDP policy paper, 2013 pp. 1-58. November 2015, <http://www.hr.undp.org/content/dam/croatia/docs/Research%20and%20publications/local_development/UNDP-HR_2013_EN_web_08112013.pdf>.

⁴⁴ EUROSTAT. “NUTS- Overview”. European Commission, 2015. March 2016, <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>>.

The goal of the research in this article are the rural efforts of the public authorities (both EU and national) in Croatia and the relationships between some key socio-economic rural trends in Croatia during IPARD period in the country i.e. 2007-2013.

A BRIEF OVERVIEW OF RURAL EFFORTS IN CROATIA (1990-2015)

After the civil war, during nineteen's in the last century, the **EU support** for the former Yugoslav republics counted for 5,5 billion euros. Then in 1999 was introduced **SAP** in order to help the former republics on their path to EU candidacy and possible accession. Immediately after proposing SAP, during 2000 the EU launched **CARDS programme** totalling 4,65 billion euros for 2000-2006 period. Besides the fact that CARDS programme provided little financial support for rural development, during that period Croatia succeeded in safe border controls and gaining valuable potentials for agricultural and rural development⁴⁵.

At the end of CARDS period, **IPARD programme** was introduced in 2007 and lasted until 2013. IPARD programme supported four major activities: assistance for overcoming the transition period, institutional reform, cross-border cooperation and rural development. From 2008, most regional problems in the abovementioned areas were in charge of EU by investing huge amounts of money⁴⁶. In order to support the reform process, during 2006, the Croatian officials adopted the so-called Framework Development Document during the IPARD period in order to complete the existing National Development Programme. The main purpose of this document was to further accelerate the process of regional development by improving the life in rural less developed counties⁴⁷.

However, by the beginning of IPARD period (2007-2013) Croatia has implemented a new ways in managing the overall political and administrative context by changing from the "Top-Down" to the "Bottom-up" approach between national and regional decision-makers⁴⁸. The total amount of IPARD money that were available for farmers and all rural businesses in Croatia was about 300 million euros. Before that, another 25 million euros were available to Croatian rural communities by the **SAPARD programme** that lasted for two years i.e. 2005 and 2006. Along with the EU permanent support, the role of Croatian governments in setting

⁴⁵ Catalyst. "Comparison of Croatia and Bosnia and Herzegovina rural development funding absorption". Non-profit Group, 2013. July 2015, <<http://www.catalys.org/wp-content/uploads/2013/03/Comparison-of-Croatia-and-Bosnia-Herzegovina-rural-development-funding-absorption.pdf>>.

⁴⁶ Ivan, A.L., & Iov, C.A. "Croatia: Administrative Reform and Regional Development in the Context of EU Accession". Transylvanian Review of Administrative Sciences. Vol. 31(E/October, 2010) pp. 93-113. Print.

⁴⁷ United Nations Department of Economic and Social Affairs. "National Report of Rural Development in Croatia". New York: United Nation Sustainable Development Knowledge Platform- 16th session of the Commission on Sustainable Development, 2008. December 2015, <<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/croatia/ruralDevelopment.pdf>>.

⁴⁸ Frohlich, Z. (2006). Croatian Regional Strategy in the Framework of the EU Accession Process. 46th Congress of the European Regional Science Association, September 2015, <<http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa06/papers/108.pdf>>.

official guidelines for rural communities in Croatia was very dynamic. First, in 2002 the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management (MAFWM) adopted the first long term rural development strategy called **National Agricultural and Fishery Strategy of the Republic of Croatia**. In a meantime, Croatian **SAPARD Plan** for 2005-2006 was approved by the EU Commission in February, 2006⁴⁹.

It must be noted, however, that one of the most important document that set the strategic goals of the rural development in Croatia was the official **Rural Development Strategy of the Republic of Croatia** for the period 2008-2013. Officially adopted in 2008, among other goals, rural life improvement by strengthening rural economy was a key target of the Croatian government. The adoption of the Strategy was almost at the same time as the IPARD period in the country. The detailed information about IPARD programme or the so-called Agriculture and Rural Development Plan 2007-2013 is available on the website of the Croatian Ministry of Agriculture, Fisheries and Rural Development and provides very valuable information of the program regulations, available funds and implemented activities⁵⁰. Finally, among the total of 24 rural programs adopted on 26th of May 2015 by the European Commission is the **Croatian Rural Development Programme** for the period 2014-2020⁵¹.

DATA, VARIABLE DEFINITIONS AND MODEL

In searching for the relationships between the six variables i.e. higher education graduated students, legal entities, public sector legal entities, unemployment, migrations and exports we used all the available administrative official statistical data that in present the **Croatian Bureau of Statistics** in their full capacity provides for rural counties in the country. The official statistical data for counties is provided on the website where the official Statistical Yearbooks of the country are published⁵². The variable of “**unemployment**” is measured and expressed by the unemployment rate. We calculated the unemployment rate as a ratio of the total number of unemployed people with the sum of the number of employed and unemployed people or the total labour force in the county. It is mostly expressed by the percentage of labour force that is currently unemployed.

⁴⁹ Pavić-Rogošić, L. Rural development in Croatia. December 2015, <http://www.odraz.hr/media/52117/rural%20development%20and%20leader%20in%20croatia_en.pdf>.

⁵⁰ Government of Croatia. “IPARD Programme (2007-2013): Agriculture and Rural Development Plan”. Zagreb: Directorate for Rural Development, 2009. Print.

⁵¹ Croatian Regions Office. “[Croatian Rural Development Programme Approved](http://www.croatianregions.eu/356-croatian-rural-development-programme-approved)”. Croatian Office, 2015. July 2015, <<http://www.croatianregions.eu/356-croatian-rural-development-programme-approved>>.

⁵² Croatian Bureau of Statistics. “Statistical Yearbooks”. Zagreb: Croatian Bureau of Statistics, 2015. October 2015, <http://www.dzs.hr/default_e.htm>.

The variable of “**migrations**” is measured and numerically expressed by the crude rate of net migration. According EUROSTAT: “the indicator is defined as the ratio of net migration (including statistical adjustment) during the year to the average population in that year. The value is expressed per 1 000 persons. The net migration plus adjustment is calculated as the difference between the total change and the natural change of the population”⁵³.

“**Export**” variable is measured in million Kuna deflated by the number of county population and it is expressed as the total value of exports in million Kuna per 1 000 000 county residents.

The “**legal entities**” variable is expressed by the total absolute number of active public, private and non profit organizations in the county deflated by the total number of population in the county⁵⁴. Similarly, it is expressed as the total number of active legal entities per 1 000 county residents.

The “**graduates**” variable pertains to the number of students that graduated per 1 000 county population. Finally, the “**public sector**” variable is expressed as the “public administration and compulsory social security sector” as a percent of total active legal entities in the rural county. All the variable values are “average” annual values that pertain for the seven year period (2007-2013) that is subject of our research analysis in this article.

The relationships between the variables will be tested by using Pearson correlation. In our case because we consider the total number of rural counties in Croatia or population instead of sample (or total of N=17 rural counties), we will calculate the population correlation coefficient in order to assess the direction and the strength of the relationships in the correlation matrix. All the statistical calculations are performed in SPSS (Statistical Package for the Social Science).

CORRELATION RESULTS

The correlation statistics performed in SPSS showed mixed results. Except for “exports” variable, the rest of the variables pointed out to different relationships. That can be noticed by the sign of asterisk (*) in the correlation matrix. In other words, for the relationship to be statistically significant it must fulfil the following condition where $p < \alpha$ by level of $\alpha = 0.05$ or $p < 0.05$. The rest of the values are population correlation coefficients (ρ) calculated on N= 17 units of analysis. Accordingly, the legal entities are negatively and strongly

⁵³ EUROSTAT. “Crude rate of net migration plus adjustment”. European Commission, 2015. March 2016, <<http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/TSDDE230>>.

⁵⁴ Business Dictionary. “Legal entity: definition”. WebFinance, Inc., 2015. June 2015, <<http://www.businessdictionary.com/definition/legal-entity.html>>.

related with unemployment ($\rho = -.735^{**}$; $p = .001$) and public sector legal entities ($\rho = -.653^{**}$; $p = .004$). On other hand, it is positively and moderately to strong related with migrations ($\rho = .660^{**}$; $p = .004$) and higher education graduated students ($\rho = .508^*$; $p = .037$). In addition, the variable of “unemployment” is positively and strongly related with public sector legal entities ($\rho = .488^*$; $p = .047$) while negatively and strongly related with migrations ($\rho = -.768^{**}$; $p = .000$). Next, the “migrations” variable is, also, positively related with higher education graduates ($\rho = .493^*$; $p = .044$) while negatively related with legal entities in the public sector ($\rho = -.598^*$; $p = .011$). Besides previously mentioned relationships, the variable of “higher education graduated students” is negatively and strongly related with public sector legal entities ($\rho = -.527^*$; $p = .030$).

Table 1. Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Legal_entities	17	13.39	54.03	22.0629	9.95306
Unemployment	17	8.20	29.87	21.1641	6.64439
Migration	17	-8.08	5.52	-2.3259	3.62602
Exports	17	1193.71	22077.25	9497.2447	6424.65576
Graduated	17	5.11	7.58	5.9835	.64878
Public_sec	17	.68	3.57	1.9081	.70051
Valid N (listwise)	17				

Source: Author's calculations in SPSS

Table 2. Correlation Matrix

		Legal_ent	Unemp	Mig	Grad	Pub_sec	Exp
Legal_ent	Pearson Cor	1	-.735**	.660**	.508*	-.653**	.371
	Sig. (2-tailed)		.001	.004	.037	.004	.142
	N	17	17	17	17	17	17
Unemp	Pearson Cor	-.735**	1	-.768**	-.454	.488*	-.347
	Sig. (2-tailed)	.001		.000	.067	.047	.172
	N	17	17	17	17	17	17

Mig	Pearson Cor	.660**	-.768**	1	.493*	-.598*	.063
	Sig. (2-tailed)	.004	.000		.044	.011	.811
	N	17	17	17	17	17	17
Grad	Pearson Cor	.508*	-.454	.493*	1	-.527*	-.164
	Sig. (2-tailed)	.037	.067	.044		.030	.530
	N	17	17	17	17	17	17
Pub_sec_emp	Pearson Cor	-.653**	.488*	-.598*	-.527*	1	-.422
	Sig. (2-tailed)	.004	.047	.011	.030		.092
	N	17	17	17	17	17	17
Exp	Pearson Cor	.371	-.347	.063	-.164	-.422	1
	Sig. (2-tailed)	.142	.172	.811	.530	.092	
	N	17	17	17	17	17	17

**, Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Source: Author's calculations in SPSS

CONCLUSIONS

Generally, the rural trends in societies around the globe are one of the most searchable phenomena in the worldwide socio-economic literature. The research in Croatia showed pretty much **similar explanations** of the relationships between some key rural socio-economic variables. Negative rural trends are considered as key economic and social problems and there always must be active measures in order to alleviate its negative effects on rural related living conditions.

However, the empirical research on socio-economic situation in the predominantly rural regions in Croatia **is very limited**. There are just few serious studies that deal with the issues of rural unemployment. The most basic limitations in doing these types of research are an absence of official data on Croatian counties. The research on the predominantly rural regions in Croatia considered six crucial variables i.e. **unemployment**,

exports, migrations, graduates, legal entities and public sector legal entities. The correlation results showed mixed results.

Most of the regional calculations such as many rural deflators are not available. It is of extreme importance for the EU and Croatian officials to use any relevant scientific knowledge of rural unemployment trends in the past in order to project the **future success** of the **Croatian Rural Development Programme (2014-2020).**

REFERENCES

1. Business Dictionary. "Legal entity: definition". WebFinance, Inc., 2015. June 2015, <<http://www.businessdictionary.com/definition/legal-entity.html>>.
2. Catalyst. "Comparison of Croatia and Bosnia and Herzegovina rural development funding absorption". Non-profit Group, 2013. July 2015, <<http://www.catalys.org/wp-content/uploads/2013/03/Comparison-of-Croatia-and-Bosnia-Herzegovina-rural-development-funding-absorption.pdf>>.
3. Croatian Bureau of Statistics. "Statistical Yearbooks". Zagreb: Croatian Bureau of Statistics, 2015. October 2015, <http://www.dzs.hr/default_e.htm>.
4. Croatian Regions Office. "[Croatian Rural Development Programme Approved](#)". Croatian Office, 2015. July 2015, <<http://www.croatianregions.eu/356-croatian-rural-development-programme-approved>>.
5. EUROSTAT. "Crude rate of net migration plus adjustment". European Commission, 2015. March 2016, <<http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/TSDDE230>>.
6. EUROSTAT. "NUTS- Overview". European Commission, 2015. March 2016, <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>>.
7. EUROSTAT. "Statistics explained: Urban-rural typology". European Commission, 2015. April 2016, <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Urban-rural_typology>.
8. Frohlich, Z. "Croatian Regional Strategy in the Framework of the EU Accession Process". *46th Congress of the European Regional Science Association*, 2006. Print.

9. Government of Croatia. "IPARD Programme (2007-2013): Agriculture and Rural Development Plan". Zagreb: Directorate for Rural Development, 2009. Print.
10. Ivan, A.L., & Iov, C.A. "Croatia: Administrative Reform and Regional Development in the Context of EU Accession". *Transylvanian Review of Administrative Sciences*. Vol. 31(E/October, 2010) pp. 93-113. Print.
11. Pavić-Rogošić, L. Rural development in Croatia. December 2015, <http://www.odraz.hr/media/52117/rural%20development%20and%20leader%20in%20croatia_en.pdf>.
12. UNDP. "Fertile Ground for Development: Making the most of EU membership for Croatia's rural areas". A *UNDP policy paper*, 2013 pp. 1-58. November 2015, <http://www.hr.undp.org/content/dam/croatia/docs/Research%20and%20publications/local_development/UNDP-HR_2013_EN_web_08112013.pdf>.
13. United Nations Department of Economic and Social Affairs. "National Report of Rural Development in Croatia". New York: United Nation Sustainable Development Knowledge Platform- *16th session of the Commission on Sustainable Development*, 2008. December 2015, <<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/croatia/ruralDevelopment.pdf>>.

Проф. Д-р Савица Димитриеска

Европски универзитет – Република Македонија

Savica.Dimitrieska@eurm.edu.mk

Проф. Д-р Александра Станковска

Европски универзитет – Република Македонија

Aleksandra.Stankovska@eurm.edu.mk

ВИРТУЕЛЕН ШОПИНГ: РЕАЛНОСТ ИЛИ ФАНТАЗИЈА

Анстракт

Живееме во период на брзи информатички и електронски промени, кои речиси секојдневно донесуваат новини и изненадувања, кои младите потрошувачи веднаш ги прифаќаат. Така, денес виртуелниот шопинг не е научна фантастика, туку е реалност во светот, а и наша брза иднина. Сите промени кои се прават имаат за цел да го олеснат и поедностават животот на човекот, но тие имаат и одредени недостатоци.

Компаниите, водени од желбата за поголем профит, се “борат” за потрошувачи. Тие, во трка со времето, сè повеќе се јавуваат каде што се потрошувачите: во електронскиот простор. Сè поголем број компании промовираат и продаваат стоки и услуги по електронски пат. На Интернет веќе постојат е-продавници кои нудат производи на една компанија, но се јавуваат и цели електронски трговски центри (молови) кои нудат производи на повеќе компании. Ако порано успешно се промовираа и продаваа дигитални производи по електронски пат (акции, софтвери), денес на овој начин се продаваат и традиционални производи, како автомобили, облека, храна, козметички производи, апарати за домаќинство, мебел и сл.

За виртуелниот шопинг се заинтересирани и компаниите и потрошувачите и маркетерите. За компаниите е битно да ги следат потрошувачите и да сфатат какви производи, категории на производи или брендови сакаат и да најдобро се позиционираат на електронскиот пазар. Потрошувачите, пак, имаат сè посоефистициран вкус и сложени барања и очекуваат многу од компаниите на електронскиот пазар. Маркетерите се заинтересирани за испитување на електронскиот пазар од повеќе аспекти, како следење на промените во однесувањето на потрошувачите, утврдување на трошоците, ефекти од електронската промоција и продажба, пазарна структура, електронска безбедност, технички аспекти и сл.

Во врска со виртуелниот шопинг, се поставуваат две критични прашања и тоа за персонализацијата и поттикнување на остварување искуство со компанијата и нејзините производи кај потрошувачите.

Овој труд има за цел да одговори на овие критични прашања, да ги опише карактеристиките на виртуелниот шопинг и реално да го прикаже со неговите предности и недостатоци. Прикажани се и реални примери од примената на виртуелниот шопинг кој значи вовед во нова епоха на трговското работење.

Клучни зборови: Виртуелен шопинг, електронски продавници, електронски трговски центри, персонализација, зајакнување на искуство, дигитални производи, традиционални производи

Abstract

We live in a period of rapid electronic and information changes that bring news and surprises almost on a daily basis that young consumers immediately accept. So today the virtual shopping is not science fiction, but a reality in the world, and also our near future. All the changes that are made are intended to facilitate and simplify the life of man, but they have certain disadvantages.

Companies, driven by the desire for bigger profits, are “fighting” for consumers. They, in a race against time, are more and more present where customers are: electronic (cyber) space. A growing number of companies promote and sell goods and services electronically. On the Internet there are already e-shops that offer products of one company, as well as electronic shopping centers (e-malls) that offer products of multiple companies. Earlier, companies successfully promote and sell digital products by electronic means (stocks, software) but today they promote and sell almost all the traditional products, such as cars, clothing, food, cosmetics, household appliances, furniture and so on.

Virtual shopping is an interesting topic for companies, consumers and marketers. For companies it is important to follow the consumers and to understand what products, product categories or brands they want, as well as to make the best positioning on the electronic market. Consumers, however, have become more sophisticated and they have complex requirements based on which they expect a lot from the e-companies. Marketers are interested in e-market research from several aspects such as: changes in consumer behavior, costs and effects of electronic promotion and sales, market structure, electronic security, technical aspects and so on.

Two critical issues are rising about virtual shopping: personalization and encouraging e-experience with the company and its products among consumers.

This paper aims to elaborate these critical questions, to describe the nature of virtual shopping, pointing out its advantages and disadvantages. The paper shows some real examples of virtual shopping that represents a new era in trade.

Keywords: Virtual shopping, electronic shops, e-malls, personalization, enhanced experience, digital products, traditional products

ВОВЕД

Глобализацијата, заедно со софистицираната информатичка технологија во потполност го промени начинот на однесување на компаниите и на потрошувачите на светскиот пазар. Компаниите се соочуваат со поостра конкуренција, која повеќе не се темели само на расположивоста на одредени ресурси, туку на способноста на компаниите да развиваат и успешно применуваат нови технологии кои го чинат современото работење. Успехот на компаниите бара сè поголема ангажираност на истражувачко-развојни тимови и присутност во виртуелниот свет каде што почесто се наоѓаат потрошувачите. Од друга страна, животниот циклус на производите станува сè пократок, со што не се остава доволно време за потполна нивна експлоатација. Создавањето на виртуелни организации станува нов тренд кој наметнува нови принципи на работење и ги руши традиционалните продажни концепти. Виртуелноста станува реалност.

Потрошувачите, во светски рамки, стануваат поприбирливи, со софистицирани барања, потреби и желби. Секако дека усвојувањето на технолошките процеси зависи од нивните карактеристики како лични приоритети, демографски или социо-економски фактори, карактеристиките на новиот производ, (релативна предност и комплексност), како и социјалните фактори. Усвојувањето на новата технологија значи промена на однесувањето на потрошувачите и притисок да прават нешто што не го правеле претходно. Факторите кои што влијаат врз желбата на потрошувачите да ја прифатат оваа нова технологија може да зависи од перцепираниот ризик од користење на технологијата, перцепираната вредност на технологијата и перцепирањето на лесното користење на технологијата. Однесувањето на потрошувачите е специфично за секој поединец, но општите фактори важат за сите потрошувачи кога се работи за прифаќање на нови технологии. Некои потрошувачи побрзо ја прифаќаат новата технологија, но поголемиот број на потрошувачи има потреба да ја разбере вредноста и да го утврди ризикот, како и потребното време да се научат и користат новите технологии.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Деловните системи, според онлајн присуството на пазарот, можат да се класифицираат во **три поголеми групи**:

А) Цигла и малтер (brick-and-mortar) е метафора за системите кои користат исклучиво традиционални методи на продажба и дистрибуција и традиционални медиуми за комуникација,

Б) Цигла и клик (brick-and-click) се деловни системи чии класични канали за продажба и комуникација широко се потпираат на услугите на Интернетот (набавка, продажба, комуникација) и

В) Дот. Ком (“dot-com”) се деловни системи кои комплетно работењето го вршат во виртуелниот свет, на интернет. Се зголемува значењето на иновациите, технологиите и знаењето.

Виртуелниот шопинг е купување кое физички не се реализира, туку се прави симулација на трговски центар или продавница. Виртуелниот шопинг започна да се користи во 1995 година кога Џеф Безо отворил мала интернет книжарница. Таа сега е најголема виртуелна продавница во светот наречена **Амазон.ком**.⁵⁵

Виртуелниот супермаркет шопинг за прв пат е воведен во **Кореја**, во метро станицата во Сеул во 2011 година од страна на компанијата **Tesco HomePlus**⁵⁶. Изборот на локацијата за пробен виртуелен трговски центар е направен од причина што таму секојдневно поминуваат 200.000 патници. Инаку, Homeplus е втор најголем синџир на продавници кој понудил 500 производи, меѓу кои прехранбени производи, електронски производи, канцелариски материјал и средства за хигиена во виртуелната продавница во метрото во Сеул, град во кој живеат над 10 милиони жители.

Како функционира овој виртуелен трговски центар? Најпрво, потрошувачите ја симнуваат на својот мобилен телефон апликацијата Home Plus app. Потоа, тие ги внесуваат своите лични податоци и информации за кредитната картичка. Следен чекор е потрошувачите го скенираат баркодот на производите кои сакаат да ги купат. И на крај плаќаат за производите по процесот на контрола на својата шопинг листа. И како што истакнува портпаролот на компанијата: "Потрошувачот го порачува производот кога оди на работа наутро, а може да го види дома испорачан навечер!"⁵⁷ Инаку само потрошувачите со паметни Андроид телефони можат да ги користат овие услуги. За време на пробниот три месечен период, **резултатите** биле многу позитивни: над 10.000 поединци реализирале набавки во овие виртуелни продавници и општо онлајн купувањето се зголемило за 130 проценти. Со зголемувањето на бројот на потрошувачи кои користат виртуелен шопинг, компанијата планирала да го прошири концептот на поголем број јавни превозни места насекаде низ градот.⁵⁸

Овој начин на купување е **погоден за потрошувачите** бидејќи тие не само што заштедуваат време со тоа што не посетуваат реални продавници (паркинг, чекање на ред пред каси во долги редици, турканици и сл), туку заштедуваат и напор од носење на тешки и големи кеси за купување. Наместо потрошувачите да одат во продавници или трговски центри, тие доаѓаат кај потрошувачите. По првичниот успех, Tesco направил виртуелни продавници во повеќе метроа и на автобуски станици насекаде низ Кореја. Исто така, лансирал продавница на **Гетвик аеродромот во Лондон**. На овој начин,

⁵⁵ <http://www.ang.pl/forum/pomoc-jezykowa-sprawdzenie/53670>

⁵⁶ <http://virtualshoppingproject.blogspot.mk/2012/11/virtual-shopping.html>

⁵⁷ <http://www.amusingplanet.com/2011/09/world-first-virtual-store-opens-in.html>

⁵⁸ <http://gpidesign.com/2011/08/thursday-salute-to-originals-a-new-reality-for-virtual-shopping/>

патниците можат да набават секојдневни производи (од овошје и зеленчук до производи за лична хигиена) додека чекаат авион, а работите кои ги нарачуваат можат да се дистрибуираат и за време од три недели. На овој начин, патниците можат да се опуштат бидејќи ќе знаат дека дома ги чека набавката, односно “полниот фрижидер”. Доколку патниците сакаат да купуваат после нивното враќање од пат, тоа можат да го направат на аеродромот.

Виртуелниот шопинг носи **бенефиции и за менаџерите**, пред сè затоа што нема потреба од плаќање кирии за продажен простор и бројот на вработени е далеку помал затоа што виртуелните продавници немаат касиери, магационери, контролори. Виртуелната продавница може да се управува од едно лице и тоа во неговиот дом. Исто така, трошоците за складирање и чување на производите се намалени. Виртуелната продавница работи нон стоп, 24/7 и сите трансакции можат да се обавуваат во било кое време. Релативно се мали и трошоците за започнување со работа на овие продавници. Сето ова доведува до намалување на цените на производите и остварување поголема конкурентска предност на пазарот. Исто така, виртуелната продавница е отворена за поширока публика, во земјата и во странство и не е ограничена со територијални бариери. Друга предност е заштеда на време и лесен пристап до продавницата и нејзините производи. Во маркетинг литературата, како предност за менаџерите се наведува и намалување на криминалот и насилствата по реалните продавници.

Сепак, се смета дека виртуелниот шопинг **нема да ги замени реалните продавници**. Голем **недостаток** е што производот реално не се гледа и потрошувачите не можат да го допрат, почувствуваат, помиришаат, вкусат. Оценката за производот потрошувачот ја прави врз основа на сликата која ја гледа. Некои производи, иако се во рана фаза на воведување во виртуелниот шопинг, сепак е подобро да се купат во реални продавници, отколку виртуелно. Овде спаѓаат облека и обувки, но и големи робусни производи, како автомобили, куќи, мебел, компјутери и сл. Исто така, виртуелната конкуренција е на оддалеченост на само неколку кликови од компанијата. Острата конкуренција е што потрошувачите само за неколку минути можат да пронајдат продавница која ги нуди истите производи по пониски цени, или има подобар професионален изглед на веб страницата или има на залиха нешто што се бара. Главниот концепт на конкуренцијата е дека како што компанијата може да допре до потрошувачи наекаде низ светот преку интернет, така тие лесно можат да допрат до конкурентите насекаде низ светот преку интернет. Исто така, за отворањето и работењето на виртуелната продавница потребна е силна промоција и ПР бидејќи е тешко за неа да се информираат потрошувачите на друг начин. При отворањето на реални продавници тоа е потранспарентно, видливо и препознатливо. Кај виртуелното купување сè уште постои неизвесност и ризик кај потрошувачите при користење на нивните кредитни картички од измама и грабеж. Иако ова се регулира со повеќе заштити, сепак таа недоверба сè уште е присутна кај потрошувачите. Сепак, виртуелниот бизнис се смета дека има повеќе предности од недостатоци, но некои фактори укажуваат дека за некои производи сè уште подобар избор се реалните продавници.⁵⁹

⁵⁹ <https://businessamp.wordpress.com/2009/02/22/virtual-storefronts-real-advantages-disadvantages/>

Друг пример за виртуелен шопинг во Велика Британија е **компанијата Окадо (Ocado company)** која отворила виртуелна продавница на улица со слики од зеленчук и овошје. Потрошувачите ги сликаат/скенираат баркодите на производите кои сакаат да ги купат со користење на нивните мобилни телефони и производите се испорачуваат на нивната домашна адреса. Големите супермаркети создаваат виртуелни продавници кои се состојат од постери на полица на кои се наоѓаат повеќе производи. После успехот на Теско започнала појава на повеќе виртуелни продавници во Британија.

Виртуелниот шопинг навлегува и во **други индустриски гранки** за кои се мислело дека не е можно да се продаваат по електронски пат. Да спомнеме само некои од нив: компанијата за автомобили Ауди има дигитален излог во централен Лондон, компанијата Водафон има виртуелна продавница во Дизелдорф, во САД компанијата Наутика нуди виртуелни продавници за облека и домашни аксесоари, во Мелбурн компанијата Вулвортс нуди 40.000 прехранбени производи по виртуелен пат.

Сепак две прашања кои се поставуваат кај функционирањето на виртуелните продавници се: персонализацијата и начинот како да се зајакне искуството кај потрошувачите за повторно е-купување и пренесување на позитивното мислење на други потрошувачи.

А) ПЕРСОНАЛИЗАЦИЈА се постигнува со категоризирање на потрошувачите во групи, при што за секоја група се нудат селектирани информации во зависност од преференциите на потрошувачите и однесувањето на индивидуалните корисници. Преференциите се истражуваат и анализираат преку истражување на профилот на корисниците. Имено, денес потрошувачите очекуваат единствени и кастимизирани шопинг искуства, односно компаниите да им се обраќаат со персонализирани пораки, да им нудат посебни, само за нив креирани програми за лојалност или да им се сугерираат интелигентни препораки за одредени производи. Според една анкета на Акцентур, речиси 60% од потрошувачите во САД потврдиле дека сакаат поперсонализирани шопинг искуства со промоции и понуди во реално време⁶⁰. Оттука, персонализираните шопинг искуства ќе бидат главен диференцијатор помеѓу понудите на квалитетни производи или брендови.

Порано персонализацијата била само аспирација, а не реалност. Многу компании немале податоци, ниту бизнис процеси или средства и начини за да испорачаат персонализирано шопинг искуство. Во својата наједноставна форма персонализацијата значела демографска сегментација во комбинација со историја на купување како податок за следна набавка. Со напредните датотеки, вклучително и податоци од трети лица се зголемува способноста на компаниите да испорачаат персонализирани пораки, преку дисплеи, е-меили, мобилни телефони и сл. Персонализацијата значи селекција или филтрирање на информации за производи за индивидуалци со користење на информациите за индивидуалците, односно профилот на потрошувачите. Персонализацијата значи добро да се познава потрошувачот. Таа значи точно да се знае што потрошувачот би купил во иднина,

⁶⁰ <http://blog.beaconstac.com/2016/01/retail-trends-2016-the-rise-of-personalization-augmented-reality-and-more/>

базирано врз неговите желби и интереси. (премин од функционалното кон емотивното познавање на потрошувачот). Чекори на персонализацијата се:⁶¹

А) Да се собираат повеќе од едноставни податоци за потрошувачите: со персонализацијата компаниите треба да побараат повеќе од географски и демографски податоци за потрошувачите, како нивни интеракции, мислења, однесувања, мотивации, желби и сл. Компаниите треба да разберат дека богатството на податоци за потрошувачот е добар извор за предвидување на нивната следна набавка.

Б) Да се користат предностите на автоматизацијата и технологијата: управувањето со маркетинг комуникациите, со многу канали и медиуми, бара ново ниво на автоматизација. Системите за менаџирање на содржините овозможуваат податоците да се трансформираат во значајни пораки.

В) Да се реализираат интеракции со потрошувачите: треба да се персонализира секоја фаза од процесот на купување, а не само почетокот и крајот. Исто така, однесувањата на потрошувачите се менуваат, се менуваат и интеракциите и тие треба соодветно да се бележат. Регистрирањето на персонализираното искуство бара да се знае кога се случило искуството и каде (медиум) искуството било доживеано. Треба да се разбере како потрошувачот размислува, како приоѓа кон пребарување на податоци, како ја разгледува веб страницата, како одговара на различни пораки и сл. Едукативните, куповните, пост-куповните и услужните содржини играат значајна улога во анализирањето на потрошувачите.

Г) Да се интегрира искуството на потрошувачот, така да сите активности на потрошувачите на еден канал да ги информираат другите канали. Персонализацијата е најдобра кога потрошувачите самите го дефинираат нивото на вклученост и теми на интерес.

Д) Да се создаде релевантно и наградено искуство преку користење на податоците на соодветен начин: персонализацијата треба да значи почитување, а не вознемирување. Ништо не е понеетично од тоа да се прикажат податоци за поединци кои тие ги дале, но не одобриле да се публикуваат. Персонализацијата е очекувана. Во денешниот дигитален свет луѓето прифаќаат постојано да бидат поврзани и контактирани. Тоа прифаќање се трансформира во очекувања. Од пребарувањата за набавки и гледањето видеа, потрошувачот очекува персонализирано искуство, односно информација која е релевантна за него и брзо достапна.

Б) ЗБОГАТЕНО ИСКУСТВО ЗА ПОТРОШУВАЧИТЕ се обезбедува преку 3Д моделите и виртуелната технологија. Имено, сè повеќе се користи виртуелната реалност (VR -virtual reality) и збогатената реалност (AR-augmented reality) за да се доближат компаниите до потрошувачите.

Виртуелна реалност (ВР) е вештачка, компјутерски генерирана симулација на реалната животна средина или ситуација. Таа нуди уживање за корисникот преку тоа што тој искусува реалност преку стимулирање на неговата визија и слух. Виртуелната реалност се постигнува со технологија која овозможува да се создаде и зајакне реалноста при учество во видео и компјутерски игри, гледање 3Д

⁶¹ <http://www.mytotalretail.com/article/personalization-just-got-more-personal/>

филмови, обуки за животни реални ситуации со креирање на симулација на реалниот свет. Виртуелната реалност создава своја реалност која е комплетно компјутерски генерирана и спроведена.

Збогатена реалност (AR) е технологија која на постоечката реалност и додава дигитални, компјутерски генерирани искуства со што дава поинакво значење на реалноста со можност да се спроведат интеракции со неа. Збогатената технологија (AR) е технологија која “подметнува” компјутерски генерирани слики и содржини во реалната средина, со што се зајакнува перцепцијата на корисникот за реалноста со комбинирање на физички и виртуелни елементи. AR е развиена како апликација и се користи на мобилни телефони со цел да се измешаат дигиталните компоненти со вистинскиот свет, со што тешко може да се каже што е реалност, а што фантазија. Оваа реалност с повеќе добива на значење. За разлика од виртуелната стварност која нуди дигитално задоволство во поставена реална средина, збогатената реалност испорачува виртуелни елементи (дигитални слики, графички решенија, сензации) кон реалниот свет. Збогатената реалност се користи с повеќе кај мобилните уреди, како лаптопи, паметни телефони и таблети со кои се менува реалноста. Оваа реалност најпрво се користела кај воените авиони, потоа кај автомобилската индустрија и игрите и забава, за да денес сè повеќе се користи во трговијата. Благодарение на широката употреба на паметни телефони и мобилни интернет уреди, трговците имаат одлична можност да ги донесат производите, каталозите, излозите до реалниот живот на потрошувачот. Тоа е иновативен начин да се допре до потрошувачите, особено до дигиталните потрошувачи за кои помалку е интересен традиционалниот маркетинг. Потрошувачите искусуваат бројни клучни шопинг предизвици и тоа од дома. Многу компании го забележале тоа и презеле активности со користење на збогатената реалност да испорачаат подобро шопинг искуство до потрошувачите. Тие то го прават на повеќе начини.⁶²

А) Пронаоѓање на шопинг предмети и пристап до информации за производите: со помош на расположивите технологии можно е потрошувачите на прехранбени производи да ги скенираат излозите со нивните паметни камери (па, и паметни очила) за брзо да ги идентификуваат производите кои се на распродажба или нудат некои посебни карактеристики (производи без глутен), вкусови или други преференции (како локално производство, органско производство, цертифицирана храна и сл). Проектот на Google наречен Tango оди чекор понатаму и нуди кастимизирани 3Д мапи за да им помогне на потрошувачите полесно да ги најдат специфичните производи кои ги бараат. Компанијата Walgreens прави пилот тестирање на решението на Google нудејќи интересни информации за производите и промотивни активности кои едноставно се појавуваат (“pop out”) на полиците кога потрошувачите го набљудуваат посакуваниот производ. Друга збогатена реалност може да им обезбеди на потрошувачите дополнителни персонализирани информации, препораки, рецепти и мислења на други потрошувачи кога тие ги скенираат специфичните производи со нивните мобилни уреди.

⁶² https://www.accenture.com/t20150521T005730__w__/us-en/_acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/DotCom/Documents/Global/PDF/Dualpub_8/Accenture-Augmented-Reality-Customer-Experience-Drive-Growth.pdf

Б) Примероци и визуелизирање на производите: неколку модни куќи, како Topshop, De Beers, Converse ја користат збогатената реалност за да ги поттикнат потрошувачите да пробаат нова облека, накит, обувки по виртуелен пат. Компаниите Shiseido и Burberry Beauty Vox нудат слични збогатени реални решенија за потрошувачите на козметички производи. Овие видови решенија, често пати наречени “волшебни огледала” (“magic mirror”) им помагаат на потрошувачите да одлучат која облека или аксесоари да ги купат без реално истите да ги пробаат. Збогатената реалност, исто така, покажува производи и варијанти на производи кои не се расположиви во физичката продавница. На пример, компанијата American Apparel лансирала апликација за промена на бојата која овозможува потрошувачите да ја видат облеката и доживеат во различни бои. Компанијата Волво исто така нуди слично искуствено решение. Со апликацијата на Волво потрошувачите можат да ги видат автомобилите преку нивните iPad во различни дизајни, да дознаат повеќе за нивните карактеристики, па дури и да реализираат пробно возење. Потрошувачите ја користат збогатената реалност за да разгледаат примероци на производи без да ја посетат физички продавницата. Тие можат да пробаат луксузни аксесоари како накит и часовници додека седат пред нивните компјутери. Исто така, шведската компанија за мебел IKEA заедно со Accenture развила иновативен начин за нејзините потрошувачи да ги видат производите како би изгледале во нивните домови. Ова значи дека потрошувачите се во можност да видат дали IKEA производите се вклопуваат во барањата за стил, дизајн, боја, големина за поголема удобност на нивните домови.

В) Игри: збогатената реалност може да се користи за да им помогне на потрошувачите да ја ослободат својата фантазија и да го поттикнат мозокот за игри. Данската компанија за играчки Лего ја користи збогатената реалност за да поттикне игра. Во продавницата потрошувачите едноставно држат Лего кутија наспроти киоск со рамен екран и гледаат како се создава Лего модел во 3Д. Оваа игра им помага на потрошувачите да го видат финалниот модел од сите агли и да ги разберат неговите карактеристики и да ја поттикнат нивната желба за игра.

Г) Пребарување и купување: Yihaodian, водечката конеска компанија за прехранбени производи лансирала 1.000 виртуелни продавници преку ноќ за да конкурира на своите цигла-и-малтер ривали. Таа ги лоцирала продавниците на паркинг просторите кај што се наоѓале главните конкуренти и со збогатеното реално искуство им се овозможувала на потрошувачите да прегледаат виртуелни продавници и да нарачаат од изборот од 1000 различни производи кои подоцна им се испорачувале во нивните домови.

Д) Пост-продажна поддршка: збогатената реалност се користи и за многу функционални цели, како помош на корисниците да разберат како да го користат производот. На пример, компанијата Ауди направила виртуелен прирачник кој на сопственикот на возилото му дава брзи информации за локацијата на резервоарот до тоа што функција имаат и најситните копчиња. Слични решенија им се нудат на потрошувачите во напорот да ги инсталираат или состават разните видови опрема, стереа, ТВ уреди и слично во нивните домови.

Често пати овие **две технологии (ВР и АР)** се користат заедно со цел да генерираат уште поголемо искуство и да создадат нова димензија на интерактивност помеѓу дигиталните уреди и реалниот свет.

Од маркетинг аспект, виртуелниот шопинг може да се анализира од следните аспекти:⁶³

А) Следење на реакцијата на потрошувачите за дизајнот на виртуелната продавница, распоредот на производи, асортиманот на производи, цените, пакувањето и сл.

Б) Автоматско регистрирање на однесувањето на потрошувачите, на пример поминато време пред полиците каде што се изложени производите, број на пати колку што е прегледан производот или број на купени производи,

В) Автоматско следење на погледот на потрошувачот, вклучително вкупно време за набљудување на одреден производ, фреквенција на набљудување на производи и дали секоја полица на производи е погледана од потрошувачите,

Г) Автоматско следење на детално движење на очите на потрошувачите, како број на трепнување со очите, фиксација, користење пупилометар и набљудување на други над 70 сигнали.

Д) Регистрирање на психолошките одговори на тестираните потрошувачи

ИДНИ ТРЕНДОВИ

Нов предизвик за виртуелните продавници е скратување на времето, од моментот кога потрошувачот пребарува на интернет до моментот кога се прикажува производот на веб страницата на компанијата. Следен предизвик е повеќе корисници да го посетат виртуелниот трговски центар и меѓусебно да се во интеракција додека купуваат. Преку размената на позитивните искуства помеѓу потрошувачите се смета дека ќе се зголеми продажбата и бројот на перспективните потрошувачи.

Но, и покрај ентузијазмот и оптимизмот за интернет купувањето, голем број онлајн корисници не купуваат онлајн. (CGEY, 2000). Истражувањето на компанијата Cap Gemini/Ernst & Young направено за канадските потрошувачи покажало дека **доминантни пет бариери** за купување на онлајн производи во виртуелни продавници се: 1) сигурноста (22%), 2) премногу неперсонално, општо купување (20%), 3) трошење време и фрустрации (13%), 4) тешка навигација на веб страните (11%) и 5) нема доволно или има премногу информации (10%).(CGEY, 2000). Бројни комерцијални студии покажуваат дека онлајн шопингот не се реализира како што е планиран. На пример, истражувањето на Van Putten (2000) покажува дека од 40-60% од планираните онлајн набавки не се реализираат штом потрошувачот ќе дојде до страницата за купување, а поголема студија од 12.000 потрошувачи во САД направена од Boston Group (2000) открила дека 28% од планираните онлајн набавки не се спровеле и дека 4 од 5 потрошувачи кои купувале онлајн се соочиле со барем еден неуспешен обид за купување.

⁶³ <http://www.i3b.org/i3b-virtual-shopping-lab>

ЗАКЛУЧОК

Со денешната профилирација на социјалните мрежи и мобилните уреди, потрошувачите имаат постојан пристап до повеќе знаење и повеќе мислења за производите и компаниите од претходно. Тие информации ги обликуваат нивните преференции за производи и услуги, како и нивните очекувања за персонализирани шопинг искуства. Традиционалните начини на купување, кои започнуваат од свесност за компанијата и производите и завршуваат со купување и лојалност стануваат се понерелевантни за современиот купувач. Тие начини се премногу бавни, статични, генерични за нелинеарните начини на продажба. Денес е потешко да се исполнат барањата, потребите и желбите на потрошувачите. Тие речиси постојано ги рedefинираат нивните искуства, се зголемуваат нивните очекувања, се здобиваат со софистицирани вкусови, сакаат да се постојано инволвирани и консултирани. Тие сакаат дигитални содржини и дигитални опции кои се на располагање 24/7. И тие сакаат нови шопинг искуства кои ги доживуваат преку повеќе канали кои им овозможуваат да пребаруваат, споредуваат и купуваат производи и услуги по нивни услови.

Како што се менуваат потрошувачите, така се менуваат и компаниите. Тие во борбата за поголем профит ги наоѓаат потрошувачите во дигиталниот свет. Преку персонализацијата и преку виртуелната и збогатената технологија и мултидимензионалните модели ги доближуваат производите и услугите до потрошувачите. Во иднина треба да се очекуваат новини во дигиталната ера кои ќе значат не само функционално туку и емотивно доближување до потрошувачите. Дигиталниот потрошувач, во дигиталното време очекува олеснет дигитален шопинг.

CONCLUSION

With today's proliferation of social networks and mobile devices, customers have constant access to more knowledge and more opinions about products and companies than ever before. This information shapes their preferences for products and services as well as their expectations for personalized shopping experiences. Traditional ways of purchase, starting from an awareness for the company and its products and ending with the purchase and loyalty become irrelevant for the modern customer. These purchasing ways are too slow, too static, too generic for non-linear sales ways. Today it is difficult to meet the requirements, needs and desires of consumers. They almost constantly redefine their experiences, their expectations increase, acquire sophisticated taste, want to constantly be involved and consulted. They are looking for digital content and digital options that are available 24/7. They seek out new shopping experience from multiple channels that enable them to search, compare, and purchase products and services on their terms.

The change in consumers causes a change in the companies. They, in the fight for a greater profit, are looking for consumers in the digital world. Through personalization, virtual and enhanced technology and

multidimensional models, they offer products and services to consumers. In the future we should expect news in the digital age that will mean not only functional but also emotionally approaching closer to consumers. Digital consumers, in digital time, expect digital shopping.

КОПИСТЕHA ЛИТЕРАТУРА

1. Babu Pavithra, “Retail Trends 2016: The Rise of Personalization, Augmented Reality and More”, 21 January, 2016, Beaconstac, USA
2. Bernroth Christian, “Life on the digital edge: How augmented reality can enhance customer experience and drive growth”, Accenture, 31 August 2016
3. Boland Susan and Zimmerman Zimm, “Personalization Just Got More Personal”, 3 June 2016, Total Retail, the Retailer’s Source for Content and Community
4. Blogspot (<http://kat@blogspot.com>), “Virtual Shopping”, 14 November 2012 (visited on 1 September, 2016)
5. Kaushik, “World’s First virtual Store Opens in Korea”, 2 September 2011 (visited on 1 September 2016)
6. Salamon Artur, “What are advantages and disadvantages of virtual shopping?”, 3 July 2007, Angielski, Slovakia
7. Tiess Fred, “Virtual Storefronts, Real advantages and disadvantages”, BusinessAMP Blog, 22 February 2009
8. Yuzhu Lu, Shana Smith, “Augmented Reality E-Commerce: How the Technology Benefits People’s Lives”, National Taiwan University, October 2008

d-r Methodija Dojchinovski,
Military Academy „General Mihajlo Apostolski“ – Skopje,
m-r Kire Janev,
Army of Republic of Macedonia

ОПШТЕСТВЕНА УЛОГА НА АРМ ВО ИЗГРАДБАТА НА НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Апстракт

Промените кои што настануваат во 21 век и предизвиците што ги носат со себе како што се хибридните закани, миграциите, силниот технолошки развој, елементарните непогоди - претставуваат битни фактори кои што ја загрозуваат националната безбедност на Република Македонија. Целта на овој труд е да на политичката и научната јавност им се предочи дека Армијата ја има главната улога за зачувување на националната безбедност на државата и безбедноста на граѓаните. Само добро обучена и опремена војска претставува гарант за безбедноста и опстанокот на државата. За таа цел потребно е опремување со најсовремена опрема, правилно моделирање на бројот на војниците на АРМ согласно со актуелните закани и предизвици, нивна правилна организациска поставеност како би биле способни за зачувување на националниот суверинитет и интегритет на Република Македонија.

Клучни зборови: држава, национална безбедност, хибридни закани, Армија на Република Македонија, одбрана.

THE ROLE IN THE SOCIETY OF THE ARMY OF REPUBLIC OF MACEDONIA IN BUILDING NATIONAL SECURITY

Abstract

Changes which take place in the 21st century and the challenges that they carry with them such as hybrid threats, migration, strong technological development, natural disasters - are important factors that threaten the national security of the country. The purpose of this paper is to the political and the scientific community to remind that the army has the main role in the caring out national security of the state and citizens' security. Only a well-trained and equipped army is a guarantor for the security and survival of the state. For this purpose, equipping with modern equipment, proper modeling troops of the Army in accordance with current threats and challenges, their proper organizational structure so as to be able to preserve the national sovereignty and integrity of the country.

Keywords: state, national security, hybrid threats, the Army of Republic of Macedonia defense.

Introduction

Security is complex and complicated word. According to Prof. r.Radoslav Gachinovich, etymology - the word security comes from the Latin words securitas-atis, which means safety, absence of danger, certainty, confidence, courage, protected (secures lat.secure, self-confident, fearless, tough, dedicated , true, etc.)⁶⁴. According to English language, are used two words⁶⁵: security и safety. The word security is used for national security that implicate on keeping and achieving the country's national interest, while the term safety means the ability to act, as it comes to an unwanted security situation, all such occasions can make security implications.

National security - is the security of the state and its content covers the security of the national territory (including airspace and territorial waters), protection of people's lives and property, maintenance of national sovereignty and the achieving of the fundamental functions of the state⁶⁶.

Historically, a major factor to keep security of the state, was in the function of the Army. Историски гледано главен фактор за зачувување на безбедноста на државата одсекогаш била војската. In the 21st century security threats are changing, so classic military threats have been replaced with new hybrid threats. According to NATO - Hybrid threat is a threat that represents any current or potential opponents, including states, non-state actors and terrorists, with the possibility whether demonstrated or likely simultaneous use of conventional and unconventional means - adjustable, to achieve their goals⁶⁷. The benefits of globalization have been completely misused by terrorists⁶⁸, criminals, radical religious leaders who successfully conducted mobilization of young Muslims with radical views from all over the world, because of establishing and spreading Islamic State on the territory of Asia, Africa and Europe, their heart would be the today

⁶⁴ Гачинович Р., Класификација безбедности, бр.2,2007, стр.3и4 достапно на http://www.kpa.edu.rs/cms/data/akademija/nbp/nbp_2007_2.pdf пристапено на: (09.07.2016).

⁶⁵ Ибид.

⁶⁶ Гризолд А., *Словенија во изменета безбедносна средина*, Министерство за одбрана на РМ, Скопје, 2006, стр. 20.

⁶⁷ <https://geopoliticatus.wordpress.com/2014/10/07/hybrid-warfare/> accessed(10.07.2016).

⁶⁸ Patrick Cockburn P., *The Rise of Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution*, Verso,2015

territories of Iraq and Syria where the basis for the regulation will be in accordance with the radical interpretation of the holy Quran.

Nonmilitary factors such as migration, technological development, economic power also play an important role in the security of the state. Migration become a major problem for the security of states, such example is the current migrant crisis of refugees from Syria and Iraq which withdrew an avalanche of migrants from other countries in Asia and Africa. Due to the strong technological development that occurs daily and perfect new weapons and equipment, therefore it is necessary constant modernization of existing military facilities that still need huge financial resources which can provide only economically powerful countries.

Security national interests that comes from the fundamental values are determinate in the Constitution. Stable national interest is preserving the independence, sovereignty, territorial integrity and the unitary character of the state, and its multiethnic and multicultural character⁶⁹.

More vital national interests are:

- Integration of Republic of Macedonia in European Union is of vital concern for the state, Republic of Macedonia on 22 of March, 2004 apply for EU membership, on 17th of December, 2005⁷⁰, European Council assign to her status of candidate country for EU membership;
- Military-political integration of Macedonia in NATO, on this plan, FYR Macedonia worked since the early nineties of the last century, when in 1993 the Assembly had passed Resolution of the Republic of Macedonia to join NATO and the signing of the Accession Treaty for Partnership peace, in November 1995⁷¹, on NATO Summit, in Bucharest, which was held between 2-4 April 2004⁷², was confirmed that Republic of Macedonia meets all the criteria for NATO membership but it will be received when will be resolved the name issue with Greece. In order for a fast entry into NATO, ARM made a number of reforms: organizational and formational structure of the Army, divesting of assets is unnecessary importance to the defense, allocation of border security of the Ministry of Interior, increase the representation of members of ethnic communities in the ARM, ARM participation in international missions under the auspices of the EU, NATO and the UN.
- Promoting multiethnic democracy and interethnic relations after ending the conflict and signing of the Ohrid Framework Agreement;
- Protection and promotion of democratic values in the country, human rights, rule of law, political pluralism, open political dialogue between political parties, the princip of separation of powers, protection of cultural identity and heritage of all citizens;

⁶⁹ Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012. Стр.21.

⁷⁰ Македонија во ЕУ, Влада на Република Македонија достапно на: http://imor.org.mk/programmes/spring_day_07/pdf/jordan-rad6E760-1.pdf.

⁷¹ Ружин Нано., НАТО во современите меѓународи односи, Фондација “Фридрих Еберт“, Скопје 2010 година, стр.213.

⁷² Ибид, стр.308.

1. The security environment of the Republic of Macedonia

Today, modern world is characterized with rapid, complex and dynamic changes and faces new asymmetric threats and risks are increasing as ⁷³: terrorism, transnational organized crime, war of fourth generation, the proliferation of weapons of mass destruction, religious radicalism and extremism, illegal migration, unstable and dysfunctional states and computer (cyber) attacks. Challenges like energy dependence and climate change could also have a negative impact on the national and international security.

The strategic security environment of the Republic of Macedonia has changed considerably in recent years. The instability of the states in the region such as Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Serbia have negative implications and Macedonia.

Considering the dimensions of modern threats and risks, global approach and cooperation with the UN, NATO, EU and OSCE are a necessary tool to counter them.

NATO and the EU are key factors for maintaining and strengthening regional security, stability and prosperity. Delaying the adoption of the Western Balkans adversely affect regional security. Republic Macedonia must put all efforts to join NATO which currently entrance is blocked by Greece because of the name issue.

2. Current and potential security threats to the national security of the Republic of Macedonia

Each state regardless of internal or international factors has its opponents, both within the country and outside, by other countries. The activities of these opponents represent a threat to national security of the country. The forms of threatening the security can be ⁷⁴: external and internal.

Macedonia faces many types of threats and risks to national security, we will demonstrate the most current:

- Terrorism currently constitutes one of the biggest threats to the security of countries at a global level, especially in the 21st century where after the attacks on the United States in 2001 increases, first by al-Qaeda and now the Islamic State that attacks except in Iraq and Syria and direct to the other countries in the world especially in Europe and Africa.
- Transnational organized crime and corruption is also a major challenge that Macedonia has successfully handling. Due to its geostrategic position, Republic of Macedonia is one of the main routes through which transnational organized crime groups are smuggling weapons, migrants from Asia and Africa to Europe.
- Migrant crisis that arose after the wars in Syria and Iraq and the situation in the Middle East and Africa represents a potential threat to national security of the Republic of Macedonia especially located on one of the main routes for movement of migrants to Europe.;
- The emergence of radical nationalism and extremism especially after the return of thousands of fighters who fought on the side of the Islamic State in Iraq and Syria;

⁷³ Стратегија за одбрана на Република Македонија, (Службен весник на Република Македонија, бр.30/10).

⁷⁴ Гоцевски Т., Основи на системот на националната одбрана, Македонска ризница, Куманово, 2002 година, стр.30.

- Ethnic and religious intolerance have always been a threat to the security of the Republic of Macedonia even after the signing of the Ohrid Framework Agreement⁷⁵ to satisfy the demands of the Albanian ethnic group and decreased tensions between members of the Macedonian and Albanian ethnic group;
- Prohibited activities of foreign intelligence services - the fresh example is the affair of eavesdrop and publication of the so-called bombs that suspected (yet unproven) that the materials were procured from foreign intelligence services;
- Internal economic - social problems, poverty is always a starting point for the emergence of unrest and revolts by disgruntled citizens can lead to conflicts with major consequences.

3. The role of the Army of Republic of Macedonia in building security

The role of the army in the conflict since 2001, the migrant crisis in 2015-2016, particularly emphasized the importance of the army in building the security and preservation of territorial sovereignty and integrity of the country. The support of all relevant political parties in the country, about defense needs and membership in collective defense and security of the state, are essential for understanding the role of the Macedonian Army in the society and its mission in a broader range of activities. Therefore, society is necessary to understand the mission and tasks of the army, which is undoubtedly part of society and its development.

Current and planned priorities, missions and tasks of the Army are followed⁷⁶:

- Air-monitoring and protection of the national airspace and connect to the integrated NATO defense;
- Participating in international arrangements (multilateral, regional and bilateral) to patrol the national airspace;
- support for the police and other state institutions in the protection of critical national infrastructure and support in dealing with the consequences in case of a terrorist attack;
- Support for state institutions in the event of natural disasters and epidemics, technological and other risks and crises;
- Rapid deployment of credible forces in multinational joint operations led by NATO away from the national territory or in operations of NATO collective self-defense;
- An effective command and control in accordance with the requirements of NATO Concept for networked and protected communication and information skills;
- Effective military intelligence and reconnaissance support for operations regiment;
- Logistical sustainability of deployed national contingents, including the ability to engage in multinational logistics;
- Medical support of deployed contingents Role 2;
- Survival and protection of forces in conditions of close combat and threats from chemical, biological, radioactive and nuclear weapons;

⁷⁵ Охридскиот рамковен договор беше потпишан на 13 август 2001 година.

⁷⁶ Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012. Стр.35.

- Defense forces against improvised explosive devices;
- Carrying out operations in complex geographical and climatic conditions, including extreme hot and dry conditions;
- Operations in an urban environment;
- Training of all units, especially deployable capabilities, according to a joint NATO doctrine and procedures related to command and control combined land operations;
- Development of skills for civil-military cooperation (CIMIC skills);
- Contribution to a wide range of operations in support of peace led by the UN, NATO, the EU or friendly coalitions;
- Contribution to NATO's military structures;
- Multilateral and bilateral defense cooperation.

Army of Republic of Macedonia, since its establishment until now, its role was established with the planning and implementation of specific activities and projects of wider social interest, such as⁷⁷: The engagement of the Army in the field of logistic support in the resolution of certain infrastructure problems in local government support in holding various events, charity and more. Despite this, army regularly intervenes in times of natural disasters, participate in peacekeeping operations led by the UN and NATO out of state. About the significance of the Macedonian Army to society fresh example is the engagement of the Army in dealing with migrant crisis. Based on the decision of the President of the Republic of Macedonia⁷⁸, General Staff of Army of R. Macedonia asses and Chief of Staff gave an order for deployment of the Army on the southern border with Greece. The engagement of the Army was directly dependent on the needs on the ground and requirements of Ministry of Interior. Through coordination with the personnel of the Border Police, the Army received a certain area of responsibility where certain places are to carry out joint patrols of the border, and at Army performed independent activities or patrol and border control, setting and providing a protective fence on the border with Greece directly affect the improvement of the security situation on the southern border. Army already a year successfully perform the tasks on the southern border and according to assessment to which migrant crisis will last, the expectation is that the military facilities long period will be engaged, according to the developments, it is possible and increase the engaged forces in the southern border.

All this contributed positively to the citizens to accept the role of the Army in building peace and security of the Republic of Macedonia.

4. Contemporary and modern Army - guarantor of security of the Republic of Macedonia

4.1. Organization of the Army

⁷⁷ Ибид.стр.

⁷⁸ На 19 август 2015 година, Владата на Република Македонија донесе одлука за прогласување кризна состојба во времетраење од 30 дена на јужната и северната државна граница поради масовниот нелегален влез на странски државјани од територијата на ЕУ и НАТО.

Army of Republic of Macedonia is a small, mobile, self-sufficient, effective and efficient army, capable in dealing with modern threats inside and act together with NATO partners in missions abroad. The Army has an obligation to model forces interoperable with coalition partners and NATO, as well as deployment and operation with army units outside its territory with full logistical support and rotation for a period of time. For achieving the requirements, challenges and commitments, the army was transformed into a fully professional armed force in accordance with the legislation, build better educational system and trained officers, which synchronize training and education⁷⁹.

The structure of the Army of Republic of Macedonia in the past has gone through many transformations. The last transformation adjusted according to criteria of NATO was in the period 2012-2015. ARM has an approved strength of the 8.133 active military personnel and continuously maintained at a level of at least 90%⁸⁰.

The new structure of ARM, whose implementation started in accordance with the mission, the criteria of NATO member countries, consists of⁸¹:

- Combat Forces (consisting of special operations forces and conventional forces)
- Forces for combat support,
- Forces for logistic support.

General Staff of the Army of Republic of Macedonia with the operational and professional activities in the planning, organization, preparation and commanding the Army as a whole or parts there of, in accomplishing the tasks arising from the strategic defense missions⁸². Under the direct command of the General Staff of the Macedonian Army are:

- Joint Operations Command (JOC), whose mission is⁸³: to prepare conventional ground and air forces of the Army for defense and protection of the territorial integrity and independence of the Republic of Macedonia, with declared forces to participate in operations in support of peace and conflict prevention and dealing with regional conflicts and crisis in operations led by NATO, UN, OSCE, EU and other internationally agreed alliances and contribute in protecting the broader interests of the country. Under the direct command JOC is the 1st Mechanized Infantry Brigade, Aviation Brigade, Brigade logistics support, spare forces battalion and military police battalion liaison.
- Command Training and Doctrine Command (TDC) covers capacity for individual training of soldiers, cadets, and officers of the active and reserve forces, making doctrines, rules and guidelines, analyzes of lessons learned, realized foreign language courses⁸⁴.

⁷⁹ Оперативен концепт на АРМ, Министерство за одбрана, стр.38.

⁸⁰ Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012. Стр.36.

⁸¹ Горанчо К., АРМ низ призмата на националната безбедност, Јофи-скен, Скопје 2014 година, стр.62.

⁸² Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012. Стр.38.

⁸³ http://www.arm.mil.mk/baza/edini ci/zok/zok_misija.html accessed(27.07.2016).

⁸⁴ Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012, стр.39.

- Special Operations Regiment (SOR) perform special operations and unconventional operations, independently or in collaboration with other units of the Army in peacetime, during the crisis and during the war, in support of peace and conflict prevention⁸⁵.
- Honors Battalion is for disclosing a military honors all persons regulated under the rule of Military Service, and maintain the standard of training of the units of the battalion honors⁸⁶.
- Center for Electronic Surveillance - According to the Strategic Defence Review, the mission of the Center for Electronic Surveillance (CEI) in peace and war, is gathering intelligence by electronic reconnaissance of the electromagnetic spectrum, with the aim of early warning and protection of the armed forces and collecting data important for the security and defense of the state⁸⁷.

4.2. Modernization and modeling of ARM

Modeling, sizing and structuring of the army, on this basis, determining the organizational and formational structure is one of the main tasks in reforming the army or in the creation of contemporary Macedonian Army. Key features of the contemporary Macedonian army should be⁸⁸: Modern organized, a modern, combat-efficient, numerically small, professional army that will ensure the continuity of the Macedonian state and continues the traditions of the Macedonian Army.

Any consideration of military capabilities of a country or the efficiency of its army must begin by examining the resources: financial, people, physical and technological national leaders that they make available to their military organizations⁸⁹.

Speaking of economic capacities or possibilities of the state percentage allocated amount of money for the defense of the gross domestic product, situation is following⁹⁰:

- 1,3% - 2011,
- 1,2% - 2012,
- 1,14% - 2013,
- 1,17% - 2014,
- 1,08% - 2015.

According to long-term development plan for the 2014-2023, army in the coming period gradually is increasing the funds for defense as planned⁹¹:

- 1,35% - 2016,

⁸⁵ Ибид, стр.40.

⁸⁶ http://www.arm.mil.mk/bp_index.html accessed(27.07.2016).

⁸⁷ http://www.arm.mil.mk/bp_index.html accessed(27.07.2016).

⁸⁸ Стојчев В. „Методологија на воените науки, Воена Академија, „Генерал Михаило Апостолски“, Скопје 2004 година, стр.103.

⁸⁹ Measuring military capability available at :https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1110/MR1110.ch7.pdf accessed(18.07.2016).

⁹⁰ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html>(19.07.2016).

⁹¹ Долгорочен план за развој на армијата 2014-2023, Министерство за одбрана, Скопје 2014 година, стр.36.

- 1.40% - 2017,
- 1.45% - 2018,
- 1,47% - 2019,
- 1.50% - 2020,
- 1.55% - 2021,
- 1.60% - 2022,
- 1.60% - 2023.

Increased funds for defense will positively affect the development and modernization of defense, because these funds will enable ARM make modernization and equipping of the army in accordance with NATO standards. The number is also limited, according to the 2002 census in the Republic of Macedonia has 2,022,547⁹² citizens. For this purpose, should be carried out properly managing human resources, which is essential for the application of the concepts of development officers. Maintaining interoperability with NATO members will be enabled through continuous education of officers serving in the Army, in accordance with NATO standards. Military education is finishing at the Military Academy, whose mission is⁹³: the only military high education and scientific institution in the country has a major task of studying, training and development staff needs: MoD, ARM System Crisis Management System for Protection and Rescue and to engage in scientific research for defense purposes in accordance with the law.

Specialized industry which succeeded the Army after the breakup of Yugoslavia which were 19⁹⁴ specialized factories, which after independence, during the transition period, due to the loss of markets, transformation of ownership, lack of sufficient financial asset for modernization and maintenance, reduced its competitiveness and did not have a significant contribution to the defense.

According to long-term development plan for the 2014-2023 army planned 215⁹⁵ million for the modernization of the army, which is an imposing figure of funds would be invested in modernization of the Army. According to the plan, would be obtained:

- Armored transporters
- Non-combat vehicles,
- Equipment for individual and collective NBC-protection,
- Replacement of personal armament and procurement of 5.56mm machine guns,
- Purchase of artillery systems,
- Modernization of the aircraft.

With this modernization, by the end of 2017,would have purchased modern transporters that will increase mobility, firepower, the degree of protection of soldiers, originally planned to equip at least one mechanized infantry battalion. Non-combat vehicles for the transfer of material assets of the necessary locations and terrain combat vehicles to transport the needs for the Army. By 2020, we shall also have

⁹² http://www.stat.gov.mk/Publika_cii/kniga_XIII.pdf accessed(20.07.2016)

⁹³ http://www.ma.edu.mk/?page_id=130accessed(26.07.2016).

⁹⁴ <http://infomax.mk>(20.07.2016).

⁹⁵ Долгорочен план за развој на армијата 2014-2023, Министерство за одбрана, Скопје 2014 година, стр.34.

equipment to deal with NBC (nuclear, chemical and biological weapons of mass destruction) for this purpose will be purchased masks, personal decontamination, protective equipment to stay in contaminated environment. Existing infantry weapons caliber 7.62 mm will be replaced with infantry weapons with 5.56 caliber mm which is the formation in the member states of NATO. So, to achieve compatibility in accordance with NATO standards, is planned to be acquired rather artillery systems will be purchased with howitzers 155 mm caliber and range up to 25km, these howitzers would be the composition of a battery of artillery battalion. The modernization of the aircraft will provide air support for ground units of the Army, Air Transport, evacuation of wounded and injured, observation of airspace, assistance in case of disasters.

If complied with long-term development plan of the army, the Army will have a modern force with greater capabilities for mobility and firepower cooperative with NATO forces.

Conclusion

In the past, the Army of Republic of Macedonia successfully addressed with all challenges and was the main factor to the defense of Republic of Macedonia. Army is institution that most of citizens has trust. But that doesn't mean to stop with transformations and modernization of the Army. In accordance to new threats for national security, goals of defense, it must be made analysis and assessment to resources and if it is necessary to make correction of the composition of the Army.

Of course the defense would not be complete if not covers all segments, including civilian sector. It must be consider the introduction of compulsory military term which would receive the following benefits:

- Civilian personnel would be trained and equipped to engage in the reserve forces and national defense if necessary,
- Part of the obligations of professional soldiers such as certain duties, guard security, work out the logistics would have taken the soldiers serving in the military, with professional soldiers can no longer engage in more complex tasks as: dealing with migrant crisis, participation in missions, international exercises, training etc.
- By hiring troops for military service would save some financial costs because for hiring professional soldiers requires payment of salaries, wages, certain benefits that are not paid to soldiers serving in the military.

Also it is necessary to accelerate the establishing of general and active reserve, which in case of escalation of migrant crisis would be engaged in securing the state border and other tasks if there is an indispensable need for them to keep the security and survival of the state.

The strength of the army depends not only on its numbers but also by its willingness, the weapons and equipment that are available. For this purpose, fulfilling the long-term development plan for the army, but that the additional funding that would allow the purchase of modern weapons and equipment as soon as possible, which are necessary for tackling the Army according to the new challenges. In light of all this goes the revival

of specialized industry in the country with necessary weapons and equipment would be produced in our country, and exports would provide additional revenues to the state budget.

Bibliography

1. Гризолд А., Словенија во изменета безбедносна средина, Министерство за одбрана на РМ, Скопје, 2006 година;
2. Бела книга на одбраната на Република Македонија, Arberia Design, Скопје 2012;
3. Ванче С.,Методологија на воените науки, Воена Академија,„Генерал Михаило Апостолски“, Скопје 2004 година;
4. Гоцевски Т., Основи на системот на националната одбрана, Македонска ризница, Куманово, 2002 година;
5. Долгорочен план за развој на армијата 2014-2023, Министерство за одбрана, Скопје 2014 година;
6. Котески Г.,АРМ низ призмата на националната безбедност, Јофи-скен,Скопје 2014 година;
7. Национална концепција за одбрана,(Службен весник на Република Македонија бр.40/2003).
8. Оперативен концепт на АРМ, Министерство за одбрана;
9. Cockburn P., The Rise of Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution, Verso,2015;
10. Ружин Н.,НАТО во современите меѓународни односи, Фондација “Фридрих Еберт“, Скопје 2010 година;
11. Гачинович Р., Класификација безбедности, бр.2,2007,стр.3и4 достапно на http://www.kpa.edu.rs/cms/data/akademija/nbp/nbp_2007_2.pdf;
12. Стратегија за одбрана на Република Македонија, (Службен весник на Република Македонија, бр.30/10).

Internet sources:

1. www.cia.gov;
2. www.geopolicraticus.wordpress.com;
3. www.infomax.mk;
4. www.ma.edu.mk;
5. www.morm.gov.mk;
6. www.rand.org;
7. www.stat.gov.mk;

Доц. м-р. Зоран Ѓурески,

Европски Универзитет – Република Македонија

Доц. м-р. Маја Ѓуреска

Европски Универзитет - Република Македонија

Проширена и виртуелна реалност, можности за нивно практикување во дизајнот на ентериер

Абстракт:

Науката и технологијата во 21-от век напредуваат со темпо досега незабележано во човековата историја. Сведоци сме на појава на нови технологии во многу кратки временски интервали. Се повеќе земји во светот инвестираат во развој на нови и напредни технологии и тенденцијата е дека во блиска иднина постојано ќе има појава на нови технологии. Архитектурата и дизајнот не можат да останат имуни на промените коишто се случуваат во технологијата и науката и мораат да се приспособуваат на истите со еднаква брзина и темпо. Проширената реалност и виртуелната реалност се две нови технологии кои полесно си го наоѓаат местото во архитектурата и дизајнот и тоа во повеќе различни фази од процесот на дизајнирање.

Овој труд има за цел да ги лоцира и потенцира фазите од дизајн процесот во коишто проширената и виртуелната реалност можат да си го најдат своето место и да го променат начинот на којшто досега се практикувале истите.

Клучни зборови: Проширена реалност, виртуелна реалност, архитектура, дизајн на ентериер, процес на дизајнирање

Abstract:

Science and technology in the 21st century are advancing at a pace unprecedented in human history. We are witnessing rapid emergence of new technologies. Many countries increasingly invest in developing new and advanced technologies, contributing to the tendency of continuous rise of new technologies. Architecture and

design are in no way immune to such changes in the world of technology and science and, therefore, must adjust with the same speed and pace. Augmented reality and virtual reality are two new technologies that continue to find their place in architecture and design and in different stages of the design process. This paper aims to locate and highlight the stages of the design process where augmented and virtual reality can find their place and influence recent practices.

Keywords: Augmented reality, Virtual reality, Architecture, Interior design, Design process.

Архитектите и дизајнерите многу долго време работеа користејќи ја хартијата како единствен медиум за презентација на своите дизајни. Без оглед дали се работи за технички архитектонски цртеж, перспектива или аксонометрија, скица или слободорачно претставен дизајн, хартијата секогаш претставувала единствен медиум од страна на дизајнерите и архитектите. Ваквиот тренд продолжи во некој процент дури и кога компјутерите станаа главна алатка во дизајнот, поточно во дизајн процесот. Без оглед на податокот што најголемиот дел од дизајн процесот се одвива користејќи напреден софтвер, најчесто финалните презентации се повторно претставувани на хартија или сличен медиум. Појавата на новите технологии им овозможи на архитектите и дизајнерите да преминат од 2-димензионален во 3-димензионален начин на претставување на своите дела. Новите технологии денеска, поточно, новите софтвери за првпат овозможуваат да го замениме дводимензионалниот начин на презентација во дизајнот и архитектурата, и да ги „прошетаеме“ нашите клиенти во сеуште незавршен проект или во проект кој е во фаза на планирање и дизајнирање. Две нови информатички технологии доминираат во овој сегмент, и токму тие се избрани за анализа во овој труд. Проширена реалност (Augmented reality) и виртуелната реалност (Virtual reality) се две информатички технологии кои овозможуваат поинакви искуства за сите инволвирани во процесот на дизајнирање, почнувајќи од самиот дизајнер па се до клиентите. Можностите коишто ги нудат овие две технологии се препознаени пред сè од страна на најголемите производители на софтвер за дизајнирање и секако најголемите производители на мебел и покуќнина. Тие на различни начини ги искористуваат предностите на овие технологии и нудат досега невидени опции кои го олеснуваат процесот на дизајнирање.

Виртуелната и проширената реалност се употребуваат на различен начин, имаат различна технологија и различни можности на пазарот.

Наједноставниот начин да се разликуваат овие две технологии е преку замислата дека, кај виртуелната реалност се користи непровиден сет од наочари и слушалки, и сè што корисникот доживува е комплетно вештачки создадена реалност, додека кај проширената реалност се користи провиден сет од наочари преку кои корисникот го гледа вистинскиот свет, надополнет со вештачки создадени информации или слики аплицирани врз наочарите.

Предвидувањата се дека во 2025 година виртуелната и проширената реалност ќе достигнат удел на пазарот вреден 80 милијарди долари.⁹⁶

Проширена реалност

„Проширената реалност е интеграција на дигитални информации во рамките на опкружувањето на корисникот во реално време. За разлика од виртуелната реалност која креира комплетно вештачко опкружување, подобрената реалност го користи постоечкото опкружување и врз него додава дополнителни информации.“⁹⁸

Со помош на проширената реалност реалното опкружување станува интерактивно и може да се манипулира. Реалното опкружување кај проширената реалност произлегува од камерата на некој паметен уред, додека интерактивното произлегува од софтвер инсталиран на истиот уред.

Многу индустрии веќе препознаа можности за искористување на проширената реалност. Едни од најпознатите производи кои ја користат оваа технологија се наочарите на „Гугл“. Токму ваквата технологија ги прави поразлични од сите други видови наочари. Автомобилската индустрија исто така ја користи оваа технологија. Сега засега таа е ограничена на некои поскапи и полуксусзни модели на автомобили, каде таа се искористува на ветробранските стакла и овозможува прикажување на дополнителни информации без да го попречува погледот.

⁹⁶ „Virtual & Augmented Reality: Understanding the Race for the Next Computing Platform“; The Goldman Sachs Group, Inc.

⁹⁷ Goldman Sachs Global Investment Research

⁹⁸ <http://whatistechtarget.com/definition/augmented-reality-AR>

99

100

Компанијата „Боинг“ има визијата за проширената реалност како дел од производниот процес. Тие работат на пилот проект за проширена реалност која би им овозможила на нивните вработени во производството поедноставно и побрзо работење во кое можноста за грешки ќе се сведе на минимум. Исто така преку употребата на оваа технологија се намалува времето потребно за обука на вработените и се поедноставува префрлањето на вработени од едно на друго работно место.

101

Француската компанија „Дасо“ истот така од авионската индустрија работи на своја верзија на апликација за проширена реалност којашто ќе им помогне во презентација и промоција на производите.

102

103

Најдобар пример за проширената реалност во моментот и за можностите кои ги нуди технологијата е најпознатата и најиграна игра за паметни телефони и уреди „Покемон го“. Оваа игра предизвика

⁹⁹ <http://www.macrumors.com/roundup/apple-vr-project/>

¹⁰⁰ <http://www.bmwblog.com/2011/10/07/head-up-display-2-0-augmented-reality/>

¹⁰¹ <http://www.entrepreneurcountryglobal.com/zoo/item/augmented-reality-seeing-more>

¹⁰² <http://blogs.solidworks.com/solidworksblog/2013/02/augmented-reality-in-edrawings.html>

¹⁰³ <http://www.lanworks.com/blog/business-trends-from-ces-2016/>

масовни потери по виртуелните јунаци на играта кои се сместени во реално време и простор. Апликацијата постигна огромен успех и поради фактот дека е пионерски обид на проширената реалност во индустријата за игри.

Виртуелната и проширената реалност во дизајнот на ентериер

Можностите за искористување на проширената реалност во архитектурата и дизајнот на ентериер се огромни и се на повеќе различни нивоа. „Аутодеск“ еден од најголемите производители на софтвер за техничките струки вклучително и архитектура и дизајн, ги приспособува своите производи и ги прави да бидат компатибилни со оваа технологија. Денеска можете да најдете повеќе апликации кои користат проширена реалност а се компатибилни со производите на „Аутодеск“ и овозможуваат да 3-димензионалните предмети изработени во некои „Аутодеск“ програми бидат поставувани и манипулирани во вистинско време и опкружување.

„Аутодеск шоукејс“ е софтвер за 3Д визуелизација и 3Д презентација која овозможува лесна подготовка на презентации и алатки за дизајн истражувања за архитекти, дизајнери, инженери и маркетинг професионалци. Овозможува брза трансформација на 3Д CAD модели во интерактивни „прошетки“ и презентации, така што може да се оцени естетиката и евентуални дизајн алтернативи во реално време заедно со колегите, соработниците или пак клиентите¹⁰⁶

„Аутодеск шоукејс“ е софтвер којшто е предвиден за презентација на тридимензионални дизајни во вистинско опкружување и време. Тридимензионалниот дизајн е изработен, снимен и испечатен на хартија во вид на код. Кога овој код ќе се погледне преку таблет, телефон или друг подвижен уред на којшто е инсталирана апликацијата за проширена реалност, може да се види тридимензионалниот објект, околу којшто можеме да се ротираме, да се доближуваме и да го разгледуваме детално, исто како во софтверите за дизајнирање.

¹⁰⁴ <http://www.scientificamerican.com/article/is-pokemon-go-really-augmented-reality/>

¹⁰⁵ <http://www.macrumors.com/2016/06/10/pokemon-go-hands-on/>

¹⁰⁶ <http://www.autodesk.com/products/showcase/overview>

107

„ИКЕА“, најголемиот светски производител на мебел веќе две години покрај својот онлајн каталог нуди и апликација базирана на подобрена реалност преку која сите производи од каталогот можат да се тестираат во реално опкружување. Апликацијата нуди можност на клиентите да проверат како одреден производ на компанијата изгледа во нивниот стан и да ги провери димензиите, односот со другите елементи во просторот, бојата, текстурата итн.

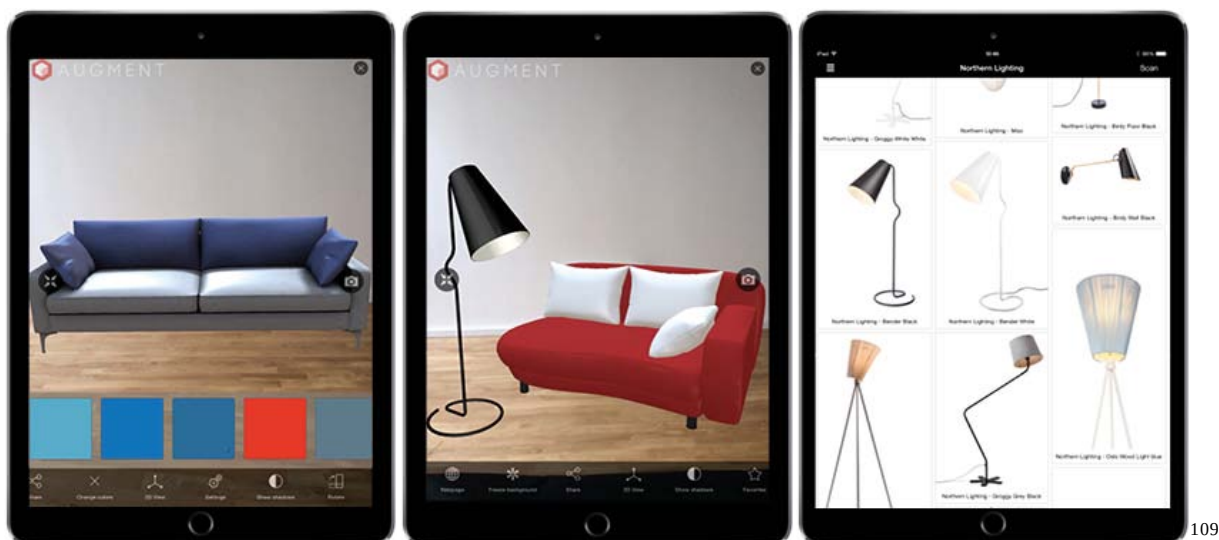

108

Компанијата „Аугмент“ нуди софтвер специјално изработен за употреба во дизајнот на ентериер во којшто дизајнерот или клиентот имаат можност да внесуваат 3-димензионални модели, без разлика дали се тоа модели кои производителите на мебел ги поставуваат на своите сајтови за превземање или пак се изработени во некој друг софтвер од страна на дизајнерот, и потоа истите да ги тестираат во реален простор и време.

¹⁰⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=VGYSMxtaGwg>

¹⁰⁸ <http://www.augment.com/blog/3-consumer-giants-who-used-augmented-reality-for-retail/>

109

Софтверот нуди различни можности, и тоа: можат да се менуваат боите на моделот, аголот под којшто го гледаме, неговата големина, опција да се комбинираат два или повеќе модели во една иста сцена и секако да се сочувуваат претходно употребуваните модели, односно можност да се создаде библиотека на 3 димензионални модели.

Ваквиот софтвер му нуди на дизајнерот нови можности во комуникацијата со клиентот. Комуникацијата е еден од најважните фактори во функционирањето на една дизајнерска компанија. Значењето на комуникацијата е подеднакво како и на самиот дизајн процес, таа е круцијален дел од презентацијата и таа има за цел да го привлече клиентот. Комуникацијата му овозможува на дизајнерот да го презентира својот дизајн на клиентот. Недостатокот на добра комуникација може да доведе до недоразбирања помеѓу клиентот и дизајнерот или пак ситуација во која клиентот не го разбрал добро концептот на дизајнерот.

Проширената и виртуелната реалност можат да ги подобрат комуникациските можности на сите вклучени во процесот и да отстранат голем дел од можните недоразбирања помеѓу дизајнерот и клиентот.

Освен подобрените опции за комуникација, проширената реалност му носи и други погодности на дизајнерот. Времетраењето на дизајн процесот може да се скрати во неколку фази од истиот.

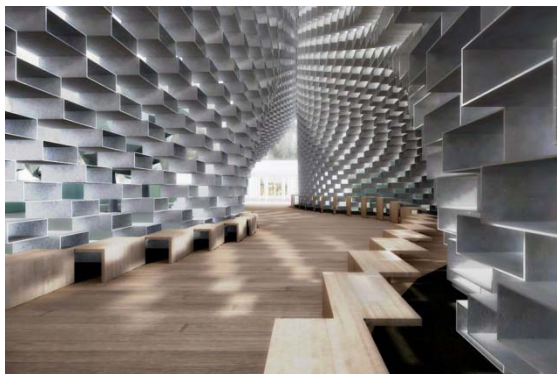
„Виртуелната реалност е термин кој се користи да се опише три-димензионална, компјутерски генерирана средина која може да биде истражувана или пак во интеракција со некоја особа. Таа особа станува дел од виртуелниот свет или е претопен во средината и додека е таму може да манипулира со предмети или да превзема други акции.“¹¹⁰

¹⁰⁹ <http://www.augment.com/augmented-reality-for-interior-design/>

¹¹⁰ <http://www.vrs.org.uk/virtual-reality/what-is-virtual-reality.html>

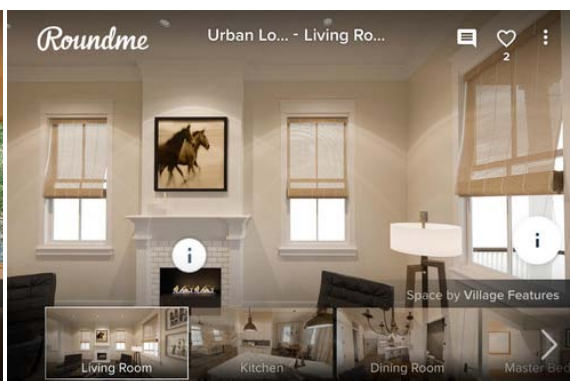
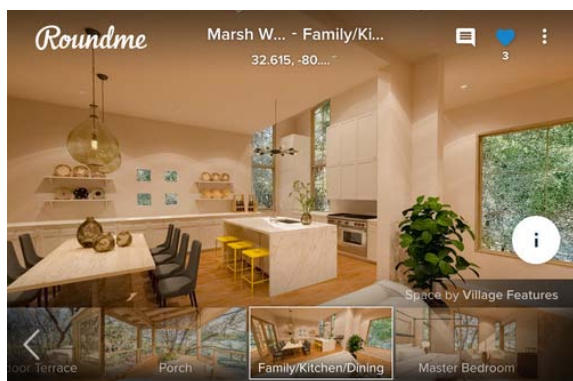
Виртуелната реалност за разлика од проширената реалност која се случува во реално време и простор, е целосно различна и се случува во вештачки односно виртуелен простор. За користење на оваа технологија се потребни поголем број на технички додатоци како што се: специјални очила и звучници, повеќенасочни траки за движење, специјални ракавици и сл. Кои помагаат да се создаде илузија на реалноста.

Виртуелната реалност на дизајнерите им овозможува да ги прошетаат потенцијалните клиенти низ нивниот иден дом и да на тој начин да добијат целосен впечаток за идеите и замислите на дизајнерот. Виртуелната реалност има дополнителен ефект врз клиентот и овозможува полесно убедување околу многу детали од дизајнот, почнувајќи од организацијата на просторот, преку изборот на боите, текстурите, изборот на мебел, па се до изборот на апарати за домаќинство. Виртуелната реалност во многу нешта ги надминува убедувачките можности на 3Д рендерираните претстави.

111

Компанијата „Вилиџ фјучрс“ нуди изработка на ентериери во виртуелна реалност. Тие им нудат можност на клиентите да направат тура низ нивниот новодизајниран ентериер уште пред да вложат било какви средства. Според нивните искуства, можноста да ги проверат сите аспекти на дизајнот им дава дополнителна сигурност на клиентите и влијае на полесно донесување одлуки.

112

„Планер5Д“ нуди можност за онлајн изработка на ентериери низ коишто може да се прават виртуелни тури. Освен што може да се постави основата на објектот во којшто се изработува ентериерот, се нуди

¹¹¹ <http://www.dezeen.com/2016/06/06/digital-model-virtual-reality-previous-big-bjarke-ingels-group-serpentine-gallery-pavilion-archilogic/>

¹¹² <http://www.villagefeatures3d.com/mirage-vr-gallery/>

можност и за избор на мебел, од каталози на готов мебел, коишто постојано се обновуваат. Потоа се наоѓа можност за поместување на мебелот во различни правци и варијанти. Визуелизација на бои, текстури и други детали од декорирање се исто така можни опции. „Планер 5Д“ дури и пресметува цена на чинење на дизајнираниот ентериер.

Овој софтвер досега е користен од страна на 3,5 милиони корисници.

Предвидувањата за овие две технологии се дека во целост ќе го променат начинот на којшто денес се практикува дизајнот на ентериер, особено во делот на презентација и комуникација со клиентите.

Библиографија:

„Virtual and augmented reality: Understanding the Race for the Next Computing Platform“, The Goldman Sachs Group, Inc. ; January 2016

Goldman Sachs Global Investment Research

<https://planner5d.com/vr/>

<http://whatis.techtarget.com/definition/augmented-reality-AR>

<http://www.macrumors.com/roundup/apple-vr-project/>

<http://www.bmwblog.com/2011/10/07/head-up-display-2-0-augmented-reality/>

<http://www.entrepreneurcountryglobal.com/zoo/item/augmented-reality-seeing-more>

<http://blogs.solidworks.com/solidworksblog/2013/02/augmented-reality-in-edrawings.html>

<http://www.lanworks.com/blog/business-trends-from-ces-2016/>

<http://www.scientificamerican.com/article/is-pokemon-go-really-augmented-reality/>

<http://www.macrumors.com/2016/06/10/pokemon-go-hands-on/>

<http://www.autodesk.com/products/showcase/overview>

<https://www.youtube.com/watch?v=VGYSMxtaGwg>

<http://www.augment.com/blog/3-consumer-giants-who-used-augmented-reality-for-retail/>

<http://www.vrs.org.uk/virtual-reality/what-is-virtual-reality.html>

<http://www.dezeen.com/2016/06/06/digital-model-virtual-reality-preview-big-bjarke-ingels-group-serpentine-gallery-pavilion-archilogic>

<http://www.villagefeatures3d.com/mirage-vr-gallery/>

Доц. м-р Маја Ѓуреска
Доц. м-р Зоран Ѓурески
Европски Универзитет
Македонија

ВИСТИНСКОТО ЛИЦЕ НА МОДАТА

Анстракт

Зад сјајот на модната индустрија се кријат голем број на неетички и неморални прашања. Едно од овие прашања се однесува на правата на работникот. Во помалку развиените земји, вклучително и Р.Македонија, експлоатацијата на работникотго претставува клучот на вратите кои водат до странски инвестиции, а со тоа и поголем извоз. Во одредени земји се уште постои злоупотреба на детскиот труд. Модните производи и модерното живеење нудат шаренило од идеологии зад своите високи цени, но ниту една цена неможе да го надомести неморалното слепило кое модерниот човек свесно го избира. Цената на овие производи за детето работник или работникот кој заработува помалку од пропишаниот минимум е многу повисока. Овој труд се занимава со мерките и практиките кои би допринеле за промена на експлоатацијата на работникот и детскиот труд во помалку развиените земји во светот.

Клучни зборови: мода, индустрија; морал, етика, работник, права, експлоатација, детски труд, минимални плати, мерки, практики, промена.

Abstract:

Underneath the glare of the fashion industry there are many unethical and immoral issues. One of these issues questions the rights of the employee. In less developed countries, including Macedonia, exploitation of workers is the key to the doors that lead to foreign investments and thus more exports. In some countries child labor still exists. Fashion and modern living products offer a variety of ideologies behind their high prices, but no price can compensate for the immoral blindness that the modern man chooses to resemble. The price of these products for the child worker or a worker who earns less than the minimum wage is much higher. This paper deals with the measures and practices that might produce a change in worker exploitation and child labor in the less developed countries.

Keywords: fashion industry; morality, ethics, worker rights, exploitation, child labor, minimum wages, measures, practices, change.

Вовед

Август 2016, македонските новинари преплавија со статии и вести за чевларската индустрија во Р.Македонија *откако Guardian*¹¹³ *објави дека Во Македонија се произведуваат италијански чевли за ужасни плати.*¹¹⁴ Но ова не е некоја нова вест за модната индустрија, а најмалку за модните производители во Р.Македонија. Ниту пак минатото не лишало од голем број слични примери дома и пошироко.

Прекршувањето на работничките права во модната индустрија е честа појава. Во 1998 година 12 сведоци од 10 земји во развој сведочеле за реалните услови под кои работат при што панел од експерти за меѓународно право осудиле прекршување на работничките права во индустријата за облека и спортска опрема. Посочени се седум водечки производители на облека и спортска опрема меѓу кои: Nike и Addidas, трговските марки H&M, Levi Strauss, C&A, Walt Disney и Otto-Verstand.¹¹⁵

Една од причините за сиромашните состојби на земјите во развој се државните долгови кои многу земји ги имаат кон Меѓународниот Монетарен Фонд (IMF) и Светската Банка (World Bank).

Долгот е ефикасна алатка. Тој овозможува пристап до инфраструктурата и сировините на другите народи на најевтин можен начин. Десетици земји мора да се натпреваруваат за намалување на пазарите за извоз и ограничен извоз на производи. Заситеноста на пазарот расте и го намалува извозниот приход на минимум додека северот ужива огромна заштеда. ММФ неможе да разбере дека инвестирањето во ... [а] здрава, добро нахранета, писмена популација ... е најинтелегентниот економски избор што една земја може да го направи .

- Susan George, *A Fate Worse Than Debt*, (New York: Grove Weidenfeld, 1990), pp. 143, 187, 235¹¹⁶

Во продолжение на овој труд следат неколку точки кои се важни за подобрување на состојбата на работниците во неразвиените земји како што се Кина, Индија, Индонезија, Боливија, Бразил, Русија, Мексико и источно Европските зе, а тие се:

- Медиумски активизам
- Гласот на работникот
- Правата на работникот
- Потенцијалот на текстилната индустрија во Р. Македонија

Медиумски активизам

Еден од начините за претставување на реалната ситуација за производството на облека и модни додатоци во неразвиените земји, а со тоа и подигање на колективната свест е преку медиумите и нивна

¹¹³ <https://www.theguardian.com/fashion/2016/aug/20/shoes-uk-high-street-made-for-a-pittance-eastern-europe-sweatshop> (03.09.2016/10:18);

¹¹⁴ <http://fokus.mk/guardian-vo-makedonija-se-proizveduvaat-italijanski-chevli-za-uzhasni-plati/> (03.09.2016/10:18);

¹¹⁵ <http://www.globalissues.org/article/57/corporations-and-workers-rights> (13.09.2016/09:57)

¹¹⁶ <http://www.globalissues.org/article/3/structural-adjustment-a-major-cause-of-poverty>

подршка и придружба кон активистите за правата на работниците. Примерот на NIKE е добар показател за тоа како да се делува за подобрување на работничките услови преку медиумски активизам.

Најк е една од најпознатите франчизи во светот за производство и продажбана спортска облека и опрема за сите возрасти. Основана во јануари 1962 година во Орегон, САД од страна на Philip Knight и Bill Bowerman, Најк има околу 700 или повеќе малопродажни места и се шири низ целиот свет. Најк поседува околу 45 канцеларии само надвор од САД и вработува околу 30.000 луѓе од целиот свет. Фабриките на Најк се претежно лоцирани во азиските земји како Пакистан, Индија, Малезија, Кина, Индонезија, Филипините, Тајван, Виетнам и Тајланд. Во 1980 година компанијата има 50% удел само на пазарот на чевли во САД.

<http://www.wsj.com/news/interactive/Nike>

Најк е само една од многуте коорпорации кои со цел да ги избегнат строгите прописи на работење во САД ги преселуваат своите фабрики во други делови на светот. Во 90те години Најк беше една од коорпорациите кои беа вкошени од страна на медиумите поради експлоатација на работниците во производствените погони. Работните услови во Кинеските и Индонезиските фабрики беа ставени под знак прашалник и се правеа споредби на платите на познати атлети и платите на работниците во фабриките. Најк исто така беше обвинет за напуштање на американската чевларска индустрија.

По ваквиот медиумски удар денес Најк работи транспарентно, нешто што било незамисливо пред 20 години. Над 150 инспекциски извештаи од посети на фабриките на Најк може да се прочитаат на веб страницата на Fair Labor Association. Како и да е овие морално/етички прашања не се целосно разрешени. Сепак Rob Harrison, уредник на Ethical Consumer го кредитира Најк на следниот начин: *За компанија која пред 20 години ќе изјави дека работничките права на работниците во снабдувачките фабрики не се нивни проблем, Најк помина долг пат.*¹¹⁷

¹¹⁷ <https://www.theguardian.com/environment/green-living-blog/2012/jul/06/activism-nike> (13.09.2016/14:22)

Гласот на работникот

Индустриската револуција кон крајот на XX век е одличен пример за тоа дека се додека не се покрене гласот на работникот тој ќе биде подредуван и ќе работи под тешки и неподносливи услови. Како за пример во САД во овој период работникот работел по 12 часа, 6 дена во неделата без бенефиции како годишни одмори, здравствено осигурување или пензии. Во Европа ситуацијата била слична. Се создавале различни работнички синдикати кои се бореле за подобри услови и права на работниците. Во САД злоупотребата на детскиот труд е забранета со закон дури во 1938 година кога претседателот Франклин Д. Рузвелт потпишал закон со кој се дефинирал работниот ден на 8 часа, 5 дена во неделата и злоупотребата на детскиот труд била забранета. Сепак поминале многу години и човечки жртви додека се воведо овој закон чија цел била да ги штити човечките права, односно правата на работникот. На 4 мај 1886 год. во Чикаго на протестите кои ги штителе правата на работниците неколкумина ги загубиле своите животи, а голем број биле ранети. Четири лидери на синдикатите кои се залагале за подобри права на работникот биле погубени.¹¹⁸ По оваа случка почнува да се слави интернационалниот празник 1ви мај или уште познат како денот на работникот. Овој ден всушност треба да не потсетува на тешкиот пат кој го минале сите работници (не само оние во САД) со цел да се подигне колективната свест и да се почитуваат човековите права. Сепак денес, два века подоцна, ова не е случај во земјите како Кина, Индија, Индонезија, Боливија, Бразил, Русија, Мексико и источно Европските земји.

Правата на работникот

Во земјите како Р. Македонија каде се случува експлоатација на работничкиот труд проблемот не се само ниските минимални плати. Ова се само дел од работничките права кои не се почитуваат. Имено во земјите каде стапката на невработеност е висока, да се најде работа е еднакво тешко како и да се задржи истата. Прекувремените часови кај голем број од работниците не се платени. Голем дел од нив сведочат за лоши работни услови, други пак се жалат на мобинг на работното место. Во земјите како Азија и Пацификот

На пример во Р.Македонија стапката на невработеност изнесува 26,1%. 87% од вработените во текстилната индустрија во Р.Македонија се жени. Тие живеат во патријархално општество и од нив покрај исполнување на работните обврски се очекува да се грижат за домот. Така во најголем број тие се социјално исклучени. Работата која ја работат жените се најчесто привремени, несигурни и лошо платени.

¹¹⁸<http://www.u-s-history.com/pages/h750.html> (04.09.2016 /15:47)

Во Законот за минимална плата (Службен весник на РМ број 11/22...129/15) висината на минималната плата во Р.Македонија изнесува 10.080мкд во нето износ и 9.000 денари во нето износ за одделите за производство на текстил, облека, кожа и производи од кожа.

Санкциите за работодавците кои не го исплаќаат предвидениот минимум за своите работници се сведени на едукативно-педагошки мерки. Имено работодавецот има можност да го прекрши законот два пати. Дури третиот пат работодавачот ќе биде санкциониран со казна во износ од 6.000 евра. Реалната ситуација е дека многу мал број на работодавци кои го прекршуваат законот се санкционирани за своите постапки. Правата на работниците се кршат и преку вербални навреди, закани и несоодветни услови за работа. За овие прекршоци надлежните инспекторати немаат слух.¹¹⁹

Денес условите за поседување на производствено Р.Македонија се поготово наклонети за странските инвеститори. Државата на странските инвеститори им нуди даночни, царински и комунални ослободувања, ослободувања од плаќање данок на добивка, ослободување од плаќање персонален данок на доход во период и до максимални 10 години, дологорочен закуп на градежно земјиште до 99 години и дополнително – државна помош од 100 000 до 500 000 евра за изградба на фабриките.¹²⁰

Едно од решенијата на ваквата состојба е во менување на државната политика врзана со надворешните инвестиции, менување на законите согласно правата на работникот и реално спроведување на санкции. Понатака поддршка и помош за домашните производители и разумно користење и стратегирање на домашните потенцијали.

Експлоатацијата на детскиот труд е сеуште голем проблем не само во модната индустрија. Според National Labor Committee¹²¹ во 2006 година околу 200 деца, некои од нив помали од 11 години, шијат облека за Hanes, Wal-Mart, J.C. Penney, и Puma во Harvest Rich фабриката во Бангладеш. На глобално ниво бројот на деца работници е намален за една третина од 2000 година, од 246,000,000 на 168.000.000 деца. Повеќе од половина од овие деца работат во тешки и опасни услови. Најголем процент од детската популација инволвирана во детски труд има во Суб - Сахарна Африка или повеќе од 21%, 9.2% (речиси 78,000,000 деца) во Азија и Пацификот, 8,8% (13,000,000 деца) во Латинска Америка и Карибите и 8,4% (9,2 милиони деца) во Северна Африка.

National Labor Committee предлага до сите компании во чии што фабрики се случува експлоатација на детски труд да не ги отсекаат децата од работните позиции и да ги остават на улица, туку да ги стипендираат децата и да ги вратат на училиште каде што припаѓаат. Ова ќе ги чини големите компании 70 долари по дете за да се направи правилната одлука.

Потенцијалот на текстилната индустрија во Р. Македонија

¹¹⁹ <http://www.bilten.org/?p=1782> (04.09.2016 /15:47)

¹²⁰ <http://prizma.bim.eu.com>; „XXX ЕВРА“: Заколуги „купивме“ странските инвеститори?, А.Додевска 03.09.2016 (17:08)

¹²¹ <http://www.globallabourrights.org/>

Во Р. Македонија кон крајот на XIX текстилната индустрија била главно предизвикана од отоманската војска која имала потреба од разни видови облека и униформи, како и потребите на граѓаните од урбаните области. Првите текстилни претпријатија и фирми биле изградени на почетокот на 1880 год. Инвестициите во овој сектор се чинеле исплатливи за тогашните сопственици. Крајот на XIX и почетокот на XX век постоеле над 10 текстилни работилници кои биле затворени и уништени во текот на Првата светска војна. Во овој период во Македонија се произведувала и свилата (покрај памукот и волната) и тоа во регионите на Гевгелија, Дојран, Струмица и Радовиш. Во тоа време работниците работеле по 12 до 14 часа на ден и вкупно работеле 180 работници од Гевгелија кои биле обучени од италијански експерти. Кон крајот на Балканските војни во 1912 година оваа фабрика е затворена, а уништена за време на Првата светска војна. Текстилната индустрија во меѓувоенниот период го завзема четвртото место по инвестиции.¹²² Тоа се должи на недостаток на капитал, индустриска енергија и квалификуван кадар. Како и да е периодот после втората светска војна престатнува период на расцвет на текстилната индустрија во Македонија. Македонија заедно со Бугарија, Грција, Албанија и Србија важи за земја со традиција која произведува облека со врвен квалитет. Во времето на СФРЈ македонската текстилна индустрија доживува раст и развој, а најголем дел од вработените во производствата се жени. Најпознати производства во ова време се Тетекс, Астибо, Пелистер, Биголатекс, Македонка и др. Оваа идилична слика за текстилната индустрија во Македонија трае до 1990те години. Процесот на транзиција од социјализам во капитализам се обележани со криминал, а приватизацијата преставува *предвесник на доминацијата на слободниот пазар и капиталистичките вредности*. Во такви услови правата на работниците постануваат најголем непријател на капиталот.¹²³ Во Р. Македонија 90те преставуваат период во кој текстилната индустрија доживува пад се до 1996год. Потоа лон системот постанува основен начин за опстанок на текстилците.

Денес Македонија важи за земја која произведува облека и модни додатоци со примена на ефтина работна сила. Ваквото работење им одговара и на нарачителите и на сопствениците бидејќи ги лишува од било каков ризик, односно влог на интелектуален или материјален капитал. Доколку се погледне историјата на текстилната индустрија во Р.Македонија може да се забележи дека тоа е земја која е синоним за традиција и квалитет. Покрај големиот број на фабрики и производства кои работат лон во Р.Македонија се забележуваат многу мал број на македонски трговски марки за облека и производи од текстил и кожа од домашно производство. Во последната декада во Р. Македонија неколку катедри продуцираа обучен кадар во областа на модата и дизајнот. Франчизите, брендирањето и онлајн купувањето се јазикот на современото работење во областа на модата. Вредноста на брендираните производи е значително поголема поради тоа што во себе содржи интелектуална моќ. Доколку домашните производства би успеале да се адаптираат на современите трендови тие би ја зголемиле вредноста на своите производи, а со тоа и на извозот. Создавањето на македонски марки и

¹²²<http://fashionel.mk/moda/storii/shto-i-se-sluchi-na-tekstilnata-industrija-vo-makedonija-prv-del> (04.09.2016/10:30)

¹²³<http://www.bilten.org/?p=1782> (05.09.2016 /11:59)

нивна франчи́за би можело да биде само еден од начините на користење на потенцијалите на текстилната индустрија во Р. Македонија.

Библиографија:

<https://www.theguardian.com/fashion/2016/aug/20/shoes-uk-high-street-made-for-a-pittance-eastern-europe-sweatshop>

(03.09.2016/10:18);

<http://fokus.mk/gardijan-vo-makedonija-se-proizveduvaat-italijanski-chevli-za-uzhasni-plati/> (03.09.2016/10:18);

<http://www.globalissues.org/article/57/corporations-and-workers-rights> (13.09.2016/09:57)

<http://www.globalissues.org/article/3/structural-adjustment-a-major-cause-of-poverty>

<http://www.wsj.com/news/interactive/Nike>

<https://www.theguardian.com/environment/green-living-blog/2012/jul/06/activism-nike>(13.09.2016/14:22)

<http://www.u-s-history.com/pages/h750.html> (04.09.2016 /15:47)

<http://www.bilten.org/?p=1782> (04.09.2016 /15:47)

<http://prizma.birn.eu.com>; „XXX ЕВРА“: За колку ги „купивме“ странските инвеститори?, А.Додевска 03.09.2016 (17:08)

<http://www.globallabourrights.org/>

<http://fashion.mk/moda/storii/shto-i-se-sluchi-na-tekstilnata-industrija-vo-makedonija-prv-del>(04.09.2016/10:30)

<http://www.bilten.org/?p=1782>(05.09.2016 /11:59)

Доцент. Д-р. Емануела Есмерова

Европски Универзитет – Скопје

СУГС "Арсени јовков" - Скопје

email: emaesmerova@yahoo.com

Tel: +0038970743758

МОЖЕН, РЕАЛЕН МАКЕДОНСКИ СОВРЕМЕН ИНОВАТИВЕН МЕНАЏМЕНТ

Абстракт

Клучот за подмладување на корпорациите, еволуција на цивилизациите и човековиот развој генерално е едноставен: иновации со примена на иновативен менаџмент. Секогаш луѓето се изненадуваат кога владите мислат дека се исклучок од ова правило. Иновации во владата не се интелектуален луксуз, тема ограничена на семинари и панел-дискусии или прашање само на административни реформи. Тоа е рецептот за човечки опстанок и развој, поттикот за постојан напредок и планот за раст на земјата. За да одржуваат иновации, претпријатијата во Р.Македонија мора да ги привлечат и задржат најкреативните и продуктивни умови. Во ова време на глобална мобилност на реалното и можното земјите, исто така, директно се судираат во борбата за талент, иновирање, разноликов и менаџирање со конкретното а понекогаш користејќи во и возможното иако виртуелното. Глобални градови се натпреваруваат за да обезбедат идеален живот и работна средина за иноваторите и да ја впрегнат својата креативност за да станат уште посилни и поконкурентни кога се соочуваат со предизвиците кои ги налага современиот свет низ можното, реалното и виртуелното.

Клучни зборови иновативен менаџмент, иновации, креативност, конкурентска предност, идеја, можно и реално.

POSSIBLE, REALISTIC CONTEMPORARY MACEDONIAN INNOVATION MANAGEMENT

Abstract

The key to rejuvenating the corporate evolution of civilizations and human development in general is simple: innovation by applying innovative management. People always surprised when governments think they are an exception to this rule. Innovation in government is not an intellectual luxury, a topic limited to seminars and panel discussions or question only of administrative reform. This is the recipe for human survival and development, the impetus for continued progress and plan for the country's growth. To maintain innovation, enterprises must attract and retain creative and productive minds. In this age of global mobility of the real and the possible countries also collide in the battle for talent, innovation, and diversified management using specific and sometimes in the possible and even virtual. Global cities compete to provide ideal living and working environment for innovators and to harness their creativity to become even stronger and more competitive when facing challenges requires modern world through the possible, the real and the virtual.

Key words: innovation management, innovation, creativity, competitive edge idea, possible and real.

Вовед

Иновирање е процес на воведување на нови, добри иде , услуги или практика со цел да бидат корисн , т.е иновација е воведување на исплатливи новитети. Компаниите, како и луѓето, стареат. Тие го почнуваат животот мали и желни да преживеат, поттикнати од младешка енергија и свежи идеи. Тие се натпреваруваат, прошируваат, созреваат и на крајот, со неколку исклучоци, исчезнуваат во заборав.

Секторот на мали и средни претпријатија опфаќа над 98% од вкупниот број постојни претпријатија и е значаен чинител на економскиот раст со околу 68% учество во БДП и две третини од вработените. Како таков, тој претставува основен приоритет на економските политики на Владата на РМ насочени кон зголемување на конкурентноста на македонската економија. Претприемништвото во нашата земја е категорија тесно поврзана со новите идеи и иновациите, како и со напорите тие иновации да се трансформираат во економски добра.

Реалниот иновативен менаџмент во Р.Македонија е движечка сила за раст на економијата, придонесува кон намалување на невработеноста и го трасира патот на напредокот. Тоа е процес на испитување на можностите на пазарот, планирање, организирање и антиципирање, што воедно подразбира преземање на чекори за новитети, бира на идеи, ново совмемени менаџерски техники на иновирање и и ризични чекори.

1. Иновативноста на малите претпријатија во Република Македонија преку современиот иновативен менаџмент

Во Република Македонија е особено важно да се вложува во развојот на претприемништвото на малите претпријатија кои продуцираат и генерираат креативни идеи водени од концептот на современиот иновативен менаџмент. Малите и средни претпријатија имаат значајно учество во бруто домашниот производ (БДП), надворешната трговија, и вработуваат голем процент од работната сила во државата. Малите и средни претпријатија се од витално значење за успешноста на економијата на една земја, пред сè затоа што одговараат на локалните потреби, но и развиваат успешни приказни за иднината, значително придонесувајќи кон намалување на процентот на невработеност. Тие се распространети во сите сектори на стопанисување: од традиционалните семејни бизниси па се' до производството на информациска технологија и модерните услуги. Со добар концепт на иновативен менаџмент во Република Македонија се дава шанса нашата земја да влезе како таргетна група на земји и да се носи во трката со поголем дел од брзорастечки економии каде учеството на малите и средни претпријатија во БДП и во вработеноста е значајно. (pretpriemas.com.mk). Потврда за нивното огромно значење е и фактот што во ЕУ функционираат 23 милиони мали и средни претпријатија, што претставува 99 отсто од вкупниот број регистрирани претпријатија. Република Македонија не е исклучок од ваквиот тренд. Малите и средни бизниси придонесуваат со над 60 отсто во БДП и над 75 отсто во вкупниот број вработени. (vlada.gov.mk) Радува фактот што Република Македонија преку Европскиот информативен и иновативен центар, е влезена во Европската мрежа на претпријатија (Europe Enterprise Network). Оваа мрежа е присутна во 40 земји (27 од евро зоната и други меѓу кои Израел, Норвешка, Швајцарија). (www.Inovaciski.fond.gov.mk) Од земјите-кандидати за ЕУ, само Македонија и Турција се полноправни членки. Во оваа мрежа членуваат преку 600 партнерски организации кои во себе обединуваат околу 25 милиони претпријатија, универзитети и научно истражувачки центри. Целта за нашата земја во рамките на мрежата да се обезбедиме меѓусебни контакти за вршење бизнис, за размена на технологии, за заеднички научно-истражувачки проекти, за запознавање со условите за водење бизнис, реализирање на проширен концепт на иновативен менаџмент како и стандардите во земјите-членки. Обединувањето и иновативните технологии со алатките на иновативниот менаџмент се клучен елемент за развој на малите и средни претпријатија и нивни понатамошни развојни перформанси. Токму со иновативниот пристап преку менаџментот ќе се зголеми конкурентноста на малите и средни претпријатија и ќе се промовира и олесни иновативното претприемништво со давање на одговор на потребата на одреден

услуги за поддршка на малите и средни претпријатија. Во работењето во малите претпријатија се случуваат деловни активности познати како дисконтинуитет и неуспех. Дисконтинуитетот е доброволна одлука на сопственикот да престане да работи. (Schumpeter.J, 1913, p.70). Причините за дисконтинуитетот може да се однесуваат на здравствени проблеми, фамилиарни проблеми или можности за вработување во друго претпријатие. Станува збор за доброволна одлука малото претпријатие за да престане да работи. За разлика од дисконтинуитетот, неуспехот или пропаѓањето резултира од неспособноста да се успее во водењето на бизнисот. Постојат два вида неуспеси- формални неуспеси завршуваат на суд со загуби за кредиторите, и лични (неформални) неуспеси кога сопственикот не може да создава финансиски средства и го напушта бизнисот. (Longenecker, G.J., Moore, W.C., Petty, W.J, 2000, *Small Business Management, An Entrepreneurial emphasis*, South-Western College Publishing, Cincinnati, p.11).

Бидејќи во бизнисот најважен не е ниту капиталот, ниту искуството. Најважни се идеите до кои се доаѓа само со отворен ум насочен на концепт на иновативен менаџмент и низ работни активности. За да може да се постигне раст и развој на македонските претпријатија, како и да се поттикне иновативноста и да се доразвива концептот и примената на иновативниот менаџмент треба да се култивира духот на отвореност, решителност, креативност и одговорност кај граѓаните, кои се најголемиот ресурс на земјата. За да бидат конкурентни, малите претпријатијата мора да воведуваат нови технологии и иновации во своите процеси. (Schumpeter.J, 1913, p.80): Овие процеси се долги, скапи, бараат систематски и стратешки пристап и се изложени на многубројни предизвици на пазарните случувања. Досегашниот развој на претпријатијата во Република Македонија, покажа дека многу од нив немаат современи технологии заради што се во тешкотија да воспостават партнерство со претпријатија од странство. Степенот на инвестиции во нова опрема и технологии кај повеќето домашни претпријатија е низок и многу малку се вложува во развојни истражувања. Исто така, постои голема неусогласеност помеѓу научноистражувачките институции, универзитетите и производниот сектор. Во голем дел кадрите што работат во овие институции и претпријатија или немаат доволно искуство или, пак, немаат мотивација за меѓусебна соработка. Многу често, македонските претпријатија не може дури ни да ги идентификуваат своите сопствени потреби за усовршување во дадена област. Анализирајќи ги причините за овие слабости, може да се дојде до сознание дека е потребно да се изгради ефикасен национален систем за иновации, кој ќе има задача да го подигне технолошкото ниво, конкурентноста на македонските претпријатија и нивно економско современо менаџирање. Изградбата на овој систем треба да биде заснована на домашниот потенцијал, на научноистражувачките институции и универзитети, како и на соработка со странски развојни институти, научноистражувачки центри и претпријатија. Државата преку своите институции треба да биде силен катализатор во овие процеси. Во прв ред потребно е да се стимулираат македонските мали претпријатија за технолошки развој и иновации. Тоа може да се направи со финансиска поддршка и грантови за определени цели. Претпристапната програма за конкурентност и иновативност на Европската Унија е една од можностите која македонските претпријатија може да ја искористат. (Keat P., 2014, p.256):

2. Актуелни состојби во Македонија

Досегашниот развој на компаниите во Република Македонија, особено на малите и средни претпријатија, покажа дека многу од нив немаат современи технологии заради што се во тешкотија да воспостават партнерство со компании од странство. Степенот на инвестиции во нова опрема и технологии кај повеќето домашни компании е низок и многу малку се вложува во развојни истражувања. Исто така, постои голема неусогласеност помеѓу научноистражувачките институции, универзитетите и производниот сектор. Во голем дел кадрите што работат во овие институции и претпријатија или немаат доволно искуство или, пак, немаат мотивација за меѓусебна соработка. Многу често, македонските компании не може дури ни да ги идентификуваат своите сопствени потреби за усовршување во дадена област. Анализирајќи ги причините за овие слабости, може да се дојде до сознание дека е потребно да се изгради ефикасен национален систем за иновации, кој ќе има задача да го подигне технолошкото ниво и конкурентноста на нашите компании. Изградбата на овој систем треба да биде заснована на домашниот потенцијал, на научноистражувачките институции и универзитети, како и на соработка со странски развојни институти, научноистражувачки центри и компании. Државата преку своите институции треба да биде силен катализатор во овие процеси. Во прв ред потребно е да се стимулираат македонските претпријатија за технолошки развој и иновации. Тоа може да се направи со финансиска поддршка, современо иновативно менаџирање и грантови за определени цели. Претпристапната програма за конкурентност и иновативност на Европската Унија е една од можностите која македонските претпријатија може да ја искористат. Во првиот столб од оваа програма, кој се однесува на претприемништвото и иновациите, веќе се создадени услови за учество на македонските претпријатија и институции. Европскиот информативен и иновативен центар во Македонија, кој е дел од мрежата Enterprise Europe Network, е создаден со грант од Европската комисија добиен преку оваа програма. Преку овој центар може да се иницира директна соработка на македонските компании со компаниите од еврозоната и тоа токму во областа на технолошкото усовршување и иновациите. Дадена и е шанса во овој период во рамките на програмата, македонските компании и институции да може да учествуваат и во делот за информациски и комуникациски технологии, како и во делот на интелигентни извори на енергија. На тој начин, преку кофинансирање и грантови, нашите претпријатија ќе добијат можност за финансиска поддршка на нивниот технолошки развој и иновации. Треба да се најде начин на претпријатијата како во Македонија така и во регионот да им се биде обезбеди техничка помош во зголемување на нивните технолошки капацитети и степен на иновации. Речиси во сите производни сектори недостига технолошки платформи во кои ќе биде разработена развојната стратегија и ќе бидат определени насоките, задачите и целите за идните научни-истражувања од кои ќе произлезат нови технологии и иновации. Преку политиките од доменот на технолошкиот развој и иновациите ќе се создаде критична маса на домашни компании кои ќе бидат технолошки способни да обезбедат производи и услуги со висок квалитет како за домашен пазар така и за меѓународен. Само на овој начин македонските претпријатија ќе се интегрираат во глобалните текови

како сериозни партнери или добавувачи на други странски компании. Со тоа ќе се привлечат и странски директни инвеститори, особено во областите во кои е потребно повисоко технолошко ниво и во кои производите се со висока додадена вредност. На тој начин ќе се зголемат конкурентноста на македонските компании и бројот на иновациите, преку алатките на современ концепт на иновативен менаџмент, ќе се зајакне економијата и ќе се отворат нови можности за вработување, а македонските компании ќе бидат поконкурентни во глобални рамки прво за регионот а потоа на европско и светско ниво.

Заклучок

Во суштина, претприемачките иновативни менаџери животот го засновуваат на иновативноста, која може да претставува нов производ или услуга како во семејните бизниси и воопшто во иновативен менаџмент со бизнис процес. Успешниот претприемач е подготвен да презема ризици, мотивиран е за постигнување успех, не е обесхрабрен од неуспехот, и е цврсто определен да биде чекор понапред од конкуренцијата. Моторот на економскиот раст е приватниот сектор, додека столб и двигател на приватниот сектор се претприемачите со претприемачките и менаџерските компетенции. Но, за да имаме одржлив економски раст на микро и макро ниво потребно е да создадеме подобро и поконкурентно македонско иновативно и претприемачко општество.

Нашето претприемачкото општество да се заснова на креативност, иновативност и преземање ризик, кој води кон имплементација на нови и храбри идеи. Имплементацијата на овие идеи ќе отвори патишта за нови индустрии, ќе ја зголеми технолошката продуктивност, и со тоа ќе генерира одржлив и долгорочен економски раст. За Република Македонија е особено важно да се вложува во развојот на претприемништвото и квалитено менаџирање на институционално ниво како и во развојот на претприемачка култура кај младите, со оглед на фактот што малите и средни претпријатија имаат значајно учество во бруто домашниот производ (БДП) и надворешната трговија, и вработуваат голем процент од работната сила во нашата државата.

Литература

1. Longenecker, G.J., Moore, W.C., Petty, W.J , 2014, *Small Busines Menagment* , An Enterpreneural; emphasis, South-Western College Publishing, Cincinnati
2. Andrew, J.P, Manget, J., Michael, D.C., Taylor,A., & Zablit, H., *Innovation 2010: A return to Prominence and the Emergence of a New World Order*.Boston, MA: Boston Consulting Group, 2010
3. Drucker F. Peter, *Inovacija i preduzetnistva, Grmeč i Privredni pregled*, Beograd, 1997

4. Keat P., „Managerial Economics“ – Economic Tools for Today’s Decision Makers, Prentice Hall, USA, 2014

Интернет страници:

1. www.vlada.gov.mk
2. www.pretpriemac.com.mk
3. www.Inovaciskifond.gov.mk

334. 72 : 339. 137. 2] : 334. 722

334. 72 : 339. 137. 2] : 001. 895

334. 72 : 339. 137. 2] : 658. 8 : 004. 7

Chief Assist. Prof. Dinka Zlateva, PhD

didi210@abv.bg

Assist. Prof. Ani Atanasova, PhD

anny.atanasova@gmail.com

Assist. Prof. Victorya Kalaidjieva, PhD

viktorig_kalaidjieva@abv.bg

South-West University “Neofit Rilski”

Faculty of Economics

Blagoevgrad, Bulgaria

ENTREPRENEURSHIP, INNOVATION AND ONLINE MARKETING AS FACTORS TO INCREASE THE COMPANIES’ COMPETITIVENESS

Abstract

Modern business faces many challenges that are a result of the growing competitive processes in the environment in which the companies operate. Today more than ever good entrepreneur must be willing to implement innovative approaches to adequately meet the needs of modern technological society and the new behavioral characteristics of consumers. Strategic thinking is a priority of every market-oriented participant. It passes through generating ideas for starting a business, implementing innovative strategies and cutting-edge solutions using a variety of communication techniques for forming the desired user behavior. The lack of entrepreneur insight and failure to comply with the requirements of the market environment brings with it a number of problems that call into question corporate survival.

The objective of this report is to present how entrepreneurial initiative increases the competitiveness of companies through the implementation of various corporate activities in a highly competitive environment. The methodology used includes the study of secondary sources from published data of NSI, online research and etc.

Key words: strategic orientation, competitiveness, entrepreneurship, innovation, online marketing

INTRODUCTION

Competitiveness is one of the defining conduct of undertaking issues in a highly globalized and competitive environment. It is essential to achieve sustainability of the business in a dynamic environment and also is a multi-aspect category. Generally the competitiveness is defined as "the ability of entrepreneurs to present and in future to produce and sell on the national and global markets goods in price and quality that are more attractive compared with foreign or national competitors." (EMF, 1984). This definition shows that competitiveness is inherently dynamic and that it is changing under the influence of certain internal and external factors. In the scientific literature these factors are classified differently. According to some authors, an important factor for the competitiveness of the enterprise is the quality of the product (Fairbanks, Lindsay, 1997; Saraph, Benson, Schroeder, 1989), others consider that these factors include not only the product quality but also the labor productivity, production costs, technical-economic, commercial, normative-legal, patent and legal, as well as price and non-price factors (Yakovlev, 2010), and according to the classification of I. M. Lifits (2001) factors are product factors, market factors, factors related to the implementation and service factors (level of servicing). In a number of scientific studies innovation is related to competitiveness factors. Along with that we believe that important to the competitiveness are also entrepreneurship and electronic online marketing technologies.

Thus, the aim of this report is to present how the entrepreneurial initiative increases the competitiveness of companies through the implementation of various corporate activities in a highly competitive environment.

In this connection, we will examine the main essential characteristics of entrepreneurship, innovation and online marketing and their impact on competitiveness.

The methodology used in this research includes analysis and systematization of information from literary sources, included online sources and published data from the National Statistical Institute of Bulgaria. In this paper we use statistical evaluation methods and the methods of description, comparison, analysis and synthesis.

Analysis and discussion

1. Entrepreneurship and Competitiveness

For the clarification of the problem is necessary above all to answer the question what constitutes entrepreneurship and what is its influence to improve the competitiveness of enterprises.

The literature review shows sustained attention of many scientists to the nature and importance of entrepreneurship for the development of economy and society in the formation of the theoretical concept to it in 1725 by R. Cantillon until today (Madgerova, 2013). While at the beginning entrepreneurship is associated with factors of production - land, labor and capital (Marinov, Vele, Geraskova, 2001), it increases the volume and diversity of business operations initially by J. Schumpeter (Schumpeter, 1982) in the early 20th century (1912)

and later in its second half by P. Drucker (Drucker, 1985), economic self-expression is linked with innovation and development and questions the entrepreneur - innovator.

Today, entrepreneurship is seen as "one of the concrete forms of manifestation of social relations", "a form of economic activity" (Yakovlev, 2010). It is defined as "proactive activities of businesses linked to the innovative use of property, cash and other resources in order to achieve commercial success and another based on the combination of personal gain public favor (Yakovlev, 2010). More detailed, the entrepreneurship is seen as "self-organizational business innovation based on the use of different options for the introduction of new products, find new sources of raw materials, markets, etc., leading to constant renewal of the economic system or its elements to produce a profit and realization of their goals now" (Arustamov, Pahomkin, Mitrofanov, 2010).

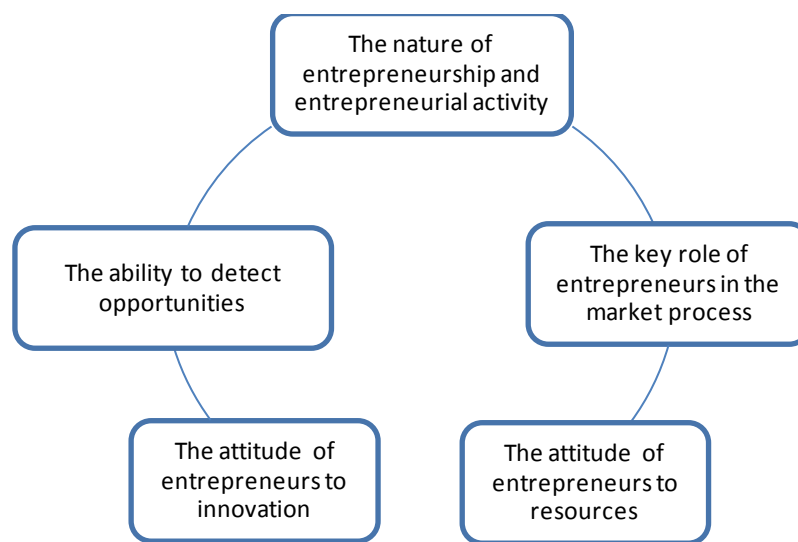
Entrepreneurship is based on the possibility of independent economic free expression, which includes not only private property, but also the freedom to make economic decisions, i.e. freedom of choice (Stoyanov, 1999). In this regard, a market economy defined entrepreneurship as "the engine of the contemporary social-economic development" (Todorov, 2011), which is one of the main factors for growth in a continually increasing competition and globalization (Madgerova, 2011).

In the scientific literature entrepreneurship is characterized as "complex and multi-aspect phenomenon which manifests itself through specific actions of individuals with specific characteristics as a result of which occur certain economic and social change" and "a form of manifestation of social-economic relations in terms of market economy "(Madgerova, 2013).

A review of the scientific literature shows that the examination of the theory of entrepreneurship outside the context of the fundamental problems of economic development could not present the essence of this social-economic phenomenon in its fullness. Entrepreneurship is observed in close contact as well as the competition (Kirtsner, 2010) and such as the growth and competitiveness of the economy. Inexhaustible potential of entrepreneurs is seen as a factor for creating new businesses, new technologies, and new market niches, which is essential for strengthening the competitive position of enterprises and enhance their competitiveness. Entrepreneurship contains within itself the charge of initiative and innovation, so it should be considered as one of the main factors of competitiveness. The aim of the entrepreneur to overcome the forces of competition is expressed in concrete actions to maintain or increase the competitive advantages of his company. So with all his business activity the entrepreneur accelerates the resources in the name of competitiveness.

The reason for considering entrepreneurship as a factor for competitiveness in our opinion could be found in the following (Figure 1):

Figure 1. Reasons for considering entrepreneurship as a factor for competitiveness

Source: adapted by: Drucker, P. (1992) Innovation and Entrepreneurship. ed. "Hr. Botev "S.; Gordon, M. (2008) Entrepreneurship 101. How to turn your ideas into a cash machine, ed. Locus Publishing Ltd., S.; Kirtsner, I., (2010) Competition and entrepreneurship. ed. "The society", Chelyabinsk; Say, J. B. Treatise on political economy. <http://finfree.narod.ru/jan.htm>; Thurow, L. (2000) Construction of wealth, ed. "Merry Lyutskanova, S.; Madgerova, R. (2013) Economic and social dimensions of entrepreneurship, Univ. ed. "N. Rilski ", Blagoevgrad

In particular reasons can be expressed as follows:

1. Considering the nature of entrepreneurship and entrepreneurial activity, we may indicate that entrepreneurship is a product of the market economy in which the main driving force is competition. Only with its existence, the entrepreneurship contributes to "the development of market relations and competition" (Madgerova, 2013). The economic activity of entrepreneurs is aimed not just at achieving a profit by offering products that satisfy market demand. They strive constantly to higher competitiveness than that of its competitors by applying various entrepreneurial strategies. According to M. Gordon, the entrepreneurship lies in striving to make things better, to win customers and ultimately obtain reward for success (Gordon, 2008).
2. According to I. Kirtsner, entrepreneurs have a key role in the market process because they are the driving force in the market system (Kirtsner, 2010). The same author emphasizes that the role of entrepreneurs is to offer more attractive opportunities than their competitors, and the entrepreneurial element in the economic behavior of market participants lies in their alertness to unnoticed changes in circumstances that may allow to obtain more than has been possible (Kirtsner, 2010).
3. The attitude of entrepreneurs to resources is expressed in the ability to distribute them properly and optimally used. Not accidentally, in the dawn of the formation of the theory of entrepreneurship in the early 19th century the French economist J. B. Say raises the question of entrepreneurial resources - the developer has the task of organizing the production, as he unites and combines its factors (Say, [http: // finfree.narod.ru/jan.htm](http://finfree.narod.ru/jan.htm)). In

today's world importance to the competitiveness are not only studying, analyzing and evaluating resources, but also their skilfully intensifying, creating organization for high-efficiency use.

4. The attitude of entrepreneurs to use innovation and their potential for business development is an issue that excites economists still in the formation of the first views on the economy and entrepreneurship. Modern researchers of the entrepreneurship also believe that entrepreneurs "are necessary to detect the economic opportunities of new technologies" and that they "introduce new technologies and new concepts in active commercial use" (Thurow, 2000).

5. The ability of entrepreneurs to identify timely opportunities and use them for the benefit of their business is an important key to improve the competitive position. This skill pays attention not just I. Kirtsner that ties into a whole vigilance of the developer with the opening of new market opportunities that exist, waiting to be noticed (Kirtsner, 2010) but also P. Drucker, who highlights in turn that the successful implementation of entrepreneurship needs to focus on the eyes on the favorable opportunity (Drucker, 1992).

In the competitive process we believe are important decisions of the entrepreneur that lead to strengthening the competitive position. In this sense, I. Kirtsner points out that the market at all times consist of interactive solutions to users, developers, manufacturers and owners of resources and an important condition for finding opportunities for more profitable target market action is awareness that "what choice It will be made by others during that period "(Kirtsner, 2010). The challenges of the environment as a result of the growing competitive processes require the need to apply entrepreneurial strategies and innovative approaches to respond adequately to the essential parties and the needs of modern technological society and the new behavioral characteristics of consumers. The entrepreneurial approach combining strategic thinking with initiative and innovation, is the leading approach in today's economy. Its application goes through generating ideas for starting a business, implementing innovative strategies and cutting-edge solutions using a variety of communication techniques for forming the desired user behavior. The lack of visionary insight and failure to comply with the requirements of the market environment brings with it a number of problems that call into question corporate survival. Therefore, striving to achieve higher competitiveness requires the application of entrepreneurial approaches and purposeful and systematic search, creation and implementation of innovations. Of importance is the creation of innovations that have such value for consumers, so as to satisfy some or other human needs (Filipova, 2011).

Given that, it can be concluded that entrepreneurship as a key driver of the economy contributes both to enhance its efficiency and competitiveness, and to generate innovations and their implementation in practice. Simultaneously, in turn innovation in our view can also be seen as an important factor for competitiveness. It "provides leadership in the industry" (Madgerova, 2013), which is associated with the increase in competitiveness.

2. Innovation and Competitiveness

The literature review shows that in the scientific literature significantly more fully understood is the question of the role of innovation in improving competitiveness. We believe that the foundation of understanding of the

relationship between innovation and competitiveness is put more of the classics of economic theory that in his writings prove that the implementation of innovations in production leads to better market positions and profits of entrepreneurs. For example, D. Ricardo back in 1817 wrote that "who invented the machine or the first time it applied, would have benefited from an addition benefit, since during a certain period would have received more profit" (Ricardo, <http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/10/>), or it indicates that the output of this developer will be in a high level of competitive with that of its competitors. In this connection it is necessary to cite and J. Schumpeter, who much later (1912) reveals the role of innovation for the manifestation of a new type of competition, pricing actions by requiring in turn need the continuous implementation of new combinations and introducing new equipment that change markets and influence the development of the economy and economic growth (Schumpeter, 1982).

On today's stage to understanding the relationship between the two phenomena are mainly theoretical views of M. Porter, who fully focused in this direction. He is emphatic that the competitiveness of a country depends on the potential of its industry for innovation and technological development (Porter, 2000). His opinion is that important to the success of businesses is to "base their strategies on improvement and innovation, the willingness to compete on a realistic understanding of their national environment and the ways in which they could improve" (Porter, 2004).

In scientific papers innovation is seen as a tool factor for improving competitiveness or as an element. This is for example the opinion of J. Kraft and I. Kraftová, highlighting in its development that "innovation is the basis for the realization of technical and economic progress in their capacity multifold significant factor in increasing the competitiveness and productivity." (Kraft, Kraftová, 2009). In the publication of another author reveals that the fundamental objective of innovation modernization is precisely the competitiveness of the economy (Solod, 2011), and according to B. Rayzberg "in the XXI century innovation is becoming a major factor determining the level of competitiveness of the country on the world arena "(Rayzberg, 2008). In Bulgarian literature many authors also reveal the link between innovation and competitiveness.

Analyzing the problem, Porter deepens its consideration, drawing attention to the link between innovation and competitive advantage, which is the basis of competitiveness. In this connection he stressed that innovation in terms of competitive advantage "is defined broadly to include both improvements in technology and more sophisticated methods or ways of doing things" (Porter, 2004) He points out that companies earn competitive advantage, adopting or create new, better ways to compete in an industry and export them in the market, which ultimately is an innovative instrument and innovation shift the competitive advantage when opponents fail to envision a new way to compete or They are unwilling or unable to respond (Porter, 2004). The impact of innovation on competitiveness is also reflected in the shifting competitive advantages. The most typical examples of innovations that shifting competitive advantage Porter outlines the following:

- ♦ new technologies - technological change may create new opportunities for product design, the way sell, manufacture or deliver, and providing support services;
- ♦ new or changing needs of the buyer - the emergence of new needs and priorities of consumers change materially;

- ♦ emergence of a new industrial segment - capabilities not only cover new segments of customers but also new ways to produce particular item in the line of products or new ways to reach specific consumer group;
- ♦ changing the price or availability of inputs - inputs such as labor, raw materials, energy, transport, communications, vehicles or machinery; changes in governmental regulations (Porter, 2004).

Porter defines as the most important factor in maintaining a competitive advantage continuous improvement and modernization, the development of innovation in technology (Porter, 2004).

The relationship between the two phenomena is the subject of attention of European Commission policy and is seen in many of its documents, such as imputed obligation on Member States to work towards increasing innovation activity in order to improve the competitiveness of the economy.

The practice also reveals a direct and strong impact of innovation on competitiveness. Innovation is one of many indicators observed (over 100) in the determination of global competitiveness, taking into account that they are important for promoting economic progress and competitiveness. In the ranking of countries Bulgaria change its position in terms of competitiveness on the basis of comprehensive assessment in all respects.

Based on the analysis of literary sources we believe impact of innovation on competitiveness can be expressed as follows:

1. Every innovation makes it possible to improve the quality - the product of the activity, which in turn is a prerequisite for increasing competitiveness.
2. Innovation in products related to new needs, contribute to their satisfaction and on this basis, attract new customers and expand markets for now.
3. Innovations in products of one country are tasked to meet certain demand dictated by changes in social development. Demand is one of the indicators, revealing competitiveness. Accordingly, companies need to examine demand ever-changing needs and comply creating and offering new products with it.

The analysis shows that necessary scientific arguments innovation is seen as a major factor for enhancing the competitiveness of enterprises. To successfully exploit the potential of innovation as a factor for competitiveness is particularly important to apply appropriate strategies leading to growth of innovation activity and innovation to build sustainable competitive advantages, strengthen market positions and increase the markets, customers and sales.

One way to reach a wide range of users and the success of competitive markets is the application of modern marketing approaches. Such an approach is on-line marketing.

4. Online marketing and competitiveness

Sustainable business development is unthinkable without its adaptation to new market conditions. The companies operate in a highly competitive environment and it demands to synchronize the company's activities to market trends which appear as an essential prerequisite for acquiring competitive advantages. The intensifying competition reflects on the achievements of increased innovation. The revolution of the Internet

and the introduction of digital technology more and more insistently in the human world entail a number of consequences, requiring fast and flexible adaptation of activities to the requirements of modern times, accompanied by a new way of thinking and looking for new ways to implement them. Internet set new conditions to the marketers. Diffusion of media discloses a new communication channel, giving variety and breadth of understanding of marketing communications in building communication strategies and marketing approaches imposed in the practice. Internet led to radical changes in the communication models for impact by focusing efforts in the direction different from the previously applied. All this, in parallel with the need for active participation of consumers in the marketing communications due to the interactive features of the media is an attractive point for a number of researchers which analyze the changes and dynamics of the communication processes.

According to Kotler & Armstrong the internet has changed the way customers perceive speed, production information, service, price and convenience and it has also given marketers a new way to build customer relationships. (Kotler & Armstrong, 2008, 493).

The orientation of entrepreneurs to this communication channel is not accidental. According to Internet World Stats June 30, 2016 Internet users are more than 3.6 billion and the number grows every year. This is over 49% of the world population. The proportion of online consumers currently, compared to the data in 2000 grew by 900%. (Internet World Stats, 2016)

One of the biggest advantages of the Internet as a platform for communication is the ability to personalize the relationship between companies and audiences. This greatly facilitated by the removal of temporal and spatial barriers in carrying out various business models online. The network of relationships contributes to the formation of chains of value. Online marketing increases operational efficiency and reduces costs for the company. So implemented marketing approaches allow companies to serve their customers more effectively, offering better prices.

In this context, through the implementation of online marketing approaches can be observed a number of advantages for both developers and consumers alike.

Consumer benefits can be seen in the following areas:

- Increasing purchasing power by buying goods at lower prices;
- A wide variety of goods and services;
- Internet allows consumers to make informed choices;
- Customizable communication and clear presentation of the criteria for selection to the trade;
- The possibility of communication between the users themselves, sharing experience in the use of products and services to companies and others. (Kotler et. al, 2015, 30)

A number are *benefits to companies* from using the possibilities of the Internet:

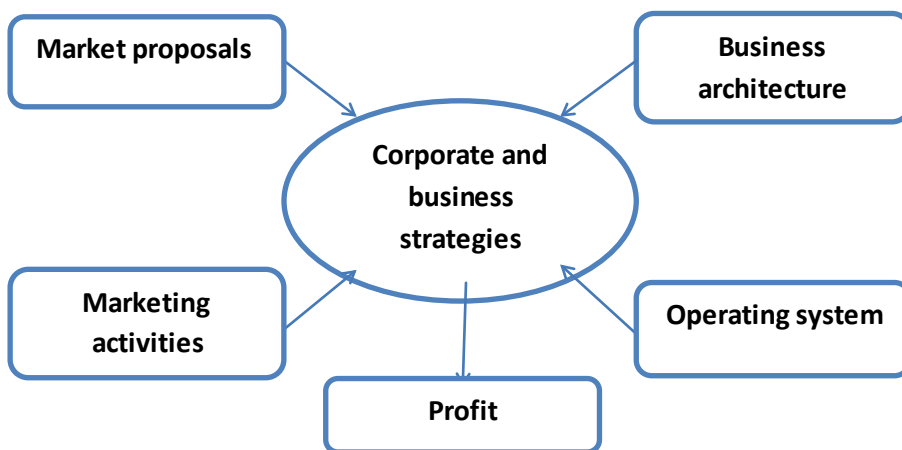
- A new channel for information and sales with expanded geographical coverage to promote their products and services;
- Facilitating two-way communication with current and potential customers;
- Customization of the proposals in accordance with customer requirements;

- Improving the processes of sourcing, recruitment, training, internal and external communication. (Kotler et. al, 2015, 31)

The creation of value chains companies are looking to invest heavily in infrastructure and capacity, which will help manage customer relationships, management of internal resources and managing relationships with business partners.

According to Kotler, Jain and Mesinsi acquisition of competitiveness can be achieved by building platforms for competitiveness in the four directions shown in Fig. 2

Figure 2. Four competitive platforms that deliver value

Source: adapted by: Kotler, P., D. Jain, S. Maesincee (2015) *Marketing Moves: A New Approach to Profits, Growth, and Renewal*, ed. Iztok-Zapad, Sofia, p.49

Online environment provides a number of advantages for companies and it depend not as much the size of the company as its adaptability to new market conditions. Smaller companies have always encountered problems entering the market, but with the advent of new technologies in marketing these disadvantages are successfully overcome. Today small and medium sized companies can compete with larger companies because the scarcity of resources is overcome by the easy access to information on the Internet and the potential to reach large numbers of consumers.

In the online conditions identified several important trends that form the worldview of the modern entrepreneur. Supersaturation of online ad formats in an effort to capture consumer attention makes consumers increasingly insensitive to use marketing techniques, which complicates the work of marketer. Therefore tracking trends in the online environment is a prerequisite for the successful positioning of companies. According to Lonnie Stark, Director of "Product and industry marketing" to Adobe System Inc. most lasting incumbent preferences in online marketing techniques can be defined as follows (Stark, 2013):

- Content is still the most important argument in the online environment which encourages consumers and form the desired behavior; Market fragmentation with the emergence of mobile applications makes entrepreneurs increasingly inventive in their proposals. This is not accidental. Consumers today use more than one device connected to the Internet. Therefore the algorithms of search engines index the better

positions sites have mobile versions. This means that companies need to focus their efforts on linking your digital marketing content.

- User involvement in interactive communication by increasing their involvement in the process. This can be achieved by directing part of offline ad spending to online applications. The aim is to increase customer engagement for your brand in an effort to be converted into loyal customers. This would lead to repeat purchases and attracting new customers through recommendations from existing customers.
- Emphasis on user location and not on the company's location. By eliminating the problem of location, companies save time for consumers, particularly by ensuring conditions for online and mobile banking, which greatly facilitate the users.

Stark makes several important recommendations to gain a competitive advantage in the online environment, creating "magnet content" to solve customer problems every day; companies to be different by strengthening and expanding the brand beyond the physical product by raising the brand, both offline and online and provide convenient design for customers with minimal effort to reach the needed information.

Conclusion

We live in a dynamic modified environment that is determined by the rapid development of technology. Today businesses stand to the challenge to quickly adapt and adjust to these changes. Entrepreneurship, innovation and correctly applied online marketing approaches are the key to successful penetration, adjusting and expanding the market positions of the companies. Educating in creativity and entrepreneurial spirit, foresight and ingenuity decisions are leading factors that determine the qualities possessed by modern entrepreneurs. All this combined with knowledge of market trends are important prerequisites that will support the development of companies and would lead them to leading positions on the basis of acquired competitive advantages.

References

- Arustamov, A., A. N. Pahomkin, T. P. Mitrofanov (2010) Organisation of the entrepreneurship activities. ed. "Dahkov and K", M.
- Drucker, P. (1992) Innovation and Entrepreneurship. ed. "Hr. Botev "S.
- EMF: Rapport sur la competitivite industrielle internationale. (1984) P.,
- Fairbanks, M., S. Lindsay (1997) Choosing prosperity: An Agenda for Emerging Markets, Harvard Business School Press
- Filipova, M. (2011) Influence of value change in society on entrepreneurship, a collection of scientific articles "Problems of entrepreneurship", Univ. ed. "N. Rilski ", Blagoevgrad
- Gordon, M. (2008) Entrepreneurship 101. How to turn your ideas into a cash machine, ed. Locus Publishing Ltd., S.
- Internet World Stats, Internet usage statistics: World Internet Users and 2016 Population Stats, Available at: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> [Accessed on 18 August 2016]

- Kirtsner, I., (2010) Competition and entrepreneurship. ed. "The society", Chelyabinsk
- Kotler, P. & Armstrong, G. (2008) Principles of Marketing 12th edition. USA: Pearson Education Inc.
- Kotler, P., D. Jain, S. Maesincee (2015) *Marketing Moves: A New Approach to Profits, Growth, and Renewal*, ed. Iztok-Zapad, Sofia.
- Kraft, J., Kraftová (2009) I.: The Support of Technology Development in Imperfect Competition. (Selected Aspects Focused on SMEs in the Czech Republic.) *Studia Universitatis Babes Bolyai. Negotia* Vol. 54, No. 4
- Lifits, I.M. (2001) Theory and practice assessments competitiveness load and services Yurait M.
- Madgerova R., (2011) Aspects of entrepreneurship in small and medium business in Bulgaria, a collection of scientific articles "Problems of entrepreneurship", Univ. ed. N.Rilski
- Madgerova, R. (2013) Economic and social dimensions of entrepreneurship, Univ. ed. "N. Rilski ", Blagoevgrad
- Marinov, D., Ml. Velez, Geraskova O. (2001) The Economics of entrepreneurship, "Informa Intellect" S.
- Porter, M. (2000) What is national competitiveness? www.competitiveness.bg.
- Porter, M. (2004) Competitive Advantage of Nations, ed. "Classic style" S.
- Rayzberg, B. (2008) State management of innovative processes, *Economist*, № 1
- Ricardo, D., Principles of political economy and taxation, <http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/10/>
- Saraph, J., P., Benson, R. Schroeder (1989) An Instrument for Measuring the Critical Factors of Quality Management, *Decision Sciences*, Vol.20
- Say, J. B. Treatise on political economy. <http://finfree.narod.ru/jan.htm>
- Schumpeter, J. (1982) Theory of the economy developments. Headway, M.
- Solod, T. V., (2011) The competitiveness of the economy - the fundamental objective of the innovative modernization. In: Problems and prospects of development of innovative, creative economy, collection of materials on the basis of the Third International scientific-practical online conference, Moscow, 27-30 July 2011, Ed. "Creative Economy", M, p. 148
- Stark, L. (2013), 3 Ways to Gain and Maintain a Competitive Advantage in the Digital Age, Available at: <http://www.dmnews.com/dmnotes/3-ways-to-gain-and-maintain-a-competitive-advantage-in-the-digital-age/article/305871/> [Accessed on 23 August 2016]
- Stoyanov, V. (1999) The free market economy. Myth and reality. ed. "Galik" S.
- Thurow, L. (2000) Construction of wealth, ed. "Merry Lyutskanova, S.
- Todorov, K. (2011) Business Entrepreneurship am. I Basics. Creation of new business. ed. BAMDE, S.
- Yakovlev, D. A. (2010) Organization of entrepreneurship activity, ed. "INFRA-M", M.

ECO-EFFICIENCY: CONCEPT AND EVOLUTION

Abstract

Eco-efficiency is a relatively new term which denotes the ability of an organization to produce more output with less input. Though the idea is not new, the term appeared in the second half of XX century and its wide use gained momentum especially since the start of the 90s. Eco-efficiency concept attracted attention when various negative side effects of the rapid industrialization in the XX century started to be revealed. It became evident, that, if mankind continued to use resources with the pace that was followed by the start of the 70s, the ecosystem of the Earth would not be able to sustain it after some decades. Changes needed to take place in the utilization of resources so as sustainability of economic growth to be ensured. The idea of eco-efficiency appeared in order to meet the quest in this direction.

The aim of the current paper is to outline the specificities of eco-efficiency as a concept and to reveal the main events that contributed to its wide circulation at all levels of society.

Key words: eco-efficiency, sustainability

1. Eco-efficiency concept

Eco-efficiency is a comparatively new concept which has increasingly been discussed in view of the efforts of many countries in the world to shift their economic model from linear to circular. Eco-efficiency can be briefly defined as a way of production which achieves bigger output with fewer resources. Eco-efficiency is often used interchangeably with another term – “ecological efficiency”. The difference between them is that “ecological efficiency” is used in a wider sense and in various scientific fields such as ecology, biology, physics, etc., while eco-efficiency is rather used to denote qualities of production processes within the economy.

The United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP) defines the elements of eco-efficiency in six directions.

- First of all, eco-efficiency is related to the decrease of the quantities of materials used for the production of goods and services.

- On the second place, eco-efficiency is in place when there is decrease in energy intensity of goods and services.
- Next, it exists where less toxic ingredients are being used in production.
- Fourthly, eco-efficiency can be identified in the cases where garbage is decreased and the amount of products which are recycled increases.
- Fifthly, an important element of eco-efficiency is the maximization of sustainable consumption of renewable resources.
- The sixth element of eco-efficiency is the expansion of the durability of products. And the seventh element of eco-efficiency is the increased intensity of use of services at the expense of products use.

Eco-efficiency has a wide range of applications and measuring its level in organizations is gaining increasing interest from the investment community. There are a number of methodologies for compilation of pertinent eco-efficiency indicators which are becoming part of the non-financial reporting, often under the corporate social responsibility reporting umbrella. As pointed out by Peycheva, Veysel, and Dineva investors rely on such kind of information for taking their investment decisions.¹²⁴ Therefore, eco-efficiency indicators provide important, though indirect, information on the overall risk level a company is bearing. Since, as mentioned by Dimitrov, incorrect risk estimation could lead to inappropriate investment decisions,¹²⁵ incorporating all information about the strategy of a company is vital for ensuring correctness of investment decisions related to it. The importance of eco-efficiency is further articulated by the fact that, as highlighted by Evgeniev, ensuring sustainable development of environment is regarded as a necessary element achieving an economy of knowledge and innovation.¹²⁶ If quality of life and economic output is to continue to grow, ways need to be found that the economies produce more with less, despite the fact that, as Dobрева underlines, “in many cases sustainability measures are considered expensive and inadequate in the process of adding value”.¹²⁷

2. Eco-efficiency evolution – historical highlights

From a historic point of view, the concept of eco-efficiency can be traced back to the beginning of the 60s of the XX century. At that time in the literature the term which is used is “ecological efficiency”. This period of time is marked by certain significant scientific discoveries which provoke the popular opinion, the corporate world and the governments to start considering the side effects of industrialization in all its aspects.

One of the events that played an important role in this direction is the issuing of “Silent Spring” in 1962, a book written by the American biologist Rachel Carson. In this book, Carson investigates the impact of the use

¹²⁴ Пейчева, М., Вейсел, А. и Динева, В., Корпоративна социална отговорност – теория, отчетност и одит, София 2016 г., стр. 96.

¹²⁵ For more on risk and profitability of investment decisions, see: Димитров, Ст., Риск и доходност при инвестиране активите на допълнителните пенсионни фондове, 2013, Годишник на ВУЗФ, София

¹²⁶ Евгениев, Е. (2015). Българска иновационна екосистема: Предизвикателства и препоръки в он-лайн конферентен доклад, публикуван от УНСС, конференция "Българската икономика и Европейския съюз: Конкурентоспособност и иновации", 15 декември 2015 г., София.

¹²⁷ Dobрева, J. Socioeconomic Implications for Sustainable Business. Economy & Business ISSN 1314-7242, Volume 9, 2015, p. 582

of pesticides particularly on birds and reaches the conclusion that there are many negative effects from their use in agriculture. In the USA, the book provoked a wide public discussion and sharp and mixed public reactions.¹²⁸ The society and the academics were scandalized by the fact that important information related to the adverse effects of pesticides had not been publicly revealed. At the same time, the chemical industry reacted negatively seeing in the book direct accusations against themselves.

Nonetheless, Carson's book played a significant and very important role for the popularization of the negative consequences of the use of pesticides and actually instigated a much wider debate – the one related to the effects of human activities as a whole on the environment.

The already existing debate was accelerated after another book – “The Limits to Growth” of Donella Meadows, Dennis Meadows, Jørgen Randers, and William W. Behrens III was presented in 1972.¹²⁹ This book was commissioned by the Club of Rome and was funded by the Volkswagen Foundation. The aim of the research presented in it was to show what would happen if the world economy continued to develop with the existing pace and using the resources in the usual for that time way. For the purpose of the analysis, simulation was used. The results were stunning, they revealed that there are limits to the growth of the economy, and that, if no measures are taken to change the way the economy used resources, these limits would be reached within the next 100 years and this would seriously threaten the prosperity of humankind. The model applied in the research was widely debated and criticized by a number of influential economists. Among the most fervent were Henry C. Wallich of Yale University, Robert Solow of Massachusetts Institute of Technology and Allen Kneese from “Resources for the Future” foundation. While Wallic criticized the conclusions in the book, according to which growth would be impeded at some point in time, Solow and Kneese debated on the characteristics of the model and the data used for the analysis and contained that it had a number of serious flaws and disadvantages.

Despite the criticism, the Club of Rome took a decision to revisit the model and to run the simulations every five years in order to be seen whether the forecasts were valid or not. Thus in 2008 Graham Turner wrote about the outcome of one such exercise and according to his statements, the initial forecasts were to a large extent validated.¹³⁰ In 2014 the British newspaper Guardian published the inferences from a research aiming at revealing the outcome of an exercise made of updated Turner data which again verified the validity of the initial forecasts announced in “The Limits to Growth”.¹³¹

¹²⁸ See Carson, R. *Silent Spring*, Houghton Mifflin, 1962

¹²⁹ Donella H. Meadows, Gary. Meadows, Jorgen Randers, and William W. Behrens III. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books. [ISBN 0-87663-165-0](#)

¹³⁰ Graham Turner (2008). ["A Comparison of 'The Limits to Growth' with Thirty Years of Reality"](#). Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization (CSIRO).

¹³¹ Turner, Graham (August 2014). Rickards, Lauren, ed. "Is Global Collapse Imminent?" (PDF). www.sustainable.unimelb.edu.au (Research Paper No. 4). MSSI Research Papers. Melbourne, - Australia: Melbourne Sustainable Society Institute, The University of Melbourne. ISBN 978-0-7340-4940-7.

The UN Conference on Environment which took place in 1972 in Stockholm was another event that accelerated the already ongoing debate on the efficiency of use of resources for the purpose of economic development. During this conference an important subject was discussed – the definition of the rights of existence in healthy environment. By that time, society was viewing the need to respect the environment just as a necessity coming from the obligation to operate within the legal framework of that time.

Only three years after the conference – in 1975 the understanding that preservation of environment was important and ensured higher economic efficacy started to become US state policy. As adverse effects from human activity started to become evident, it became more and more clear that it would be much better for the producers of various goods to consider and apply technologies and processes that were structured around care for the environment rather than not do it and need to bear the negative and costly consequences in the future.

In the 1980s the movement for the protection of the environment has already gained pace. The year 1987 was marked by the publishing of the report of the Brundtland Commission with the title “Our Common Future”. The aim of the report was the perspectives in front of humanity given the circumstances existing at that time to be reviewed, and new solutions and new models for its development to be proposed. The connection between growth and environmental protection has already been widely understood and accepted. One of the important legacies of the Brundtland Commission was the formulation of sustainable development as a term, the definition provided by the commission becoming the most widely used to date: “Sustainable development is the kind of development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”.¹³² The Brundtland Commission underlines that sustainable development does not imply absolute limits but such that exist on environment in view of the current state of technology.

Stephen Schmidheiny is the person who has coined the term eco-efficiency and who has maybe the strongest contribution to its development and wide use. A Swiss businessman, Schmidheiny inherited the company Eternit from his father. Eternit used to use asbestos in the production of construction materials, and soon after undertaking control over the company, in 1976 Schmidheiny embarked on denouncing the use of asbestos due to its extremely harmful qualities for human health. Not only that, but he led a number of debates and actions in this direction so that he actually largely contributed to the discontinuation of the use of asbestos worldwide. Eventually in 1981 Eternit stopped using asbestos being one of the first companies in the world to take such a decision.¹³³

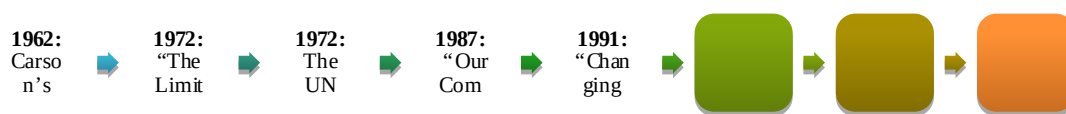
Schmidheiny is among the first who realizes that the future belongs to those companies which manage to alter their production processes so that they produce more output with less input, and which find ways to accommodate the needs of nature and human capital in their operations. Thus eco-efficiency concept was born

¹³² [Environment Magazine - What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice](#), n.d

¹³³ Industrial Heritage. <http://stephanschmidheiny.net/entrepreneurship>

and was first presented at the Earth Summit in 1991 in Rio de Janeiro. During the Earth Summit, eco-efficiency was adopted as the new leading business model for the private sector which would facilitate reaching the goals set out in Agenda 21. This same year Schmidheiny together with the World Business Council for Sustainable Development published a book titled “Changing Course” in which the concept of eco-efficiency was presented and discussed in detail.

Fig. 1. Development of the eco-efficiency concept: historical highlights

The enthusiasm proclaimed during the Earth Summit retreated in the next years due to numerous factors, including, as pointed by Assenov, the globalization euphoria, and then the terrorist attacks in 2001 which drew attention to the importance of security matters.¹³⁴

Despite this, eco-efficiency as a concept has already been widely understood and more and more companies have started initiating actions towards achieving it in their operations. One of the most important challenges in this process turns out to be related to the difficulties of measuring the progress to it. Eco-efficiency in itself implies multi-aspect approach to deploying efforts for its achievement. This is so because eco-efficiency is not one-aspect way of production or of doing business. It has implications in all aspects of the way organizations operate. If eco-efficiency is to be reached, many changes need to take place within the organizations, and these changes are related not only to the types of resources that are used, to the way they are processed, to the paths through which they are sent to the consumers, but also to the culture of the organization, to the whole philosophy of doing business.

By present the debate whether eco-efficiency is needed or no belongs to the past. The current discussion has shifted to the question how to measure it. It is clear that without pertinent, concrete and universally applied indicators that show what is the status quo and what is the progress of each and every organization towards eco-efficiency, progress is difficult to measure, outcomes of the efforts placed in it are rather hard to quantify, and ultimately coordination of efforts at macro level and reaching the goals as set out by the governments in

¹³⁴ Assenov, E. Sustainable Development and the New Corporate Reporting. Stopanstvo, UNWE, Sofia, 2006, p. 43

that direction are practically impossible to happen¹³⁵. Numerous methodological approaches for structuring eco-efficiency indicators have evolved but to date there is no unification of their application.

3. Conclusion

Eco-efficiency is a term which describes a complex phenomenon. It has been evolving since the start of the 60s of the XX century. Numerous authors have contributed to this process but several books and reports played major role.

Achieving eco-efficiency implies the deployment of various activities in many dimensions both at micro and at macro level. Also, not only the multitude of dimensions of materialization of impacts from human activities need to be investigated in order to see whether humanity is moving towards eco-efficiency or not, but this exercise needs to be done in view of different time horizons. Achieving eco-efficiency implies systematically organized efforts at multiple layers in society and in the business environment targeting long term outcomes on the basis of implementing short term actions each day.

References

1. Assenov, E. Sustainable Development and the New Corporate Reporting. Stopanstvo, UNWE, Sofia, 2006
2. Carson, R. Silent Spring, Houghton Mifflin, 1962
3. Dobрева, J. Socioeconomic Implications for Sustainable Business. Economy & Business ISSN 1314-7242, Volume 9, 2015
4. Donella H. Meadows, Gary. Meadows, Jorgen Randers, and William W. Behrens III. (1972). The Limits to Growth. New York: Universe Books. ISBN 0-87663-165-0
5. Environment Magazine - What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice, n.d
6. Graham Turner (2008). "A Comparison of `The Limits to Growth` with Thirty Years of Reality". Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization ([CSIRO](http://www.csiro.au)).
7. Kitanov, Y. Financial Support for the Sustainable Development of Natural Environment. VUZF, 2012
8. Turner, Graham (August 2014). Rickards, Lauren, ed. "Is Global Collapse Imminent?" (PDF). www.sustainable.unimelb.edu.au (Research Paper No. 4). MSSI Research Papers. Melbourne, - Australia: Melbourne Sustainable Society Institute, The University of Melbourne. ISBN 978-0-7340-4940-7.
9. Димитров, Ст., Риск и доходност при инвестиране активите на допълнителните пенсионни фондове, 2013, Годишник на ВУЗФ, София
10. Евгениев, Е. (2015). Българска иновационна екосистема: Предизвикателства и препоръки в он-лайн конферентен доклад, публикуван от УНСС, конференция "Българската икономика и Европейския съюз: Конкурентоспособност и иновации", 15 декември 2015 г., София.
11. Пейчева, М., Вейсел, А. и Динева, В., Корпоративна социална отговорност – теория, отчетност и одит, София 2016 г.

¹³⁵ For more on governmental financial instruments for ensuring sustainable development, see Kitanov, Y. Financial Support for the Sustainable Development of Natural Environment. VUZF, 2012

М-р Ебру Ибиш

ЕУРМ

Tel: 070 226 019

e-mail: ebru.ibis@eurm.edu.mk

РЕСТОРАТИВНА ПРАВДА СПРЕМА ДЕЦА (МАЛОЛЕТНИЦИ)

АПСТРАКТ

Во модерната ера криминалот често се карактеризира како закана на секое општество, криминалот добива уште покомплициран облик кога како учесници се јавуваат малолетни лица. Погоре го употребивме зборот покомплициран бидејќи зборуваме за малолетни сторители на кривични дела односно за лица кои од многу рана возраст почнуваат да се бават со криминал и да градат криминален профил, а потоа прераснуваат во професионални криминалци. Кои би биле начините за спречување на криминалот кога станува збор за деца и дали редовната судска постапка е доволна? Во помодерните општества а и кај нас во последните години се стремиме кон “ресторативна правда“ која дава навистина успешни резултати во однос на разрешување на спорови без судска процедура на побрз и поекономичен начин како што е на пример медијацијата. При дефинирање на ресторативната правда важно е да напоменеме дека дефинициите ги делиме на две главни групи. Првата група ја анализира ресторативната правда како алтернатива на кривичноправниот систем додека втората ја анализира ресторативната правда од процесуален аспект. Во рамките на овој труд користејќи го компаративниот метод и анализа ќе дадеме една општа слика за улогата на ресторативната правда во заедницата, ресторативен процес, медијација, различни модели на ресторативна правда, компарација меѓу ретрибуција ресоцијализација и ресторација и сл.

Клучни зборови: криминал, дете, ресторативна правда, ретрибуција, ресоцијализација

М-р Ebru Ibish

EURM

Tel: 070 226019

e-mail: ebru.ibis@eurm.edu.mk

ABSTRACT

In a modern era crime is often characterized as a threat to any society, crime gets even more complicated when offenders are juveniles. As we mentioned before, crime is more complicated when the offenders are juveniles because they built a criminal profile from very early ages and then they're transforming to professional criminals. Which are the most effective ways to prevent the crime when the target group are juveniles and is the litigation only way that can help to prevent juvenile crime? In a modern societies and in our country restorative justice started being more popular and flexible for resolving disputes without court procedure faster and in economical way as for example the mediation. The one of the most important things in restorative justice is that the definitions are clasificated in two groups. The first one analyzes the restorative justice as an alternative of criminal procedure and the second one analyzes the procedural aspect. In this paper using the comparative method and analysis we will give a general picture of the role of restorative justice in the community, restorative process, mediation, different models of restorative justice, retribution, resocialization, restoration etc.

Key words: *crime, juvenile, restorative justice, retribution, resocialization*

Вовед

Разрешувањето на спорови на брз и економичен начин претставува важна формула во рамките на ресторативна правда. При истражување на ресторативната правда како нов приод на решавање а спорови важно е да се даде одговор на следните прашања: Кои се главните идеи врз кои се заснова ресторативната правда, ефектите на ресторативна правда во контекст на намалување на криминалот, главните застапници на теориите за ресторативна правда како процес и како дел од правната теорија, учесници во ресторативната правда, принципи, ресторативни програми и модели и сл.

Постојат различни ставови околу начинот на дефинирање на целта на процедурата на ресторатива правда. Група автори тврдат дека ресторативната правда е мапа којашто мора да се следи за да постои успешен резултат во рамките на ресторативниот процес и ресторативниот ефект додека, другата група на автори тврдат дека важно е да се следат принципите во рамките на ресторативната правда.

Во рамките на овој труд ќе стане збор за: основи принципи и вредности на ресторативна правда; дефиниции и поделба на дефинициите во врска со ресторативна правда; ресторативен процес, ресторативна цел и ресторативен краен ефект; улогата на заедницата во рамките на ресторативна правда; компарација меѓу: ретрибуција, ресоцијализација и ресторација како нов приод; компаративен преглед околу видови на ресторативна правда како на пример:

помирување, диверзија, медијација, проширување, репарација и за англсаксонско право односно за Youth Offending Team и Youth Offender Panel како модел на разрешување на спорови меѓу жртвата и сторителот.

Како една од поважните карактеристики е дека моделите може а се користат само доколку се постигне договор меѓу двете страни, односно согласувањето е услов за започнување на моделите на ресторативна правда како на пример кај медијацијата.

Медијацијата а и останатите модели на вонсудско решавање на спорови може да се користат само доколку станува збор за неспорен случај, во спротивно се користи редовната судска процедура.

1. Ресторативна правда: основи, принципи и вредности

Ресторативната правда претставува доволно комплексен концепт кој не е лесно да се одреди и анализира. Денес во модерниот кривично правен систем може да се одредат шест основни прашања коишто ја засегаат оваа материја:

- a) Дефинирање на материјата на ресторативна правда
- b) Кои се учесници во рамките на ресторативна правда
- c) Принципи на ресторативна правда
- d) Ресторативна правда: нова парадигма или комплементарен модел на постапување
- e) Позиционирање на ресторативни програми
- f) Ресторативна правда: алтернативна казна или алтернатива на казнување

Се вели дека ресторативната правда е нов назив за стар концепт, интересно е тоа што во правната литература се користат различни терминологији за ресторативна правда: реституција, компензација, поравнување, посредување, помирување, работа во корист на заедницата, трансформативна правда, граѓанска правда, позитивна правда, релациона правда, репараторна правда, друштвена правда и сл.¹³⁶

Постојат определени контра дефиниции околу одредување на местото, улогата и значењето на ресторативна правда. Погolem дел од автори сметаат дека целта на ресторативна правда е помирување и посредување додека Howard Zehr смета дека ресторативната правда не се однесува на помирување и посредување меѓу страните, односно помирувањето и посредувањето не се основни принципи ниту фокус на ресторативната правда. Тој вели дека ресторативната правда не е примарно наменета за

¹³⁶ Miers, 2001:88, према UNODC, 2006:6

намалување на повратот (рецидивизмот) кај малолетните, таа не може да се одредува како единствен програм, бидејќи ресторативната правда не е мапа, нејзините основни принципи служат како показател во процесот на изнаоѓање на решенија.

Ресторативната правда не е примарно наменета за полесни кривични дела, примарни деликвенти, замена за правен систем или замена за казна затвор, ресторативната правда иако се смета како нов начин на вонинституционално решавање на спорови меѓу жртвата и сторителот таа ги црпи своите корени многу одамна од културата, обичаите и традицијата на различни народи.

Од горенаведените ставови на Zerh лесно може да се забележи дека тој при дефинирање на ресторативната правда повеќе настојува да објасни „што не е ресторативна правда“ но во овој случај се поставува прашањето „што е ресторативна правда“ и како може да се дефинира? При дефинирање на поимот авторите од оваа област ресторативната правда ја одредуваат на два начина:

- a) Во зависност од согледувањето на односот на ресторативната правда со традиционалниот кривично-правен систем
- b) Во зависност од примарните елементи на ресторативна правда

2. Поим и дефиниции за ресторативна правда

Дефинициите од областа на ресторативната правда може да се поделат во две групи: Ресторативна правда како алтернатива на кривичноправниот систем и ресторативна правда како процес исход или збир на принципи.

2.1 Ресторативна правда како алтернатива на кривичноправниот систем

Howard Zerh: Ресторативна правда е изнаоѓање на нова алтернативна рамка. Треба да се прави разлика меѓу ретрибутивна и ресторативна правда. Од ретрибутивен аспект, кривично дело е повреда на норма од страна на сторителот на делото додека од ресторативен аспект истиот чин се оценува како повреда на меѓучовечки односи, коешто лицето кој ги повредува односите има обврска да ги поправи односно да ја надомести штетата и да го спречи настанувањето на ново кривично дело.

Johnstone и Van Ness: Целта на ресторативна правда во најширока смисла е трансформација на начинот на кој современата младина гледа и реагира на криминалот и другите форми на противправно однесување.¹³⁷

Driedger: Ресторативната правда треба да се анализира како иницијатива која иде кон промена на парадигмите од постоечкото (кривичноправното), кон поновото односно создавање на мир во заедницата.

¹³⁷ Garry Johnstone, Daniel W. Van Ness. “Handbook of Restorative Justice” United Kingdom: William Publishing, 2007, страна 422

2.2 Ресторативна правда како процес, исход или збир на принципи

Tony Marshall: Ресторативна правда е процес во којшто страните (сторителот и жртвата) се бават со последивите на кривичното дело и неговите импликации во иднина.

Umbreit: Суштината на ресторативната правда е: комуникација, дијалог, процес и исход.

McCold и Wachtel: Ресторативна правда е процес во кој се вклучени сторителот и жртвата и го одредуваат најдобриот начин за да се надомести штетата којашто настанала од криминални активности

Како сеопфатна дефиниција која ги задоволува критериумите на оваа тематика ќе ја користиме дефиницијата на ООН за ресторативна правда која гласи: Ресторативен процес е секој процес каде жртвата и сторителот, како и други поединци или членови на заедницата кои претрпеле некакво влијание од делото, активно и заеднички учествуваат во разрешувањето на сите прашања, кои произлегуваат од стореното дело, вообичаено со помош на лице во својство на посредник.¹³⁸

Ресторативната правда се заснова врз следните идеи:¹³⁹

- Секој одговор на стореното дело треба во најголема можна мерка да ја надомести штетата или повредите претрпени од страна на жртвата(ите).
- На лицата одговорни за стореното дело треба да им се укаже дека таквото агресивно однесување е неприфатливо и да ги сфатат последиците кои ги претрпеле жртвата и заедницата.
- Сторителот може и треба да преземе одговорност за она што го има сторено.
- Жртвите треба да ја одиграат сопствената улога во правосудниот систем и да добијат можност да ги искажат сопствените потреби и грижи и да учествуваат во процесот на одредување на најдобриот начин на кој сторителот може да ја надомести предизвиканата штета.
- Заедницата има одговорност да даде свој придонес во правниот процес.

3. Ресторативен процес, ресторативна цел и ресторативен краен ефект

Под ресторативен процес се подразбира вклучување на сите заинтересираните страни – жртви, сторител/и и членови на локалната заедница во решавање на спорот по повод сторено кривично дело и пронаоѓање адекватно решение.

¹³⁸ UNODC (2006 година) Прирачник за програми за ресторативна правда

¹³⁹ UNICEF, Justice for children, Manual

Под ресторативна цел, се подразбира постигнување договор како резултат од ресторативниот процес, вклучувајќи надомест на штета, општокорисна работа и други програми кои се осмислени за да овозможат репарација на жртвите и заедницата како и реинтеграција на жртвата и сторителот.¹⁴⁰

Под ресторативен краен ефект (restorative outcome) се подразбира договорот кој е постигнат врз основа на ресторативниот процес, а кој може да се состои во реституција, во општокорисна работа или во друга мерка која има за цел остварување обештетување на жртвата и на заедницата и реинтеграција на сторителот но и на жртвата.¹⁴¹

За да има успех во целиот ресторативен процес мора да има согласност меѓу странките за учество во процесот, тука важно е да додадеме дека постигнатиот договор посебно е регулиран со начелото *non bis in idem* којашто подразбира дека постигнатиот договор има статус на судска одлука.

Постојат 3 основни постулати за ресторативна правда:

Прво кривичното дело се сфаќа како конфликтна ситуација којашто создала лоши односи меѓу сторителот, жртвата и заедницата, додека повредата на правна норма наместо да има примарно значење во овој случај има секундарно значење, **второ** главната цел на кривично-правниот систем е надомест на штетните последици кои произлегле од стореното кривично дело наместо казнување на сторителот, **трето** казнувањето треба да биде кон помирување, исто така да се заштитат интересите на жртвата, сторителот и околината.

4. Улогата на заедницата во рамките на ресторативна правда

Од криминолошки аспект влијанието на заедницата врз развојот на детето има клучна улога. Заради тоа заедницата односно околината е една од важните етиолошки карактеристики односно причините за појава на криминалот воопшто. Во потесна смисла во рамките на заедницата разликуваме микро групи и макро групи. Локалната заедница е синоним за макро група додека заедница на грижа се карактеризира како микро група кадешто спаѓаат: семејството, роднините и пријателите.

Примарната улога на семејството поточно родителите е обврската да ги воспитува децата. Во контекст на грижата на семејството врз децата значајни се две теории: Теорија на аномија и теорија на контрола.

Според теорија на аномија (дисбаланс) : лошите односи меѓу родителите и децата, дефектите во семејството, и дисхармонијата меѓу децата и родителите создава негативно влијание и напнатост кај детето која го води кон градење на криминална кариера и развивање на деликвентен облик на однесување.

¹⁴⁰ Ćopić, S. (2007): Pojam i Osnovni principi restorativne pravde, TEMIDA, ISSN: 1450-6637, DOI: 10.2298/tem0701025C, стр.25-35; Ćopić, S. (2010), op.cit.,28

¹⁴¹ Бужаровска Гордана. Мало летничка правда од ретрибутивност кон ресторативност, Скопје: Македонска ревија за казнено право и криминологија, 2013, страна 124

Според теорија на контрола лошите и непримерните односи во семејството негативно влијаат врз родителите кои го ослабуваат капацитетот на родителите за да вршат контрола и да ги заштитат децата.

Генерално, во литературата за ресторативна правда може да се идентификуваат три перцепции за заедница. **Прво**, заедницата е чувство, перцепција, поврзаност кон друго лице или кон група. Во тој случај, градењето на заедницата значи градење на врски меѓу луѓето. И покрај тоа што можеме да живееме на иста улица, во исто соседство, да работиме во исти институции, доколку немаме чувство на поврзаност и заедништво не можеме да кажеме дека претставува заедница. **Второ**, Wallgrave, смета дека заедницата термилошки не може да биде јасно дефинирана. Тој го предлага терминот заедништво (communitarianism) што значи дека граѓаните преземаат одговорност базирана на меѓусебна почит, солидарност и општоприфатени вредности. **Трето**, ресторативната правда претпоставува колективна одговорност на нејзините граѓани во решавање на прашањата коишто произлегуваат од кривичните дела.¹⁴²

5. Компарација меѓу ретрибуција, ресоцијализација и ресторација

Ретрибуцијата е една од постарите правни теории којашто подразбира „враќање зло поради сторено зло“. Казни од ретрибутивен карактер се среќаваат во светите книги (Библијата и Коранот), Хамурабиевиот законик (принцип на телион: „око за око, заб за заб“) и сл. Ретрибуцијата доживеа сериозни критики во казнената политика, бидејќи не води доволно сметка за личноста на сторителот, напротив вниманието е свртено кон кривичното дело па заради тоа се заменува со ресоцијализација.

Ресоцијализација подразбира превоспитување и реинтеграција на сторителот во социјалната средина, поточно изолација поради стореното кривично дело. Ресоцијализацијата беше често применета кон повратниците т.е рецидивистите, во контекст на превоспитувањето на повратниците не се забележани очекуваните промени во однесувањето и сфаќањата. Ресоцијализацискиот приод не водеше доволно сметка за положбата на оштетениот, па заради тоа се покажа голема потреба за преминување на еден понов приод којашто пред се ќе ги штити интересите и на жртвата на кривичното дело и на сторителот, односно фокусот ќе биде свртен кон подобрување на меѓучовечките односи.

Ресторативноста претставува мирно решавање на спорови меѓу жртвата и сторителот при што се придава значење на создавање на пријателски односи меѓу страните. Ресторативноста е алтернатива за класичното казнување и за редовно судско постапување којашто овозможува жртвата да ги оствари своите интереси а сторителот да се реинтегрира. Важно е да се напомене дека ресторативниот процес може да се примени доколку настанот е неспорен.

При компарирање на ретрибутивниот, ресоцијализацискиот и ресторативниот приод може да се заклучи следното: Во рамките на ретрибутивниот приод **фокусот** е свртен кон кривичното дело, во

¹⁴² http://maclic.mk/Revii/2011_2012/Vesna_Stefanovska.pdf

ресоцијализацискиот кон сторителот додека во ресторативниот кон меѓучовечките односи. **Реакцијата** во ретрибутивниот период за сторено кривично дело е казнување, во ресоцијализацискиот период е одредување на третман соодветен на стореното дело додека во ретрибутивниот е надомест на штета, **целта** на ретрибутивниот период е застрашување, на ресоцијализацискиот период е конформизам додека во ресторативниот период како цел е покажана ресторативноста односно применување на диверзионен модел. Во однос на **положбата на жртвата** во ретрибутивниот и ресоцијализацискиот период жртвата има секундарна положба, додека во ресторативниот период жртвата има клучно значење. Од аспект на **реакција на детето** во ретрибутивниот период е карактеризирана со гнев, во ресоцијализацискиот период постои зависност од установи и конечно во ресторативниот период се става акцент на одговорноста за стореното дело.

6. Компаративен преглед на видови на ресторативна правда

Во поновите истражувања од областа на малолетничка правда кога станува збор за вонинституционално решавање на спорови т.е за ресторативна правда често се користи и изразот „лековита правда“ бидејќи станува збор за решавање на спорови со спогодување и со надминување на проблемот од страна на сторителот и жртвата на кривично дело. Во рамките на системот на ресторативната правда општеството треба да се постави како примарен орган за детектирање и контрола на кривичните дела.

Ресторативната правда подлежи на 3 елементи:

- a) Кривичното дело и жртвата
- b) Сторителот на делото
- c) Штетата настаната од страна на сторителот

Имајќи ја во предвид горенаведената поделба жртвата, сторителот и општеството треба да имаат активна улога во казнената правда за изнаоѓање на продуктивни решенија. За разлика од казнената правда којашто главната цел казнување на сторителот, во ресторативната правда фокусот е свртен кон спречување на кривичните дела со цел да не се повторуваат во иднина.

6.1 Помирување (conciliation)

Главната цел на моделот е пронаоѓање на проблемот и решавање со меѓусебен договор

6.2 Диверзија (diversion)

Една од најчесто користените модели и подразбира „излегување надвор од системот“ поточно одлагање на кривична постапка

6.3 Медијација (mediation)

Медијацијата е вонинституционално спогодување, се спроведува од страна на обучено лице – медијатор кој има улга на судија. Една од важните карактеристики е дека медијаторот мора да биде неутрален во текот на целата постапка за медијација.

6.4 Проширување (netwidining)

Овој модел се користи за да се прошири полето на примена на санкциите во рамките на системот на казнене правда.

6.5 Посредување (reconciliation)

По настанување на последиците од стореното кривично дело се става акцент кон мирно решавање на спорот меѓу страните. За овој модел е важна втората фаза каде што се настојува да се создаде пријателска врска меѓу сторителот и жртвата. Моделот е за прв пат применуван во Канада во 1974 година.

6.6 Репарација (reparation)

Моделот на репарација е насочена кон обештетување поточно тоа е барање на оштета заради настанатата здравствена или имотна штета на жртвата.

6.7 Медијација меѓу жртвата и сторителот (victim-offender mediation)

Во некои држави се прифатени два вида на медијација: Првиот вид предвидува дека постапката треба да се одложи за одредено време или да не се отвара. Вториот вид е поврзан со признавање на вина. По признавање на вина од страна на сторителот (admission of guilt) можн е да се одложи постапката или изречената казна.

6.8 Состанок меѓу семејства (family or community group conferencing)

Состанокот меѓу семејства или определени општествени групи се организира од страна на полицијата. Целта на моделот е да овозможи сторителот да ја свати тежината и сериозноста на стореното кривично дело и да може да презема определени обврски за подобрување на состојбата. Моделот дозволува учество на семејствата на жртвата и сторителот за продуктивен ресторативен краен исход.

-Англосаксонско право, YOT и YOP

Во англосаксонското право познати се облиците на YOT (Youth Offending Team) и YOP (Youth Offender Panel). YOT е пошироко тело и како членови на групата ги опфаќа: Сторителот и неговото семејство; жртвата и неговото семејство; учителите или претставниците на жртвата и сторителот од училиштето каде учат и лица од блиска околина или од живеалиштето на страните. YOP за разлика од првото тело е потесно и не вклучува голем број членови како дискусиска група. Во рамките на YOP целта е сторителот да изнајде најсоодветно решение за стореното дело и да ја надмине настанатата ситуација со: извинување, обештетување и дополнителни обврски кои би ги подобриле односите меѓу сторителот и жртвата.

Во контекст на регулирање на материјата на ресторативна правда во постапката спрема деца важно е да се напоменат следните меѓународни документи

- а) Конвенцијата за правата на детето на ООН од 1989 година (Convention on the Rights of the Child)

- b) Стандардни минимални правила на ООН за маллетничкото правосудство од 1985 година, Пекиншки правила (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice, Beijing Rules)
- c) Стандардни минимални правила на ОН за вонзатворски мерки од 1990 година, Токиски правила (United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures, The Tokyo Rules)
- d) Спроведување на малолетничкото правосудство, Резолуција на Економскиот и Социјалниот совет на ООН 1997/30 (Implementation of juvenile justice, resolution of the Economic and Social Council of the United Nations)
- e) Препорака за социјалната реакција на детското престапништво бр.Р (87) 20 на СЕ усвоена во 1987 година од страна на комитетот на министри (Recommendation No. R (87) 20 of the Committee of Ministers to Member States on Social Reactions to Juvenile Delinquency)
- f) Препораката за новите начини за сузбивање на детското престапништво и улогата на правда за децата, 2003 година

Заклучок

Ресторативната правда е стар концепт за нов назив, тука би требало да се потенцира дека вонинституционалното решавање на спорови потоа уште во корените на обичајното право но денес со помош на принципите на ресторативна правда и новите модели станува уште покорисна.

Важно е да се додаде дека ресторативната правда се применува и за полнолетни лица, но кога станува збор за „дете“ во тој случај ресторативната правда и моделите коишто се применуваат во рамките на истата има позитивни бенефиции не само кон развојот туку и кон психичката состојба на детето, бидејќи судската процедура создава чувство на страв кај децата.

Интересен е фактот што во рамките на медијацијата за малолетни лица се внимава дури и на просториите коишто се користат, односно местото кадешто се одвива целиот процес на медијација меѓу жртвата и сторителот за да не влијае негативно врз психата на детето и да не редизвика чувство на напнатост и страв кај децата.

Кога станува збор за ресторативна правда често во теоријата се споменува и улогата на заедницата, општеството а во некои законодавства дури и улогата на невладиниот сектор којшто придонесуваат кон информирање на децата и нивните семејства за нивните права, криминалот и социо-патолошките појави како што се питачењето, проституцијата, вагабундажа, алкохолизам, наркоманија и сл.

Сметаме дека би можело да има подобри резултати околку намалување на бројката на криминалот кај децата доколку тие бидат запознаени со своите права а и пред се со поимот „криминал“ причината заради запознавањето на криминалот со децата е заради тоа што голем е процентот кај децата коишто

од љубопитност стануваат криминалци а потоа се водат по истиот пат и криминалот го прифаќаат како дел од нивниот живот или професија.

Општеството би можело да придонесе со создавање на специјални програми од страна на стручни лица за деца (како што е примерот во САД) во комбинација со ресторативна правда, програмите позитивно би влијаеле врз развојот на дететот бидејќи тие се користат за подобрување на односите меѓу жртвата и сторителот откако медијацијата ќе заврши на успешен начин и создавање на пријателски односи во понатамошниот тек на животот. Па оттука ќе додадеме дека жртвата повеќе нема а се чувствува како жртва а сторителот ќе се стреми кон подобрување на односите меѓу жртвата, одбегнување на агресија, продуктивно користење на слободното време, здравствено-психичка помош од страна на медицински лица и сл.

Користена литература

1. Garry Johnstone, Daniel W. Van Ness. "Handbook of Restorative Justice" United Kingdom: William Publishing, 2007
2. UNODC (2006 година) Прирачник за програми за ресторативна правда
3. UNICEF, Justice for children, Manual
4. Miers, 2001:88, према UNODC, 2006:6

m-r. Kire Janev,
Army of Republic of Macedonia

ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ РАСТОТ НА ТЕРОРИЗМОТ НА БЛИСКИОТ ИСТОК

Анстракт

Тероризмот како појава стана еден од најголемите безбедносни предизвици во 21 век. Фокусот на овој труд ќе биде насочен кон влијанието на глобализацијата врз растот на тероризмот на Блискиот Исток во периодот од 1990 до 2015 година. Глобализацијата како неминовен процес ги зафати и државите од Блискиот Исток. Секако процесот на глобализација на Блискиот Исток имаше негативни импликации врз државите во овој регион и предизвика рушење на социјалните, економските и политичките системи на државите. Сето ова доведе до појава на незадоволство и политички немири а секако и до зголемување на тероризмот. Тероризмот стана главна алатка за остварување на политичките цели на одделни групи во Авганистан, Ирак, Сирија, Израел и другите држави од Блискиот Исток.

Клучни зборови: *Глобализација, Блиски Исток, тероризам, Ал каеда, Исламска Држава*

GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON THE GROWTH OF TERRORISM IN MIDDLE EAST

Abstract

Terrorism as phenomenon has become one of the biggest security challenges in 21st century. The focus of this work will be on the impact of globalization on the growth of terrorism in the Middle East from 1990 till 2015. Globalization as process included countries in the Middle East. Globalization process in Middle East had negative impact on the countries in the region and caused destruction of social, economic and political systems in the states. All this led to political unrest and of course, increase of terrorism. Terrorism has become a major tool for achieving political goals of certain groups in Afghanistan, Iraq, Syria, Israel and other countries in the Middle East.

Keywords: *Globalization, Middle East, terrorism, Al Qaeda, Islamic State.*

Introduction

Middle East has not defined precise limits but it is defined on the basis of states with the same cultural area and covers the territories of: Bahrain, Cyprus, Egypt, Turkey, Iran, Iraq, Israel, Jordan, Kuwait, Lebanon, Oman, Qatar, Saudi Arabia, Syria, United Arab Emirates, Yemen, Gaza, and frequently here because of its cultural closeness to Iran include Afghanistan and Pakistan. Dominant religion in the Middle East is Islam. In the past three decades, terrorist organizations brought out thousands of terrorist actions in order to achieve their political goals. One of the regions where are most of terrorist organizations and a place where it conducts training and preparing terrorist attacks around the world is just the Middle East. The aim of terrorist organizations is withdrawal of the democratic governments of the territories of terrorists who consider their own and where should be born new states under their rule. The war that led the Soviet Union against Afghanistan (1979 - 1989) was a milestone in the creation of Islamic terrorism. Until the beginning of the war, Islamic terrorist organizations and individual Islamic countries that sponsored terrorism acted mostly alone and among them there was no connection. But, from Afghanistan war, Islamic terrorism has become financial, human, technical, organizational, much stronger. It can be concluded, that since that, the result is a new chapter in functioning and organization of Islamic terrorism, or that political violence was the winner in Afghanistan. Since the war in Afghanistan was considered as holy war, in Afghanistan has arrived Islamic fundamentalists from many countries such as: Saudi Arabia, Iran, Syria, Egypt, Jordan and others. The entire operation was led by Makatab Al-Khidamat or MAK - Services-Office, headed were Osama bin Laden and Abdullah Azzam¹⁴³. With huge financial assistance and arms, that was received primarily from the United States and Iran, have recruited thousands of fighters who trained in camps in Afghanistan and Pakistan.

In this common war of Islamic fundamentalists against Soviet Union, was born the idea of establishing new terroristic organization that will connect all terroristic organizations in one network. The Soviet Union lost the war and withdrew from Afghanistan in 1989, indirectly the United States managed to deflect the USSR from Afghanistan hoping that they will become key players in the region, but unfortunately happens milestone or terrorists which the United States supported the financial, military with supplies of arms, training, now turning against their yesterday's ally, inflicting heavy losses especially with the terrorist attacks of 11 September, killed 2997 people¹⁴⁴. The blame for the attacks was attributed to Al Qaeda. These attacks arouse the wrath of the United States. They have begun fighting against terrorism leading a coalition of more than 170 countries. First they attacked Iraq and Afghanistan which were considered to be the biggest supporter of terrorism, on their territory there are training camps and assumed that in Afghanistan lies brain of these operations, Osama bin Laden. But even after murder of Osama bin Laden, in Middle East is no peace, terrorism takes an even bigger swing when it came to the formation of one of the most dangerous terrorist organizations that have existed until now, and that is, the Islamic State (ISIS).

1. Globalization and terrorism in the Middle East

¹⁴³ Маргетич Д., Исламски тероризам на југу Европе, Загреб 2006, стр.5. достапно на: <http://www.scribd.com/doc/26310640/Domagoj-Margetic-C4%87-ISLAMISTI-C4%8CKI-TERORIZAM-NA-JUGU-EUROPE> пристапено на: (26.05.2016).

¹⁴⁴ Јанев К., магистарски труд, Појавни облици на тероризам на глобално ниво, Скопје 2013, стр.62.

As it is difficult to define terrorism, it is the same with globalization, there is no universal definition that would define globalization. Globalization is actually a new way of living. Everything we see around us - democracy, free market, technology, political and social relations between states. Globalization began with a new idea to bring together the individual markets in order to create a new frontier for global manufacturers. The idea was to create a global market where goods can be traded easily. It was a bold concept and to design this independence, which represents a new era thus creating new business relationships between countries that ultimately should promote free trade, heralding the way for intertwining the economies of the countries in the world that should lead to end regional wars (in theory) more resources and goods¹⁴⁵. Globalization in itself includes: Westernization (introduction of Western values), democratization, secularization, introduction of capitalist growth market, and as such is an attack on the less privileged layers in a conservative culture, which reject the fundamental changes that bring these forces and expressed anger over unequal distribution of the benefits resulting from these changes¹⁴⁶. The impact of globalization in the Middle East becomes grateful after break up of Soviet Union and the changing world order when the world remains only one super power and that is USA, who wanted to increase their influence in the Middle East.

Globalization affects the costs, benefits and resources available for terrorist activities. If terrorism comes from the feeling of poverty, then globalization stimulate economic growth, could relieve terrorist tendencies. On the other hand, if globalization is associated with increased inequality within states or between groups could lead to more violence¹⁴⁷.

1.1. The impact of democratization in the Middle East on the growth of terrorism

What is democratization? Democratization means much more than the introduction of free and fair elections, especially in societies where institutional development in the party system and civil society is suppressed¹⁴⁸.

Democratization is described as process of social restructuring in accordance with existing social values, norms and ethnic expression of the majority¹⁴⁹.

Democratization of the Middle East by the US and its allies is particularly known after the attacks on the US, September 11, 2001. Until then, Washington considered that the deficit of democracy is not a problem as long as there is peace in the Middle East. President Bush's aspirations for democratization in the Middle East

¹⁴⁵ Smith U., Globalization and the spread of terrorism in northern and sub-Saharan Africa: causes and consequences available at: http://mro.massey.ac.nz/bitstream/handle/10179/4243/02_whole.pdf?sequence=1&isAllowed=y accessed (24.07.2016).

¹⁴⁶ Cronin K.A., Behind the curve: Globalization and international Terrorism, доступно на: <https://webfiles.uci.edu/schofer/classes/2010soc2/readings/10%20Cronin%20Globalization%20and%20Terrorism.pdf> (28.05.2016).

¹⁴⁷ Blomberg S.B., B. Peter Rosendor, A Gravity Model of Globalization, Democracy and Transnational Terrorism available at: https://www.princeton.edu/~pcglobal/conferences/institutions/papers/rosendorff_S100.pdf accessed (02.08.2016).

¹⁴⁸ Burnell P., Implications for supporting democratic change in North Africa, available at: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/wp2011-084.pdf> accessed (23.07.2016).

¹⁴⁹ Laz E., Sustainable Democracy and the Paradox of the Arab Spring: The Egypt Experience., available at: <https://www.ciaonet.org/catalog/33737> accessed (23.07.2016).

were announced in January 2002 in an address to the nation. He said¹⁵⁰: America will lead the defense of liberty and justice because they are right, true and unchanging for all people every where ... America will not allow to negotiate for human dignity. Rule of law, limiting the power of the state, respect for women, private property, free speech, equal justice and religious tolerance. When we talk about the US commitment to democratization in the Middle East should take national interests of the United States for a longer period (through 2025) include:

- Survival of Israel and establishing peace in the Middle East;
- Access to oil;
- Preventing the emergence of hostile regional hegemon;
- Preventing the proliferation of weapons of mass destruction;
- Promote political and economic reforms and through them internal stability and
- Preventing the terrorism¹⁵¹.

After the attacks of September 11, 2001, the United States formed a coalition to fight against terrorism and began its activities in the Middle East. On October 7, 2001 launched attacks in Afghanistan. The purpose of the attacks was to find Osama bin Laden and other senior leaders of al-Qaeda and take to court, to destroy Al Qaeda and remove the Taliban regime from power and provided support for al-Qaeda¹⁵². And this is an opportunity for the Afghan nation to build democratic structures and to create some progress in key areas such as health, the economy, education, transport, agriculture and construction¹⁵³. The opportunity was not used, and the biggest reason why Afghanistan finally didn't become a democratic state is the Taliban who wanted to return the power. Their tactics consisted of carrying out terrorist attacks against coalition forces and the regular Afghan army and police forces. In 2003, Taliban forces including the Haqani network and Gulbuddin Hezbi - Islami rebel begin campaign against Democratic Islamic Republic and the forces of ISAF (International Security Assistance Force) in Afghanistan¹⁵⁴. For brutality of Taliban talks reports of the United Nations under which the Taliban are responsible for 76% of civilian deaths in 2009, while by Coalition forces caused only 12% of civilian casualties¹⁵⁵. At the same time with the fight against terrorism, fell out authoritarian regimes in the Middle East. So first it was overthrown Saddam Hussein, in one of the most controversial actions of the US and its allies. After assessment of the CIA that Saddam Hussein possessed weapons of mass destruction, there was an attack on Iraq for several reasons¹⁵⁶:

- Iraq's weapon for mass destruction and his abilities,
- Support for terrorism

¹⁵⁰ Aihara K., Consequences of the 9/11 terrorist attacks on U.S. Middle East policy, available at: <http://dev.wcfia.harvard.edu/us-japan/research/pdf/05-01.Aihara.pdf> accessed(24.07.2016).

¹⁵¹ https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR897/MR897.chap4.pdf accessed(25.07.2016).

¹⁵² <http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2011/06/War-in-Afghanistan-2001-Present.pdf> accessed(25.07.2016).

¹⁵³ Ибид.

¹⁵⁴ Ибид.

¹⁵⁵ <http://www.weeklystandard.com/article/490510> accessed(01.08.2016).

¹⁵⁶ <http://www.academicresearchjournals.org/IJPSD/PDF/2014/December/Amin.pdf> accessed (02.08.2016).

- The threat to neighbors and
- His tyrannical nature.

Some of these reasons such as possession of weapons for mass destruction and support for terrorism in particular for al Qaeda were untrue, and all this has led to controversy and criticism of the need to launch an attack on Iraq in 2003. Bashar al-Assad has backed the attack by the US on Iraq in March 2003, fearing that his regime will be the next in this so-called democracy campaign in the Middle East.¹⁵⁷

With the removal from power Saddam Hussein, more than 100,000 Sunni Baatisti were removed from government and military, members of the military personnel remained armed. There was a real threat these disgruntled, armed and trained fighters being recruited by rebel groups. Also due to poor governance and weakened border controls, large number of foreign fighters were entering the country easily. In 2004 after Zarqawi declared his allegiance to Osama bin Laden was formed al-Qaeda in Iraq¹⁵⁸. After that, terrorist attacks in Iraq have increased, especially the suicide terrorist attacks. While in Afghanistan and Iraq democracy difficult is finding its place in the societies of the two nations and terrorist attacks against democratic governments and foreign powers who were trying to establish peace were everyday life, new hope for the establishment of democratic values in the Middle East has given the Arab Spring in 2010 year. The Arab Spring was a series of anti-government protests, uprisings and armed uprisings that spread across the Middle East in early 2011, but their relative success and results to change the map of the Middle East remains questionable in Arab countries, including observers and between major powers¹⁵⁹.

Arab Spring began in December 2010 in Tunisia, when a man set himself on fire and died as a sign of revolt for the attitude of the police towards him. Then came a great year in which many pro-democracy uprisings erupted in the Middle East¹⁶⁰. In a very short time, two very stable autocrats in the Middle East were overtaken and:¹⁶¹ In Tunisia - Ben Ali on January 14, 2011 and in Egypt - Hosni Mubarak on February 11, 2011. Then the Arab Spring expanded in Libya, Yemen, Bahrain, Jordan and Morocco¹⁶². However is questionable, effect of the Arab Spring still was not achieved in expected results. Deposition from power of Gaddafi led to divisions in the country, there are currently two governments and chaotic situation and it all contributed to the growth of the influence of the Islamic State. The danger of ISIS in Libya can be seen from speeches and statements of the Chief of foreign policy of the European Union, Federica Mogherini who said: What we see today in Libya is a double threat: a threat to the division of the country and the threat of taking power and infiltration of ISIS¹⁶³. In Syria is happening the most danger war, where a lot of civilians were killed and most of them are displaced out of the country. All this contributed to increase the impact of a new

¹⁵⁷ Filiu J.P., From Deep State to Islamic State, Oxford University Press, New York, 2015, p.146.

¹⁵⁸ Jessica Stern j. and Berger J.M., ISIS the state of terror, HarperCollins Publishers, New York, 2015, p.21.

¹⁵⁹ <http://middleeast.about.com/od/humanrightsdemocracy/a/Definition-Of-The-Arab-Spring.htm> accessed(02.08.2016).

¹⁶⁰ <http://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline> accessed(02.08.2016).

¹⁶¹ https://www.giga-hamburg.de/en/system/files/publications/gf_international_1201.pdf accessed(02.08.2016).

¹⁶² <http://middleeast.about.com/od/humanrightsdemocracy/tp/Arab-Spring-Uprisings.htm> accessed(03.08.2016).

¹⁶³ <http://hr.sott.net/article/384-ISIS-u-Libiji-EU-SAD-i-Egipat-planiraju-daljne-zajednicke-akcije> accessed(07.04.2016).

terrorist group called the Islamic State in Iraq and the Levant. Namely, after the death of Zarqawi in 2006, Al-Qaeda in Iraq changed its name to the Islamic State¹⁶⁴, and their leader was Aby Omar Al Baghdadi.

Later this terrorist organization changed its name to Islamic State in Iraq and Levant (ISIS). Using the weak state control in Iraq and fighting between Assad and temperate rebels in Syria, Isis takes larger areas of Iraq and Syria. Isis shares the same goals we have and bin Laden and that is the establishment of a global caliphate, watching the West and its allies as enemies and sees violence as the most effective way to achieve your goals¹⁶⁵. The only reason that ISIS is part of an al Qaeda is that they want to be lead by al-Zawahiri.

What consequences remains terrorism in Syria can see from the following - in 2011, in Syria were produced by 425 000 barrels of crude oil, this fall to zero percent at the end of 2013 when rebels took control of oil fields¹⁶⁶. Gross national product in 2010 marked the growth of 3.2%, in 2012 decreased by - 21.8%, to the 2014 fall on-22.5%.

1.2 The impact of technological development, Internet and media on the growth of terrorism in the Middle East

The strong and rapid scientific and technological development in the era of globalization despite the many advantages offered to improve the lives of citizens, certain technological advances used by terrorist organizations for faster and safer planning and execution of terrorist attacks.

One of the advantages offered by technological developments and which can benefit terrorist organizations is Internet. Advantages offered by the Internet for terrorist organizations are:

- Easy access
- Little or no control by the government,
- Potentially huge audience worldwide,
- Anonymity of communications,
- Fast flow of information,
- Cheap developing and maintaining websites,
- Multimedia environment (ability to combine text, graphics, audio and video and allows users to download movies, songs, books, posters, etc.)¹⁶⁷.

Internet access to terrorist networks allows them to come to vital information on how to produce various explosives, making bombs and even the means of producing weapons of mass destruction. But new technology especially military technology is very expensive. Terrorist organizations need to have sufficient

¹⁶⁴ http://www.start.umd.edu/pubs/START_EvolutionofSIIRelationships_FactSheet_June2014.pdf (accessed 22.04.2016)

¹⁶⁵ Morell M., The great war of our time, HachetteBookGroup, 2015, p.307.

¹⁶⁶ Erlich R., Inside Syria, Prometheus Books, New York, 2014, p.130.

¹⁶⁷ <https://www.usip.org/sites/default/files/sr116.pdf> accessed (03.08.2016).

funds to purchase materials and means for their innovation activities, as well as gaining access to the necessary skills to use these materials¹⁶⁸.

Purposes for which they use the Internet is propaganda, radicalization and recruitment¹⁶⁹.

Propaganda is usually in the form of multimedia communications that provide ideological or practical instructions, explanations, excuses or promote terrorist activities. These include virtual messages, presentations, magazines, discussions, audio and video files and video game developed by terrorist organizations or their supporters¹⁷⁰.

Radicalization is a process through the dissemination of terrorist propaganda organizations are persuading people to accept their views and beliefs.

Recruiting is a process in which potential candidates become members of terrorist organizations, the easiest way to get in communication is the Internet.

What is the power of the media knew and bin Laden months before the events of 11 September 2001, had a media team in the United States equipped a van equipped with satellite television and radio transmission, to monitor the operation to happen. But that distance transmitting was very bad, so the only solution to track events was BBC World News¹⁷¹.

Social networks are also much used by terrorist organizations so: facebook, twitter, youtube, instagram have become platforms through which terrorists communicate with each other, exchange information, negotiate next targets for terrorist attacks, although there are huge distances. These networks are ideal for recruiting new fighters to join the terrorist organizations. In the 2014 World Cup was very current Twitter. Around 672 million tweets were set for this global event, reaching up to 600,000 tweets per minute¹⁷². On June 14, fans from Arabic-speaking countries that joined Twitter for the latest results revealed that ISIS has demolished the system of Twitter. The mix of images and discussion of the results was replaced with images of ISIS fighters they captured and executed thousands of unarmed Iraqi soldiers and other crimes they committed¹⁷³.

Conclusion

Globalization as a process that covered the Middle East did not bring the expected results. Although it was expected that eventually the Middle East will conquer democracy and respect for human rights, economic development, poverty reduction and end of wars in this region, we have witnessed terror, murder, violation of basic human rights, poverty, displacement of people from areas affected by war. An attempt by the US and its

¹⁶⁸ http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP1248.pdf accessed(03.08.2016).

¹⁶⁹ https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/new_terrorism_v3_1.pdf accessed(04.08.2016).

¹⁷⁰ Ибид.

¹⁷¹ Jason Burke J., The New Threat, The Bodley Head, London, 2015,p.54.

¹⁷² Stern J.and J.M. BergerM.J. , ISIS the state of terror, HarperCollins Publishers, New York,2015,p.147.

¹⁷³ Ибид.

allies through the destruction of authoritarian regimes and the establishment of a new democratic government, capitalist market growth, secularization in order to democratize Middle East, led to resistance from certain groups who refused to embrace democratic values, especially inequality among various social groups and using the weak state, they formed terroristic groups that brought resistance against the introduction of Western values in their countries. All this contributed to have more terrorist acts of terrorist groups, including the largest and most dangerous al Qaeda and the Islamic State. The brutality of these two organizations despite the chaos in the Middle East led to the emergence of a large migrant wave to Western Europe, where together with migrants in these countries made a number of terrorists who started committing terrorist acts on the territory of Europe. It is necessary for Western allies along with Russia and regional powers such as Turkey, Iran, Saudi Arabia, Israel hammer out their interests and jointly contribute to the stabilization of the Middle East, to isolate terrorist organizations and marginalize their role in the Middle East, as over time would cease support for their existence and carrying out terrorist attacks.

Bibliography:

1. Маргетич Д., Исламски тероризам на југу Европе, Загреб 2006;
2. Јанев К., магистарски труд Појавни облици на тероризам на глобално ниво, Скопје 2013;
3. Filiu J.P., From Deep State to Islamic State, Oxford University Press, New York, 2015;
4. Jessica Stern J. and Berger M.J., ISIS the state of terror, HarperCollins Publishers, New York, 2015;
5. Morell M., The great war of our time, HachetteBookGroup, New York, 2015;
6. Erlich R., Inside Sirya, Prometheus Books, New York, 2014;
7. Jason Burke J., The New Threat, The Bodley Head, London, 2015

Internet sources:

1. www.giga-hamburg.de
2. www.theguardian.com
3. www.wider.unu.edu
4. www.webfiles.uci.edu
5. www.princeton.edu;
6. www.start.umd.edu
7. www.dev.wcfia.harvard.edu
8. www.rand.org
9. www.saylor.org
10. www.usip.org
11. www.weeklystandard.com
12. www.wilsoncenter.org

13. www.unodc.org

СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА НА НЕСТРУКТУИРАНИ ПОДАТОЦИ СО ПОДДРШКА НА BIG DATA ТЕХНОЛОГИЈАТА

АПСТРАКТ

Во овој труд ќе бидат презентирани неколку поими како што се Big Data, Семантичка анализа, неструктурирани податоци, како и нивната синергија на конкретен проект. Покрај теоретскиот осврт кон клучните поими, во трудот ќе бидат презентирани и конкретни модели изработени со алатката KNIME, која се покажа како исклучително корисна за потребите на семантичката анализа. Како резултат на овој модел ќе се добијат квалитетни и значајни податоци (со помош на речник или со помош на компјутерско учење, во зависност од целта) кои се економски корисни. Врз база на овие податоци, деловната компанија може да оствари конкурентска предност, преку препознавањето на новите трендови пред своите конкуренти или со подобрување на своите производи или услуги со помош на добиените информации.

Клучни зборови: Big Data, неструктурирани податоци, семантичка анализа, организација, конкурентска предност, KNIME, Twitter, Facebook, TripAdvisor

ABSTRACT

This paper presents several concepts like Big Data, Semantic Analysis, Unstructured Data as well as their synergy in a specific project. Along with the theoretical part, that includes theoretical overview on some key notes, this paper will also show specific models created with the KNIME - one of the most common tools used in the Semantic Analysis. As a result of this model, the output will be high quality and valuable data (with using a dictionary or computer learning, depending on the main goal) that can be useful for an economy factor – a concept that will be confirmed hereinafter. Based on this data, businesslike organization can achieve competitive advantage with recognizing new trends, even going step further from their competitors or improving their products or services using this information.

Keywords: Big Data, Semantic Analysis, Unstructured Data, Organization, competitive advantage, KNIME, Twitter, Facebook, TripAdvisor

1. Вовед

Уште на самиот почеток, при изработката на планот за презентирање на материјата, беше планирано во трудот да бидат споменати неколку релативно нови поими, кои веќе започнале да влијаат и да го менуваат денешното деловно работење. Овде, станува збор за поимите Big Data и семантичка анализа. Впрочем, во трудот, ќе се направи сериозен обид да се прошират овие два поими, преку укажување на конкретен пример во деловните организации.

Иако многу автори не можат да се договорат која е конкретната дефиниција за поимот Big Data, често во литературата се споменуваат т.н. „V-ови“ во настојувањето да се опише подетално комплексноста на поимот. Во овој труд ќе се употребува терминот 4V: Volume, Variety, Velocity и Veracity.

Вниманието ќе биде насочено на неструктурираните податоци. Попрецизно, ќе бидат споменувани текстуални податоци од социјалните мрежи и од популарните интернет страници. Се смета дека големите податоци се идеални кога е потребно да се анализираат сите податоци за кои се смета дека се релевантни за подобро разбирање на клиентите.

Вториот поим кој најчесто ќе се споменува во трудот, е поимот семантичка анализа. Целта на семантичката анализа е сфаќање на значењето на одреден лингвистички инпут. Значи, податоците се собираат, текстот се претвора во број, па добиените резултати се користат во понатамошни деловни анализи, што доведува до зголемување на вредностите на постоечките анализи и аутпути, бидејќи овие податоци досега ни биле недостапни (барем во малите и средни деловни организации). Семантиката се занимава со анализа на значењето и стои во средиштето на лингвистичката потрага кон разбирање на природата на јазикот и на јазичните способности.

1.1. Big Data (голема количина на податоци)

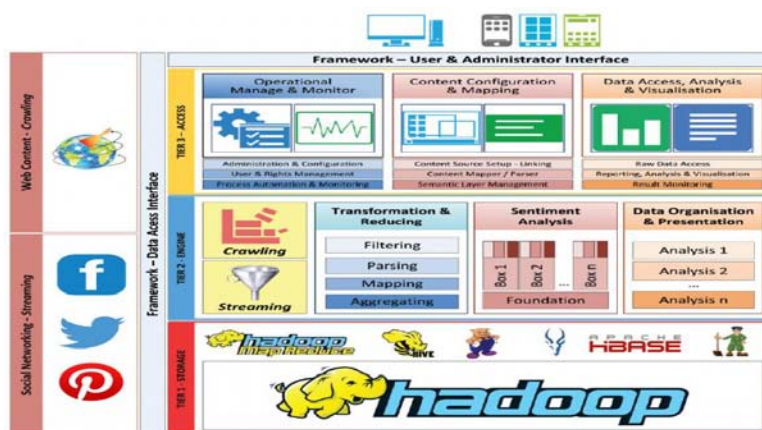
Big Data е многу важен термин во целокупниот текст, кој што ќе биде објаснет и разработен низ целиот текст од трудот. Семантичката анализа може да се спроведува и без Big Data, но во овој труд, практично ќе се утврди и нејзиното значење. Семантичката анализа, која е сепак клучен поим, ќе биде објаснета во подоцнежните делови, односно страници од магистерскиот труд, а овде ќе биде прикажан темелот за да би можело анализата да се спроведе, односно да се изведе во облик кој е изработен на проектот PANDORA.

Big Data не е поим кој е создаден во последните години и не е нешто што до сега не е користено, туку Big Data е нешто кое веќе сега довело до промени во начинот на деловното работење и размислување, а за што конкретно се работи, ќе се дознае во поглавјата кои следуваат во продолжение.

На самиот почеток на оваа ера, важно е да се напомене дека својот врв, Големите количини на податоци (Big Data), го постигнале во 2008 година, но самиот термин Big Data се појавува уште во академските и не академските трудови од средината на деведесеттите години од минатиот век.¹

2. PANDORA Big Data архитектура

После обработката на главните компоненти на Big Data окружувањето, во овој дел од трудот, ќе биде претставена архитектурата на PANDORA, како и наведените термини во рамките на истата.¹⁷⁴

Слика 1. PANDORA Big Data архитектура

Како што може да се забележи од сликата 1, на дното се наоѓаат термините во делот TIER 1 – Storage. Значи, наведеното Hadoop окружување е, како што е и очекувано, темел на овој проект, на кој што се градат и останатите слоеви.

Од левата страна може да се забележат некои од изворите на податоци кои што се поделени на два дела: Веб содржина (TripAdvisor, како и останати веб-страни), како и социјалните мрежи (Tweeter, Facebook, како и Pinterest кој нема детално да се објаснува бидејќи анализата би била скоро идентична како на Facebook).

Во зависност за кои податоци се зборува, во вториот слој постои crawling (ако се работи за веб содржина) како и за streaming (ако се работи за социјални мрежи). Потоа, во истиот слој, под името TIER 2 – Engine, следува трансформацијата и редукцијата (филтрирање, парсирање, мапирање, агрегирање) и овој дел главно се работи во програмата Pentaho. Потоа, следува семантичката анализа

¹⁷⁴ Big Data Analytics as a Service Solution – PANDORA Flyer (објавено на веб-страницата на PANDORA)

која се реализира во KNIME, а која подетално ќе биде објаснета, односно разработена во истражувачкиот дел од трудот. На крај, доаѓа организацијата и презентацијата на податоците.

Во третиот слој TIER 3 – Access, постојат три работи, а тие се оперативното управување и надзор (администрација и конфигурација, управување со корисниците и правата, автоматизација на процесите и надзор), конфигурација на содржината и мапирање (поставување на изворите на содржините, мапирање и парсирање на содржината, управување со семантичките слоеви) и пристап до податоците, анализа и визуелизација (пристап до сурови податоци, известување, анализа и визуелизација, како и надзор над резултатите). Повеќе за наведените делови ќе биде изнесено, односно презентирano во истражувачкиот дел од трудот.

3. Семантичка анализа

Семантичката анализа¹⁷⁵ или анализа на мислењата е компјутерска наука која се занимава со проучување на човечките мислења, ставови, емоции кон одредени ентитети, индивидуи, настани и теми. Станува збор за задача за која се потребни многу технички елементи, но практично гледано, за многу корисна задача. Гледајќи од економски аспект, ако се земе предвид дека поголемиот дел на организации ја имаат прифатено парадигмата дека купувачот е во центарот на вниманието и дека треба да се сфатат потребите на купувачите за да би можеле истите да се задоволат, тоа укажува на важноста на анализата на мислењата која во овој дел од трудот подетално ќе биде презентирана. Потенцијалните купувачи сакаат да ги знаат и мислењата на останатите купувачи, пред да одат во некоја одредена држава и пред да посетат одреден хотел. Ова ќе се разработи по примерот на TripAdvisor.

Овде како алтернатива се истакнуваат предностите на Big Data технологиите кои беа опишани во претходниот дел, како и напредокот на семантичката анализа кои упатуваат на можноста за искористување на информациите кои се наоѓаат на веб-страниците и чекаат анализа. Треба да се постави прашањето колку вредни информации се наоѓаат на ова место кои се поврзани со услугите, производите, рекламациите, за вработените, како и за тоа колку простор постои за евентуален напредок.

PANDORA се занимава со Facebook, Twitter и Pinterest, но во овој труд ќе се објаснат подетално Facebook и Twitter. Социјалните мрежи знаат да бидат доста тешки за анализа, поради користењето на многу сленгови, поради 140-те букви на Twitter како и поради други, останати ограничувања. Но, информациите кои може да се добијат од социјалните мрежи може да бидат прилично важни за една компанија, организација, па дури и држава.

4. Проект PANDORA

¹⁷⁵ Charu C. Aggarwal and ChengXiang Zhai (2012) : Mining Text Data, USA, Springer

Самиот проект PANDORA е замислен како производ кој ќе му нуди на потенцијалниот корисник бројни можности и ќе му овозможи важни информации, кои досега му биле недостапни. Производот е замислен, односно е поделен во три фази: Crawling (преглед на податоци), Extraction (полнење на базата со прегледаните податоци), Analysis (семантичка анализа). Значи, на корисникот му се нуди слобода на избор врз кои податоци (пристигнати од различни страници) ќе ја направи семантичката анализа. Ова е можно благодарение на темплејтите, кои се однапред подготвени за да може корисникот со неколку кликувања да може да дојде до посакуваната цел.

4.1 Собирање и визуелизација на податоците

Во случај кога имаме ad hoc собирање, PANDORA (апликацијата) ги симнува информациите за содржината (мапирање во случај кај веб-страниците, а клучните зборови и параметрите во случај на streaming) со што започнува процесот на streaming или crawling, во зависност од изборот на корисникот.

Job	Process	Status	Scheduled	Site	Next Execution	Last execution	Actions
testJob333	Crawling	Scheduled	Daily	www.tripadvisor.com	2014-02-11 00:00:00	n/a	Disable Delete
testJob333	Crawling	Scheduled	Weekly	www.hostelworld.com	2014-02-17 00:00:00	n/a	Disable Delete

Слика 2. Пример за дневно или неделно симнување на податоци

Врз база на дадениот графикон, може да се види дека позитивни се твитовите и кај двата брендови, но Nivea има нешто поголем број на негативни твитови. Исто така, важно е да се нагласи и тоа дека оваа тест анализа е направена благодарение на семантичкиот модел кој е базиран на речник. Секако, станува збор за речник, кој што е изработен посебно за козметички производи, исто како што и KEMET Electronics би имал свој речник за електронски производи. Ова се прави единствено за да може подобро да се „долови“ контекстот, како и специфичностите на поединечен производ. Исто така на графиконот може да се видат и просечните вредности (се пресметува просечна оцена врз база на бројот на позитивни, негативни и на неутрални твитови).

4.2 Модел за семантичка анализа

Во овој дел ќе биде прикажан главниот семантички модел на компанијата „Bissines Inteligence“ (Деловна интелигенција) од Загреб, кој е базиран на анализа со помош на речник. Освен главниот

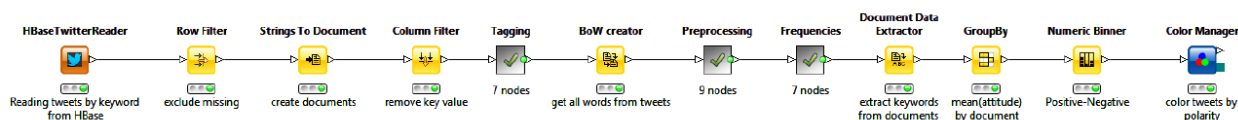
модел, ќе се прикаже и споредбата со моделот кој е базиран на компјутерско учење. Како што и претходно беше споменато, моделот е изработен во KNIME. KNIME се покажа како многу добар избор за аналитика на текстови, пореди своите функционалности кои го прават овој облик на анализа поедноставен.

KNIME Labs е екстензија која е направена како одговор на потребите на нешто понапредните корисници на KNIME. Така, во склоп на KNIMELab, се наоѓаат некои Ensemble алгоритми (стебла), функционалности за анализа на социјалните мрежи, функционалности за визуелизација на податоци на карти (open street map), оптимизациски функционалности, паралелна обработка, интеграција со Python и R, како и функционалности кои се потребни за текстуална обработка под името „Text processing“.

KNIMEText processing можноста, овозможува вчитување, обработка, рударење и визуелизација на текстуалните податоци на многу едноставен начин. Се овозможуваат функционалности од подрачјата на обработка на природниот јазик (NLP – Natural Language Processing), рударење на текст, пребарување/симнување на информации (information retrieval).

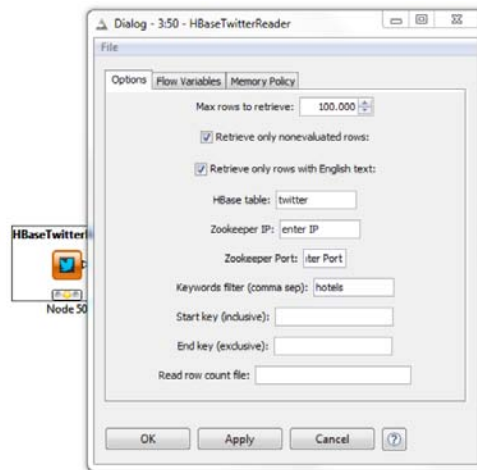
4.3 Семантички модел со помош на речник

Во овој дел од трудот ќе се претстави конкретен модел во KNIME. Чекор по чекор ќе се следат чекорите наведени претходно, за да може појасно да се добие впечаток за тоа што точно прави моделот.

Слика 3. Главен модел во KNIME

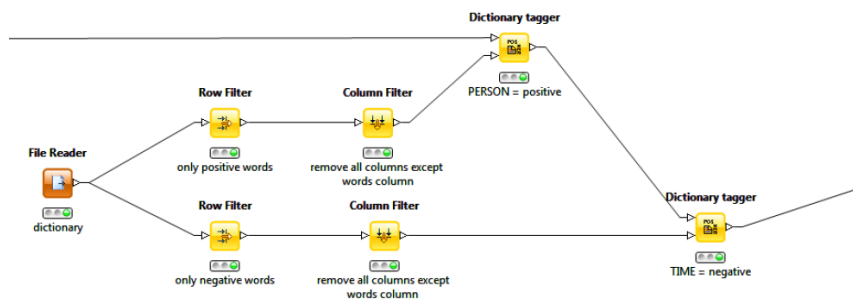
Пред сè, важно е да се воочи на долната слика 4, дека компанијата не користи парсери кои се вклучени во KNIME (IO-фаза), туку е изработен (in-house) почетен нод или модул кој што ги вчитува податоците од HBase.

Слика 4. HBase Twitter Reader

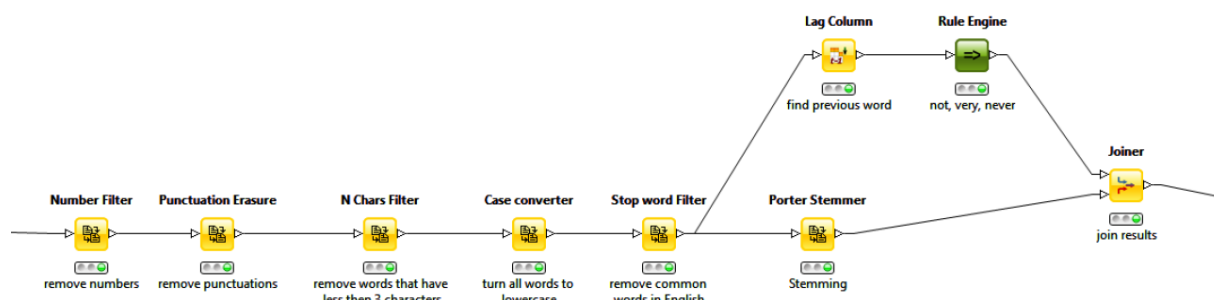
Како што може да се види од сликата, потребно е да се внесат неколку параметри, кои се многу интуитивни. За почеток, се избира колку твитови се сака да се анализираат (Max rows to retrieve). Се нарекува максимални редови, бидејќи е можно да се повлечат и помалку од посакуваниот број доколку во HBase ја нема посакуваната бројка на твитови (на пример, сакаме 100.000, а всушност во HBase има само 80.000). Имајќи предвид дека анализираните податоци повторно се впишуваат во HBase, постои параметар (куќичка – retrieve only nonevaluated rows) кој ни помага да се повлечат само оние твитови кои досега не се оценувани. Следно е можноста за повлекување на само англиски твитови, што обично секогаш стојат назначени, бидејќи чекорите за обработката на текст се однесуваат само на англиски јазик.

Потоа се доаѓа до првиот метамодул или метанод, под името „Tagging“ и тоа е всушност фаза на збогатување во која се означуваат зборовите кои се позитивни и негативни врз база на речникот. На сликата во продолжение, може да се забележи дека најпрво се вчитува речникот (како што е напоменато, различен е за сите производи). По вчитувањето, доаѓа до разгранување на две страни. Едната страна содржи само позитивни зборови, додека другата страна ги содржи само негативните зборови. Потоа следува модулот кој ја остава само колоната со зборови, а останатото се елиминира (во овој случај се елиминира колоната која го содржи поларитетот). Потоа се спојуваат твитовите најпрво со позитивните зборови, а потоа со негативните зборови и секој збор кој се наоѓа во речникот или твитот, добива ознака во зависност од тоа која ознака зборот ја има во речникот (позитивна или негативна). Позитивните зборови добиваат ознака PERSON, а негативните зборови добиваат ознака TIME. Имињата на овие ознаки може да бидат поинакви, но тука се избрани наведените.

Слика 5. Означување на зборовите врз база на речник

По фазата „збогатување“, следува фазата на трансформација, а во овој случај е работи за само за модулот BoW (Bag of Words), кој ги дели твитовите на зборови со што точно се знае кои зборови во кои твитови се наоѓаат.

Слика 6. Фаза на обработка на текст

5. Заклучок

Семантичката анализа, анализата на мислењата, рударењето, NLP, како и останатите поврзани поими во овој труд не се објаснети посебно, туку повеќе внимание се посвети на нивната синергија во решавањето на одреден конкретен проблем (анализа на мислењата од веб-страниците и социјалните мрежи). Ова не се нови поими, туку истите постојат многу одамна, но во минатото било потешко да се прават интересни анализи кои денес се можни благодарение на напредокот на технологиите. Како пример за тоа може да се наведен компјутерот Watson на IBM и неговиот пристап на популарната американска телевизија, каде што благодарение на наведените поими, како и на напредокот на технологијата остварил импресивни резултати.

Денес, благодарение на Big Data технологијата, и останатите компании покрај IBM, може да прават интересни анализи, кои досега главно биле резервирани само за големите компании. Тие информации доколку се искористат на вистински начин во деловното работење, може да доведат до

создавање на дополнителна вредност, односно за зајакнување на конкурентската предност. Она што во иднина се очекува е сè поголема популаризација на овие методи, и со поддршка на новите технологии може да се очекува сè поголемо користење на неструктурираните податоци во деловното работење, но и во донесувањето на општо-општествени одлуки. Ова подрачје претставува многу интересен дел од науката која во иднина треба да ги открие сите свои потенцијали.

Благодарение на проектот PANDORA теоретските делови на трудот ја добија својата репрезентација преку моделите во KNIME како и со помош на веб апликациите изработени за потребите на проектот PANDORA. На крајот, како најоптимално решение за овој вид на податоци се покажала анализата на мислењата со помош на компјутерското учење.

После прикажувањето на различните варијанти за анализа на неструктурирани податоци и како е тоа решено со помош на проектот PANDORA, се утврди и квалитетот на добиените податоци, односно фактот дека е можно да се добијат квалитетни податоци и информации на овој начин. Она што исто така може да се забележи е дека сè повеќе доаѓа до искористување на оние податоци кои досега не биле анализирани, а можат да помогнат при разбирањето на потребите и желбите на купувачите, односно клиентите.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Diebold, F.X. (2013), „A Personal Perspective on the Origin(s) and Development of 'Big Data': The Phenomenon, the Term, and the Discipline“, Second Version, PIER Working Paper No. 13-003, достапно на : <http://ssrn.com/abstract=2202843> (пристапено на 20.07.2016).
2. Lohr, S. (2013), „The Origins of 'Big Data': An Etymological Detective Story“ достапно на : <http://bits.blogs.nytimes.com/2013/02/01/the-origins-of-big-data-an-etymological-detective-story/>, (пристапено на 20.07.2016).
3. Big Data Analytics as a Service Solution – PANDORA Flyer (објавено на веб-страницата на PANDORA)
4. Charu C. Aggarwal and ChengXiang Zhai (2012) : Mining Text Data, USA, Springer
5. Bruno Ohana & Brendan Tierney (2009) : Sentiment Classification of Reviews Using SentiWordNet, Ireland, Dublin Institute of Technology, 9th. IT & T Conference
6. Efthymios Kouloumpis, Theresa Wilson & Johanna Moore (2011) : Twitter Sentiment Analysis: The Good the Bad and the OMG!, ICWSM, The AAAI Press
7. Jacob Perkins (2010) : Python Text Processing with NLTK 2.0 Cookbook, UK, Packt Publishing

Михаела Јовановска
проф. д-р Јован Пехчевски
Факултет за Информатика
Европски Универзитет Република Македонија

ПОДОБРУВАЊЕ НА ТЕХНОЛОГИЈАТА КАЈ МАКЕДОНСКИТЕ БИЗНИСИ СО КОРИСТЕЊЕ НА NoSQL БАЗИ НА ПОДАТОЦИ

АПСТРАКТ

Како што проаѓаат годините, трансферот на податоци преку интернет драстично се зголемува. Базите се принудени да чуваат се повеќе податоци од најразлични типови и потребно е пристапот до складираните податоци да биде брз и ефикасен. Најголемите компании во светот веќе од пред околу една деценија престанале да ги користат релациските бази и се префрлиле на таканаречените NoSQL бази на податоци кои нудат многу брзо пребарување на огромно множество од податоци, а таквиот тренд за кратко бил проследен и од страна на другите помали странски компании. Меѓутоа, дали ваквиот тип на податоци би бил потребен и корисен и за македонскиот пазар? Овој труд ќе развие дискусија за тоа прашање, како и за тоа зошто македонските компании би користеле NoSQL бази на податоци и дали се тие во сите случаи поефикасни од релациските бази на податоци. Покрај тоа, ќе открие и во што е разликата помеѓу разните типови на NoSQL бази и кој вид на NoSQL база за кој вид на бизнис би била најадекватна.

Клучни зборови: NoSQL, Not Only SQL, бази на податоци, евалуација на бази, перформанс, Big Data

ABSTRACT

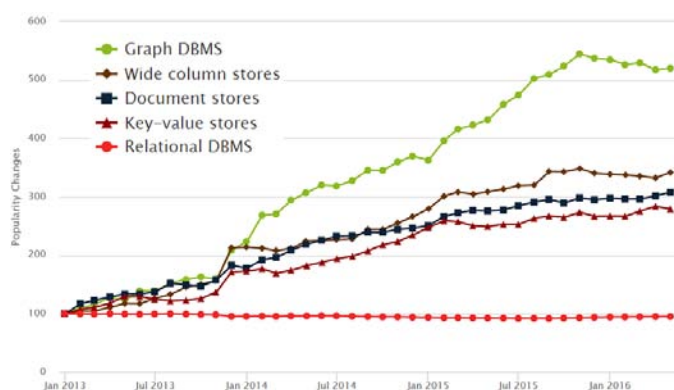
As the years go passing by, the transfer of data over the Internet is rapidly growing. Not only the databases are forced to keep more and more different types of data, but the access to the stored data is needed to be fast and efficient. The largest companies in the world stopped using relational databases as nearly as a decade ago, and switched to so-called NoSQL databases which offer very fast search of huge datasets. Shortly after, this trend was preceded by other smaller foreign companies as well. However, the question is whether this type of data would be necessary and useful for the Macedonian market as well? This paper will give an answer to that question, as well as why Macedonian companies would use NoSQL databases and are they in all cases more effective than relational databases. Additionally, this paper will uncover what is the difference between various types of NoSQL databases as well as which type of NoSQL database is the best fit for specific business.

Keywords: NoSQL, Not Only SQL, databases, evaluation, performance, Big Data

I. Вовед

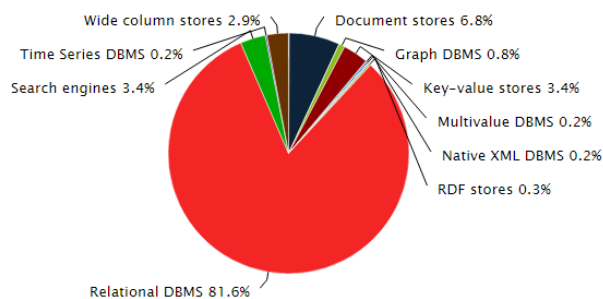
Релациските бази на податоци се универзално користена технологија која овозможува складирање, менаџирање и пребарување на различни шеми на податоци. Сепак, извршувањето на барањата може да стане долг и неефикасен процес кога станува збор за големи бази на податоци, особено кога станува збор за неструктурирани податоци. Освен тоа, за чување на големи количини на податоци се потребни сервери со големи капацитети и способност за приспособливост. Поради тоа, компанијата Google почнува да бара решение за таквиот проблем и како резултат, во 2005 година го претставува дистрибуираниот систем за чување податоци BigTable [1] кој претставува NoSQL база на податоци, или Not Only Structured Query Language, кој е развиен со цел да ги задоволи потребите на чување на клучните вредности на големи количини на податоци. Наскоро и другите големи компании како Yahoo и Facebook [2] почнуваат да го следат истиот пример. Во последниве години, NoSQL се користени и од страна на помали компании [3] [4] [5], и како што може да се забележи според рангирањето на Графикон 1 (DB-Engines, 2016 [12]), многу компании преминуваат од релациските бази во NoSQL базите поради предностите кои ги нудат. Сепак, од Графикон 2 гледаме дека и покрај растечкиот број на NoSQL базите, најголем дел од податоците во светот се чуваат во релациските бази на податоци. Како и повеќето компании, така и македонските компании не се исклучок во ваквото чување на податоци.

Графикон 1: Тренд на релациски и NoSQL бази од Јануари 2013 година до Јануари 2016 година

Извор: DB-Engines

Графикон 2: Застапеност на различни типови на бази (Мај 2016 година)

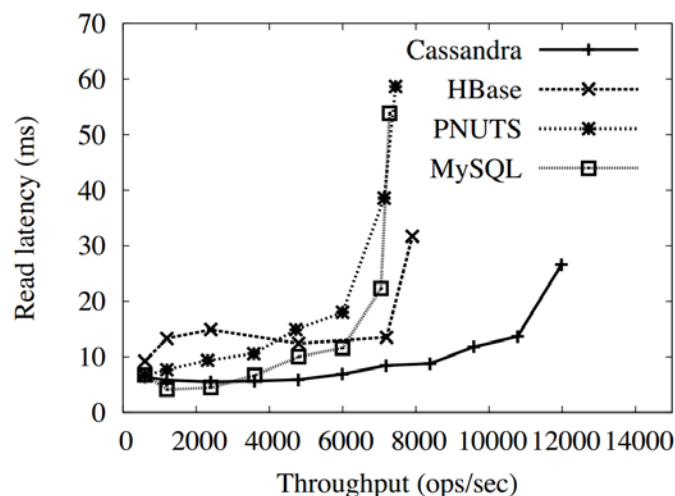
Извор: DB-Engines

Како и странските компании, така и некои од македонските компании можат да придобијат многу од NoSQL базите на податоци. Поглавните предности на NoSQL базите во однос на релациските бази се следниве [7]:

- Лесно приспособливи
- Хоризонтална еластичност
- Побрзи и поефикасни за податоци со непостојана структура
- Способност за брза обработка на големи количини на податоци

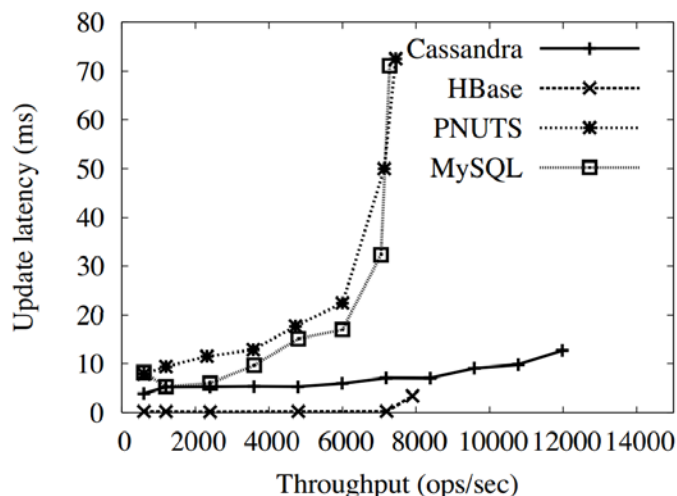
Како што може да се види на Графикон 3 и Графикон 4, тестирањата на релациска база и NoSQL базите во однос на доцнењето на читање и запишување на големи количини на податоци покажале дека NoSQL базите се многу побрзи од релациските бази на податоци (Cooper B. F. и др., 2010 [8]). Според тоа, може да се согледа дека компаниите кои имаат мал сет на ист тип на податоци и доколку тие податоци не се зголемуваат драстично со текот на времето, тогаш релациските бази се одличен избор. Но, доколку станува збор за компанија чиј број на податоци константно расте или чија структура постојано се менува, тогаш NoSQL дефинитивно имаат предност.

Графикон 3: Доцнење на
читање на податоци

Извор: Benchmarking cloud serving systems with YCSB

Графикон 4: Доцнење на
запишување на податоци

Извор: Benchmarking cloud serving systems with YCSB

II. Релациски наспроти NoSQL бази на податоци

NoSQL базите на податоци се побрзи во пребарување на голем број на податоци [6][8]. Сепак, нудат помал избор на функционалности во споредба со релациските бази. На Табела 1 се прикажани главните разлики помеѓу релациските (SQL) и NoSQL базите на податоци [7].

Табела 1: Разлика помеѓу SQL и NoSQL

	SQL	NoSQL
Хоризонтална скалабилност	✗	✓
Ниска цена на одржување	✗	✓
Динамични шеми / Неструктурирани податоци	✗	✓
Справување со огромен број на податоци	✗	✓
Сложени пребарувања	✓	✗

Кога се зборува за хоризонтална скалабилност, се мисли на проширување на базата низ дистрибуирани системи, односно сервери кои не се наоѓаат заедно во еден ист објект. NoSQL базите на податоци имаат можност за поделба на базата, односно складирање на податоците низ повеќе дистрибуирани системи. За разлика од нив, релациските бази на податоци имаат можност само за вертикална скалабилност, односно проширување на базата на податоци преку купување и додавање на нов хардвер кој би се поврзал со веќе постоечкиот хардвер. Поради тоа, севкупните трошоци на релациските бази може да бидат многу големи: базата се купува по некоја одредена цена, за одржување на базата е потребно да се вработи високо обучен администратор за база на податоци кој би земал висока плата, а освен тоа овие бази имаат тенденција и да се потпираат на скапи сервери и системи за складирање на податоците. Од друга страна, NoSQL базите се бесплатни, се карактеризираат со полесни шематски модели и имаат вградени можности за автоматска поправка и лесна дистрибуција на податоците со што се побарува помалку менаџирање на базата, и самата хоризонтална скалабилност и работа преку облак не побарува купување на скапи сервери, туку се плаќа само одредена сума само за чувањето на податоците во облак, па целокупната сума за стартување и одржување на NoSQL база би била драстично пониска во однос на релациските бази. Покрај тоа, како што е споменато, NoSQL базите не бараат однапред фиксна шема за запишување на податоците, односно нема потреба податоците кои се запишуваат да бидат структурирани. Исто, NoSQL базите се многу брзи дури и кога станува збор за креирање, читање, пребарување и бришење на огромен број на податоци. Спротивното важи за релациските бази, каде дури и за најмала промена во моделот на податоци потребно е внимателно менаџирање и може да појави застој или намалено ниво на услугите, и стануваат спори кога станува збор за справување со голем број на податоци. Сепак, поради тоа, релациските бази имаат

можност за сложени пребарувања, како што е join функцијата, додека NoSQL немаат можност за сложени пребарувања.

III. NoSQL бази на податоци и нивна примена

NoSQL базите се делат на 4 типови [9]:

- Клучна вредност
- Документ ориентиран
- Граф
- Фамилија од колони

NoSQL базите од видот клучна вредност се наједноставни за имплементација. Секој податок е складиран заедно со клуч и со негова доделена вредност. Бидејќи е претставен како HashMap¹⁷⁶, овој вид на NoSQL бази е многу моќен кога станува збор за основни креирај – читај – ажурирај – избриши операции и обично многу лесно се шири низ N број на јазли. Сепак, овој вид на NoSQL бази не се наменети за сложени пребарувања и се склони кон операции на еден клуч. Доделената вредност не е видлива, па поради тоа има помалку флексибилност во споредба со другите видови на NoSQL бази кога станува збор за индексирање и пребарување на податоците. Pinterest¹⁷⁷, Shazam¹⁷⁸, Twitch¹⁷⁹ и Dropcam¹⁸⁰ се само дел од компаниите кои користат база на податоци од видот клучна вредност поради едноставноста на операциите за пребарување, брзата имплементација и глобалната достапност во било кое време [3]. Бидејќи главната предност кај овој вид е големата брзина за основни операции, случаите каде најдобро би се примениле вклучуваат складирање и читање на сесиска информација за веб апликација, складирање на кориснички профили и параметри во некоја апликација, складирање на податоци од картичка за купување кај онлајн продавниците и слично.

Спротивно од видот клучна вредност, кај документ ориентираните NoSQL бази на податоци, вредноста е видлива и можна за пребарување. Секој дел од податокот се смета за документ и е складиран во JSON или XML формат, каде сите податоци поврзани со еден главен податок се сместени во посебен документ. Овој вид е хоризонтално скалабилен и овозможува ширење низ повеќе јазли, но тешко се справува со пребарување низ неколку документи. Ваквиот вид на NoSQL бази е користен од страна на големи онлајн трговски компании, владини установи, компании кои нудат финансиски сервиси и осигурителни

¹⁷⁶ Податочна структура користена во Java каде сите елементи се дозволени да бидат клучеви или вредности, вклучувајќи и нула вредност

¹⁷⁷ Pinterest.com - Визуелна алатка за зачувување на линкови

¹⁷⁸ Апликација за идентификација на песни

¹⁷⁹ Студио за креирање игри за паметни телефони

¹⁸⁰ Компанија која овозможува прегледи на live feed од нивните видео камери

компанији поради брзото наоѓање и анализирање на податоците [10]. Ваквиот вид на бази работи добро кога станува збор за операциски множества на податоци кај веб и мобилни апликации како на пример онлајн блогирање каде секој корисник, објава и коментар би се складираа во посебен документ или за запишување на настани за процеси од некоја апликација каде секоја инстанца би креирала нов документ.

Графичкиот вид на NoSQL бази е одличен за податоци кои се високо поврзани меѓу себе. Податоците се складираат во форма на граф, каде патувањето низ сите врски е брзо и ефикасно. Сепак, за разлика од другите видови на NoSQL бази, кај овој вид не се препорачува хоризонтално проширување на податоците, бидејќи поминувањето низ граф кој е поделен низ повеќе сервери е тешко и може да наштети на перформансот. Поради тоа што графичкиот вид се користи за податоци со висока поврзаност, ваквиот тип би бил одличен за социјални мрежи, апликации за просторни и географски податоци за пронаоѓање на најблиската рута до некоја дестинација или системи за препораки во реално време [11].

Видот фамилија од колони се фокусира на колони и групи од колони за складирање на податоците, каде редовите не се принудени да ги споделуваат сите колони од групата. Овој вид е одличен кога станува збор за огромна количина на ретки и раштркани податоци и можат подобро да ги компресираат податоците за разлика од релационите бази, со што би се заштедило простор за складирање. Сепак, во почетокот на развојот, шемите за пребарување можат да бидат променети и да бараат големи промени во дизајнот на фамилијата од колони, што може да биде скапо и да го забави времето на изработка. Корисничката примена кај овие бази би била слична како и кај документ ориентираните бази, само што тука податоците би се запишувале во колони наместо во посебни документи. Освен тоа, овој тип е добар и кога станува збор за запишување на настани и блогови [5].

IV. Идни истражувања

За уште повеќе да се олесни определбата за тоа кој систем е најдобар од дадениот вид на NoSQL база, може да се направи споредба на неколку најкористени системи од секој вид на податоци. DB-Engines месечно ги ажурира и ги покажува најактуелните 305 системи за чување на податоци. Од секоја категорија ќе се земат највисоко рангираните системи и ќе се споредат со онлајн бенчмарк систем како што е Yahoo! Cloud Serving Benchmark. Споредбата би била на следниве бази од секоја категорија посебно:

- Клучна вредност: Redis, Memcached, DynamoDB и Riak KV
- Документ ориентиран: MongoDB, Couchbase, DynamoDB и CouchDB
- Граф: Neo4J и Titan
- Фамилија од колони: Cassandra, HBase, Accumulo

Со добиените резултати, ќе се види кој систем од својата категорија е најбрз во читање – запишување – ажурирање – бришење на податоци, скалабилност и еластичност и ќе се наведат предностите и недостатоците на секој систем поединечно, со што уште повеќе би се олеснила определбата на преминување од релациска во NoSQL база.

V. Заклучок

NoSQL базите се нова технологија за складирање на податоци која нуди брзо пребарување на огромно множество на податоци и одлично се справува за пребарување на неструктурирани податоци. Сепак, иако многу стари, релациските бази се уште се користени бидејќи дозволуваат сложени пребарувања на складираното множество на податоци. Така, доколку некоја компанија чува само структурирани податоци и има потреба од сложени пребарувања на истите, најдобро би било да користи релациска база. Но доколку станува збор за други случаи, тогаш е најдобро да се имплементира една од четирите типови на NoSQL бази на податоци. NoSQL базите од типот клучна вредност се одлични кога станува збор за основни креирај – читај – ажурирај – избриши операции, како на пример складирање и враќање на сесиски информации за веб апликација или складирање на кориснички профили и параметри во некоја апликација. Документ ориентираните NoSQL бази се добри кога станува збор за операциски множества на податоци за веб и мобилни апликации. NoSQL базите од типот фамилија од колони се слични како и документ ориентираните, а исто така се добри кога станува збор и за запишување на настани и блогови. Конечно, графовите се одлични таму каде што има голема поврзаност помеѓу податоците, како на пример социјални мрежи, апликации за просторни и географски податоци за пронаоѓање на најблиската рута до некоја дестинација или за препораки на некои производи.

V. Conclusion

NoSQL databases are new technology for storing data which offers fast search for gigantic datasets, even when the data is unstructured. Nevertheless, although very old, relational databases are still largely used because they allow complex searches of the stored data. Therefore, when a company stores only structured data and has a need for complex searches of that data, it would be best to use a relational database. But for other cases than this, it would be best to implement one of the four types of NoSQL databases. NoSQL databases of the type key value would be best when it comes to basic Create – Read – Update – Delete operations, such as storing and retrieving session information for a Web application or storing user profiles and preferences within an application. Document oriented databases work well with operational datasets for Web and Mobile applications. Column family databases are similar to document databases, and are also good for event logging and blogs. Finally, graph databases are great for highly interconnected data, such as social networking sites, routing, special and map applications for finding the shortest route to some location or for recommendation engines.

Библіографија

- [1] Ghemawat S., et.al. "Bigtable: A distributed storage system for structured data", in *7th OSDI*, Seattle, WA, USA, 2006, pp. 306-314.
- [2] Goel R., et.al. "History of databases," *International Journal of Management & Information Systems (IJMIS)*, vol. 17, no. 1, pp. 29-36, 2013.
- [3] Amazon AWS. [Online]. <https://aws.amazon.com/solutions/case-studies/all/> (Пристапено на 27 Август 2016)
- [4] Cloudbant. [Online]. <https://cloudbant.com/resources/case-studies/> (Пристапено на 27 Август 2016)
- [5] Planet Cassandra. [Online]. <http://www.planetcassandra.org/apache-cassandra-use-cases/> (Пристапено на 27 Август 2016)
- [6] Hadjigeorgiou C., "RDBMS vs NoSQL: A performance and scaling comparison", 2013.
- [7] Poojary D., et.al. "Type of NoSQL databases and its comparison with relational databases", *International Journal of Applied Information Systems (IJ AIS)*, vol. 5, no. 4, pp. 16-19, Март 2013.
- [8] Tam E., et.al. "Benchmarking cloud serving systems with YCSB", in *Proceedings of the 1st ACM symposium on Cloud computing*. ACM, New York, NY, USA, 2010, pp. 143-154.
- [9] Mullins C. M. (2016, Февруари) "Key considerations for choosing a NoSQL DBMS", e-guide. [Online]. http://searchsqlserver.bitpipe.com/data/demandEngage.action?resId=1455820081_326 (Пристапено на 27 Август 2016)
- [10] MongoDB. [Online]. <https://www.mongodb.com/use-cases> (Пристапено на 27 Август 2016)
- [11] Neo4J. [Online]. <http://neo4j.com/use-cases/> (Пристапено на 27 Август 2016)
- [12] DB-Engines "DBMS popularity broken down by database model". [Online]. http://db-engines.com/en/ranking_categories (Пристапено на 03 Јуни 2016)

Prof.Ognyana Stoichkova, PhD

Higher School of Agribusiness and Rural Development – Plovdiv

Ljupco Stojceski, PhD

Faculty of Economics

European University Republic of Macedonia

EDUCATION DEVELOPMENT PROBLEMS IN BULGARIA

Abstract

The right to education is a fundamental constitutional right. In a knowledge based economy, where high technology sectors are developed, the significance of highly trained personnel becomes first task for the modern economy. Structural changes in the economy of Bulgaria, the task of achieving higher competitiveness, the demographic collapse that led to a rapid reduction of the workforce are the reasons that led to a significant change requiring entrance to the qualifications and skills of the workforce and require quick and adequate changes in the education system. It is known that education is a long process. The results of changes in it become apparent years later. This makes it urgent to undertake measures in this regard.

The education development problems are examined at two levels – the level of higher education and the level of secondary and vocational education.

Key words: *higher education, vocational education, public expenses for education, problems of education, priorities of education development*

The Problems in Higher Education

National Program for Development "Bulgaria 2020", part of pan-European strategy "Europe 2020", sets as its main objective increasing growth of graduates. For 2010, the share of graduates in the age group 30-34 years was 27.7%. The goal is to reach the cherished 36% till the end of the strategic period. The goal is laudable, but what is often overlooked is what knowledge and skills graduates obtain for the labor market and are they needed by the business.

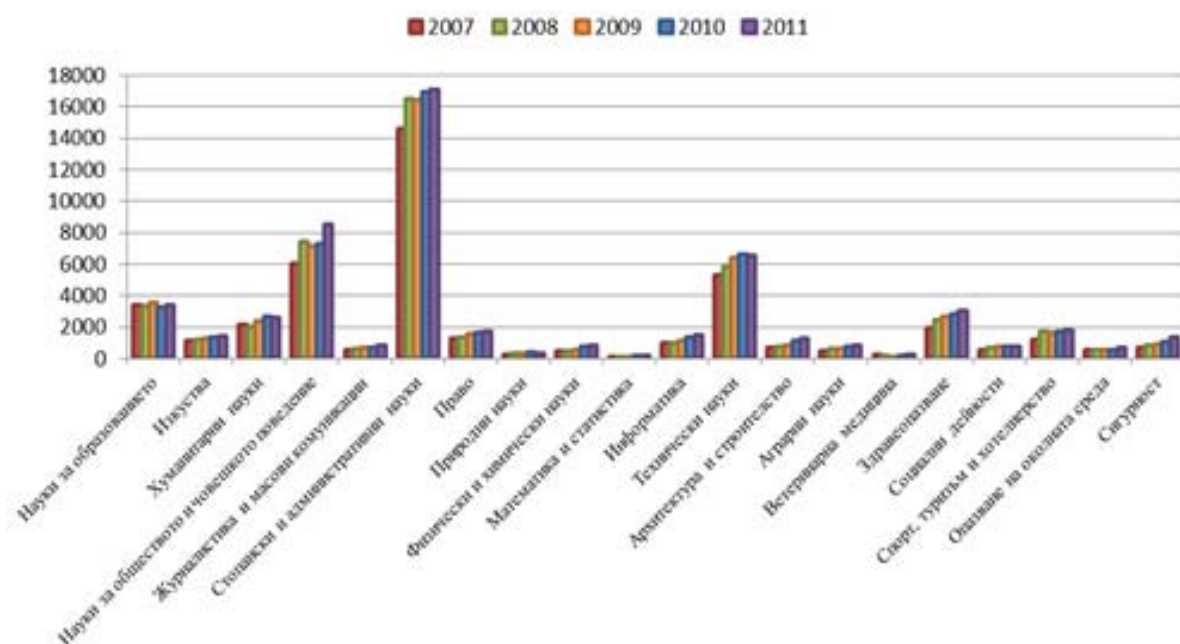
It is no secret that the labor market suffers from difficulties due to a glut of personnel in certain areas and their absence in other areas. The statistics are clear - 57% of students which education is paid by the government are being educated in only five of the 52 different professional fields. Trends in recent years show that precisely the areas where the labor market is oversaturated continue to subsidize most of public funds. Logically, according to data of the Bulgarian Industrial Association, only 20% of graduates have the opportunity to work corresponding to their professional field.

Is the problem due to the university? Surplus and deficit of specialists are in direct relation to both supply and demand of personnel. The changes are very dynamic and in any case not controlled entirely by educational institutions. The annual planned enrollment of graduates is offered by the Ministry of Education and Science and usually vote with absolutely no objections from the Council of Ministers, no matter what the specific needs of the labor market.

The data used in compiling the rating system of higher education institutions in Bulgaria, allow a detailed analysis of supply and demand of the specialists with higher education. As it is clearly seen from the graph, the main professional fields, subsidized by the government recently are economic, administrative and Science for society and human behavior.

Although over 25% of people with higher education belong to the field of economic and administrative sciences, data reported that only 15.3% of them do work in their specialty. Five of the six did not start work not because the qualifications they have gained, but for entirely different reasons - a change of priorities, maneuverability to the needs of the labor market, or family and friendly basis. In most cases, retraining or at least house training is required. The trend is mainly rooted in distrust of the business knowledge and skills of fledgling graduates.

Graph1: The level of the government subsidy according to professional fields

Source: National Statistics; Bulgarian Economic Chamber

Lack of communication between supply and demand directly affects the price of labor. A deficiency of certain executives raises labor compensation for people who hit it. At the opposite pole is the surplus of specialists that significantly reduces their pay. This is one of the main reasons only 19.2 percent of graduates to work corresponding to their professional field.

Perhaps as much specialists are there in the field of education, the same number of the possible scenarios are to achieve a balance between demand and supply of native labor market. The truth is that secure subsidy given per capita for state universities has proven repeatedly his inability to contribute to improving the quality of educational services. Sensible solution is its gradual reduction trend towards complete abolition years later.

Such a reform, of course, is tied directly to the autonomy of educational institutions. Home universities should be free to set the level of their own tuition. Education is a service like any other and its price should be determined according to supply and demand. The administrative determination of fees and the planning administration of educational institutions virtually eliminates the possibility of competition among educational institutions. The students, in turn, will be further encouraged to seek opportunities to finance their education. Any reasonable person knows that in our country a person who has no higher education is this who are not enrolled to study. If the fees, however, are paid directly by the students themselves, the desire and responsibility to the

learning process will be bigger. The situation is similar, for example, in the United States, the leading country at the global rankings on the quality of educational services.

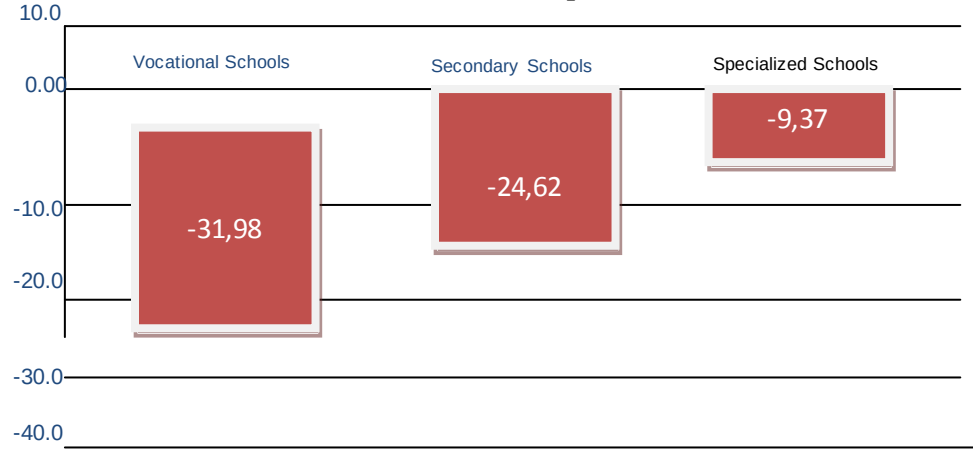
This will be the moment already mentioned controversial rating system of universities in Bulgaria will work really effectively. We'll find out actually what are the finest Bulgarian universities, i.e. which of them offer the best service in terms of price-quality ratio. Everything else falls under the bleak status quo and avoidance of real problems that haunt us for years.

The Problems in Vocational Education

Declining interest in vocational schools and the reduction of graduates from years creates serious problems for businesses. Hunger for medium professionals is a fact, many companies are forced to rely on people in pre-retirement or retirement age to maintain their activity.

For the period 2001-2011, the number of students in primary and secondary education has dropped by nearly 28%, mainly due to negative demographic trends in the country. At the same time, the number of graduates profiled, general and vocational schools dropped at a different pace, which largely reflects the preferences of students to obtain one or other education.

**Graph 2. Reduction in the number of graduates
for the period 2008-2012, in %**

Source: Ministry of Education and Science

The downward trend in interest in vocational schools is particularly pronounced in the last four years. For this period fastest decline namely the number of graduates of such schools in 2012 completed nearly 32 percent fewer students compared to 2008. The slow decline in graduates of secondary schools (about 25%) and slowest decline the number of graduates from specialized high schools (under 10%). The reduction among graduates of

vocational high schools is the highest in Smolyan (48.7%) and Sliven (44.6%). It is about 40% in Varna and Dobrich, and at least in the region of Targovishte (14.5%) and Razgrad (17.8%).

In addition to declining influx of young professionals in medium-sized workforce problem remains and outdated material bases and methods of training in vocational schools. The majority of entrepreneurs from regional cities consider that young people are poorly prepared, which deters and taking them to work. Possible attempt to recruit young and inexperienced cadres imposes additional costs for their timely retraining and practical training.

The reason for the shortage of staff lies both in schools and in retraining programs and lifelong learning. More than half of the programs in this area are financed with public funds, and their main programs is governed by the Employment Agency. That is why their focus is primarily on the training of unemployed and to a lesser extent - to retraining and skills upgrading of workers. Some of the problems these programs are identical to those in vocational schools - dated training, too much theory and not enough practice, lack of connection between the needs of the labor market and skills that students acquire.

Despite of these disadvantages certain results have been achieved in recent years. In many places, the private sector has taken steps to ensure the necessary training alone by organizing free training courses and internships and hiring people for longer probation. Thus build accurate labor qualities and skills that business needs and the private sector in turn can better meet your potential future employees.

Namely the creation of a bridge between business needs and direction of development of the educational system is the most direct way to increase demand for personnel that come from individual schools. For this to happen, however, it needs schools to be placed in a competitive environment not only through the sole right to distribute their funds, and by providing additional freedom for the complete organization of educational process. This is especially true for secondary schools whose relationship with business is still more wishful than real.

Financing the Education

Funding of education in Bulgaria applies two main mechanisms - centralized and decentralized. Centrally funded special, vocational (without municipal) schools and universities and extra-curricular structures. Decentralised (municipal budgets) finance schools of the secondary education system. Given the imbalances in economic development of municipalities and in line with accepted educational practice and financial practice, they receive transfers from the state budget as a budget subsidy to cover education expenses up to a certain level/standard.

Table 1. Spending on education as a share of GDP

Indicator / year	1999	2000	2001	2002	2012
GDP mln leva	22 776, 4	25 453, 6	29 621, 8	32 323, 7	35 286, 0
Expenditure on education	986, 6	1 129, 9	1 192, 3	1 352, 4	1 363, 13
% of GDP	4,3%	4,4%	4,0%	4,2%	3,9%
Including spending on higher education	228,3	254,3	267,7	311,1	315,9
% of GDP	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	0,9%

Table 2. Spending on Higher Education as a share of Government Budget%

Indicator/Year	1998	1999	2012
Education	17,0	18,27	10,12
Higher education	0,71	0,80	2,36

At different levels and types of educational structures observed any specific funding. In subsequent exhibition will present some of them.

Weaknesses and Problems of Higher Education in Bulgaria

The main issues now in operation in Bulgaria's higher education system are reflected in:

Massification of higher education.

Access to universities is currently wide enough, the number of vacancies in public universities comes close to the number of graduates from secondary schools. In Bulgaria there are currently 53 higher education institutions, including 16 private. The large number of unemployed and unrealized graduates is a symptom of a weak economy and low state higher education. Thus the labor market does not trust mass issued diplomas, unprepared professionals and moisture additional funds for staff training, ignoring insufficient knowledge acquired in universities.

Structural and financial inefficiency - the system as a whole and individual universities.

There is a lack of diverse sources of funding for higher education and inefficient system of financing and distribution of state subsidy. Lower the linkage between the results of the assessment and mode of financing of state universities. In the area of financing major problems of universities stem from: the distribution of state subsidy based on inadequate conditions of current national principle that allows no development or maintenance of high schools; inefficient use of available funds when actually only a fraction of them are investments in the

education and research process; low transparency and public control over the use of resources; lack of targeted efforts to provide a variety of extra-budgetary sources of funding and others.

Lack of effective connectivity between the development of higher education, on the one hand, and changing individual needs and requirements of the market and society on the other.

In recent years it becomes more and more pronounced trend of lack of conformity of the education and the needs of the labor market. Planning the intake of students is not tailored to the needs of the labor market. There is a shortage of graduates in technical fields (natural sciences, mathematics and engineering disciplines). The country needed more such shots, but recent years the interest of students is directed more towards the humanities and economics.

Priorities of Contemporary Bulgarian Education

Bulgarian educational policy raises several priorities at national level= The most important of them are:

- Raising education a top priority of the state policy.
- Introduction of universal preschool education.
- Development of basic education for all as a basis for quality profiled and vocational training, and lifelong learning.
- Development of the current mobile system for vocational education in the conditions of market economy.
- Take special care and attention to the education of children in disadvantaged, those with special educational needs and children at risk.
- Developing a network of current and Mobile formal and informal forms of adult education as the basis for a successful career and life long learning.
- To build a modern learning environment that provides conditions for quality education.
- Increasing the social and professional status of the Bulgarian teacher.

Bibliography

1. Andreev.M, Razmisli za obrazovanieto. Iztok-Zapad, 2015
2. Boarini.R, Strauss.H., The Private Internal Rates of Return to Higher Education. New Estimates for 21 OECD countries. OECD Economic Department Working Paper 591.
3. Nauka, obrazovanie, sigurnost. Nauchna konferenciya NBU, 2013
4. Stavrev, Sv. Al. Balkov. Osnovi na upravljenireto na publichniya sector. Paradigma, Sofia, 2008

МЕНАѢЕРСКИТЕ ОДЛУКИ И ЕТИЧКИТЕ НОРМИ

Апстракт:

Ефикасното и навремено носење на одлуките е од големо значење за формирање на пријатна работна клима, која позитивно се одразува врз работата и успешното извршување на работните задачи, туку и за целокупното работење на организацијата.

Неправилните одлуки имаат негативно влијание врз организациското работење, но доколку правилно се управува со одлуките, отворено се истражуваат спорните причини и се бараат алтернативи за нив, а дури потоа, се избира најдобрата, организацијата е на успешен пат. За да се постигне ова, потребно е носење на тешки одлуки, понекогаш во кратки рокови и високо стресни ситуации. Затоа, одлучувањето е една од најтешките и најодговорни задачи на менаѢерот, чија работа е секојдневно да носи одлуки. Степенот на одговорност, е директно зависен од менаѢерското ниво.

Меѓутоа се отавра дилемата, како да се донесе добра одлука за компанијата а притоа, таа да не е во спротивност со етичките норми и вредности. За многу компании и менаѢери, одлуките не се спорни ако се регулирани со закон, па дури и со слободна волја. Сметаат дека она, што не е незаконско, е и добро. Но не е секогаш така. Подобра опција е да се прифатат етичките норми и моралните вредности како моќна сила за доброто на поединците, но и за организацијата во целина. Колку принципите на етиката и социјалната одговорност се пошироко препознаени, толку компаниите ќе можат да ги користат етичките кодови во градењето организациската култура и да го управуваат однесувањето. Бидејќи етичките стандарди не се кодирани, несогласувањата и дилемите за соодветното однесување се јавуваат често. Етиката секогаш се однесува на донесувањето на одлуки, а некои ситуации тешко се решаваат, зашто вредностите се во конфликт. Оттука, и дилемата, како менаѢерот да донесе добра организациска одлука, која нема да е во спротивност со моралните вредности.

Клучни зборови: одлука, етика, морални вредности, менаѢирање

MANAGEMENT DECISIONS AND ETHICAL NORMS

Abstract:

Efficient and timely decisions is of great importance for the formation of a pleasant working environment, which reflects positively on the work and the successful execution of tasks, but also for the overall operation of the organization.

Incorrect decisions have a negative impact on organizational performance, but if they are managed correctly, where the controversial reasons are openly explored and looked for alternatives to them, after which the best decision is made, it means the organization is on a successful road. To achieve this, it is sometimes necessary to carry tough decisions, sometimes within tight deadlines and high stress situations. Therefore, decision making is the hardest and most responsible task for managers, whose daily work is to make decisions. The degree of responsibility is directly dependent on the managerial level.

This opens the dilemma, how to make good decisions for the company, which are not opposed to the ethical norms and values. For many companies and managers decisions are not contested if regulated by law or free will. They might consider that what is not unlawful, it is also good. This is of course not always the case. A better option would be to accept the norms and moral values, as a powerful force for the good of individuals and the organization as a whole. The more the principles of ethics and social responsibility are broadly recognized, the easier will companies be able to use ethical codes in building the organizational culture and to manage behavior. Because ethical standards are not coded, disagreements and questions about the appropriate behavior occur frequently. Ethics always refers to the process of decision-making, and some situations are not defined because the values are in conflict. Hence, the dilemma as a manager is, how to bring good organizational decision, which should not be in contrary to moral values.

Keywords: decision, ethics, moral values, managing

ВОВЕД

Во секојдневниот живот и меѓусебното комуницирање, менаџерите честопати ги користат поимите одлука, одлучување. Меѓутоа, мора да се направи разлика помеѓу одлука и одлучување. Одлуката доаѓа како резултат на одлучувањето. Значи, одлучувањето е процес кој има за цел да донесе одлука која ќе ги земе предвид сите (теоретски), или во голем дел (практично) релевантни фактори.

Согледувањето на одлуката и процесот на одлучување иницира одредување на две основни карактеристики на одлуките

- Настојување на доносителот на одлуката да ја оптимизира одлуката и да го доведе системот во состојба која ќе го овозможува функционирањето на системот со намалено дејство на девијациите, што е повод на одлучување;

- Ограничувањата кои стојат на овој пат, а кои произлегуваат од интеракцијата на системот и околината.

Одлучувањето е процес со кој менаџерите реагираат на можностите и заканите со кои се соочуваат, преку анализирање на опциите и донесување на решенија или одлуки, за специфични организациски цели и правци на акција.

1.МЕНАѢЕРСКИ ОДЛУКИ

Добрите одлуки резултираат со селектирање на адекватни цели и правци на акција, кои го зголемуваат организациското извршување, додека пак, лошите одлуки резултираат со послабо извршување.

Одлуката може да се дефинира како интелектуален инструмент за регулирање на функционирањето на организацијата. Одлучувањето како инструмент за регулирање на функционирањето на организацијата, во основа значи донесување на одлуки за регулирање на сите функции и потсистеми во организацијата. Mullins, L. ,(2005)

Значи, освен „главната одлука“ постојат и голем број „помошни одлуки“ кои придонесуваат и се насочени кон решавање на основниот проблем, односно кон постигање на целта.

Процесот на одлучување го сочинуваат повеќе фази. и тоа :

- Надгледување и воочување на проблемот;
- Прецизно дефинирање на проблемот;
- Дефинирање на алтернативи;
- Идентификација на алтернативните правци на акцијата;
- Собирање на информации;
- Оценување на алтернативите;
- Избор на алтернатива;
- Спроведување на одлуката;
- Анализа на резултатот

Одлучувањето е процес кој трае долго, или кратко и во кој се врши избор, помеѓу две или повеќе алтернативи, за да се реши одреден проблем или ситуација. Во процесот на одлучување се решаваат ситуации, кои се, по правило, конфликтни и го изразуваат односот помеѓу „неограничените желби и ограничените можности“ (Cooke, S. and Slack, N. 1991)

При одлучувањето се користат неколку модели од оптимистички, до песимистички, но најдобрите одлуки, се нешто помеѓу. Затоа, не би требало да се има целосен оптимизам, ниту претеран песимизам, поради што мал број менаџери, би се определиле за чист оптимистички или песимистички модел, бидејќи постои, нов модифициран, модел – на оптимизам – песимизам, кај кој акциите се оценуваат на основа на вредности и критериуми одредени врз основа на екстремни резултати (Luce, R.D. and Raiffa, H. 1958). За конзистентно оценување, потребно е екстремните резултати, на сите акции, да бидат вреднувани на ист начин. Секоја акција се оценува врз основа на пондерираниот збир на нејзините најдобри и најлоши резултати, при што, сите пондери се еднакви на сите акции. Овој модел е изложен на најостри критики, поради неконзистентниот избор кој предизвикува индекс на оптимизам. Во тој поглед, моделот не гарантира едноставно конечно решение.

1.1 Модел на *minimax* каење

Моделот на *minimax* каење, се разликува од досега наведените модели. При донесувањето на одлуки по овој модел се настојува да се минимизира каењето кое се појавува по реализираната акција. Ако со избраната акција не се оствари најдобар можен резултат во дадените околности, тогаш ќе се јави каење што не се избрала онаа акција, со која би се добил подобар ефект. Поради неспособност да се препознае најдобрата алтернатива, ќе се претрпи психолошки губиток, односно, ќе се жали поради пропуштените шанси за остварување на поголема добивка. Врз резултатите на овој метод, влијаат небитни фактори и е можна, нивна злоупотреба. Со внимателно избирање на сите опции, или промена на нивните структури, можеме свесно да влијаеме на конечниот избор. Така на пример, ако на збир од повеќе проекти вклучиме, еден со многу скромни перформанси, по тој пат, можеме да обезбедиме избор на оној проект за кој сме лично заинтересирани, а кој без присуство на ирелевантен проект не би бил избран.

Оттука, се смета дека менаџерското донесување на одлуки, честопати, е повеќе уметност отколку наука. Во реалниот свет, менаџерите мора да се потпираат на нивната интуиција и суд за да го направат она што им се чини најдобра одлука и покрај, неизвесноста и двосмисленоста. Покрај тоа, менаџерското донесување на одлуки често е со брзо темпо, бидејќи го користат нивното искуство и суд, да донесат круцијални одлуки во услови на нецелосна информација. Иако, нема ништо лошо во овој пристап, одлучувачите, мора да бидат свесни, дека човековиот суд честопати е погрешен. Како резултат на тоа, дури и најдобрите менаџери понекогаш, донесуваат многу погрешни одлуки, бидејќи не сакаат

проблемите да ги решат со слушање. (P. Gogoi, 2006) За жал, повеќето колеги, веруваат дека се слушаат, меѓусебно кога, всушност, тие едноставно ги празнат своите вербални оружја. Емпатетичкото слушање значи, барање да се разбере што другата личност размислува и чувствува. Тоа е ставање себе си во друга кожа и обид да се погледне светот низ нејзините, или неговите очи. Тоа значи дека ги оставаме настрана нашите вербални оружја во смисла на вистинско разбирање на туѓото гледиште. Наместо да се фокусираме на тоа што ќе одговориме, на тоа што другиот кажува, ние се фокусираме целосно на слушање, што другиот ни кажува. Ние не можеме, да имаме сакан одговор, додека прво не го разбереме значењето и чувствата во позадина на тие зборови.

2. ЕТИЧКИТЕ ВРЕДНОСТИ И ОДЛУКИТЕ

За да се донеста вистинските одлуки, идеално би било, кога менаџерите би ги примениле моралните вредности како моќна сила за доброто, која може да го регулира однесувањето и внатре, и надвор во организацијата. Колку принципите на етиката и социјалната одговорност се пошироко распознати, толку компаниите ќе можат да ги користат етичките кодови во организациската култура, за да го управуваат однесувањето, на тој начин, избегнувајќи ги проблемите, настанати од лошите избори. Бидејќи етичките стандарди не се кодирани, несогласувањата и дилемите за соодветното однесување се јавуваат често. Етиката, се однесува на донесувањето на одлуки — а некои предмети тешко се решаваат. Етичките дилеми се јавуваат во ситуации кои го вклучуваат доброто и лошото, кога вредностите се во конфликт, а доброто и лошото не можат да се идентификуваат. Најчест проблем, е кога менаџерот е потполно свесен дека, неговата одлука е не етичка, а сепак, е принуден да ја донесе. Затоа, имајќи ги во предвид вредностите, човекот- менаџер избира и препорачува, нешто како правилно, добро. Тоа, пак, произлегува од неговите интереси, желби и стремежи. Не треба да се заборави дека, вредностите се и духовен елемент, со нив човекот ги поттикнува своите сили и ги оправдува своите настојувања. Тие се важна внатрешна димензија на човекот, а исто така и општествена мерка, со која тој најдобро ги мери своите цели и дострели, своите духовни и материјални остварувања и придобивки. Вредностите се раководно начело во живеењето и во моралот на човекот. Тој живее според вредностите, дејствува според нив и ги планира своите постапки, ги мери своите реализации и ги споредува делата на другите луѓе. Изборот на вредностите не е само етички, туку и животен избор на секого.

Во согласност со овие општи етички принципи, деловната етика, пак се темели на систем од морални и етички вредности кои треба да бидат сфатени сериозно, дури и да надминуваат секаква човечка рационализација, слабост, его или личен недостаток. На работното место вредностите на компанијата претставуваат и вредности на поединецот, во доменот на работата. Слободата во избирање на тие вредности до некаде е ограничена. Како поглавни норми и вредности, кои се клучни за поголемите

компаниите се издвојуваат: искреност, интегритет, одговорност, квалитет, доверба, почитување, тимска работа, лидерство, корпоративно граѓанство, вредност на акционер и др.

Овие карактеристики се однесуваат на совршениот менаџер, кој треба да го зголеми богатството на сопственикот, но од друга страна да работи одговорно и со своите подредени, носејќи одлуки. Вечната дилема е како да се дојде до ваков совршен менаџер? Одговорот треба да се бара, не само во доброто менаџерско образование, туку и во познавањето на етичките вредности и норми, кои за жал, во практиката многу не се почитуваат. (Richard T. Dzuric 1987).

ЗАКЛУЧОК

Главна задача на секој менаџер е да донесе одлука и да ги реши настанатите проблеми во работата. Тие, се создаваат и растат надвор од нашата индивидуалност. Целта на решавањето на проблемот не е да не ослободи од нашите разлики, туку, како да научиме, да работиме заедно како тим, при тоа користејќи ги разликите, да го направиме најдоброто за нашата фирма. Пронаоѓањето решение е добрата страна, но не треба да се брза со одговорите, се додека не се има целосната слика за проблемот, бидејќи кога се одговара брзо, најчесто се одговара погрешно. Слушањето ни помага да се фокусираме на срцевината на проблемот. Кога слушаме, разбираме и ги почитуваме меѓусебните идеи, тогаш можеме да изнајдеме решение во кое сите се победници. Тоа се идеалните ситуации. Деловната етика затоа и ја потенцира потребата менаџерите да ја преземат одговорноста заради своите одлуки, а потоа одговорно да се носат со успехите, но и да ги прифатат грешките. Во практиката пак, прекршувањето на нормите се случуваат на неколку нивоа. Тоа се проблемите кои се во доменот на државта и легалитетот (на пр. даночно затајување); потоа во сферата на човековите права (расни, полови и етнички разлики). Второто ниво е односот меѓу компанијата и релациите со клиентите, банките, доверителите. Третото ниво е односот меѓу вработените и компанијата, особено во областа на трудовото право, но и за етичкиот пристап кон грижата, мотивацијата и почитувањето на вработените. Токму ова се областите кои уште долго време ќе претставуваат предизвик за секој менаџер кој сака добро да работи за себе, за компанијата, а при тоа корист да има и целото општество

CONCLUSION:

The main task of every manager is to solve the problems that occur in the job. They are created and grow beyond our individuality. The aim of problem solving is not to get rid of our differences but to teach us how to effectively cooperate inside the team, harnessing the differences and doing what is the best for the company.

Finding solutions is beneficial, but one should not hurry to give the answers to all problems as long as there is no clear picture about the situation; as providing fast answers usually leads to false answers. Listening helps to focus

on the core of the problem. When we listen, understand and respect each other's ideas, a beneficial solution can be found. These are the ideal conditions. The professional ethics therefore stresses the importance of good managers who are able to take responsibility of their own decisions, accept their mistakes, and responsibly enjoy the success. In the practice, breaking of norms appears on several levels. These are the problems that are in the domain of state and legality (e.g tax fraud); then in the field of human rights (racial, gender and ethnic differences). The second level is the relationship between the company and relations with customers, banks, creditors. The third level is the relationship between employees and the company, particularly in the field of labor law, but also in the ethical approach to care, respect and motivation of the employees. These are the areas that will for a long time constitute a challenge for any manager who wishes to work well for himself, for the company, and thereby to benefit the whole society.

Користена литература:

1. Mullins, L. ,(2005) *Management end Organization behavior*. Seventh edition , Pearson Education
2. Cooke ,S.and Slack,N. (1991) *Making management Decisions (second edition)* New York
3. Luce, R.D. and Raiffa, H.(1958) *Games and decisions – introduction and critical survey*, New York,1958
4. P. Gogoi, (2006) *Steering Patients Through the System* , Mac Graw – Hill Companies
5. Richard T, Dzordz Di (1987) The status of Business Ethics: Past and Future, Journal of Business Ethics, 6 p. p. 201- 211

658. 153 : 336. 71] : 340. 13 (4)

658. 153 : 336. 71] : 340. 13 (73)

м-р Тања Каурин,

Европски Универзитет-Република Македонија

tanja.kaurin@eum.edu.mk

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА ПРАВНАТА РАМКА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ЛИКВИДНОСНИОТ СИСТЕМ ВО БАНКАРСКИОТ СЕКТОР

Апстракт

Компаративните анализи на правното уредување на управувањето со ликвидносниот ризик укажуваат на значителни разлики низ одделни јурисдикции. Една од воочливите разлики меѓу националните режими се однесува на употребата на квантитативните и квалитативните ограничувања на управувањето со ликвидноста.

Квалитативните ограничувања на управувањето со ликвидносниот ризик се фокусираат на интерните процеси и системи во банката за проценка на ризикот. Содржината на квалитативните барања е слична во сите земји и во голема мера кореспондира со општите насоки за ликвидносниот ризик, поставени од Базелскиот комитет. Примената на квалитативниот пристап се објаснува со фактот дека ликвидносниот ризик може да се манифестира низ различни форми во зависност од ситуацијата или причината.

Некои супервизори веруваат дека квалитативните мерки треба да се надополнат со *квантитативни ограничувања*, насочени кон остварување на толерантно ниво на ризик. Преку воведување на различни (минимални безбедносни) индикатори, се очекува да се обезбеди дополнителна заштита од несакани ликвидносни проблеми, како на поединечно така и на системско ниво.

Клучни зборови: Компаративна рамка, ликвидносен ризик, следење, управување.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR LIQUIDITY RISK MANAGEMENT SYSTEM IN THE BANKING SECTOR

Abstract

Comparative analysis of the legal framework for liquidity risk management indicate significant differences across individual jurisdictions. One of the striking differences between national regimes relating to the use of quantitative and qualitative restrictions on liquidity management .

Qualitative restrictions on liquidity risk management focusing on internal processes and systems in the bank's risk assessment. The content of the qualitative requirements is similar in all countries and largely corresponds to the general guidelines on liquidity risk posed by the Basel Committee. The application of qualitative approach is explained by the fact that liquidity risk may be manifested through different forms depending on the situation or the cause.

Some supervisors believe that qualitative measures should be complemented by quantitative restrictions, aimed at achieving a tolerable level of risk. Through the introduction of different (minimum security) indicators is expected to provide additional protection against unwanted liquidity problems, both individually and on system level.

Keywords: Comparative framework , liquidity risk monitoring, management.

Компаративна анализа на правната рамка за управувањето со ликвидносниот ризик во банкарскиот сектор

Компаративните анализи на правното уредување на управувањето со ликвидносниот ризик укажуваат на значителни разлики низ одделни јурисдикции. Една од воочливите разлики меѓу националните режими се однесува на употребата на квантитативните и квалитативните ограничувања на управувањето со ликвидноста.

Квалитативните ограничувања на управувањето со ликвидносниот ризик се фокусираат на интерните процеси и системи во банката за проценка на ризикот. Содржината на квалитативните барања е

слична во сите земји и во голема мера кореспондира со општите насоки за ликвидносниот ризик, поставени од Базелскиот комитет. Примената на квалитативниот пристап се објаснува со фактот дека ликвидносниот ризик може да се манифестира низ различни форми во зависност од ситуацијата или причината. Оттука, произлегува дека стандардизацијата на правилата за управувањето нема да обезбеди стабилност, бидејќи тие може да бидат премногу строги и тешко спроведливи во една ситуација, а премногу лабави во друга ситуација. Исто така, доколку има унифициран пристап, тој може да се покаже како ризичен, ако таквите насоки и упатства соодветно не ги одразуваат специфичните околности во одредена банка. Со квалитативниот пристап се предвидува дека главниот менаџер на банката треба: (1) да ја дефинира улогата и одговорноста за преземањето на ликвидносниот ризик, (2) да ги приспособи воспоставените методолошки упатства на специфичната ситуација на банката, и (3) да развие планови за непредвидено финансирање, како и сеопфатен и ефикасен систем на внатрешна ревизија. Оценката за ефикасноста на политиките за управувањето со ликвидносниот ризик, во крајна линија, треба да ја дадат супервизорските тела. Тие поединечно ги надгледуваат банките, односно ги проценуваат системите и процедурите за управувањето со ризикот, техниките, големината на интерните лимити и системот на интерните контроли.

Некои супервизори веруваат дека квалитативните мерки треба да се надополнат со *квантитативни ограничувања*, насочени кон остварување на толерантно ниво на ризик. Преку воведување на различни (минимални безбедносни) индикатори, се очекува да се обезбеди дополнителна заштита од несакани ликвидносни проблеми, како на поединечно така и на системско ниво. Како што беше нагласено во секцијата 2.4, генерално постојат три квантитативни пристапи во регулацијата на ликвидносниот ризик. (Основните пристапи можат да се поделат на три вида: (1) пристап на состојбата; (2) пристап на тековите, и (3) комбиниран пристап.)

Во практиката супервизорите ретко се потпираат исклучиво само на еден пристап (Табела бр. 2). Во сите земји се формулираат квалитативни насоки за управувањето со ликвидносниот ризик и нагласуваат дека менаџерите на банката имаат примарна одговорност за оваа задача. Некои од нив ја интегрираат квалитативната рамка со квантитативните ограничувања. Во рамките на комбинираниот пристап, обврската за почитување на стандардните регулаторни барања не ги спречува банките да пристапат компоефикасно следење на квантитативните критериуми.

Табела бр. 1: Компаративен преглед на правната рамка за следење на ликвидносниот ризик

Земја/пристап	Вид на пристап	Степен на стандардизација	Напредни квантитативни	Обврска за држење ликвидни	Стрес сценарија	Временски период на	Специфични услови и индикатори	Период на известување
СР Германија								
<i>Стандарден пристап</i>	Меша н	Да	Не	Не	Имплицитно предвидени	1 месец	Вкупни приливи + ликвидни средства / Вкупни одливи ≥ 1	Месечно
<i>Напреден пристап</i>	Нема	Не	Да	Не	Не	Не	Не	Месечно
Велика Британија								
<i>Комбиниран пристап</i>	Меша н	Не	Имплицитно предвидени	Не	Имплицитно	8дена и 1месец	Максимум неусогласеност како % од депозитите	Квартално
Република Хрватска								
<i>Комбиниран пристап</i>	Меша н	Да	Не	Да	Имплицитно	1 месец	Ликвидносен коефициент ≥ 1	Месечно

Извор: Интернет страници на супервизорските тела во одделни земји.

Со оглед дека постојат важни нијанси во правното уредување на управувањето со ликвидноста, во продолжение ќе бидат презентирани релевантните искуства на одбрани земји (САД, СР Германија, Велика Британија и Република Хрватска).

1. САД

Федералните резерви на САД се типичен пример за централна банка која се потпира на квалитативниот пристап. Тие не применуваат експлицитно наметнати и стандардизирани квантитативни барања за банките во врска со управувањето на ликвидносниот ризик. Сепак, упатствата содржани во прирачниците на Агенцијата за супервизија се многу детално поставени (FED, 2010). Според нив, одговорното управување со ликвидносниот ризик опфаќа четири елементи:

- добро воспоставени стратегии, политики и процедури за управување со изворите на средства на банката, како и нивно користење во различни ситуации на ризичност и временски рамки;
- системи за мерење на ликвидносниот ризик, кои се соодветни на големината и комплексноста на банката (во зависност од институцијата може да се рангираат од едноставни методи, преку јазот произлезен од мерењето на готовинските текови до многу софистицирани симулациони модели на готовинските текови).
- адекватни процеси на интерна контрола и ревизија (ваквите контроли се потребни за да се обезбеди усогласеност со интерните политики и процеси на управување со ликвидносниот ризик);
- јасно дизајнирани планови за ликвидност во непредвидени ситуации. Овие планови треба да се добро дизајнирани и да опфаќаат широк спектар на потенцијални ликвидносни настани кои се прилагодени на специфичните бизнис насоки на банката, како и нејзиниот ризичен ликвидносен профил.

Во управувањето со ликвидносниот ризик, Федералните резерви советуваат големо внимание на примарните кредити (т.н. discount window). Оваа шема за рефинансирање им ја нуди FED на банките како алатка за подобрување на ликвидноста на многу краток рок (вообичаено преку ноќ) со минимални административни процедури. Примарниот кредит е наменет како извор на привремена поддршка со краткорочни средства, така што супервизорите и испитувачите поединечно ја оценуваат внимателноста во користењето на примарните кредити како соодветни.

2. СР Германија

Според релевантната регулатива на СР Германија, известувањето за ликвидноста од страна на банките до Германската Бундесбанка и Федералното биро за финансиска супервизија ("BaFin") може да биде според стандардизираниот или напредниот пристап.

По видување или до Според **стандардизираниот пристап**, ликвидноста на банките ќе се смета доволна, ако ликвидносниот коефициент не падне под вредност од 1. Ликвидносниот коефициент го покажува односот помеѓу ликвидните средства, кои се на располагање во првиот рок на достасување што е

прикажан во продолжение, а тоа е 1 месец и обврските во текот на тој месец. Ликвидните средства и обврските треба да бидат наведени во еден од следните прагови на достасување:

1. 1 месец (прв рок на достасување)
2. Повеќе од 1 месец и до три месеци (втор рок на достасување)
3. Повеќе од 3 месеци до 6 месеци (трет рок на достасување)
4. Повеќе од 6 месеци до 12 месеци (четврт рок на достасување).

Банките регулирани според овој пристап се бара да одржуваат вкупно ликвидни средства со рок на достасување од еден месец, во износ барем еднаков на вкупните обврски кои доаѓаат во односниот период. Во овој контекст, вкупните ликвидни средства се збир од очекуваните парични средства кои доаѓаат во тој период и пазарната вредност на средствата кои можат веднаш да се продадат (*вкупни ликвидни средства / Вкупни обврски ≥ 1*).

Банката го пресметува и т.н. набљудувачки коефициент (Observation Ratio), кој претставува однос меѓу соодветните ликвидни средства и обврски во поединечните прагови на достасување. Набљудувачкиот коефициент се пресметува на ист начин како и ликвидносниот. Ако ликвидните средства во еден од праговите на достасување (искажани погоре) ги надминуваат обврските, разликата ќе се земе како дополнителна ликвидна средства во пресметката на набљудувачкиот коефициент во следниот повисок праг на достасување.

Предвидени се детални упатства за пресметување на делот на недоговорените рокови на доставување. На пример, депозитите по видување мора да бидат вклучени како обврски „во висина до едномесечен лимит до 40% ако се должи на банката и 10% ако се должи на клиентите“. Ваквиот пристап е комбинација на пристапот на рочната неусогласеност и пристапот на состојба (фондови). Во рамки на првиот пристап, очекуваните приливи и одливи се запишуваат во соодветниот праг на достасување. Во вториот пристап, наведените хартии од вредност и покриените должнички хартии од вредност, како и фиксните средства квалификувани за рефинансирање кај централната банка, се третираат како високо ликвидни средства (прв праг или опсег на достасување, без оглед на главниот преостанат рок на достасување). Овие позиции се смета дека имаат потенцијал да го надоместат плаќањето на обврските во секое време. Комбинацијата на двата пристапа обезбедува ликвидносниот ризик да биде „скротен“. Ваквиот показател за ликвидноста се користи за да се процени дали ликвидноста е соодветна под нормални услови.

Според *напредниот пристап*, банките во СР Германија имаат опција за користење на сопствени системи за мерење и управување со ликвидносниот ризик за разумни цели за да се ублажи ликвидносниот

ризик, но тоа е предмет на претходно одобрение од страна на супервизорите. Известувањето од страна на овластените банки е договорено со супервизорите на индивидуална основа. Одобрението за користењето на интерните мерки за регулаторни цели се доделува по темелно испитување од страна на супервизорските ограни, уверувајќи се дека следните барања се исполнети:

1. процесот на мерење и управување со ликвидносниот ризик гарантираат соодветни тековни пресметувања и следења на ликвидносниот ризик и ја опишуваат ликвидносната ситуација посоодветно од стандардизираните барања.
2. банката има утврдено квантитативни лимити за ликвидносниот ризик, вклучувајќи ги и оние за стрес-сценаријата, во постапките за мерењето и управување со ликвидносниот ризик.
3. банката се обврзува да ги известува Германската Бундесбанка и „BaFin“ веднаш во писмена форма, ако еден од показателите го надминува нивото на среден и висок ризик од недоволна ликвидности да поднесе извештај за мерките што ги има донесено или ќе ги донесе.
4. постапките за мерењето и управувањето со ликвидносниот ризик и системите на интерно воспоставените лимити се користат за интерно управување со ликвидносниот ризик на банката во рамки на нивното корпоративно управување.

3. Велика Британија

Агенцијата за финансиска супервизија во Велика Британија за следење на ликвидносниот ризик на банките користи квантитативни и квалитативни мерки. Според FSA (2010), таа врши проценка на усогласеноста на готовинските приливи. Терминот делува збунувачки, бидејќи упатува на пристапот на готовинските текови (cash flow), иако се однесува на комбинираниот пристап. Основа за оценување на ликвидносната позиција на секоја банка е односот помеѓу нето кумулативните парични текови и вкупните депозитни обврски. Сепак, Агенцијата вклучува и одредени компоненти од пристапот базиран на состојба, дозволувајќи им на банките да ги вклучуваат своите ликвидносни средства во најкус рок според степенот на достасување.

Вкупните депозитни обврски (вкупниот износ на депозити кој банката ги поседува) се користат како именител, бидејќи се сметаат за релативно стабилни и се од приближно значење за вкупното надворешно финансирање на банката. Агенцијата поставува специфични упатства за банката за максималното неусогласување на готовинските текови како процент од вкупните депозити за временските периоди од 8 дена и 1 месец.

Сите прекршувања мора да бидат пријавени и образложени до Агенцијата. Упатствата кои се предвидуваат се наменети да ги спречат банките да работат со големи неусогласувања на готовинските

текови. При тоа, Агенцијата ги зема предвиди резултатите од стрес-сценаријата при дефинирањето на специфичните упатства за банката. Тие вклучуваат анализа на сензитивноста на: (1) *квантитативните фактори* (променливите и нестабилни околности, диверзификацијата на изворите на средства, концентрациите во депозитната база, степенот на доверба кај клиентите, и сл. и (2) *квалитативни фактори* (квалитетот на информациониот систем на менаџментот, пазарната репутација, способноста за управување, способноста и желбата на врвниот менаџмент да обезбеди и одржува ликвидност).

4. Република Хрватска

Кога станува збор за финансиските системи на земјите во транзиција, битно е да се напомене дека банките имаат доминантна улога во нив. Нивното значење е големо поради сè уште недоволно развиениот пазар на капитал и малиот број на небанкарски финансиски институции. Финансиските пазари во земјите во транзиција се недоволно ликвидни, плитки и со голема волатилност на вредноста на финансиските инструменти со кои се тргува. Од тие причини, банкарската супервизија во земјите во транзиција има извонредно важна улога за стабилноста на финансискиот систем.

Управувањето со ликвидносниот ризик во банкарскиот систем на Република Хрватска се остварува преку квалитативни и квантитативни ограничувања (HNB, 2010). Како минимални квалитативни услови се предвидуваат:

1. воспоставување на систем за управување со ликвидносниот ризик според видот, опсегот и сложеноста на работењето и ризичниот профил на банката;
2. воведување на систем за управување со ликвидносниот ризик, кој ќе овозможи одржување на доволно ликвидни средства во облик на резерви и високоликвиден, незаложен имот за осигурување во различни стресни ситуации.
3. дефинирање на толеранцијата за изложеноста на ликвидносниот ризик, која ќе биде во согласност со нејзината стратегија.
4. донесување на план во случај на кризни ситуации,
5. вршење на тестирања за отпорноста на стрес, со тоа што ќе пропише и предвиди постапки за спроведување и анализа на резултатите.

Квантитативните услови за управување со ликвидносниот ризик предвидуваат:

1. пресметување на рочната неусогласеност на имотот и обврските, каде при пресметката, паричните приливи и одливи мора да бидат распределени во временски период до 7 дена, односно до 1 месец;

2. почитување на минималните коефициенти за ликвидност до 7 дена и 1 месец. Тие мора да бидат најмалку еднакви на 1;
3. доставување месечни извештаи до Хрватската народна банка за минималните коефициенти на ликвидност со состојбата на последниот ден од месецот;
4. следење на концентрацијата на изворите за финансирање и вкупните обврски.

Имено, кредитната институција е должна на месечна основа да ја известува Хрватската народна банка за вкупно примените средства од еден клиент или група на поврзани лица, ако тие средства чинат повеќе од 2% од вкупните обврски на кредитната институција.

При мерењето на ликвидносниот ризик на хрватските банки, најчесто се користат следните индикатори: слободни парични средства во куни, слободни парични средства во странска валута и стапка на примарна ликвидност, искористени секундарни извори на ликвидност, благајнички записи на Хрватска народна банка во куни или во странска валута и трезорски записи во куни.

Заклучоци и препораки

Компаративната анализа на правното уредување на управувањето со ликвидносниот ризик откри низа суштински разлики. Во САД постои пофлексибилна рамка за управување со ликвидносниот ризик, која главно се потпира на квалитативните ограничувања. Иако не постојат стандардизирани правила за сите банки, тие се ригорзни поставени. За разлика од САД, правната рамка во СР Германија е комбинација од квантитативни и квалитативни ограничувања на изложеноста на ликвидносниот ризик. Еден дел од регулативата е стандардизирана и сите банки се должни да ги почитуваат поставените правила. Меѓутоа, од друга страна, дел од регулативата е пофлексибилно поставена, каде што банките може да ги користат своите сопствени системи за мерење и управување со ликвидносниот ризик, кои не се предвидени од страна на супервизорите. За разлика од овие земји, примерот на Република Хрватска, веќе напредна транзициона економија, покажува дека регулативата е ригорозно и детално утврдена. Тоа укажува на фактот дека финансиските системи во земјите во транзиција се помалку развиени и со доминантно учество на банките. Оттука, и најмалата дестабилизација или потфрлување во управувањето со ликвидносниот ризик може да ја разниша финансиската стабилност. Со оглед дека ситуацијата е слична и во Република Србија и Република Бугарија, заклучокот е дека во земјите во транзиција од Југоисточна Европа, по правило, се среќаваат посилни ограничувања на изложеноста кон ликвидносниот ризик.

Користена литература

Кругман, Пол и Морис Обстфелд (2009), *Меѓународна економија: Теорија и политика*, Осмо издание, Скопје: Табернакул

Мишкин,Фредерик(2010),*Економија на пари,банкарство и финансиски пазари*,Осмо издание, Скопје: Магор.

Петковски, Михаил (2009),*Финансиски пазари и институции*, Второ издание, Скопје: Економски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје.

Banque de France (2008),*Financial Stability Review*, Liquidity Special Issue No. 11, February 2008, Paris.

Deutsche Bundesbank / Federal Ministry of Finance (2011),*Regulation on the Liquidity of Institutions(Liquidity Regulation)*, April, 2011.

FED (2010),*Comercial Banks Examination Manual, Section 4020.2*, Division of Banking Supervision and Regulation, Federal Reserve System, October, 2010.

FPRI (2010),*Regulation and Supervision for Sound Liquidity Risk Management for Banks*, Final Report Prepared for the Korean Institute of Finance, Fiscal Policy Research Institute, Thailand, February 2010.

FSA (2010),*Interim Prudential Sourcebook: Banks*, LS, Section 2.

HNB (2009),*Godisnje Izvjesce 2009*, Хрватска Народна Банка, Загреб.

OPERATIONAL RISK MANAGEMENT IN BANKS – PRINCIPLES AND APPLICATION

Abstract

Operational risk management has gained particular importance after the start of the financial crisis in 2008 when a number of events revealed significant weaknesses in the operational functioning of banks. Until that time, operational risk management had often been overlooked while stress was placed especially on credit and market risk management. Operational risk was viewed as an inevitable companion of every business activity to which not much could be done. Large losses such as the ones resulting from rogue trading and huge internal and external frauds revealed the importance of placing systematic efforts for operational risk management.

The current paper lays down the fundamental principles of operational risk manifestation and its management.

Key words: operational risk events, operational risk management

Operational risk definition and characteristics.

Operational risk management aims at preventing the negative consequences from the day-do-day activities of the organization and at enhancing the control over the business operations. The Basel Committee on Banking Supervision defines operational risk as the potential losses incurred for inadequate or failed internal processes, people and systems, or from external events (including legal risk).¹⁸¹ Operational risk is reasonably considered as the second most important risk after credit risk for banks in terms of the losses incurred.¹⁸²

A characteristics of operational risk is the fact that most of the factors which lead to it are related to the external operational environment, which is the reason why it is difficult to identify clear mathematical and statistical connections between the separate factors which contribute to it, as well as the probability and the size of expected loss. For this reason the application of statistical methods such as Value at Risk (VaR) is complicated due to the insufficient representativeness of data. After the risk is evaluated, management decisions are taken and afterwards

¹⁸¹ Basel Committee on Banking Supervision, Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework, Bank for International Settlement, June 2004

¹⁸² Георгиев, Г. Управление на банковия риск. ВУАРР, Център за ДО, 2004, с.78

monitoring follows. The consequences of operational risk could be of two types – gain or loss. That is why banks need to build up reserves against probable losses. Operational risk comprehension is important for investors as well, since, as underlined by Dimitrov, “investment decision could prove to be inappropriate as a result of incorrect risk estimation.”¹⁸³ Operational risk management affects core banking activities, in particular the way banks view creditworthiness of their own customers. As pointed out by Sariiski, in many cases, “banks do not want to undertake the risks inherent to some economic activities since their own creditworthiness heavily relies on their ability to identify the risks and to evaluate them.”¹⁸⁴

In order for operational risks to be kept under control, regular screening procedures are required. These screening procedures include oral as well as written processes for the identification of risk exposures, communication to the management and decision making. An important feature of these processes is unification developed at the necessary level of detail. Unifications provides for opportunities to analyze large amounts of data and to find solutions which to be applicable and suitable for the whole bank. With the aim of minimizing operational risk in the bank, a system for budgeting needs to exist which to allow for revealing the less effective and most cost-absorbing operations. On the basis of such analysis, priorities could be defined at top management, high policy level. Banks need to constantly audit informational security as this area is related to sensitive information leakages and to access to systems especially since, as pointed by Zhelyazkova and Angelakis, “banks have started shifting to offering as many more as possible services through the internet”.¹⁸⁵

Stages of operational risk management

Three stages of operational risk management could be outlined. They are presented in a schematized way on Fig. 1 further below.

1. On the **first stage**, bank management normally analyze and discuss the possible negative consequences from the materialization of certain operational risks, identified within the organization. This high level analysis then becomes the basis for further data mining and analysis at subsidiaries and at department levels. Stress is placed on the roots of the problems and the possible negative consequences from

¹⁸³ Dimitrov, St. Risk and investment return in asset management of supplementary pension funds. VUZF Yearbook 2013. Sv. Grigorii Bogoslov, Sofia.

¹⁸⁴ Сарийски, Гр., Оценяване на финансовата надеждност на фирмата, Икономическа мисъл, 1/2008

¹⁸⁵ Zhelyazkova, V., Angelakis, P. Alternative Distribution Channels in the Bulgarian Banking Industry: Analysis of the Status and Major Developments.

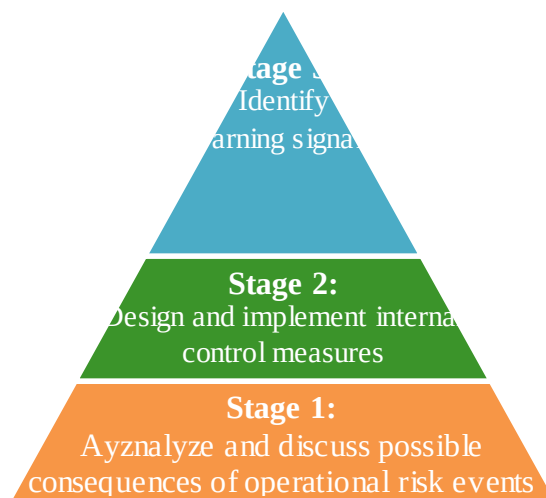
Economy & Business , ISSN 1314-7242, Volume 8, 2014. Available at: <http://www.scientific-publications.net/get/1000007/1409340858911719.pdf>, retrieved 30 August 2016, p. 650.

them. Afterwards operational risk is regarded from the point of view of the end results from the various activities within the bank, such as the total amount of losses due to operational risk events.

2. The **second stage** includes primarily the design and implementation of internal control measures in the various aspects of the activities of the bank. Operational risk management is therefore organized by subsidiary and by department, since there are a lot of specificities for each type of particular activity within the bank.

3. The **third stage** is related to the identification of warning signals whenever operational risk events are to take place. In order for such a system of internal alerts to function, first of all detailed work for the identification of areas of potential high risk need to be done, and then, based on the particular specificities of these areas, measures to be proposed and then implemented. This is the basis of early warning measures such as ones alerting for breakdowns in information systems, serious problems related to personnel attrition etc.

Fig. 1. Stages of operational risk management

On the basis of the analysis of early warning signals conclusions are summarized and then presented to the top management for decision making purposes. One of the conditions for the implementation of operational risk management system is the cultivation of organizational consciousness of the importance of this type of risk. This consciousness is a prerequisite for the support of staff for the system, which otherwise would be impossible to operate.

The most challenging item of the operational risk management system lays with the identification of risk indicators. These risk indicators need to be structured in such a way so as to provide the relevant information. For example, the risk of loss of competence could be measured by the number of complaints and negative comments from clients.

As approaches for evaluation of operational risk are in the process of constant development and improvement, two types of evaluations are particularly relevant for them – the amount of losses and the probability of losses originating from operational risk events. In order, however, for estimations of amount and probability of losses to be made, it is of particular importance process to be in place for the identification and registration of operational risk events. An excellent example is the cooperation between Great Britain, Germany and France in the area of banking services. Commercial banks from these countries have started cooperating in the area of exchange of information on operational risks that they are experiencing. Such exchange is very fruitful and facilitates improvements in internal operational risk management systems and processes.

In the cases when probability of operational risk event occurrence is low but expected losses are high, it is reasonable for the bank to consider transferring the risk through the usage of insurance products. Examples are risk of fire, risk of hacking internal systems, risk of floods, etc. When risk probability is low and the expected losses are low, then the risk should be undertaken. In the cases where there are high risk probability and high expected losses, particular measures for risk prevention need to be put in place. Specific reserves need to be accumulated in order to serve as cushions for the main part of the capital of the bank. In this respect the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) has proposed formalized approaches for risk evaluation and has placed specific requirements for the accumulation of reserves. The existence of reserves is facilitating the bank to absorb losses whenever they occur. However, this happens at the expense of disposable funds which could have been utilized in another way. For the banks to be in a position to lower reserves, they need to manage operational risk extremely diligently, not allowing for excessive large losses to occur.

Goal of operational risk management

Operational risk management is being done with several main goals. These can be defined as follows:

- ☐ Disclosure, measurement and definition of an acceptable overall level of operational risk within the bank;
- ☐ Constant observation of operational risks;
- ☐ Definition and implementation of measures that keep operational risk at a level which does not threaten financial stability and the interests of its creditors and depositors;
- ☐ Ensuring that all staff complies with the internal regulations of the bank as well as with the respective legislative requirements.

The goals of operational risk management are defined in line with the specificities of its occurrence.

Operational risk occurrence and management

Operational risk occurrence can be triggered by both internal and external factors and reasons. Internal reasons can be the following:

1. Certain organizational imperfections within the bank such as flaws in the allocation of powers among business units and employees;
2. Operational imperfections resulting in inadequate processes such as weak definition of workflows, lack of detailed guidelines as to how exactly to do certain actions etc.;
3. Staff non-compliance or irregular compliance with written and oral procedures of the bank;
4. Inefficiencies in internal control processes.

External reasons could be:

5. Random or malicious actions of either physical or legal persons against the bank;
6. Problems related to functioning of systems and equipment which are out of the control of the bank;
7. Unfavorable external circumstances.

The cases of operational loss incurred as a result of various combination of factors related to operational risk, could be classified as following:

- ☐ abuse or illegal actions done by the staff or with its participation;
- ☐ illegal actions of third parties, such as for example forgery of payment documents or unauthorized access to information systems);
- ☐ violation of labor law;
- ☐ violation of other laws related to banking activities (e.g. money laundering, terrorist financing, etc.)
- ☐ breach of contracts or failures of fulfilling contract obligations related to the core banking activities towards customers, vendors or other third parties;
- ☐ violation of the customs of business activity such as incorrect or improper usage of classified information, including service intrusion;
- ☐ damage or loss of assets as a result of various factors - terrorist attacks, fire, storms, etc.;
- ☐ organizational failures, mistakes in management and execution.

Operational loss could be several types. The first type is the one related to the decrease of value of the assets. The second type could be defined as early release of assets. The next type can have the form of payment of various fines based on court decisions. The fourth type materializes as expenses for the elimination of the consequences of errors, accidents, natural disasters and similar circumstances.

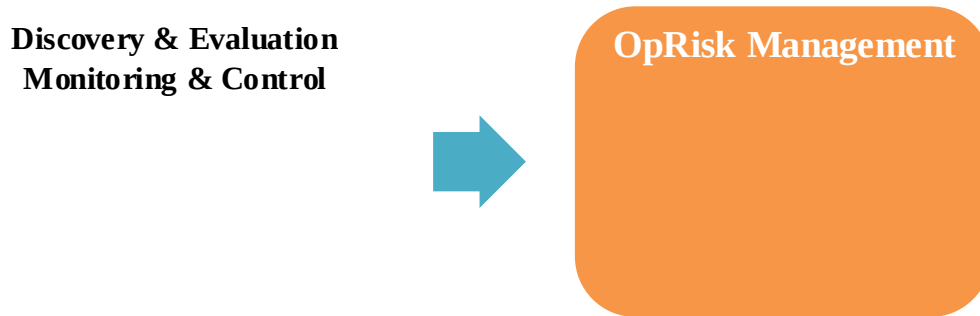
Operational risk management includes the following stages:

1. discovery;
2. evaluation;

3. monitoring and
4. control or minimization.

In order for proper operational risk management system to be in place, all four elements need to be well developed. The process is schematized on Fig. 2 below.

Fig. 2. Operational risk management process

The tasks related to operational risk management could be solved when sticking to certain principles in the systems listed below:

- limits system;
- system for authority and decision making;
- information system;
- monitoring system;
- control system.

Operational risk discovery needs to be a constant process. An in-house database containing information for all loss due to operational risk events need to be created and maintained for the purpose of risk monitoring and control. The respective originals of the documents bearing the information for the particular events need to be duly archived and saved.

For the purpose of the overall evaluation of operational risk, the evaluation of the level of scarcity of bank assets and capital adequacy is of particular importance.

Conclusion

Operational risk is one of the major types of risks not only banks, but all kinds of organizations are facing. This is the risk of suffering losses as a result of failure of processes, people or systems. Since no perfect processes, people or systems exist, operational risk is inevitable. As it cannot be totally avoided, ways need to be sought to mitigate it and thus to ensure that losses are minimized and that risk is kept within some boundaries of management control. In order for the goal to be achieved, systematic day-to-day operational risk plan need to be adopted by the management of the bank and its progress needs to be strictly monitored.

Last but not least, deploying operational risk management system within the bank can help greatly not only for minimizing losses as a result of operational risk events, but also for understanding internal processes and culture better and improving them in line with the organization's goal.

References

1. Basel Committee on Banking Supervision, Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework, Bank for International Settlement, June 2004
2. Георгиев, Г. Управление на банковия риск. ВУАРР, Център за ДО, 2004, с.78
3. Dimitrov, St. Risk and investment return in asset management of supplementary pension funds. VUZF Yearbook 2013. Sv. Grigorii Bogoslov, Sofia.
4. Сарийски, Гр., Оценяване на финансовата надеждност на фирмата, Икономическа мисъл, 1/2008
5. Zhelyazkova, V., Angelakis, P. Alternative Distribution Channels in the Bulgarian Banking Industry: Analysis of the Status and Major Developements. Economy & Business , ISSN 1314-7242, Volume 8, 2014. Available at: <http://www.scientific-publications.net/get/1000007/1409340858911719.pdf>, retrieved 30 August 2016, p. 650.

ROLE OF PRIVATE DETECTIVES IN THE NEW MODEL OF CRIMINAL PROCEDURE IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Abstract : The Criminal Procedure Law of 2010 and its application from 2015 form the basis for establishing new relations between the participants in the proceedings. The investigation procedure has a new physiognomy, with a new role of the public prosecutor in its implementation, which led to the creation of new relations with procedural entities in taking over additional procedural actions. These new relations specifically are prominent in the procedure of collecting evidence from the defense. Attorney may undertake actions in order to find and collect evidence beneficial to the defense during the proceedings. However, the actions related to provision of evidence according to the new ZKP, can be executed by the attorney, his deputy, authorized private detectives and, when special expertise is required by the technical advisers. In this paper are analyzing the possibilities for full inclusion of the authorized private detectives in the process of collecting evidence in the interest of defense, the need courts has to accept the new reality for the role of detectives in the investigation procedure and to overcome the possible antagonism between them.

Keywords: an investigative procedure, defense ,evidence, authorized private detectives.

УЛОГАТА НА ПРИВАТНИТЕ ДЕТЕКТИВИ ВО НОВИОТ МОДЕЛ НА КРИВИЧНА ПОСТАПКА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Анстракт: Законот за кривична постапка од 2010 година и неговата примена од 2015 година ја создаде основата за воспоставување на нови односи помеѓу учесниците во постапката. Истражната постапка доби нова физиономија, со нова улога на јавниот обвинител во нејзиното спроведување, што пак од своја страна доведе до создавање на нови процесни односи со процесните субјекти во преземањето на процесните дејствија. Овие нови односи посебно доаѓаат до израз во постапката на собирање докази од страна на одбраната. Бранителот може да презема дејствија заради пронаоѓање и собирање на докази во корист на одбраната во текот на целата постапка. Меѓутоа, дејствијата поврзани со обезбедување на

докази согласно новиот ЗКП, може да се извршуваат од страна на бранителот, неговиот заменик, овластените приватни детективи и, кога е потребна посебна стручност од страна на техничките советници. Во трудот се анализираат можностите за целосна инклузија на овластените приватни детективи во постапката за прибирање докази од интерес на одбраната, потребата судовите да ја прифатат новата реалност за улогата на детективите во истражната постапка и надминување на евентуалниот антагонизам помеѓу нив.

Клучни зборови: истражна постапка, одбрана, докази, овластени приватни детективи.

Вовед

Со донесувањето на Законот за кривична постапка во 2010 година се навести бран од новитети во кривичната постапка во организациона, нормативна и суштинска (нејзината природа, суштина) смисла, како одговор на бројните постоечки слабости кои реално го загрозуваат дигнитетот на целокупниот правосуден систем во Република Македонија. Од една страна, тогашните анкети кои го отсликуваа мислењето на граѓаните покажуваа вистински степен на недоверба во судскиот систем, сомневања за плафонска корупција, а сето тоа водеше кон повреда за основните слободи и права на човекот и граѓанинот загарантирани со Уставот и меѓународните документи. Од друга страна, меѓународната заедница која вложуваше финансии¹⁸⁶ за воспоставување на ефикасно и правично судство будно ја перципираше состојбата во оваа област и нејзините забелешки се однесуваа на отсуство на европски стандарди во македонското судство. Потврда за овој став се оценките на Европската комисија за напредокот на Република Македонија кои се однесуваат на функционирањето на судскиот систем: во Извештајот за 2008 година заклучено е дека е ”потребно е понатамошно зајакнување на судството во поглед на независноста, буџетската рамка, човечките ресурси и ефикасноста. Општо земено, во оваа област земјата е умерено напредната“;¹⁸⁷ во Извештајот за 2009 година за правосудниот систем е нотифицирано дека е ”постигнат напредок во спроведувањето на реформата во судството, што е клучен приоритет на Партнерството за пристапување. Постигнат е натамошен напредок кон обезбедување независност на судството. Потребни се континуирани напори за обезбедување независност и непристрасност на судството, особено преку спроведување на одредбите за назначување и унапредување“;¹⁸⁸ за 2010 година, оценето е дека е ”постигнат ограничен напредок во спроведувањето на реформата на судството.

¹⁸⁶ Во изминатите 15 години Владата на САД има придонесено со повеќе од 55 милиони долари за развој на капацитетите на македонските судови, судии, обвинители, адвокати и на полицијата со цел тие да станат професионални, транспарентни, ефикасни и кредибилни. <http://www.akademik.mk/dzes-bejli-vo-izminative-15-godini-sad-imaat-v-lozheno-55-milioni-dolari-za-zajaknuvane-na-pravosudniot-sistem-vo-makedonija/>, 21.08.2016 година.

¹⁸⁷ Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2008 година, {КОМ(2008)674}, стр. 51.

¹⁸⁸ Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2009 година, стр. 12-13.

Ефикасноста на судовите е зајакната преку подобро распоредување на буџетските средства и намалување на заостанатите предмети. Сепак, Судскиот совет и Советот на јавни обвинители треба да обезбедат високи стандарди на независност и непристрасност на судството во пракса“;¹⁸⁹ додека за 2011 година стои: ”општо земено, беа направени дополнителни измени во законската рамка во однос на независноста, успешноста и транспарентноста на правосудството. Сепак, сега се потребни позначајни напори за да се зајакне квалитетот на правдата, особено низ постојана обука и процедури на вработување засновани на заслуги, за да се сочува независноста на судиите во смисла на постапки за оценување и разрешување“.¹⁹⁰ Во Предлог-Законот за кривична постапка се наведува дека ”неефикасноста во казненото правосудство може да биде отстранета со редефинирање на улогата на учесниците во казнената постапка, институционално јакнење на јавното обвинителство, дефинирање на приоритетите во водењето на казнената политика, поедноставување на редовната судска постапка и со примена на скратени постапки или вонсудско спогодување за вината и казната.“¹⁹¹ Најстроги забелешки за функционирањето на судскиот систем кај нас се содржани во Препораките од групата од високи експерти за системските прашања за владеење на правото кои се однесуваат на следењето на комуникациите откриени во Пролетта 2015 година, според кои: ”судските и обвинителските служби треба да може да дејствуваат на независен и непристрасен начин (на тој начин избегнувајќи оддавање на каков било впечаток - оправдан или не - за третирање на случаите на селективен или небалансиран начин) и во многу области, ова се чини дека е навистина случај. Од друга страна, постои перцепција, дека во некои области, а особено во однос на случаите за кои се смета дека имаат политичка димензија или се верува дека се од интерес за политичарите, вообичаените стандарди се ставаат настрана. За да се осигура независноста на, а особено да се исклучи можноста за политичкото влијание врз, донесувањето на одлуките на обвинителите и судиите, треба да се изврши деполитизација на назначувањето и унапредувањето на судиите и обвинителите . Назначувањата и унапредувањата треба да ги врши Судскиот совет и Советот на јавни обвинители според транспарентни, објективни критериуми кои се строго засновани на заслуги со примена на транспарентни процедури кои треба да се утврдат со закон, а не само внатрешни правила, во согласност со препораките на извештаите на Венецијанската комисија за судски назначувања и независност на судството“¹⁹², како и

¹⁸⁹ Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2010 година, {КОМ(2010)660}, стр. 11.

¹⁹⁰ Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2011 година, {КОМ(2008)666}, стр. 12.

¹⁹¹ Предлог - Закон за кривичната постапка, Скопје, 2010 година, стр. 11. (Како позначајни слабости на правосудниот систем се наведуваат и следните: бавност до процедурите и достапност до правдата, тешко и долготрајно извршување на конечните одлуки, преголема оптовареност на правосудните институции со безначајни предмети, неорганизираност во справувањето со предметите).

¹⁹² Извештај на Венецијанската комисија за судски назначувања (Мислење бр. 403/2006 од 22 јуни 2007, CDL-AD (2007) 028); Извештај на Венецијанската комисија за независноста на судскиот систем, Дел I; независност на судиите (Студија бр. 494/2008 од 16 март 2010, CDL-AD (2010) 004); Извештај на Венецијанската комисија за европските стандарди што се однесува до независноста на судскиот систем, Дел II: Обвинителски систем (Студија бр. 494/2008 од 3 јануари 2011, CDL-AD (2010) 004).

конкретните препораки содржани во мислењата за Република Македонија, од кои многу не се спроведени¹⁹³. Не треба да има простор за политички или партиски врски или поддршка како критериум за избор.“¹⁹⁴

На овој начин детектираните слабости во правосудниот систем несомнено укажуваа дека постоечките состојби несомнено ја загрозуваат евроатлантската перспектива на нашата држава како врвна национална стратешка цел и приоритет. Имено, се поизразената политизација и партизираност на македонското судство има поширока рефлексија врз функционирањето на општествениот систем во целина чиј што подсистем е правосудниот. Одговорот на овие состојби и предизвици беше создавање нова, цврста нормативна рамка на казнено процесно законодавство (ЗКП од 2010 година) со цел да се втемели функционален и ефикасен судски систем компатибилен на европскиот; систем заснован на независност (фактичка, а не само декларативна), ефикасност, ефикасност и усогласеност со меѓународните норми за човекови права.

1.Новиот модел на пронаоѓање и собирање докази во корист на одбраната

Одбраната е една трите основни функции во кривичната постапка (гонене-одбрана-пресудување) која што е загарантирана со начелото на акузаторност (т.н. оптужно начело) врз кое се засновува и моделот на кривична постапка според ЗКП од 2010 година. ”Таа е збир од оние дејствија што во постапката се преземаат со цел да се изнесе се што е во корист на обвинетиот. Ако функцијата на одбраната е спореди со другите две процесни функции и ако се земе предвид нејзиниот придонес за правилното функционирање на правосудството и за утврдување на вистината, односно решавањето на еден кривичноправен спор, може да се изведе заклучок за еднаквата вредност на функцијата на одбранта со функциите на гонење и пресудување.“¹⁹⁵ Тоа значи дека прифаќањето на ова клучно процесно начело овозможува доверување на овие функции на различни субјекти, односно носители на одделни функции и покрај суштинското значење на ова начело - постапката да може да се поведе и да се води само ако постои барање од овластен тужител кој е во основа dominus на самата постапка.

¹⁹³ Види, на пр. CDL-AD (2007) 011, Мислење за нацрт законот за Јавно обвинителство и Нацрт законот за Советот за јавни обвинители на Република Македонија усвоен од страна на Венецијанската комисија на нејзината 70.пленарна седница (Венеција, 16-17 март 2007).

¹⁹⁴ Препораки од групата од високи експерти за системските прашања за владеење на правото кои се однесуваат на следењето на комуникациите откриени во Пролетта 2015 година, стр. 11-12.

¹⁹⁵ Лажетиќ - Бужаровска Г., Казнено процесно право, учебно помагало, Скопје, 2015 година, стр. 96.

Покрај, начелото на акузаторност, клучни начела кои го определуваат карактерот на одбраната на обвинетиот се и:

- начелото на правично судење во согласност со правото и практиката на Европската конвенција за човековите права. Лицето обвинето за кривично дело има право на правично судење пред независен и непристрасен суд, во контрадикторна постапка да може да ги оспорува обвиненијата против него и да предлага и изведува докази во своја одбрана. Благодарение на либералните политички традиции и меѓународното право за правата на човекот, правичната постапка денес се третира првенствено како право на поединецот. Во основа, ова претставува право на определена постапка, право на поединецот да биде третиран во согласност со еден пропишан метод. Морална основа на ова право се бара во идејата дека граѓаните имаат право на праведен третман од страна на државата. Правичната постапка бара процедурата за детерминирање на исходот доследно да се изведе, како и самата постапка да содржи определени основни карактеристики;

- Начелото на контрадикторност не е посебно формулирано во законот, туку произлегува од правото на правично судење и процесната положба на странките во постапката. Според ова начело судот и другите државни органи кои учествуваат во кривичната постапка се должни да ги сослушат и двете странки меѓу кои се води кривичноправниот спор— *audiat et altera pars*. Тоа им овозможува на странките да го изнесуваат своетомислење за сите спорни фактички и правни прашања кои се предмет на расправање пред судот, како и да изнесуваат докази во поткрепа на своите тези.

- Непосредноста е такво начело на кривичната постапка, според кое изведувањето на сите факти и докази потребни за формирање одлука мора да се одвива на јавен претрес пред дека оној што одлучува за фактите истите ги осознава без посредување на други органи— оригинално, и дилемите што треба да се решат винители, адвокати и полициски службеници. Тоа значи на тој начин стекнува непосредни впечатоци за сиот доказен материјал, врз кои ќе се засновува неговата одлука.¹⁹⁶

Во однос на новите елементи на структурата на одбраната на обвинетиот важно е да се напомене дека се проширени можностите за задолжителна одбрана.¹⁹⁷

Со донесувањето на Законот за кривична постапка од 2010 година во Глава XXI, член 306 се нормира прашањето за собирање на докази од страна на одбраната. Така, во став (1) е определено дека бранителот може да презема дејствија заради пронаоѓање и собирање на докази во корист на одбраната. Ова овластување бранителот може да го користи во текот на целата постапка. Во став (3) од истиот член е

¹⁹⁶ Лажетик - Бужаровска Г., Казнено процесно право, учебно помагало, Скопје, 2015 година стр. 8-11.

¹⁹⁷ Обвинетиот не може да се откаже од правото на бранител доколку одбранта е задолжителна.

конкретизирано дека дејствијата од ставот (1) на овој член може да се извршуваат од страна на бранителот, неговиот заменик, **овластените приватни детективи** и, кога е потребна посебна стручност од страна на техничките советници. Јавниот обвинител, обвинетиот и бранителот имаат право да именуваат технички советници од регистарот на судски вештаци чиј број не може да биде поголем од двајца со цел да им помогнат во собирањето на податоци за стручни прашања или оспорување на вештачењето. Одбраната во случаи предвидени во овој закон за одбрана на сиромашни лица имаат право на помош од технички советник на товар на Буџетот на Република Македонија.

2.Развој на детективската дејност во светот, со посебен осврт во Република Македонија

Зборот детектив води потекло од лат. *deregere* – открива, англ. *detect* – открива, службеник кој открива злосторства и нивни сторители, таен полицаец. Детектив е личност која собира докази и истражува криминални работи и злосторства. Својата дејност може да ја извршува како член на полицијата или во приватен аранжман, како приватен детектив. Додека, пак приватен детектив е лице кое, по нарачка и за награда, потајно ја надгледува работата на поедини личности.¹⁹⁸ Терминот приватен детектив е од американско потекло. Разликата помеѓу англискиот *the sluth* (душкало) и *private eye* (приватно око) е во неколку битни карактеристики. Според англиската верзија, на приватниот детектив му се доволни само интелигенцијата и инвентивноста, додека на американскиот, освен умот, неопходни му се тупаници и оружје. Прв кој го употребил терминот детектив е англискиот писател Чарлс Дикенс во својот роман „Студената кука“ во кој главниот лик, инспекторот Бекет, се претставува како детектив. Во современа смисла родоначалник на приватната детективска дејност во Европа и светот е поранешниот затвореник и полициски информатор, а потоа шеф на француската криминалистичка полиција Е. Видок (1775-1857), кој до добиениот отказ од службата, во 1834 година основал сопствено Биро за истражување.

Настанувањето на оваа професија се врзува за Англија, каде кон крајот на 17-от век, забележани се првите облици на оваа дејност. Со стапувањето на сила на Законот за друмски разбојници од 1962 година, предвидена е можност за распишување парични награди за гонење на криминалци, кога и се појавиле ловци на криминалци за парична награда. Покрај Велика Британија, ваква пракса била присутна и на територијата на САД, каде за парична награда се фаќале злосторници и бегалци од законот. Покрај

¹⁹⁸ Вујаклија М., лексикон за странски зборови и изрази, Просвета, Београд, 1972 г., стр.216.

ловците на крадци, во литературата се истакнува значење и на друштвата за приватно гонење, кои делувале во Велика Британија за време на 18-от и 19-от век, чија основна цел била нудење помош во пронаоѓање на осомничени, а со помош на распишување на награда за добивање информации кои водат до апсење на злосторниците на територијата на која друштвото функционираше.

За историскиот развој на детективската дејност воопшто, посебен белег претставува основањето на Пинкертонова Национална Детективска Агенција. Во 1850-та година, Ален Пинкертон (Allan Pinkerton) основа „Северо-западна детективска агенција“, позната како „Пинкертонова национална детективска агенција“. Неговата агенција нудела услуги од тајни истраги и расветлувања на злосторства до нудење физичко обезбедување. Во тоа време се тврдело дека неговата агенција вработува повеќе агенти отколку америчката војска! Припадници на оваа агенција успеале да прекинат серија од грабежи на возови, со што се стекнале со огромна репутација во америчката јавност. Во 1883-та година Ален Пинкертон ја објавил книгата „Шпиун на бунтовниците“ (The spy of the rebellion). Книгата се занимава со историски случки, кога Пинкертон спречил обид за атентат на претседателот Линколн организирајќи сопствена тајна служба (secret service) која ги следела неговите противници. Кон крајот на 19-от век, за време на големите протести на работниците, компаниите изнајмувале наоружено обезбедување од Пинкертоновата и слични агенции како би ги задржале штрајкувачите надвор од фабриката.¹⁹⁹

Во 1920-та година се случил процут на детективски дејности бидејќи во тоа време дошло до економски бум во САД и создавање средна класа која начесто ги користи услугите на приватните детективи. Развојот на индустријата отвара нови потреби бидејќи со воведување на осигурувањето настануваат и бројни злоупотреби со кои најмногу се занимаваат приватните детективски агенции. Во понатамошна промоција и популаризација на детективските повици придонесоа бројни автори на детективски романи, а подоцна и филмската индустрија.

Денес, системот на безбедност на една држава е сочинет од неколку потсистеми чија што базична функција е одржување на општествениот поредок, благосостојба и безбедност на граѓаните и нивниот имот. Приватната детективска дејност е составен дел на внатрешниот систем на безбедност, кој во основа има три столба или потсистеми: државен, граѓански и приватен сектор. Првиот опфаќа институции и служби од јавен карактер кои имаат монопол и законски овластувања за воспоставување и одржување на

¹⁹⁹ Најпознатиот случај бил во 1982-та година кога индустријалецот Хенри Клеј Фрик (Henry Klay Frick) изнајмил голем број од Пинкертоновите луѓе за повторно да влезе во посед на челичаната. Пукањето помеѓу штрајкувачите и Пинкертоновите работници излегло од контрола и придонело да има многу мртви на двете страни. После тоа повеќе држави во САД го усвоиле т.н. „анти-пинкертон закон“ кој забранувал изнајмување приватни детективски агенции со цел гушење на штрајкови. Во 1893-та година, и на федерално ниво е донесен анти-пинкертонов акт кој им забранувал на вработените во владата во САД да можат да бидат вработени во Пинкертоновата или останатите слични агенции.

внатрешниот општествен поредок со превентивни и репресивни средства и методи. Вториот сектор го сочинуваат невладини организации, здруженија на граѓани, фондации и други слични организации. Приватната безбедност, покрај физичкото обезбедување на имот и лица и техничка заштита на објекти, ја инкорпорира и детективската дејност.²⁰⁰

Во Република Македонија приватната детективска дејност нема долга традиција. И покрај тоа што Законот за детективска дејност е донесен во далечната 1999 година, како и повеќе подзаконски акти, практично по повеќе од една деценија професијата приватен детектив не заживеа, како што на пример, беше случајот со приватните агенции за обезбедување на лица и имот. Оваа актуелна состојба е резултат на дејствувањето или влијанието на повеќе фактори, како што се традицијата, информираноста на граѓаните за надлежностите на приватните детективи, нивната улога во судските процеси, економската моќ на државата, прилагодувањето на пазарните услови итн.

Постоењето на правна рамка за вршење на детективската дејност во Република Македонија претставува основа за имплементација на принципот на владеење на правото во оваа област и заштитата на човековите слободи и права. Овој сектор се разликува според својот посебен карактер и природа суштински, со државниот апарат кој има овластување за примена на законска присила, безбедносниот сектор претставува нераскинлив дел од системот на државната управа. "Diferencia específica помеѓу овие и останатите државни институции, се состои во тоа што првите се овластени да применуваат и да користат сила во име на државата"²⁰¹. Правната рамка за приватниот безбедносен сектор во Република Македонија е се засновува на уставни, законски и подзаконски норми. Основни правни акти за детективската дејност се: Законот за детективска дејност, Законот за трговските друштва²⁰², Законот за кривична постапка²⁰³ и други акти.

Истражувањето на состојбите поврзани со функционирање на детективската дејност во Република Македонија, базирано на податоци од Централниот регистар на Република Македонија, покажа бројни слабости и нерегуларности во практиката на оваа дејност. Како главни забелешки може да се наведат следните: спротивно на законот во Централниот регистар се регистрирани правни лица за вршење на дејност кои не ги исполнуваат клучните законски услови, како што се потребното ниво на образование (најчесто на лица со средно образование им се обезбедува статусот управител иако детектив може да биде исклучиво лице со завршено високо образование); непоседување на лиценца за вршење детективска дејност која ја издава Министерството за внатрешни работи под строги законски дефинирани услови итн. Така на пример, може да се набројат следните правни лица кои се регистрирани за вршење на истражни

²⁰⁰ Цветковски Г., Професија приватен детектив, „Панили“, Скопје, 2011 година, стр. 17.

²⁰¹ Г. Edmunds, "Security sector reform in transforming societies: Croatia, Serbia and Montenegro", Manchester: Manchester University Press, 2007, 23.

²⁰² Закон за трговските друштва, Службен весник на РМ број 28/2004 година.

²⁰³ Закон за кривична постапка, Службен весник на РМ број 150/2010 година.

дејности во оваа групација: Агенција за обезбедување на имоти и лица Голд Секјурити ДООЕЛ, Прилеп, 80.30 - Истражни дејности и други дејности: регистрирани дејности во надворешно-трговскиот промет, управител со средна стручна спрема, основана 09.02.2001 година, Друштво за истраги и обезбедување на имот и лица Тајфун - 2004 ДООЕЛ Кичево, основан 10.06.2004 година, 80.30 - Истражни дејности, Агенција за обезбедување имот и лица Викторија - Сигурност, ДООЕЛ Прилеп, основана 05.10.2014 година, 80.30 - Истражни дејности, управител со средна стручна спрема, Самостоен истражувач д-р Апостол Цилевски Скопје, од 13.02.2001 година, 80.30 - Истражни дејности, Друштво за трговија и услуги Кота Секјурити ДООЕЛ Скопје, основан 05.05.2005 година, Истражни дејности, управител со средна стручна спрема, Агенција за обезбедување и истражување Самуил ДООЕЛ Скопје, основана 29.10.2004 година, 80.30 - Истражни дејности, управител со средна стручна спрема, Друштво за детективски услуги Апоидеа Плус ДООЕЛ Скопје, основана 21.09.2010 година, 80.30 - Истражни дејности, управител со средна стручна спрема, Друштво за детективски услуги Дега Детектив ДООЕЛ Скопје, основана 06.10.2010 година, 80.30 - Истражни дејности, управител со висока стручна спрема, Друштво за обезбедување имоти и лица Ројал Секјурити ДООЕЛ Битола, основан 01.20.2003 година, 80.30 - Истражни дејности, Друштво за обезбедување на имоти и лица и деловни услуги Сигурност Енџил ДОО Експорт-Импорт Скопје, основано 29.07.2002 година, Истражни дејности, Друштво за производство, трговија и услуги Пегасус увоз-извоз ДОО Скопје, основано 03.03.2003 година, 80.30 - Истражни дејности, Друштво за активности на истрага и обезбедување Агенција Шпата ДООЕЛ Скопје, основана 24.12.2002 година, 80.30 - Истражни дејности, Друштво за детективски услуги Агенција Детектив НО 1 ДООЕЛ Горно Соње, Сопиште, основана, 23.12.2008 година.

Со цел елиминирање на овие негативни тенденции, потребно е да се зајакне надзорот над спроведувањето на детективската дејност во Република Македонија кој го врши Министерството за внатрешни работи, и кое е овластено доколку утврди дека детективот не се придржува кон законот, може да издаде решение за отстранување на недостатоците во определен рок кој не може да биде подолг од три месеци.

На теоретски план, во Република Македонија постојат високообразовни институции кои профилираат кадри – детективи и оттука надежта дека во иднина ќе се создаде капацитет за развој на детективската дејност.

3. Надлежности на овластените приватни детективи во извршување на детективски услуги

Законските услови за вршење на детективска дејност предвидуваат покрај општите услови за засновање на работен однос, да бидат исполнети и следните посебни услови:

- 1) да е државјанин на Република Македонија
 - 2) да има живеалиште во Република Македонија
 - 3) да не му е изречена казна односно прекршочна санкција забрана на вршење професија, дејност или должност, додека трае таа казна односно прекршочна санкција
 - 4) да има завршено високо образование
 - 5) да ужива углед за вршење на детективска дејност, односно со својот досегашен начин на живот, однесување и работа да гарантира дека совесно и чесно ќе ја врши детективската дејност
 - 6) во последните три години пред да добие лиценца за работа да не извршувал работи и задачи во областа на безбедноста и одбраната во органите на државната управа како: овластено службено лице или на посебни работни места согласно со прописите од областа на внатрешните работи, работни места на определени должности согласно со прописите од областа на разузнавањето или работните места од член 123 од Законот за одбрана и
 - 7) да има положено стручен испит за вршење на детективската дејност (овој член не се однесува на лица кои најмалку една година вршеле работи и задачи).
- Министерството за внатрешни работи е надлежна институција за издавање на лиценца и легитимација за вршење на детективска дејност.

Надлежностите на детективот во Република Македонија согласно постоечкиот закон опфаќаат прибирање информации и податоци:

- за обезбедување на доказни материјали во врска со кривични дела или сторители на кривични дела;
- за лица кои се исчезнати или сокриени, за пишувачи на анонимни писма или за причинители на материјална штета;
- за откривање на идентитет на лице и негово живеалиште, односно престојувалиште;
- за украдени или изгубени предмети;
- за докази кои се во врска со заштита или утврдување на вистинитоста во постапка пред суд, друг државен орган, институција што врши јавни овластувања или правно лице кое одлучува за одделни права на странката;
- за односот на работниците спрема заштитата на деловната тајна и
- за успешноста и деловноста на правни лица.

Исто така, според Законот за детективска дејност, во остварувањето на своите надлежности има одредени права и должности, како што се:

1. да пријави кривично дело за кое се гони по службена должност, доколку во текот на работата дојде до сознание за такво дело;

2. да носи детективска легитимација; да ја покаже легитимацијата кога се повикува на овластувањата или кога тоа го бара субјектот кој врши надзор над неговата работа;

3. за извршената работа изготвува писмен извештај;

4. да води евидентен регистар на склученети договори за детективски услуги; по барање на Министерството за внатрешни работи, должен е во рок од пет дена да годостави на увид регистарот.

Понатаму, важно е да се напомене дека македонскиот закон пропишува дека детективот:

1. не смее да собира податоци за личниот и семејниот живот, здравствената состојба или верскиот уверувања на лица, освен ако е тоа основа за развод на брак или се однесува на член на семејството на странката;

2. не смее да собира податоци за политичко уверување и дејствување на лица;

3. не смее да склучува договори за работи од надлежност на државните органи;

4. не смее да склучува договори со домашни или странски државни органи или политички партии;

5. не смее да употребува оружје или други средства на присилност, ниту да користи методи и средства кои со закон се забранети или за чија примена се овластени само надлежните државни органи;

6. не смее да извршува работи сврзани со наплата на долг меѓу доверители и должници;

7. да го штити интересот на лицето на кое се однесуваат податоците и информациите;

8. не смее да преземе дејствија спротивни на интересите на странката во наредните пет години од денот на склучувањето на договорот за вршење на детективски услуги

Покрај законското групирање на детективските надлежности, во практиката се среќаваат и пошироки селектирања на детективската дејност. Во тој контекст, може да зборуваме за: 1. Општи детективски работи (собирање податоци, известувања и информации; потрага по исчезнати лица; расветлување кривични дела; проверки кои се однесуваат на лица, предмети, објекти или случаи; утврдување на олеснителни и отежувачки околности во кривичната постапка; надгледување, следење и надзор во однос на лица, предмети или простор и откривање на прислушувачки уреди и тајно следење, набљудување; 2. Детективската дејност и остварување на безбедност и заштита при работење (безбедносно

– известувачки консалтинг; заштита при работење и деловни тајни; контрола, проверка и надзор над вработени лица; откривање инсајдери; спречување неовластено упаѓање во ИТ системите; опрема и уреди за заштита при работење; заштита на интелектуална сопственост и проверка на правни и физички лица); 3. Детективската дејност и сузбивање на одделни криминални и патолошки појави (расветлување на куќни кражби; откривање наркоманство и членство во тоталитарни и деструктивни секти; превенција од малолетничка деликвенција (контрола и надзор над деликвентни деца и деца кои се во предделиквентна состојба); помош при решавање на насилство во фамилијата; откривање на брачно неверство; собирање информации за идниот брачен партнер и советување); 4. Останати дејности кои се сродни со детективската дејност (детективи во трговски продавници; хотелски детективи; детективи при адвокатски канцеларии; детективи во осигурителни компании; детективи специјалисти за финансиски истраги и “Ловци на уценети глави”).

4. Принципи во работењето на овластените приватни детективи при пронаѓање и собирање на докази во корист на одбраната

Во пронаоѓањето и собирањето на докази во текот на истражната постапка, покрај јавниот обвинител и правосудната полиција, посебни надлежности имаат и овластените приватни детективи кога се ангажирани од одбраната на обвинетиот и во негова корист. Прибирањето на доказите претставува активност која официјално се спроведува врз основа на наредба од јавното обвинителство, кое²⁰⁴ не само што раководи со предистражната постапка, туку тоа може самото да го преземе секое дејствие потребно за откривање и гонење на кривично дело и неговиот сторител за кое со закон е овластена Полицијата, Финансиската полиција и Царинската управа на РМ. Најзначајната новина е сепак формирањето на правосудната полиција, па така раководителите на деловите на МВР кои работат на откривање и пријавување (криминалистичката полиција, крим-техника и сл.), како и финансиската полиција и делови на Царинската управа на РМ кои се под капата на Министерството за финансии сега се непосредно под раководство на јавното обвинителство.²⁰⁵

Имено, полициски работи, во смисла на член 5 од Законот за полиција, се дејствија на полициските службеници што се однесуваат и на спречување на вршење кривични дела и прекршоци, откривање и фаќање на нивните сторители и преземање на други со закон определени мерки за гонење на сторителите на тие дела. За таа цел, полицијата може привремено да одземе предмети без наредба на суд

²⁰⁴ Во текот на предистражната постапка, јавниот обвинител може да преземе истражни дејствија и тоа сите доказни средства – исказ од обвинет, испитување на сведоци, увид и реконструкција и вештачење и снимка и електронски доказ.

²⁰⁵ МВР на РМ, Прирачник за Закон за кривична постапка, Скопје, 2012 година, стр. 16.

кога постојат основи за сомневање дека се работи за предмет на кривично дело, прекршок или имотна корист прибавена со кривично дело или прекршок кој може да послужи како доказ во постапката, доколку постои опасност од одлагање.²⁰⁶ Во случаи кога е веројато дека ќе се обезбедат податоци и докази неопходни за успешно водење на кривичната постапка, кои на друг начин не може да се соберат, може да се преземат посебни истражни мерки согласно со посебен закон.²⁰⁷

Овластените приватни детективи во прибирањето на доказите ги немаат полициските овластувања, ниту пак овластувањата на јавното обвинителство, како што се: примена на посебни истражни мерки, повикување на лица и органи (иако согласно законот за детективска дејност државните органи се должни да соработуваат со приватните детективи, што во практиката се реализира под отежителни околности), приведување, задржување итн., и покрај тоа што согласно Законот за детективската дејност²⁰⁸, приватните детективи превземаат активности за:

- обезбедување на доказни материјали во врска со кривични дела или сторители на кривични дела; за докази кои се во врска со заштита или утврдување на вистинитоста во постапка пред суд, друг државен орган, институција што врши јавни овластувања или правно лице кое одлучува за одделни права на странката.

Главното оружје во нивната работа мора биде интелегентното размислување, легалното обезбедување на докази согласно Законот за кривична постапка и примена на нивното практично искуство во оваа област. Исто така, во својата работа детективот потребно е да се придржува кон следните основни начела на детективската дејност: начело на законитост, начело на детективска етика и коректност, начело на објективност, начело на соработка, начело на дискреција и чување тајни, начело на економичност, начело на стручност и постојано усовршување и начело на хуманост. Покрај овие начела, за вршење на детективски работи неопходно е да се поседува знаење од криминалистика тактика, криминалистика техника, криминалистика методика, криминалистика оператива, судска медицина и психопатологија, форензичка психологија, кривично – процесно право и други области.

Професионалното однесување наметнува одредени норми, односно правила кон кои мора да се придржуваат овластените приватни детективи. Со цел воспоставување добри и соодветни професионални односи во извршувањето на детективските работи детективите мора да се придржуваат кон определени стандарди во работата, кои се засновани на закон, висок степен на професионализам во односите со судската власт, меѓусебно почитување, доверба кај граѓаните итн. За да биде успешна активноста на овластените приватни детективи, тие мораат да изградат што подобро уреден систем на екстерна

²⁰⁶ член 57 од Законот за полиција, Службен весник на РМ број 114/06 година.

²⁰⁷ член 78 од Законот за полиција, Службен весник на РМ број 114/06 година.

²⁰⁸ Закон за детективска дејност, Службен весник на РМ број 80/1999 година, со измени и дополнувања од 2007, 2008, 2011 година.

(надворешна) комуникација со адвокатите односно бранителите на обвинетите, обвинетите, јавното обвинителство и судиите пред кого ќе треба да ги презентираат прибраните докази.

Примената на методите и техниката на тактичко комуницирање помеѓу детективите и извршителите на кривично дело во даден момент обезбедува определена предност, односно ја намалува можноста за напад и загрозување на нејзината лична безбедност. Високиот професионализам подразбира дека детективите можат да дадат услуга која е од безбедносен карактер. Со примената на определени техники во собирањето на податоци од лица кои се затакнати во вршење на кривични дела се обезбедува ефикасноста на детективската професија.

Заклучок

Детективската дејност во Република Македонија е воспоставена во 1999 година со донесување на Законот за детективска дејност, со што е создадена правна основа за инклузија на приватните детективи во судските постапки. Конкретизацијата на улогата на овластените приватни детективи во пронаоѓање и собирање докази во интерес односно корист на обвинетиот е создадено во 2010 година со донесување на Законот за кривична постапка, кој во член 306 за прв пат во историјата на македонското казнено процесно законодавство ја воведува институцијата - овластен приватен детектив. Сепак, нивната надлежност за прибирање докази е уредена со *lex specialis* - Законот за детективската дејност и тоа за:

- за обезбедување на доказни материјали во врска со кривични дела или сторители на кривични дела;
- за докази кои се во врска со заштита или утврдување на вистинитоста во постапка пред суд, друг државен орган, институција што врши јавни овластувања или правно лице кое одлучува за одделни права на странката.

Оваа законска одредба претставува солидна основа за промоција на дејноста на овластените приватни детективи во истражната и судската постапка и за развивање на квалитетни односи помеѓу нив и правосудниот систем во целина. Но, и покрај тоа, ретки се случаите во кои овластените приватни детективи се анжираат од бранителите на обвинетите за прибирање на докази во нивна корист. Актуелната состојба се должи на повеќе причини: а. во Република Македонија легално функционираат мал број овластени приватни детективи (10), додека преостанатиот дел незаконски превземаат дејствија затоа што не поседуваат лиценца за вршење на детективска дејност издадена од Министерството за внатрешни работи. Се разбира дека, нивното нелегално функционирање ја загрозува работата на овластените приватни детективи и го загрозуваат имиџот на детективската дејност во целина; б.

детективската дејност во Република Македонија е во почетна фаза при што во натамошниот нејзини развој потребно е да се обезбеди целосна примена на: владеење на правото, недискриминација, доверба и дискреција, почитување на барањата на странките и менаџерите и личен изглед и деловно однесување.

Потребно е да се формира Комора за детективска дејност која би имала надлежности во однос на обуката на идните кандидати кои ќе полагаат испит за добивање лиценца за детективска дејност и ќе се грижат за унапредување на оваа дејност и за остварување на надлежностите на овластените приватните детективи во судската постапка.

Литература

Вујаклија М., Лексикон за странски зборови и изрази, „Просвета“, Београд, 1972 година.

Цветковски Г., Професија приватен детектив, „Панили“, Скопје, 2011 година.

Edmunds T., "Security sector reform in transforming societies: Croatia, Serbia and Montenegro", Manchester: Manchester University Press, 2007 у.

Лажетиќ - Бужаровска Г., Казнено процесно право, учебно помагало, Скопје, 2015 година.

Документи:

Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2008 година.

Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2009 година.

Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2010 година.

Европска комисија, Извештај за напредокот на Република Македонија 2011 година.

Предлог - Закон за кривичната постапка, Скопје, 2010 година.

Извештај на Венецијанската комисија за судски назначувања (Мислење бр. 403/2006 од 22 јуни 2007, CDL-AD (2007) 028).

Извештај на Венецијанската комисија за независноста на судскиот систем, Дел I; независност на судиите (Студија бр.494/2008 од 16 март 2010, CDL-AD (2010) 004).

Извештај на Венецијанската комисија за европските стандарди што се однесува до независноста на судскиот систем, Дел II: Обвинителски систем (Студија бр. 494/2008 од 3 јануари 2011, CDL-AD (2010) 004).

CDL-AD (2007) 011, Мислење за нацрт законот за Јавно обвинителство и Нацрт законот за Советот за јавни обвинители на Република Македонија усвоен од страна на Венецијанската комисија на нејзината 70. пленарна седница (Венеција, 16-17 март 2007).

Препораки од групата од високи експерти за системските прашања за владеење на правото кои се однесуваат на следењето на комуникациите откриени во Пролетта 2015 година. МВР на РМ, Прирачник за Закон за кривична постапка, Скопје, 2012 година.

Нормативни акти:

Закон за трговските друштва, Службен весник на РМ број 28/2004 година.

Закон за кривична постапка, Службен весник на РМ број 150/2010 година.

Закон за детективска дејност, Службен весник на РМ број 80/1999 година, со измени и дополнувања од 2007, 2008, 2011 година.

Закон за детективска дејност, „Службен весник на РМ”, бр. 80/99 година.

Закон за полиција, „Службен весник на РМ”, бр. 114/06 година.

Интернет документи:

<http://www.akademik.mk/dzes-bejli-vo-izminative-15-godini-sad-imaat-vlozhenno-55-milioni-dolari-za-zajaknuvane-na-pravosudniot-sistem-vo-makedonija/>, 21.08.2016 година.

РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОД

Анстракт

Секојдневно на пазарот се поставуваат се посложени барања во поглед на продуктивноста, квалитетот и брзината на освојувањето на новите производи. Токму заради тоа целта на секоја компанија е да развие нов производ кој со своите карактеристики ќе биде подобар од производите на конкуренцијата.

Процесот на развој на нови производи, односно процесот на иновирање има голема стратешка улога. Да се направи нешто за прв пат, нешто што никој друг не може или пак на поевтин, поекономичен начин е голема конкурентска предност. Управувањето со развојот на производите е опсежен, континуиран процес кој ги обединува сите кадри во компанијата со цел да се создаде што подобар и поквалитетен нов производ кој со своите карактеристики ќе биде подобар од конкурентскиот.

Во изразени конкурентски услови денес, императив за банките е зачувување на својата пазарна позиција и клиентската база. Еден од основните начини е иновативната политика на банките и примената на маркетинг концептот како за производите и услугите, така и за процесите кои се реализираат во банката. Тајната на успешното работење е во тоа што треба вистинските работи да се направат во вистинското време и стратегијата за развој да биде базирана на ефикасен избор, развој и воведување на нови производи и услуги.

Клучни зборови: нов производ, развој, банка, иновирање, конкуренција

Abstract

On a daily basis market sets more complex requirements in terms of productivity, quality and speed of effectively launch *new winning products*. Therefore the goal of every company is to develop a new product with its features that will be superior than the products of the competition.

The process of developing new products or innovation process has a major strategic role. To do something for the first time, something that no one else is able to do it or in a cheaper, more economical way is a crucial, competitive advantage. Managing product development is comprehensive, continuous process that unites all employees in the company in order to create improved and more valuable new product with its features will be better than competitive one.

Expressed in competitive conditions today, it is imperative for the banks to preserve its market position and customer base. One of the main ways is innovative policy of the banks and the implementation of marketing concept, for both products and services and processes that are taking place in the bank. The secret of successful operation is that you have to do the right things at the right time and the development strategy to be based on effective selection, development and introduction of new products and services.

Keywords: new products, development, bank, innovation, competition

1. Концепт на нов производ/иновација

Во теоријата и практиката на маркетингот поимот нов производ се подразбира.²⁰⁹

- Апсолутен новитет на пазарот чија основна карактеристика е да ги задоволува потребите на нов начин или пак да задоволи нови потреби кои дотогаш на биле познати на пазарот. Ваквите производи се појавуваат мошне ретко и на компанијата и овозможуваат да примени посебна политика на пласманот и да оствари побрз развој;
- Нов производ за соодветната компанија, но не нов на пазарот, туку таков производ со кој се проширува производната понуда.

Под иновации можат да се сметаат производите, услугите, методите и другите решенија кои се нови за претпријатието кое ги воведува на пазарот, иако веќе се лансирани на пазарот во некоја друга форма од страна на конкуренцијата. Постојат и пошироки сваќања на поимот иновација и нов производ кои под овој поим подразбираат и помали измени на постоечките производи, па дури и постојни производи со нови примени.²¹⁰

²⁰⁹ Д-р Роман Образ, “Планирање, развој и лансирање производа на тржиште”, “Информатор”, Загреб, 1991 год., стр.100

²¹⁰ Д-р Бошко Јаковски, “Маркетинг”, Универзитет “Св. Кирил и Методиј”, Економски факултет, Скопје, 2000 година, стр.193

Во областа на банкарството²¹¹ нов производ е најчесто нов производ/услуга или нова категорија на производ и услуга која не била застапена во постоечката понуда на производи и услуги и кои содржат една или повеќе од следните карактеристики:

- нов начин на евидентирање и водење на производот/услугата кој предвидува дополнителен развој во апликативното решение или ново апликативно решение;
- нов начин во процесот на понуда и продажба на производот/услугата преку воведување на нови видови на дистрибутивни канали кои до тогаш не постоеле во банката;
- нова односно различна технологија која го карактеризира основниот начин на функционирање на производот/услугата;
- доколку производот/услугата е уреден/а односно поврзан/а со посебна, специфична регулатива од стандардната банкарска регулатива која ги уредува финансиските активности поврзани со постоечката понуда на производи/услуги на Банката.

При развојот на производ/услуга во областа на банкарството се препознава и развој на:

- **Стандарден нов производ/услуга** како категорија на производ/услуга предвидена во постоечката понуда, која Банката го воведува со ново име и различни карактеристики и услови за користење, со цел за креирање поширока палета на стандардни производи/услуги.
- **Модификација на производ/услуга** - промена на постоечки производ/услуга кој е дел од постоечката понуда на производи и услуги и кај кој се менува една или повеќе карактеристики - рок, каматна стапка, провизија.
- **Нов информативен систем/сервис** - како множество од електронски елементи: софтверски (апликации, бази на податоци, оперативни системи, мрежни сервиси) и/или хардверски (сервери, уреди за складирање на податоци, мрежни уреди, периферни уреди), а кои се воведуваат за првпат во системската организација на банката и се во функција да обезбедат техничка поддршка за воведување на нов производ/сервис/услуга и/или се воведуваат за задоволување на законски барања, како на пример: *ново апликативно решение за евидентирање, продажба, плаќање и информирање* преку користење на електронски медиуми како мобилно банкарство, електронско банкарство, банкарски сервиси преку социјални мрежи, електронски канали за комуникација - SMS, EMAIL, INFO KIOSK, платежни картички, дополнителни услуги на банкомати
- **Нова финансиска активност** – е финансиска активност која Банката ја воведува со цел да понуди нова услуга која ќе ја врши Банката во корист на клиентот или во име и за сметка на клиентот, а е во согласност со закон за Банки.

²¹¹ Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје

Во теоријата на практиката на развојот на нов производ се истакнуваат следните предности кои произлегуваат од развојот на новиот производ:²¹²

- **Се обезбедува развој на компанијата.** Во оваа смисла планирањето и воедењето политика на постојано усовршување и иновирање на производите се одразува во: развојот и усовршување на технологијата, развој и усовршување на организацијата, развој на продажната активност што пак влијае на пораст на доходот и продуктивноста.
- **Се обезбедува пораст на доходот**- новиот производ дава можности за зголемување на доходот, а со тоа се обезбедува утврдување на постабилна инвестициона политика која ќе овозможи постојано воведување на нови производи;
- **Се зголемува конкурентската способност** на компанијата на пазарот што е од основно значење за процесот на воведување на нови производи на пазарот. Покрај тоа, компанијата која постојано воведува нови производи се стекнува со углед кај корисниците во поглед на нејзината техничко технолошка и друга способност.
- **Се намалува деловниот ризик** на компанијата кој го нуди новиот производ што претставува една од стратешките цели.

Различни студии кажуваат дека успехот на новиот производ зависи од развојот на единствени супериорни производи кои можат да понудат подобар квалитет, нови можности и висока вредност. Уште еден клучен фактор за успех е добро дефинираниот концепт на производ пред самиот процес на развој на производот, во кој внимателно се дефинираат особините на производот според барањата на корисниците пред да се влезе на таргетираните пазари. Новите производи кои се подобри отколку постоечките соодветствуваат со потребите на пазарот. Освен наведените како значајни фактори за успех во литературата се наведуваат и посветување на сениорскиот менаџмент, непопустлива посветеност на иновациите, функционирање без проблеми и способност во извршување на процесите за развој на нови производи.²¹³ Успешната комерцијализација на новите производи бара да се има комплетно разбирање за своите корисници, пазарите и конкурентите, како и да развие производи кои испорачуваат супериорна вредност до крајните корисници.

2. Управување со развојот на производот

²¹² Д-р Роман Образ, “Планирање, развој и мансирање производа на тржиште”, “Информатор”, Загреб, 1991 год., стр.103-111

²¹³ Д-р Снежана Ристевска Јовановска и Д-р. Бошко Јаковски, “Стратегиски маркетинг”, Економски факултет, Скопје, 2003 година, стр.141

На пазарот постои континуирана борба за тоа чиј производ ќе биде подобар, а тоа значи постојано усовршување т.е. иновирање на производите. Иновирањето или развојот на новите производи е само една од четирите можности за раст на претпријатието, покрај останатите како влез на нов пазар, создавање на нов пазар или диверзификација.

Иновациите се нужност зашто претпријатието успева само доколку на пазарот понудило нов производ побрзо од конкуренцијата или подобро ја искористила сопствената процесна технологија. Исто така иновациите бараат интегриран пристап, а не само помал проект. Иновацијата подразбира целокупен процес до успешно лансирање на производот на пазарот. Успехот на иновацијата зависи од технолошките ресурси (луѓе, опрема, знаење) и способност со нив да се управува.

Развојот и комерцијализацијата на производот е постапка која ги содржи основните активности од процесот на создавање на нов производ, од идеја до лансирање на пазарот. Развојот на новиот производ само ги поврзува различните дисциплини (маркетинг, финансии и др.). Во создавањето на производот. Секоја од овие дисциплини има точно определена улога во процесот на развој на новиот производ. Секое претпријатие мора да најде свој начин на управување со развојот на новиот производ зашто не земање во предвид на било кој фактор кој има влијание (внатрешен или надворешен) едноставно води до тоа да новиот производ не ја генерира очекуваната добивка.

Обемот и траењето на процесот на имплементација на промените на производот/новиот производ/услуга зависи од видот и сложеноста на новиот производ или услуга, потребните ресурси и технологијата која се применува.

3. Фази на развој на производот

Иако за иновација може да се смета производ или услуга кои се нови за банката, големите светски банки вложуваат огромни средства за развој на производи кои се нови не само за банката туку и за пазарот. Банките- иноватори се многу ретки заради традиционалноста и бирократската структура на банкарската индустрија. Имено банкарската индустрија не е творец на значајни иновации за разлика од другите сектори (како на пример: телекомуникациите или ИТ индустријата). Голем дел од производите кои банките ги развиваат за нив се потполна новина, но истовремено можат да бидат познати за банкарскиот пазар.

Банките, развојот на новите производи може да го остварат на повеќе начини, и тоа: модификација на постоечки производи (на пр. воведување на нови видови на депозити со повисоки каматни стапки), проширување на производната линија (на пр. додавање на нови видови на тековни сметки) и

диверзификација во нови категории на производи (на пр. услуги за меѓународно осигурување за туристички патувања).²¹⁴

Се поставува прашањето колку често банката треба да ги иновира сопствените производи? Одговорот треба да се бара во разбирањето на потребите и желбите на корисниците и развојот на конкурентската понуда на пазарот. Иако развојот на новите производи и услуги за банката може да биде многу скап и долготраен процес, истиот банката треба да го перцепира како вложување во иднината. Односно, неопходен е стратегиски пристап кон овој проблем. Една од целите секако треба да биде осигурена диференцирана позиција на банката на пазарот. Треба да се напомене дека стратегијата на диференцирање во однос на конкурентските банки може да има големо значење за позиционирање на новиот производ/услуга на пазарот. Диференцирање или концептот да се биде различен од конкуренцијата, е стар концепт кој и денес дава позитивни ефекти во настапот на пазарот.

Процесот на развој на производи и услуги се состои од следните чекори²¹⁵:

- РАЗВИВАЊЕ НА ПРЕДЛОГ ИДЕЈА ЗА РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОДИ И УСЛУГА;
- Анализа и обработка на предлог ИДЕЈАТА ЗА РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОД/УСЛУГА;
- АНАЛИЗА И ОЦЕНКА НА ИЗЛОЖЕНОСТ НА РИЗИЦИ;
- Тестирање на производот/услугата;
- Системска имплементација/активирање на производот/услугата или измените;
- Комерцијализација;
- АКТИВНОСТИ НА СЛЕДЕЊЕ И МЕРЕЊЕ НА ЕФЕКТОТ ОД ВОВЕДУВАЊЕТО НА НОВИОТ ПРОИЗВОД/УСЛУГА, СТАНДАРДЕН НОВ ИЛИ МОДИФИКАЦИЈА КАЈ ПОСТОЕЧКИТЕ ПРОИЗВОД/УСЛУГА;
- Известување за реализација на процесот за развој на производ/услуга.

РАЗВИВАЊЕ НА ПРЕДЛОГ ИДЕЈА ЗА РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОДИ И УСЛУГА- во потрагата за идеите за нови производи/услуги банката може да превземе формално истражување на пазарот со цел идентификација на незадоволените потреби на постоечките и потенцијалните корисници. Исто така значаен извор на нови идеи може да бидат сите нивоа на менаџмент на банката и службениците, и тоа особено оние кои се во непосреден секојдневен контакт со клиентите на банката, потоа конкуренцијата и др. Исто така ПРЕДЛОГ ИДЕЈАТА ЗА ПРОМЕНА КАЈ ПОСТОЈНИТЕ БАНКАРСКИ ПРОИЗВОДИ/УСЛУГИ И ВОВЕДУВАЊЕ НА НОВ ПРОИЗВОД/УСЛУГА СЕ РАЗВИВА ВРЗ ОСНОВА НА:

²¹⁴ Tomasevic-Lisanin, M., Bankarski marketing, Informator, Zagreb, 1999, str.71

²¹⁵ Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје

- иницијатива на Дирекцијата за маркетинг и развој на производи;
- согласно годишниот план за развој на производи;
- согласно сознанијата добиени од пазарните анализи;
- потреба во согласност со бизнис целите и стратегијата на банката;
- наменски организирани дискусии, работилници со вработени кои имаат директен контакт со корисниците.

За да се елиминираат од понатамошна анализа идеите кои не одговараат на утврдените стандарди, неопходно е да се разгледаат определн број на релевантни прашања:²¹⁶

- Какви се во моментов пазарот и побарувачката за производот?
- Каков пазар се предвидува за предложениот производ?
- Карактеристики на производот?
- Трошоците и капацитетите за пласирање на производот?
- Какви се можностите за дистрибуција на производот?
- Какви се можностите за успешен пласман?
- Какво ќе биде влијанието на производт врз конкуренцијата, постоечките производи?
- Какви се можностите за остварување на приход?
- Кои проблеми можат да се очекуваат во врска со развојот и понудата?

Анализа и обработка на предлог ИДЕЈАТА ЗА РАЗВОЈ НА ПРОИЗВОД/УСЛУГА- во оваа фаза врз основа на идеите се јавуваат потенцијалните нови производно услужни концепти, кои е потребно да се анализираат во смисла на нивната ускладеност со деловната политика, целите за производите и средствата на банката. Праксата покажува дека новиот производ кој е комплементарен со постојната понуда вообичаено подобро се продава. Имено новиот производ може да ја зголеми продажбата на постојните преку вкрстена продажба cross selling. Со ова се овозможува поголема искористеност на постојните канали на дистрибуција и комуникација за новиот производ, што пак ќе ги намали трошоците и ризикот и истовремено ќе овозможи подобра пенетрација на пазарот. Во оваа фаза треба да се одлучи кои идеи понатаму ќе се разработуваат. Примерите од светската банкарска пракса покажуваат дека банките не ги испуштаат идеите кои на прв поглед делуваат необично и непрофитабилно се додека не бидат вреднувани.

Од аспект на банкарското работење²¹⁷ во оваа фаза вообичаено се врши:

- **дополнително истражување на пазарот, на понудата на производи и услуги, се дефинираат цели, таргетирани сегменти на клиенти, се конструира финансиски модел на производот;**

²¹⁶ Д-р Бошко Јаковски, 'Маркетинг', Универзитет 'Св. Кирил и Методиј', Економски факултет, Скопје, 2000 година, стр. 203

²¹⁷ Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје

- се прави калкулација на финансиските ефекти врз билансот на состојба и билансот на успех од воведување на производот или модификација на производот;
- се дефинираат оперативните и системски барања на предлогот (идејата детално се анализира и ревидира од технички, ИТ аспект за имплементација, набавка и развој и имплементација на развојна околина), идентификација и проценка на оперативни ИТ ризици;
- проверки и контрола од законски аспект, промена на договори и општи услови, или креирање нови договоритестирање пред воведување/модификација на производи/услуги односно се врши проверка на функционирањето на производите;
- се анализираат следните видови ризици (кредитен, ликвидносен и пазарните ризици кои можат да произлезат од воведувањето на новиот производ/услугата, активност или систем) влијанието на истите врз капацитетот на банката за превземање и управување со ризици и дава оценка за истите;
- се дава мислење и проценка за влијанието на производот од аспект на ликвидносната состојба, рочна усогласеност на актива и пасива и отворената девизна позиција;
- се решаваат на други отворени прашања поврзани со сметководствената евиденција на производите;
- се дава оценка на усогласеност на производите/услугите со законската регулатива и интерните акти на Банката и друго.

Предлогот за воведување на нов производ, нов стандарден или за модификација на производ може да ги вклучува следните елементи: опис на производот, цели, целни сегменти и позиционирање, анализа на конкуренција, анализа на пласмани согласно буџет, предлог карактеристики, анализа и оценка на ризици коишто произлегуваат од воведувањето на промената, финансиска проекција на приходи, расходи и принос, целосен опис на процесот (луѓе, технологија, организација, обрасци и документи, софтвер,

регулатива, интерни контроли и ИТ контроли) документирана анализа и оценка на ризиците, продажна и маркетинг стратегија.

АНАЛИЗА И ОЦЕНКА НА ИЗЛОЖЕНОСТ НА РИЗИЦИ; За повеќето компании вложувањето во развојот на новите производи и нивното воведување на пазарот претставува значајна инвестиција на средства каде не постои сигурност дека тие вложувања ќе вродат со прифатлива стапка на поврат за вложените средства. Затоа во оваа фаза се проценуваат ризиците и очекуваната добивка од продажбата на новиот производ, врз основа на изработка на студија на изводливост- бизнис план или физибилити студија. Студијата треба да опфати истражување и анализа на пазарот, технолошка изводливост на производот, маркетинг стратегија, проекција на приходи и трошоци. Потребно е да се направи анализа на ситуација вклучувајќи ги прелиминарните цели, изборот на целниот пазар и пратечките стратегии. Изработката на студијата на изводливост на новиот производ со своите препораки се упатува на топ менаџментот на банката каде по одобрување на препораката се пристапува кон развој на производот.

Во банките²¹⁸ задолжително се спроведува анализа и оценка на изложеност на ризици коишто произлегуваат од воведување нов производ/услуга. Се анализираат ризиците коишто произлегуваат од воведувањето на новиот производ преку изготвување на документирана анализа која вклучува:

- опис на ризиците коишто произлегуваат од воведувањето на новиот производ;
- анализа на влијанието на новиот производ, активност или систем врз профилот на ризичност на банката;
- анализа на влијанието на новиот производ, активност или систем врз процесот на управување со ризиците од страна на банката.

Тестирање- тестирањето претставува многу важна фаза од развојот на новите производи. Банката може да има на располагање повеќе методи од кои тестирање на пазар, тестирање на линија на производ, тестирање на производ во употреба или тестирање на концепт на производ. Банката може да ги користи сите или само некои методи, но сепак најсоодветна метода за банкарски производи/услуги се користи тестирање на концепт на производ/услуга. За таа цел се формираат одредени помали фокусни групи, од чии разговори маркетинзите во банката можат да ја откријат мотивацијата и ставовите на потрошувачите и на основа на тоа да одлучат како производот или услугата најдобро ќе ги позиционираат или промовираат. Тестирањето на пазарот е ограничен метод во тестирањето на новите производи/услуги на банката. Ова не значи дека истиот е потполно исклучен во банките, зашто банките новата услуга можат да ја воведат на

²¹⁸ Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје

ограничен пазар пр. помал град и да тестираат на пр. промотивни активности, односно одзив на корисниците на тестираното подрачје. Една од можностите е воспоставување на лабораториски филијали со чија помош се тестираат новите производи и услуги пред воведување на целокупниот пазар. Овој вид на тестирање овозможува проценка на реакцијата на пазарот и запознавање на вработените во банката со новата услуга. И двата споменати методи можат многу да и помогнат на банката при намалување на ризикот од неуспех на новиот производ на целокупниот пазар и ја усмеруваат банката на потенцијалните измени во маркетинг миксот. Треба да се спомне дека голем број од производите после експерименталниот маркетинг не влегуваат во фазата на комерцијализација.

Пред да се изврши имплементација на потребните измени или новиот производ/услугата, задолжително се врши тестирање на имплементација и функционирањето на производот/промените. Во тестирањето се вклучуваат лица од соодветните ОЕ каде се случува процесот на продажба на соодветниот производ/услуга, лицата кои се вклучени во процесот на позадинска обработка на соодветниот производ/услуга, со постојана поддршка на лица вработени во Дирекцијата за ИТ и Дирекцијата за сметководство.²¹⁹

Системска имплементација и активирање на производот/услугата или измените- Новиот производ/услуга како и измените кај постоечките, можат да бидат имплементирани во апликациите доколку се исполнети следните услови:

- резултатите од тестирањето се во ред,
- изготвена потребната документација (апликација/барање, договор, технички упатства и сл.),
- изготвени соодветните одлуки/процедури.

Комерцијализација- Комерцијализацијата претставува воведување на новиот производ на пазарот. Се бара голема поддршка во маркетинг активностите и пред се значајни се промотивните активности како организирање на специјални промоции, реклами, спонзорства, интернет рекламирае и сл. Банките во светот имаат пракса при лансирањето на новите производи на пазарот да нудат и одредени награди или да воспостават поттикнувачки програми за вработените во банката со цел да се осигура продажбата. Во оваа фаза современите банки користат маркетинг стратегии за односи со клиентите ЦРМ како и одредени форми на директен маркетинг- понуда на услуга преку телефон, на е-маил или на домашна адреса. Денес банките грчевито се борат за својот опстанок и што подобро позиционирање на

²¹⁹ Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје

новите услуги на пазарот зашто конкуренцијата не спие. Секако наскоро ќе се појават исти или многу слични услуги кај конкурентските банки, што ќе ја намали конкурентската предност на нашата банка и ќе го помести производот на оној дел од животната крива каде добивката почнува да опаѓа.

Управување со производот/модифицирање и прилагодување на пазарот- Со следење и мерење на ефектот од воведувањето на новите производи/услуги или промените кај постоечките производи/услуги континуиран следејќи ги пласманите, приходите, корисниците се донесуваат одлуки евентуални понатамошни нови активности за промени во продуктното портфолио.

За донесување на одлуката за модификација на производот потребни се три групи на информации.²²⁰

- за слабостите на производот
- за ставовите на корисниците за производот
- делувањето на конкуренцијата во областа на политиката на производот.

СТРАТЕГИЈАТА Е ОСОБЕНО ЗНАЧАЈНА ПРЕД СЕ ВО ДВА СЛУЧАИ:²²¹

- КОГА СО ПРОМЕНАТА СЕ ПРОДОЛЖУВА ЖИВОТНИОТ ЦИКЛУС НА ПРОИЗВОДОТ;
- КОГА СО НЕГОВАТА ПРОМЕНА СЕ ДОБИВА ВО ВРЕМЕ ЗА РАЗВИВАЊЕ НА НОВ ПРОИЗВОД.

Пред да се донесе одлука за промена на производот треба да се разјаснат следните прашања: Дали има доволно информации кои ја оправдуваат намерата? Кои се барањата на потрошувачите поради кои производот треба да се менува? Дали е можно промената да се реализира без поголеми трошоци? Какви промени во трошоците може да предизвика промената во областа на амркетингот, финансиите и сл? Дали промената може да се стандардизира за цел пазар или само за определен пазарен сегмент?

Заклучок

Во современи услови на работење кои се карактеризираат со високо ниво на конкуренција и немилосрдна борба за придобивање на корисници, основен услов за обезбедување на долгорочен раст, зголемување на уделот на пазарот и зголемување на профитот е примената на рационална иновативна политика во областа на понудата. Со оглед на фактот дека производите се најпрофитабилни во фазата на

²²⁰ Д-р Снежана Ристевска Јовановска и Д-р. Бошко Јаковски, “Стратегиски маркетинг”, Економски факултет, Скопје, 2003 година, стр.158

²²¹ Д-р Снежана Ристевска Јовановска и Д-р. Бошко Јаковски, “Стратегиски маркетинг”, Економски факултет, Скопје, 2003 година, стр.159

раст од животниот циклус на производот, потребно е да се обезбеди во секое време одреден удел на иновативни производи во сопствениот произведен асортиман. Во обратен случај, доколку компанијата континуирано не вложува во развој на нови производи, може да се очекува дека ќе биде целосно зависна од производите кои се наоѓаат во доцните фази од животниот циклус. Истото може да доведе до тоа да конкуренцијата направи недостижна предност на пазарот.

Литература:

1. Д-р Роман Образ, “Планирање, развој и лансирање производа на тржиште”, “Информатор”, Загреб, 1991 год.;
2. Д-р Бошко Јаковски, “Маркетинг”, Универзитет “Св. Кирил и Методиј”, Економски факултет, Скопје, 2000 година;
3. Спроведено интервју во ТТК Банка АД Скопје
4. Д-р Снежана Ристевска Јовановска и Д-р. Бошко Јаковски, “Стратегиски маркетинг”, Економски факултет, Скопје, 2003 година;
5. Tomasevic-Lisanin, M., Bankarski marketing, Informator, Zagreb, 1999;
6. Curcic, U. Marketing poslovnih banke, 1999;
7. Milisavljevic, M., Strategijski marketing, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004.
8. Dibb, S., Simkin, L., Pride, W., Ferrell, O.C., marketing, Evropsko izdanje, Mate, Zagreb, 1995.
9. http://www.knowledge-banks.org/marketing_09_nfps_1_svi_08/lekcije/lekcija14.pdf

Асс.м-р. Тања Крстева

Факултет за економски науки

Европски универзитет-Република Македонија

tanja.krsteva@eurm.edu.mk

Доц.д-р. Драган Павловиќ- Латас

Факултет за економски науки

Европски универзитет-Република Македонија

latas@vesti.mk

ДЕЛУВАЊЕТО НА ЕКОНОМСКАТА ПРОПАГАНДА ВРЗ ЧУВСТВАТА НА КУПУВАЧИТЕ

Апстракт

Промотивните пораки имаат длабоко влијание врз општеството и тие се инструмент за креирање норми за популарност. Во тие рамки тие имаат влијание врз сите аспекти на човековото општество, чиј составен дел е и културата. Културата може да се дефинира како начин на живот кој вклучува верувања, естетика и институции на цивилизација. Тргнувајќи од денешниот начин на живот, мора да се истакне дека економската пропаганда има влијание врз битието на човековата култура.

Економската пропаганда која се реализира преку медиумите, како што се телевизијата, радиото и интернетот, ја зголемува свесноста кај купувачите. Го зголемува вкупното знаење и создава сознанија со обезбедување информации, не само за производите туку и за услугите и другите активности кои се

случуваат низ целиот свет. Информациите пренесени преку медиумите им помагаат на луѓето да знаат што се случува и што се случува во светот во сферата на бизнисот, начинот на живеење и однесување, припадноста.

Клучни зборови: Економска пропаганда, пораки, медиуми, купувачи, производи.

THE ACTION OF ECONOMIC PROPAGANDA ON THE FEELINGS OF BUYERS

Abstract:

Promotional messages have a profound impact on society and they are an instrument for creating standards for popularity. In that context they have an impact on all aspects of human society, which incorporates and culture. Culture can be defined as a lifestyle that includes beliefs, aesthetics and institutions of civilization. Starting from today's lifestyle, it must be noted that the economic propaganda affect the essence of human culture.

Economic propaganda that is implemented through media such as television, radio and the Internet is raising awareness among customers. Increases the sum of knowledge and create knowledge by providing information not only about products but also services and other activities taking place around the world. Information transmitted through the media helps people to know what is offered and what is happening in the world in the field of business, lifestyle and behavior, affiliation.

Keywords: Economic propagnada, messages, media, customers, products.

Вовед

Со економската пропаганда преку медиумите преку кои се пренесуваат промотивните пораки се претставуваат многу производи, се градат односи, се убедува, пораките се недвосмислени, нудат корисност, задоволство, љубов.

Економската пропаганда успешно ги користи сите можни емоции за да се продаде нешто. Желбите на луѓето да бидат безбедни се користат за да се промовираат производи кои го овозможуваат тоа, како на пример безбедносни врати, прозорци, безбедносни аларми. Желбата да се има семејство и дом се користи за промовирање производи за домаќинството и слично. Со еден збор со економската пропаганда се промовира се што постои на светот и што може да се продаде. Економската пропаганда влијае врз

определбата кој производ да се купи и како да се води животот, што да се има, кога да се има и како да се има.

Со емоционалните апели, економската пропаганда, односно промоцијата во целина, ги поттикнува внатрешните сили на напнатост и возбудувања кај човекот, ја зголемува психичката акциска способност и ги стимулира примањето и обработката на информациите.

Состојбите во кои пораките нудат топлина будат и создаваат пријатни чувства. Прифаќањето на пораките со вакви содржини е лесно, бидејќи тие потсетуваат на основните мотиви и потреби на луѓето, а тие потреби се општа вредност на семејниот дом, топлината и љубовта.

Емоционалната идеја во продажбата значи претворање на фактите за производот во чувства со цел пораките насочени кон купувачот да доведат до одредено убедување и до желба да се има определениот производ. Емоционалните пораки мора да се насочени кон желбите и потребите на потрошувачите, затоа што тие се, пред се, емоционални појави.

Основната цел на промотивните пораки е да се привлече вниманието, еден производ да се направи поразличен од другите. Тоа може да се направи ако се подготви порака која ќе предизвикува. Кога ќе се предизвика внимание, се буди интерес и се јавува желба по која следува акцијата, односно купувањето на определен производ.

Многу луѓе, повеќе или помалку ги обзема чувство на гордост кога имаат нешто што другите го немаат, го покажуваат на пријателите и блиските, зборуваат за успехите на работа, зборуваат за себе, сакаат да се истакнат. Ваквиот психолошки момент претставува основа врз која се изработени многу пропагандни пораки, посебно за познати и скапи производи.²²²

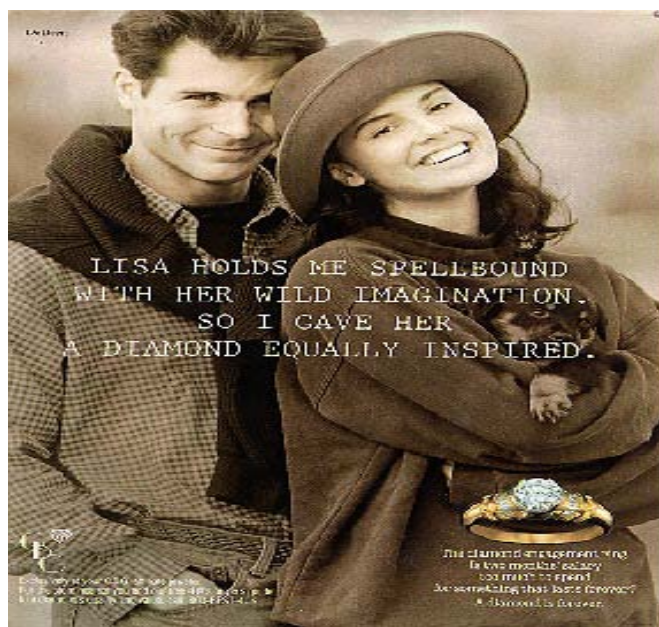
За многу производи можно е да се најде сексуална врска, меѓутоа сексуалната врска е полесно да се воспостави со мажите отколку со жените. Во економската пропаганда полесно е да се придобие вниманието на мажите со користење на женското тело кое може да предизвика асоцијација дека ќе се добие жената ако се купи производот. Пораката е насочена кон инстинктивните, а не на интелектуалните гледишта на светот и околината.

За да им се продава на жените, економската пропаганда, односно нејзините пораки се насочени кон односите меѓу мажот и жената, што упатува на определена романса. Романсата влијае на интелектуалното

²²² Emotions and Moods, Chapter Eight, Concordia University, Vinsconsin, 2010

гледање на жената на односите.²²³ Романтичните апели ретко содржат експлицитни сексуални пораки, како што содржат пораките кои се насочени кон мажите. Емоционалните пораки насочени кон жените се насочени да влијаат на нивните интелектуални погледи.

Слика број 1: Романтична порака

Сепак, треба да се истакне дека сексуалноста е силен апел кој се користи во економската пропаганда. Таа се користи за влијание врз мажите и жените како купувачи, меѓутоа продажбата со сексуални апели полесно се остварува со мажите отколку со жените.

Како се употребува сексуалноста во економската пропаганда за да го оствари своето влијание врз купувачите? Пред се, тоа зависи од производот, кој треба да е наменет за определен целен пазарен сегмент, сегмент кој лесно ќе го купи производот. Во зависност од тоа за кој пол е наменет производот, пораките со сексуални апели се користат на различен начин.

Страниците на модните магазини се поле со слики со сексуални мотиви за парфеми, козметика, прибори за шминкање, производи за нега на телото како и за видеоигри, мобилни телефони и филмови. Сексуален тон на емотивни пропагандни пораки има и во програмите кои се емитуваат доцна во ноќта на кабелските програми и банерите на веб-страниците. Сексуалните слики за овие производи се на некој начин во врска

²²³ Andersson, Per & Mölleryd, Bengt "Channel Network Change and Behavioral Consequences of Relationship Connectedness", Journal of Business Research, 46, 291-301, 1999

со производите и услугите кои се нудат. На овој начин се воспоставува врска меѓу тој што гледа и производот и тоа има цел да се создаде слика и да се запомни производот што се промовира.

Промотивните пораки со сексуални апели се поприфатливи и имаат поголемо влијание кај купувачите во големите градови, меѓу населението кое не е конзервативно и религиозно. Ако луѓето се почесто изложени на сексуални пораки и слики во филмовите, телевизијата, тогаш тие не се шокираат, туку напротив ги прифаќаат таквите пораки.

Општо земено, функцијата на маркетингот е да го зголеми бројот на купувачите или да го зголеми нивото на користење или купување на производот. Бројот на купувачите може да биде зголемен со преземање на дел од купувачите кои купуваат од конкуренцијата, со градење на лојалност или со проширување на бројот на купувачи со привлекување нови купувачи кои дотогаш не го купувале производот.²²⁴

Сексуалните промотивни апели врз купувачите, може да се каже, дека можат да предизвикаат интерес за производот, во пристапот на купувачите, врз нивното расположение. Сексуалните апели можат да влијаат на луѓето на тоа како да се облекуваат, каков стил на облека да прифатат, како сексуално да се однесуваат, како да ја подобрат својата физичка привлечност, каков статус да имаат во општеството.

Слика број 2: Сексуална порака на BMW

Сексуалноста е средство кое се користи за да се привлечат купувачите. Сексуално сугестивните слики влијаат за да се направи привлечност меѓу производот и целните купувачи. Сексуалните идеи како средство за промоција на определен производ имаат цел да влијаат врз купувачот тој да го запомни производот и да го купува. Сексуалноста во економската пропаганда влијае врз предизвикувањето

²²⁴ Andersen O., Buvik A., Firms' internationalization and alternative approaches to the international customer/market selection. International Business Review 11 (3), 347-363. 2002.

внимание за купување или користење на определен производ. Сексуалните пораки претставуваат информации кои убедуваат и предизвикуваат донесување одлука за купување определен производ.

Голото женско тело го има насекаде, на сите можни производи: пасти за заби, теренски возила, компјутери, овошни сокови. Кога е во прашање козметика или долна облека, некако е прифатливо, но никој не знае каква е рационалната врска меѓу детергентот за миење садови и разголена девојка во центарот на промотивната порака.

Постојано се води борба на мислења за границите на дозволеното, за самата суштина на економската пропаганда. Дали голотијата е проста мамка за машките потрошувачи? Дали женското тело се злоупотребува во економската пропаганда? Дали стручњациите претеруваат со директното удирање по најелементарните сексуални нагони?

Старата промотивна изрека „сексот продава“ е светски препознатлива²²⁵, но новите истражувања точно покажуваат што мажите, а пак што жените ги привлекува при гледањето секси огласи.

Според спроведените истражувања²²⁶ во кои мажите и жените гледаат секси промотивни слики добиените резултати покажуваат дека мажите најпрво се заинтересирани за привлечното женско лице, па дури потоа за физичкиот изглед. Употребувајќи две промотивни слики кои прикажуваат привлечни жени како позираат за H&M и Reebok, истражувачите анализирале каде го насочиле својот прв поглед мажите, а каде жените.

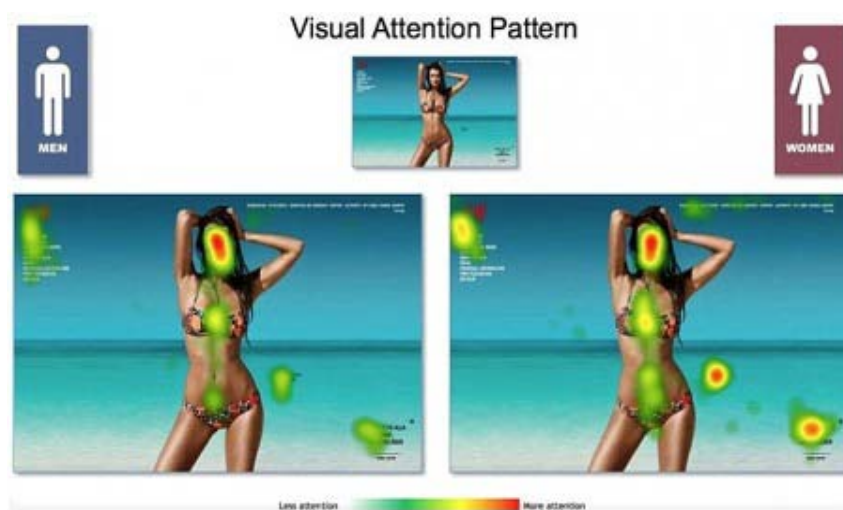
Дамките од боја покажуваат каде се задржале мажите, а каде жените во сликата. Црвените индикатори на постерот укажуваат на поголема, а зелените на помала заинтересираност. Во овој случај вниманието на женското лице е речиси изедначено кај двата пола. Но, жените се повеќе заинтересирани за затегнатиот стомак на моделот и за цената на бикините. Мажите пак се фокусираат на градите и препоните.

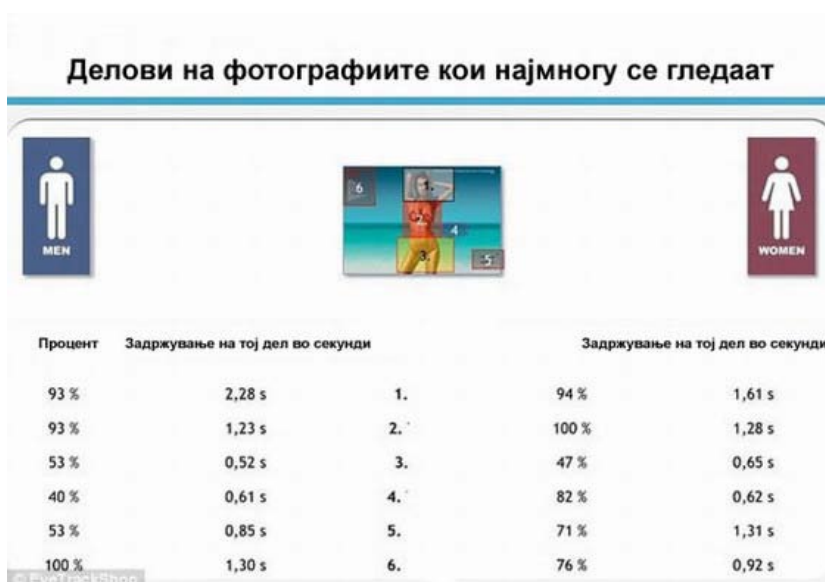
Се покажало дека вниманието на лицето не се разликува меѓу половите, но жените се позаинтересирани за виткото тело на манекенките, особено стомакот, додека мажите повеќе го задржуваат погледот на градите отколку на остатокот од телото.

²²⁵ Andersen O. On the internationalization process of firms: A Critical Analysis, Journal of International Business Studies, vol. 24, No. 2, 1993.

²²⁶ Дали сексот продава æ?, <http://idividi.com.mk>

Слика број 3: Насоченост на погледот на мажите и жените на секси оглас за бикини

Наспроти очекувањата, жените, а не мажите, прво го насочуваат погледот на градите. Бројките на сликата индицираат на редоследот по кој мажите и жените ги гледаат клучните подрачја на огласите.

И мажите и жените го гледаат горниот дел од телото, но повеќе жени гледаат во торзото отколку мажите. Интересно е дека истражувањата покажаа дека мажите 40% повеќе од времето поминуваат гледајќи го лицето.

Исто било и со реклама за патики на која била ставена гола манекенка сликана од грб само во патики. Мажите го насочувале погледот исклучиво кон лицето и задникот, додека жените го гледале лицето, задникот и сепак малку и патиките.

Слика број 4: Насоченост на погледот за автомобили

Во оглас за автомобили мажите прво ги гледаат техничките карактеристики, па потоа автомобилот. Жените прво го гледаат автомобилот, а потоа и описот.

Некои од резултатите не се изненадувачки и мажите и жените биле фокусирани на нозете на моделот и торзото пред гледање на информациите кои треба да ги даде пропагандната порака и брендирањето.

На огласот на Reebok, на којшто стои привлечна жена која не носи ништо освен пар бели патики, машките очи се целосно фокусирани на телото на моделот, а речиси воопшто не на патиките. Економската пропаганда на ТВ додека оди некој филм или серија со сексуална²²⁷ содржина е безуспешно, бидејќи женските гледачи нема да запомнат ништо.

Луѓето се помалку способни да се присетат на производите кои им се прикажуваат на телевизија за време на паузата за економска пропаганда доколку гледале програми со сексуална содржина, отколку кога гледаат програми што немаат сексуална конотација.

Ова е клучната порака на истражувањето што го спровеле Ели Паркер и Едијан Фурнам од Одделот за психологија на Универзитетскиот колеџ во Лондон. Истражувањето е објавено во февруари во списанието „Применета когнитивна психологија“.

Импликацијата е дека огласувачите не ги трошат добро своите пари доколку своите производи ги огласуваат за времетраење на програми со сексуална содржина.

Помалку изненадувачко е откриетието дека мажите полесно се присетуваат на имињата на производите чиешто пропагандни пораки содржат слики со сексуална конотација, отколку вообичаените. За разлика од нив, на жените им се одбивни пропагандните пораки со сексуална содржина.

²²⁷ Сексот продава...ако сте маж, www.crnobelo.com/gallery3/erotski/seksot-prodava?

Во истражувањата биле вклучени 60 студенти (30 мажи и 30 жени) од 18 до 31 година (со просечна возраст од 21 година), кои биле поделени во четири групи. Една група гледала прилично експлицитно сексуална епизода од серијата „Сексот и градот“, при што за време на паузата биле пуштани промотивни пораки со сексуална содржина. Другата група ја гледала истата епизода, но без секси огласи. Останатите две групи гледале епизода од серијата "Malcolm in the Middle", која немала сексуална конотација, а не биле пуштани ни провокативни огласи за време на паузите.

Фактот дека сексуалната содржина на програмата го попречува присетувањето на огласите укажува дека постои нешто навистина привлечно или вознемирувачко во врска со сексуалните програми. Интересен е фактот дека вакви ефекти се забележани и кога се работи за програми со насилна содржина.

Слика број 5: Секси оглас за долна облека

„Се чини дека сексот има штетно влијание врз способноста на жените да се присетат на огласите“.

„Сексот е корисна маркетиншка алатка и продава само кога потрошувачите се мажи“.

Слика број 6: Секси оглас за машка долна облека

Дека секси стилот продава се, е општопознато правило. Има многу компании коишто го искористиле овој начин, преку секси девојки да ги промовираат своите производи, но сепак изненадување е прекрасни манекенки да се користат за промовирање на мртовечки ковчежи.

Слика број 7: Секси оглас за мртовечки ковчежи

Италијанската компанија Cofanifunebri²²⁸ на својата службена веб-страница веќе повеќе години ги промовира своите ковчежи со интересни календари.

Имено, фотографиите во календарот прикажуваат прекрасни убавици со секси долна облека кои кокетираат покрај ковчезите што ги продава оваа компанија.

Слика 8: Календар со секси огласи

²²⁸ Сексот продава се, дури и кофчежи за мртовци, cofanifunebri.it

Сочувајте ги своите гради. Ракот на дојката е втор најчест тип карциномни заболувања во светот, по ракот на белите дробови. Од тоа од 2004 година починаа околу 520.000 жени во светот. Државните здравствени институции на различни начини ја подигаат свеста кај жените за редовен преглед што го намалува ризикот од добивање рак на дојка. Хуманитарното здружение Rethink, кое се занимава со едукација, истражување и помош на заболениите од ракот, оваа година објави интересен оглас кој ги повикува жените да ги „сочуваат своите гради“.

Како да ги привлечете купувачите и новите клиенти во уште еден синцир на фастфуд? Американскиот синцир на ресторани Carl's Jr.²²⁹ се досети да ја вметне во огласите една од најубавите Индијки, манекенката и глумица **Падма Лакшми**, а за работата да биде посекси, нежно разголената Лакшми доби задача да се однесува кон сендвичот како кон... сладолед.

И така имате прекрасна секси глумица која со видливо задоволство јаде сендвич од Carl's Jr., и се поти, баш како и секоја убава девојка кога во рацете држи добар – сендвич!

„Еве некои од најубавите венчаници во светот.“

²²⁹ Сексот продава се, www.facebook.com/Taratur/posts/224879992652

Подредени се од најевтините кон најскапите, па ве советуваме да кликате Like само онаму каде што „припаѓате“. Инаку на вашиот иден сопруг би можело да му се сврти од бројките и да избега, па токму од тие причини и не ви ги соопштуваме истите!

А што се однесува до дизајнот – е тоа е посебна слика на која, верувајте, прави на свадбениот ден да се почувствувате како принцеза.

Слика број 9: Секси оглас за венчаница

Модното производство не отстапува од преостанатите економски гранки во кои купувачите се најбитни. За остварување голема потрошувачка, потребна е моќна маркетиншка кампања.

Основните цели на промоцијата се создавање купувачи, навики, јавно мислење и посткуповно задоволство. Целта е да се привлече вниманието на јавноста, при што не се настојува само да дојде до зголемување на продажбата на брендот, туку и да се почитува реакцијата на јавноста, преку согледување на позитивните и негативните реакции.

Дури и модните антагонисти знаат дека луѓето често купуваат облека за која сметаат дека ќе им донесе нови интимни средби, односно парчиња со моќна сексуална реклама. Етаблираните имиња во светот на модата се уште остваруваат највисок приход од модните кампањи, кои со една нога влегуваат во порнографијата. Затоа најкомерцијалните модни материјали ги наведуваат потрошувачите на помислата дека со купување одреден пар чевли или јакна ги очекува блиска средба со заводлив претставник од спротивниот пол.

Заклучок

Сите компании се обидуваат да привлечат внимание преку своите промотивни огласи и тоа на секој можен начин. На почетокот огласите биле едноставни и на нив директно се прикажувал производот, додека денеска тоа што се нуди е во втор план, а содржината на огласот доминира, провоцира и привлекува. Еден од проверените рецепти за успех е дека сексот го продава производот. Сепак, границата од оригинално и креативно до безобразно и глупаво е многу тенка, па затоа агенциите се трудат да не ја преминат.

Сексуалните промотивни апели врз купувачите, може да се каже, дека можат да предизвикаат интерес за производот, во пристапот на купувачите, врз нивното расположение. Сексуалните апели можат да влијаат на луѓето на тоа како да се облекуваат, каков стил на облека да прифатат, како сексуално да се однесуваат, како да ја подобрат својата физичка привлечност, каков статус да имаат во општеството.

Сексуално сугестивните слики влијаат за да се направи привлечност меѓу производот и целните купувачи. Сексуалните идеи како средство за промоција на определен производ имаат цел да влијаат врз купувачот тој да го запомни производот и да го купува. Сексуалноста во економската пропаганда влијае врз предизвикувањето внимание за купување или користење на определен производ. Сексуалните пораки претставуваат информации кои убедуваат и предизвикуваат донесување одлука за купување определен производ.

Голото женско тело го има насекаде, на сите можни производи: пасти за заби, теренски возила, компјутери, овошни сокови. Кога е во прашање козметика или долна облека, некако е прифатливо, но никој не знае каква е рационалната врска меѓу детергентот за миење садови и разголена девојка во центарот на промотивната порака.

Conclusion

All companies try to attract attention through their promotional advertisements and in every possible way. The early ads were simple and direct they showed the product, while today it is offered in the background and the content of the advertisement dominated, provokes and attracts. One of the tested recipes for success is that sex sells product. However, the limit of original and creative to outrageous and stupid is very thin, so the agencies are trying not to pass.

Sexual promotional calls on buyers, can be said to cause interest in the product, access to buyers on their mood. Sexual appeals can affect people how to dress, what style of clothes to accept as sexual behave, how to improve their physical attraction, what status in society.

Sexually suggestive affect images to make attraction between the product and target customer. Sexual ideas as a means of promoting a product aiming to influence the buyer him to remember the product and buy it. Sexuality in the economic propaganda influence causing attention for buying or using a product. Sexual messages are the information that persuade and cause a decision to buy a particular product.

The naked female body is everywhere, all the possible products: toothpaste, vehicles, computers, fruit juices. When it comes to cosmetics or underwear, somehow acceptable, but no one knows what is rational connection between the detergent and dishwasher naked girl in the center of the promotional message.

Користена литература

1. Andersen O. *On the internationalization process of firms: A Critical Analysis*, *Journal of International Business Studies*, vol. 24, No. 2, 1993.
2. Andersson, Per & Mölleryd, Bengt "Channel Network Change and Behavioral Consequences of Relationship Connectedness", *Journal of Business Research*, 46, 291-301, 1999
3. Andersen O., Buvik A., Firms` internationalization and alternative approaches to the international customer/market selection. *International Business Review* 11 (3), 347-363. 2002.
4. Emotions and Moods, Chapter Eight, Concordia University, Vinsconsin, 2010
5. <http://englishrussia.com/>
6. <http://www.cofanifunebri.it/it/>
7. <http://www.idividi.com.mk/>
8. <http://www.crnobelo.com/>

Асс.м-р. Тања Крстева

Факултет за економски науки

Европски универзитет-Република Македонија

tanja.krsteva@eurm.edu.mk

Доц.д-р. Драган Павловиќ- Латас

Факултет за економски науки

Европски универзитет-Република Македонија

latas@vesti.mk

КРЕИРАЊЕ НА ПРОПАГАНДНА ПОРАКА

Апстракт

Поимот економска пропаганда е стар колку што е старо и производството. Економската пропаганда е сегмент на промотивните активности и таа спаѓа меѓу основните инструменти на маркетинг миксот. За да се остварат целите на економската пропаганда, се користат пропагандни идеи. Креативната идеја за создавање промотивна порака треба да биде во согласност со целите на економската пропаганда. Со економската пропаганда се влијае, се врши убедување на луѓето, односно потрошувачите да купуваат производи кои им ги нуди компанијата. Пораката е централната компонента во комуникацискиот процес, па во таа смисла економско-пропагандната порака иако има задача да ги реши проблемите околу задоволувањето на потребите, барањата и желбите на потрошувачите.

Клучни зборови: *Економска пропаганда, производ, купувачи, пораки, медиуми.*

CREATING PROPAGANDA MESSAGES

Abstract:

Term economic propaganda is as old as ancient and production. Economic propaganda segment of promotional activities and it is among the main tools of the marketing mix. To achieve the objectives of economic propaganda, used propaganda ideas. The creative idea of creating a promotional message needs to be consistent with the objectives of economic propaganda. With the economic propaganda influence is done convincing people or consumers to buy the products offered by the company. The message is the central component in the communication process, so in that sense economic propogandnata release featuring the task of solving the problems of meeting the needs, requirements and desires of consumers.

Keywords: *Economic propagnada, product, customer, messages, media.*

Вовед

Пораката, најпрвин треба да изрази нешто за одреден производ што би било пожелно или интересно. Пораката мора да искаже нешто ексклузивно или специфично што не може да се примени на секој производ. Мора да биде уверлива и како таква да може да се докаже.

Со економската пропаганда се има цел да се достави вистинска порака до вистинската личност во вистинското време. Пораката треба да биде.²³⁰

- Релевантна - идејата треба да покаже нешто значајно за аудиториумот,
- Оригинална – идејата да е резултат на размислувањето на некој,
- Влијателна – идејата да има влијание врз аудиториумот.

²³⁰ The Creative Side of Advertising, Chapter 11, 2011

Слика број 37:

Извор: The Creative Side of Advertising, Chapter 11, Lotus Brand Campaign (1999)

Ваквата креативност води кон создавање голема идеја која ќе изразува оригинални пропагандни размислувања и ќе влијае врз луѓето. Креативната идеја за создавање промотивна порака треба да биде во согласност со целите на економската пропаганда, да е насочена кон целниот аудиториум, да може да се трансформира во порака и да се пренесе преку медиумите.²³¹ Тоа значи дека промотивната порака мора да кажува нешто и да воспостави комуникација со купувачот и да може да се реализира.

1. Мотиви за креирање пропагандни пораки

Мотивите за креирање на пораки на економската пропаганда произлегуваат од нејзините цели, односно од неопходноста со економската пропаганда купувачите да се информираат или да се убедат да купуваат некој производ или да се потсетат на производот или фирмата.

²³¹ Berelson, B., *Content analysis in communication research*. New York: Heffner Publishing Company, 1971.

Процесот на креирање, односно подготвување промотивни пораки се остварува во три основни постапки и тоа:

- Подготвување,
- Производство и
- Емитирање.

За да се подготви добра промотивна порака таа треба да има добар и јасен текст, соодветни слики и опременост.²³²

- Да се употребуваат куси реченици, јасни слики,
- Текстот да биде едноставен,
- Да се употребуваат вообичаени зборови,
- Да се избегнуваат непотребните зборови,
- Да се користат активни глаголи,
- Да се користат термини кои купувачот може да си ги претстави и
- Да се почитува купувачот.

Пораките на економската пропаганда, во основа, се убедителни, бидејќи во процесот на економска пропаганда се прави обид да се влијае на однесувањето и мислењето на купувачите. Со економската пропаганда се влијае, се врши убедување на луѓето, односно потрошувачите да купуваат производи кои им ги нуди фирмата, да стекнат слика за неа и слично, а многу пораки содржат елементи на убедување иако тоа не е основната цел. Според структурата и содржината, за една порака се смета дека е убедителна кога нејзината основна цел е да поттикне купување производи, услуги, идеи или да предизвика акција. Успешното убедување го предизвикува купувачот да види некој производ, услуга или идеја на нов начин и да си создаде подобра перспектива ако го купи тој производ или услуга или ако ја прифати таа идеја. Најуспешните убедувачки пораки се тие кои на аудиториумот му нудат вистински предности или други корисни информации.

²³² Clear Writing: Ten Principles of Clear Statement: "The Technique of Clear Writing" revised edition New ork: McGraw-Hill Book Company, Gunning-Mueller Clear Writing Institute, Inc., Santa Barbara, Web maintenance

Постојат три основни причини кои влијаат на степенот на прифаќање или примање на убедителни пораки од страна на купувачот. Тоа се:

- Познатоста,
- Интересот за предметот на пораката и
- Содржината на пораката.

Способноста да се убедува во најголема мера зависи од тоа како купувачот ја прифаќа авторитативноста и **познатоста** на тој што ја испраќа пораката.²³³ Постојат четири основни видови на познатост и тоа:

- **долгорочна познатост**: компанијата е добро позната и секогаш пред тоа била внимателна и искрена во однесувањето кон купувачите;
- **краткорочна познатост**: компанијата презентира факти за да докаже дека потрошувачите ги познаваат нејзините производи и нуди информации што го потврдуваат тоа и се логични;
- **водење сметка за познатоста**: компанијата знае многу за своите потрошувачи и таа секогаш била искрена и веројатно ќе биде и за идните нови активности;
- **официјална познатост**: посебната состојба во која се наоѓа компанијата покажува дека таа мора да биде искрена.

Бидејќи, познатоста е тековна работа, таа е мошне значаен фактор на убедувањето. Ако некоја компанија сака да ѝ се верува, не треба да изнесува неистини, да задржува значајни информации или на друг начин да ги залажува тие кои кон неа гледаат како на авторитативен извор на информации.

Секоја компанија може да биде прифатена како уверлива ако се однесува пријателски, топло и отворено. На кус рок гледано, сфаќањето на уверливоста од страна на аудиториумот може да зависи од пристапот, пријателскиот однос и отвореноста на моменталното однесување, од професионалноста и од чесноста.

²³³ Bergen, M., S. Dutta and O.C. Walker, JR. "Agency Relationships in Marketing: A Review of the Implications and Applications of Agency and Related Theories". Journal of Marketing. Vol. 56 (July), 1-24. 1992.

Не може да се очекува дека некој, кој нема интерес за предметот на работата на компанијата, ќе биде убеден со првата порака. Сите што ги примаат пораките немаат подеднакво уверување дека тие се убедителни. Убедителните пораки предизвикуваат читателот да се запраша: „Каква предност ќе ми донесе оваа порака?“ Испраќачот на пораката треба да обезбеди одговор на ова прашање кој треба да биде брз, интересен и уверлив, со што купувачот ќе биде убеден. Одговорот може да биде поттикнат од еден или од повеќе од следниве фактори:

- *негативно претходно искуство*: примачот на пораката можеби во минатиот период имал негативно искуство со компанијата, со слични производи или услуги или пак со други убедителни пораки;
- *време*: примачот можеби не сака да потроши време да ја следи пораката која му е презентирана преку медиумите или пак пораката бара примачот да потроши време кое нормално не сака да го потроши;
- *пари*: ако пораката предизвикува преземање активности кои бараат да се потрошат пари, примачот можеби нема да ги потроши на тоа за што се убедува, туку за некоја друга своја цел;
- *систем на верување*: примачот на пораката можеби има поинакво мислење или верување за тоа каква акција да преземе. Неговото верување може да биде спротивно од понуденото со пораката.

Кога станува збор за апелите кои делуваат врз остварување успешно убедување на потрошувачите, тогаш треба да се истакне дека луѓето во основа одговараат на апелите кои поттикнуваат:

- Заштита на здравјето,
- Добивање на некоја вредност,
- Стекнување на чувство на задоволство и
- Задоволување на љубопитноста.

Апелите кои поттикнуваат заштита на здравјето и добивање на некоја вредност, можат да се однесуваат на поширок круг на луѓе, додека апелите кои поттикнуваат стекнување на чувство на задоволство и задоволување на љубопитноста можат да имаат влијание на помал број луѓе.

2. Идеи за креирање пропагандни пораки

Успешното креирање пораки на економската пропаганда може да се оствари ако се почитуваат следниве принципи²³⁴:

1. Цел: да се размисли дали добро е сфатена задачата, да се определи целта и да се оцени што точно се сака да му се презентира на купувачот, односно со што треба да се запознае или што треба да направи.

2. Список: да се направи список на идеи или главни прашања кои се сака да се промовираат. Направениот список може да помогне да се идентификуваат клучните идеи и прашања кои ќе се презентираат.

3. Средување на идеите според:

- значењето - да се почне од најзначајниот дел на информацијата, а потоа да се оди кон следниот дел по значење;
- хронолошкиот ред - да се опише што прво ќе се случува, што второ итн.;
- проблем - решенија: да се дефинира проблемот и да се опишат можните алтернативни решенија кои ќе се препорачаат;
- прашања - одговори: да се постави прашањето, а потоа да се даде одговор.

Идеите да се подредат на начин на кој примачот на промотивната порака ќе може лесно да ги следи изнесените аргументи, да ги сфати и да ги запомни.

4. Прифаќање на идеите: прифаќање на идеите и нивно поткрепување со факти, како што се објаснувања, примери, сопствено искуство, статистички податоци, цитати, статии. Најдобро е да се користат комбинирани пристапи за развивање и поткрепување на идеите.

5. Одбирање на главните идеи: секој дел од пораката треба да има главна точка или идеја во главниот дел од пораката.

6. Да се подготвуваат куси пораки: Пораките да имаат најмногу од 12 до 15 зборови.

7. Да се биде прецизен и точен: треба да се употребуваат зборови или слики кои се неопходни и точно го изразуваат тоа што се сака да се пренесе.

²³⁴ Paul B. Thornton: "Principles of Good Writing", 2006

8. *Да се употребуваат соодветни зборови и слики;*

9. *Да се избегнува да се употребуваат повеќе зборови кои имаат исто значење.*

3. Создавање пропагандна порака

Кога се креира пораката на економската пропаганда, треба да се земат предвид следниве прашања.²³⁵

- Општи фактори на пораката,
- Структура на пораката и
- Тестирање на пораката.

Општи фактори на пораката - кога се развива пораката, тие што работат на работите на маркетингот треба да ги имаат предвид следните фактори:

- Карактеристиките на целниот аудиториум – структурата на целниот аудиториум (возраст, место на живеење, пристап) влијание на тоа што се пренесува со пораката.
- Видот на медиумот што се користи – медиум преку кој се пренесува пораката (телевизија, пишувани медиуми, интернет).
- Фактори на производот – секој производ има свои карактеристики и бара различни пораки кои ќе го опишат и ќе го претстават.
- Вкупните цели на економската пропаганда – зголемување на продажбата или создавање свесност за нов производ.

Структура на пораката – пораката треба да има:

²³⁵ Clear Writing: Ten Principles of Clear Statement: "The Technique of Clear Writing," revised edition New ork: McGraw-Hill Book Company, Gunning-Mueller Clear Writing Institute, Inc., Santa Barbara, Web maintenance

- Апел - нагласена идеја која ќе предизвика внимание, хумор, емоции, внимателност,
- Вредност што се добива – предности што се добиваат од производот ако се купи производот

и

- Слоган – за да се задржи производот во сеќавањето на купувачот, треба да се презентираат зборови или фрази кои ќе се повторуваат во различни пораки и во различни медиуми.²³⁶

Тестирање на пораката – пред да се избере некоја посебна порака која ќе се емитува во промотивните огласи, треба да се тестира, односно да се провери како ќе реагира аудиториумот на којшто му е наменета и какви повратни реакции ќе има од неа. Тестирањето се прави на две нивоа: презентација и тестирање пред експерти кои се упатени во карактерот и суштината на понудата, и анализираат постоење суштествени, неопходни врски помеѓу понудата и пропагандните пораки. Второто ниво е симулација, или избор на тест-група потенцијални корисници кои даваат свои ставови и мислења за самата пропагандна порака, а потоа и за степенот на нејзината поддршка на конкретната понуда за којашто е наменета пропагандната порака.

Тестирањата мора да покажат позитивни резултати кај двете тест-групи и да оправдаат намена на пропагандната порака по нејзиниот пазарен настап.

Заклучок

Економската пропаганда претставува начин на промоција, така што произведувачот комуницира со постојните и потенцијалните купувачи преку медиумите со финансирање на презентацијата на информации за себе или за своите производи и услуги. Економската пропаганда е форма на комуницирање која се користи да се убеди аудиториумот (гледачите, читателите и слушателите) да преземат некаква акција, односно да купат некој производ, идеја или услуга.

Промотивните пораки се вообичаено платени од фирмите кои ја спроведуваат економската пропаганда.

²³⁶ Clear Writing: Ten Principles of Clear Statement: "The Technique of Clear Writing," revised edition New ork: McGraw-Hill Book Company, Gunning-Mueller Clear Writing Institute, Inc., Santa Barbara, Web maintenance

Пораките кои се елемент на економската пропаганда можат да бидат пораки кои ќе пренесуваат информации во врска со производот, пораки во врска со цените, пораки во врска со дистрибуцијата, или во врска со другите елементи на промоцијата. Кај големите компании потребно е секоја пропагандна порака на определен поединечен производ или услуга да има кореспонденција со градење углед на брендот или произведувачот, како и да има корелација со визуелниот идентитет и генералната мисија на компанијата.

Нема сомнение во фактот дека економската пропаганда, односно пораките кои се пренесуваат преку медиумите за масовно комуницирање влијаат врз културата, креираат подобри услови и сознанија и начин на живот, од причини што брзиот и лесниот начин на пренесување информации влијае образовно и овозможува создавање услови за подобар живот, нови навики, нови начини на однесување. Медиумите како средство на економската пропаганда креираат познатост, создаваат идоли, марки на производи. Кога ќе се каже дека определен филм, слоган, вид музика, производ е познат, марка, тоа значи дека поголем број луѓе ја следат идеологијата на пораката или концептот, со што тие се приврзуваат кон тоа што го гледаат или слушаат и користат или трошат.

Conclusion

Economic propaganda is a way of promotion, so that the manufacturer communicate with existing and potential customers through the media by financing the presentation of information about themselves or their products and services. Economic propaganda is a form of communication used to persuade the audience (viewers, readers and listeners) to take any action or to buy a product, idea or service.

Promotional messages are typically paid by the companies that implement economic propaganda.

Messages that have an element of economic propaganda may be messages that will transmit information about the product, messages about prices messages regarding distribution, or in conjunction with other elements of the promotion. In large companies it is all propaganda message of a particular individual product or service to have correspondence with building the reputation of the brand or manufacturer, and has a correlation with the visual identity and the overall mission of the company.

No doubt in the fact that the economic propaganda or messages transmitted through the media of mass communication influence the culture, create better conditions and knowledge and way of life, for reasons of rapid and easy way of transferring information affecting education and creates conditions for better life, new habits, new ways of behaving. Media as a means of economic propaganda create familiarity create idols brands of

products. When you say that a certain movie, slogan, genre product known brand, it means that more people follow the ideology of the message or concept, which they cling to what they see or hear, and used or consumed.

Користена литература

1. Bergen, M., S. Dutta and O.C. Walker, JR. "Agency Relationships in Marketing: A Review of the Implications and Applications of Agency and Related Theories". *Journal of Marketing*, Vol. 56 (July), 1-24. 1992.
2. Berelson, B., *Content analysis in communication research*. New York: Heffner Publishing Company, 1971.
3. Clear Writing: Ten Principles of Clear Statement: "The Technique of Clear Writing," revised edition Nework: McGraw-Hill Book Company, Gunning-Mueller Clear Writing Institute, Inc., Santa Barbara, Web maintenance
4. Paul B. Thornton: "Principles of Good Writing", 2006
5. The Creative Side of Advertising, Chapter 11, 2011

Аљоша Љочески,
проф. д-р Зоран Гацовски
проф. д-р Јован Пехчевски
Факултет за Информатика,

Европски Универзитет Република Македонија

СИСТЕМ ЗА ДЕТЕКЦИЈА И ПРЕВЕНЦИЈА НА РАНЛИВОСТИ КАЈ IoT

АПСТРАКТ

Во трудот со наслов „Систем за детекција и превенција на ранливости кај IoT“, ќе биде разгледана проблематиката на системите за детекција и превенција од напади кај Internet of Things. За почеток, поимот Internet of Things (IoT) ја претставува употребата на интелигентно поврзани уреди и системи за прибирање на податоци преку вградени сензори и актуатори во машините и останатите физички објекти. Се очекува IoT да се прошири на глобални ниво во годините што следат. Овој тип на напредок ќе отвори нов спектар на сервиси кои го подобруваат квалитетот на животот на корисниците и продуктивноста на претпријатијата, при што се креира можност за т.н. “Конектиран живот“.

Безбедноста на компјутерските системи ги штити компјутерот и се што е поврзано со него вклучувајќи ги мрежите, терминалите, печатачите, каблите, дисковите и најважно, ги штити достапните информации во оваа средина. Денес, корисниците ја претставуваат содржината. Понесена од порастот, компјутерската мрежа го проширува влијанието и врз социјалниот дел од интернетот. Начинот на кој содржината се дели и пристапува, сега го претставува јадрото на новата глобална култура, така што влијае и ги комбинира сферите на личниот и бизнис животот.

Целта е да се постигне заштита од нападници кои се пробиваат во системи за да добијат одредени чувствителни податоци, крадат лозинки, или нанесуваат било каков вид на злоупотреба. Доверливост, интегритет и достапност претставуваат три различни аспекти во доменот на безбедноста кои треба да се постигнат кај ваквите нови системи како Internet of Things.

Клучни зборови: Internet of Things, детекција, превенција, напади, компоненти, системи, безбедност, слабости

ABSTRACT

In this work, titled as „System for detection and prevention of vulnerabilities in IoT“, we will discuss about the issues of systems for the detection and prevention of attacks in Internet of Things. For the beginning, the term Internet of Things (IoT) represents the use of intelligent connected devices and systems for data collection via sensors and actuators embedded in machines and other physical objects. IoT is expected to expand the global level in the years ahead. This type of progress will open up a new range of services that improve the quality of life of users and the productivity of enterprises, which create the opportunity for so-called "Connected Life".

Security of computer systems protect your computer and everything connected with it including networks, terminals, printers, cables, discs, and most importantly, protects the information available in this environment. Today, users represent the content. Accept the increase, computer network expands on the social impact of the Internet. The way in which content is shared and accessed, now represents the core of the new global culture, which influences and combines the areas of personal and business life.

The aim is to achieve protection from intruders that penetrate the systems to receive certain sensitive data, steal passwords, or inflict any kind of abuse. Confidentiality, integrity and availability represent three different aspects in the field of security to be achieved in these new systems like Internet of Things.

Keywords: Internet of Things, detection, prevention, attacks, components, systems, security, vulnerabilities

1. Вовед

Во овој труд ќе биде разгледана проблематиката на системите за детекција и превенција од напади кај Internet of Things. За почеток, поимот Internet of Things (IoT) ја претставува употребата на интелигентно поврзани уреди и системи за прибирање на податоци преку вградени сензори и актуатори во машините и останатите физички објекти. Се очекува IoT да се прошири на глобално ниво во годините што следат. Овој тип на напредок ќе отвори нов спектар на сервиси кои го подобруваат квалитетот на животот на корисниците и продуктивноста на претпријатијата, при што се креира можност за т.н. “конектиран живот“, како што асоцираат од GSMA.

За корисниците, IoT има потенцијал да овозможи решенија кои драстично ќе ја подобрат енергетската ефикасност, безбедноста, здравствените услуги, образованието и уште голем број на сфери од секојдневниот живот. Во однос на претпријатијата, IoT може да овозможи решенија кои ќе ги подобрат

процесите како донесување на одлуки и зголемување на продуктивноста во производствениот сектор, продажниот сектор, агрокултурата и други сектори.

Целите на истражувањето, помеѓу другото е да се претстават потенцијалите кои ги има IoT за корисниците, односно потенцијалите да овозможи решенија кои драстично ќе ја подобрат енергетската ефикасност, безбедноста, здравствените услуги, образованието и уште голем број на сфери од секојдневниот живот.¹

За корисниците, IoT има потенцијал да овозможи решенија кои драстично ќе ја подобрат енергетската ефикасност, безбедноста, здравствените услуги, образованието и уште голем број на сфери од секојдневниот живот. Во однос на претпријатијата, IoT може да овозможи решенија кои ќе ги подобрат процесите како донесување на одлуки и зголемување на продуктивноста во производствениот сектор, продажниот сектор, агрокултурата и други сектори.

Решенијата познати како “Machine to Machine (M2M)” (подгранка на IoT) веќе користат безжични мрежи за да ги поврзат уредите меѓу себе и на Интернет, со минимална интервенција од страна на луѓето, за да испорачаат разни услуги кои ги задоволуваат потребите на широк спектар на индустрии. Во 2013, M2M конекциите изнесувале 2.8% од глобалните мобилни конекции (195 милиони), што покажува дека секторот е сè уште во рана фаза од неговиот развој. Преку еволуцијата на M2M, IoT ја претставува координацијата на разни набавувачи на машини, апарати и уреди конектирани на Интернет преку повеќе мрежи.²³⁷

Иако потенцијалното влијание на IoT е значително, дополнителен труд е потребен за да се помине оваа рана фаза на развој на системот. Со цел да се оптимизира развојот на пазарот, потребно е основно познавање од разни области за напредок. До денес, мобилните оператори ги класифицирале следните клучни карактеристики:²³⁸

1. “Internet of Things” може да овозможи цел бран на сервиси за животно унапредување преку разни круцијални сектори од економијата.
2. За да се задоволат потребите на клиентите може да има потреба од модели за глобална дистрибуција и константни глобални сервиси.

²³⁷ C. Hongsong, F. Zhongchuan, and Z. Dongyan, “Security and trust research in m2m system,” in Vehicular Electronics and Safety (ICVES), 2011 IEEE International Conference on. IEEE, 2011, pp. 286–290

²³⁸ C. Hongsong, F. Zhongchuan, and Z. Dongyan, “Security and trust research in m2m system,” in Vehicular Electronics and Safety (ICVES), 2011 IEEE International Conference on. IEEE, 2011, pp. 286–290

3. “Internet of Things“ ја презентира опцијата за нови комерцијални модели за поддршка на масовните глобални распоредувања на ресурси.
4. Најголемиот дел од приходите ќе се остварат од обезбедувањето на услуги со додадена вредност и затоа мобилните оператори градат нови капацитети за да се овозможат овие нови области на услуги.
5. Еволуцијата и напредокот на уредите и апликациите ќе постават нови и различни барања за мобилни мрежи.

2. Слабости и ранливости на IoT

Ранливостите претставуваат слабости во системот или во неговиот дизајн, кои му овозможуваат на натрапникот, или на натрапниците, да извршуваат одредени команди, наредби, и да му овозможат пристап до неавторизирани податоци, и/или да спроведат скратување или ограничување на услугите преку нападите (denial-of service).²³⁹

Ранливостите може да се најдат во различни подрачја на Internet of Things системите. Конкретно, тие можат да бидат одредени слабости, односно ранливости во хардверот или во софтверските системи, слабости во политиките и постапките кои се користат во системите, како и слабости во самиот систем на корисниците.²⁴⁰

Internet of Things системите се базираат на две главни компоненти: хардверски систем и системски софтвер, а и двете компоненти имаат прилично често, недостатоци во својот дизајн. Хардверските ранливости, односно ранливостите на хардверот, многу тешко можат да се идентификуваат и истите тешко може да се поправат, дури и ако ранливостите се идентификувани за време на хардверската компатибилност и интероперабилноста; сепак, истото да се поправи, потребен е голем напор. Софтверските ранливости, или ранливоста на софтверот, може да се најдат во оперативните системи, апликациските софтвери, како и кај контролните софтвери, како што се комуникациските протоколи и драјверите на уредите.²⁴¹

²³⁹ J. M. Kizza, Guide to Computer Network Security. Springer, 2013

²⁴⁰ D. L. Pipkin, Information security. Prentice Hall PTR, 2000

²⁴¹ E. Bertino, L. D. Martino, F. Paci, and A. C. Squicciarini, “Web services threats, vulnerabilities, and countermeasures,” in Security for Web Services and Service-Oriented Architectures. Springer, 2010, pp. 25–44

Постојат низа на фактори кои допринесуваат за недостатоци во софтверскиот дизајн, вклучувајќи ги и човечките фактори, како и комплексноста на софтверот. Технички, ранливоста обично настанува поради човечки слабости. Резултатите од неразбирањето на барањата, вклучуваат во себе и започнување на проектот без план, лоша комуникација помеѓу производителите на софтверскиот дизајн и корисниците, недостаток на ресурси, вештини и знаења, како и неуспешност во управувањето и контролата на системот.²⁴²

Понатаму, тестирајќи само некои од најновите производи од категоријата Internet of Things, истражувачите од компанијата Kaspersky Lab, откриле сериозни закани кои со себе ги носат „паметните уреди“, кои може да се најдат во секое домаќинство.

Помеѓу некои од опасните производи се апаратот за кафе со чија помош може да биде откриена лозинката за Wi-fi мрежата на домаќинството, видео мониторот за бебиња кој може да биде контролиран од малициозна трета страна, како и безбедносниот систем во домаќинствата кој е контролиран со „паментен“ телефон, кој може да биде онеспособен со помош на магнет.

Имено, стручното лице за безбедност, од компанијата Kaspersky Lab, Дејвид Џејкоби (David Jackoby), во 2014 година ја набљудувал својата дневна соба, и одлучил да испита дали и колку, уредите кои ги поседува во својот стан се подложни на сајбер нападите. Очекувано, открил дека практично кај сите уреди постоела ранливост од напади. После ова откритие, тимот од стручни лица за *malver* напади во компанијата Kaspersky Lab, одлучиле да го повторат овој експеримент една година подоцна, при што, во експериментот е направена мала измена, односно, додека истражувањето на Дејвид Џејкоби се базирало главно на уреди кои биле поврзани на мрежа, како што се сервери, рутери и паметни телевизори, поновото истражување се фокусираше на бројни помеѓусебе поврзани паметни уреди кои се достапни на пазарот.²⁴³

Уредите кои биле тестирани во овој експеримент биле: USB уред за емитување на видео снимки, IP камери, апарат за кафе, како и безбедносен систем во домаќинството и сите тие може да бидат контролирани преку паметен (*smart*) телефон. Преку истражувањето е утврдено дека скоро сите од наведените уреди имале ранливости.

Камерата за видео мониторот за бебиња, кој што е користен во овој експеримент, му овозможила на хакерот да се поврзе со неа, користејќи иста мрежа како и сопственикот на камерата, и на тој начин да го гледа видео записот од камерата, или дури и да го емитува и звукот кој е снимен со самата камера. Други

²⁴² E. Bertino, L. D. Martino, F. Paci, and A. C. Squicciarini, “Web services threats, vulnerabilities, and countermeasures,” in Security for Web Services and Service-Oriented Architectures. Springer, 2010, pp. 25–44

²⁴³ M. Køien, “Reflections on trust in devices: an informal survey of human trust in an internet-of-things context,” Wireless Personal Communications, vol. 61, no. 3, pp. 495–510, 2011

камери од ист производител, овозможиле хакерите да може да ја украдат фабричката лозинка за камерата и на тој начин да направат промена во компјутерската програма која е вградена во хардверот (*firmware*).

3. Системи за детекција и превенција на напади (IDPS)

Имајќи предвид дека компјутерските системи сè повеќе под напад, безбедноста на информациите станува се посериозен проблем во поглед на корисникот. Безбедноста на компјутерските системи ги штити компјутерот и се што е поврзано со него вклучувајќи ги мрежите, терминалите, печатачите, каблите, дисковите и најважно, ги штити достапните информации во оваа средина. Денес, корисниците ја претставуваат содржината. Понесена од порастот, компјутерската мрежа го проширува влијанието и врз социјалниот дел од интернетот. Начинот на кој содржината се дели и пристапува, сега го претставува јадрото на новата глобална култура, така што влијае и ги комбинира сферите на личниот и бизнис животот. Целта е да се постигне заштита од натрапници кои се пробиваат во системи за да добијат одредени чувствителни податоци, крадат лозинки, или нанесуваат било каков вид на злоупотреба. Факт е дека тие можат да го направат тоа. Доверливост, интегритет и достапност претставуваат три различни аспекти во доменот на безбедноста.²⁴⁴

Заштита на податоци се обезбедува преку доверливост. Избегнување на корупција на информации и дозволи за неовластен пристап или малициозни активности се постигнува преку интегритет. Достапноста обезбедува ефикасност при работата и способност за обновување во случај на катастрофални ситуации. Безбедноста на целиот систем е ограничена со безбедноста на неговата најслаба алка. Секоја поединечна слабост може да влијае на безбедноста на системот во целост. Заканите вклучуваат креирање лажни веб страници, мрежни продори кои предизвикуваат корупција и загуба на податоци, услужни напади, вируси, тројанци и бескрајна серија на нови начини на продори што ни докажува дека заканите се реални.²⁴⁵

Всушност, во мрежната безбедност се вклучени три реалности:²⁴⁶

- ✓ бранителот мора да се брани против секој можен напад, додека напаѓачот треба да пронајде само една слабост.
- ✓ огромната комплексност на современите мрежи ги прави невозможни за да се обезбедат правилно.

²⁴⁴ A. S. Ashoor and S. Gore, "Importance of Intrusion Detection system (IDS)", International Journal of Scientific and Engineering Research, vol 2, issue 1, January 2011

²⁴⁵ U. A. Sandhu, S. Haider, S. Naseer, O. U. Ateeb, "A Survey of Intrusion Detection & Prevention Techniques", International Conference on Information Communication and Management IPCSIT: IACSIT Press, Singapore 2011

²⁴⁶ M. Rudner, "Cyber-threats to critical national infrastructure: An intelligence challenge," International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, vol. 26, no. 3, pp. 453–481, 2013.

- ✓ професионалните напаѓачи може да ги вклучат нивните напади во програми, овозможувајќи им на обичните луѓе да ги користат.

Според разни студии, проценката на ранливост и превенцијата од упади како и раната детекција претставуваат само еден аспект од управувањето со ИТ безбедност. Сепак, поради неодамнешните напредоци во однос на ширењето на мрежата, процесот на управување со ИТ безбедноста се соочува со уште еден предизвик, кој бара структуриран пристап за соодветен одговор.

Во реалниот свет, безбедноста вклучува превенција, откривање и одговор. Совршена превенција значи дека нема потреба за откривање, меѓутоа и покрај тој недостиг на совршена превенција, ова не се применува, особено во компјутерските мрежи.

Обидите да се пробие безбедноста на информациите се зголемуваат секој ден, посебно со алатките кои се јавно достапни на интернет и се слободни за користење дури и за комерцијална употреба. Напад се јавува додека напаѓачот се обидува да влезе во системот со информации или да предизвика нарушување на истиот; всушност, неговите постапки се со намера да направи штета.

Системите за детекција и превенција на напади, помагаат информативниот систем да се подготви и да се справи со истите. Тие го постигнуваат ова со собирање на информации од разновидни системи, мониторинг и потоа анализа на можните безбедносни проблеми. Навистина, системот за детекција на напад (*Intrusion Detection System - IDS*), по откривање на упад во системот покренува звучен или визуелен аларм, или може да испрати аларм во форма на e-mail порака или порака на паметен мобилен телефон. Продолжување и осовременување на овој вид на технологија е системот за спречување на упад (*Intrusion Prevention System - IPS*), кој може да открие упад и освен тоа, да го спречи тој упад да биде успешен преку соодветен активен одговор. Со оглед на ова овие два системи често коегзистираат, и комбинираниот термин кој се користи е системи за детекција и превенција на напади (*Intrusion Detection and Prevention Systems - IDPS*) и истиот најчесто се користиза да се опише сегашната технологија која се користи за заштита од упади.²⁴⁷

Главната цел на системот за детекција и превенција од напади е спречување на режимите кои не се категоризираат како нормални, туку како вонредни, предизвикани од погрешна употреба на информации, понатаму откривање на напади и постигнување на безбедност при појава на такви режими. Исто така, вклучува документација на постоечките закани и претставува контролор за дизајнот на безбедноста во системите. Со обезбедување на информации за нападите, напредна дијагноза, обновување на системите, и различни истраги се дозволува да се извршат тековните настани, вклучувајќи и запирање на нападот,

²⁴⁷ A. S. Ashoor and S. Gore, "Importance of Intrusion Detection system (IDS)", International Journal of Scientific and Engineering Research, vol 2, issue 1, January 2011

прекинување на мрежната конекција или сесијата на корисникот, блокирање на достапноста на целта на нападот, промена на соодветната безбедност.

4. Тест пример – Case Study

Во наредниот дел ќе биде разгледан тест пример кои веќе е имплементиран. Истиот, како дел од IoT светот, успешно функционира и допринесува кон континуирано надоградување и усовременување на системите за детекција и превенција од напади кај IoT со цел да се постигне заштита која ќе биде сигурна и доверлива и пред најголемите закани и напади во системот.

Од своето основање во 1961 година, кога Lutron Electronics бил само пионер во производството на потенциометрите за осветлување, компанијата има непоколеблива посветеност кон клиентите и иновативните нови производи со врвен квалитет.

Тоа може да се забележи преку премиум проектите за конектирани домови, кои се продаваат преку професионалните дилери од 1990 година. Овие решенија се хит помеѓу крајните клиенти кои сакаат далечински да ги управуваат осветлувањето и ролетните во дадени простории и истите бараат големи, комплексни инсталации. Пристапувањето на поширокиот пазар кој е достапен за сите потрошувачи, сепак, бара поинаков пристап.

„Клиентите ги обожаваат нашите производи за конектирани домови. Знаевме дека ако ги направиме едноставни, сигурни и со пристојни цени за секојдневните корисници на домовите, ќе добиеме еден вид на победа и напредок“, вели Matt Swatsky, менаџер на производите во Lutron. Предизвикот се состоеше во тоа што премиум решенијата на Lutron, изградени со соодветна технологија за далечински пристап, одземаат повеќе време да се имплементираат и се скапи за да се развијат, распоредат и управуваат.

5. Решение и резултати

Lutron проектираше конектиран дом кој може да се постави за неколку минути и лесно да се контролира преку апликација на паметен телефон. Компанијата се обрати до LogMeIn за нивните експертски решенија за конектирани производи и Xive.ly (IoT) платформата.

"Ние веруваме дека IoT не е само за поврзување. IoT е за работите да функционираат подобро за клиентите. LogMeIn исто така ја споделува оваа визија ", рече Swatsky.

"Стабилната платформа на LogMeIn, експертизата за IoT, и способноста брзо да се имплементира ветеното претставуваа клучни делови за да се добијат поените за продажба. За само четири месеци, стигнавме од концепт до готов производ."

Според Swatsky "LogMeIn претставуваше круцијален дел кој ни помогна да добиеме далечинско поврзување на нашите производи кај секојдневните потрошувачи."

LogMeIn професионалните услуги ја искористија Xively IoT платформата за напојување на далечинско поврзаните уреди на Caséta Wireless. Платформата на Xively е изградена на докажана, високо скалабилна, cloud инфраструктура на LogMeIn, која поддржува милиони заштитени врски помеѓу луѓе, уреди и податоци од целиот свет. Lutron Smart Bridge, хаb што ги поврзува и контролира Lutron Caséta Wireless потенциометрите за осветлување и Lutron Serena® како и Sivoia® QS далечински контролираните ролетни, го поврзува домот на корисникот со паметен телефон, таблет или Apple паметен часовник. Консултантите на LogMeIn го користат Heroku за да развијат далечинско поврзување во мобилната апликација на Lutron, овозможувајќи им на корисниците да ги контролираат Lutron уредите преку Smart Bridge од било кој iOS или Android телефон или таблет, од било каде во светот.

Резултатите што ги добиле со тестирање на системот се следните:

- *Автоматизираниите компоненти на Lutron се достапни на масовниот пазар.* Со пристапната цена и лесното поставување, Lutron Smart Bridge и апликацијата ги задоволуваат потребите на потрошувачите. "LogMeIn овозможи овие домови да се развијат побрзо и со пониска цена, со цел да се насочат заштедите на клиентите и брзо да продолжат кон пазарот со огромна понуда ", рече Swatsky. "Smart Bridge е супер едноставен за да се постави во системот. Клиентите можат да го добијат и постават за помалку од 30 минути."

- *Обезбедени се супериорни искуства за корисниците во реално време.* Lutron Smart Bridge обезбедува многу искуства кои се достапни преку далечински поврзан управувач кои се многу брзи (исто како времето потребно за запалување на светлото), и истите се добиени како резултат на брзата комуникација од страна на IoT платформата на Xively. "Времето потребно за да се изврши комуникацијата на Roundtrip Xively, кој е само дел од наведените останати продавачи на IoT платформи, е толку мало што ни помага да воспоставиме контрола во реално време и да постигнеме зголемено искуство кај клиентите ", вели Swatsky.

- *Овозможено е далечинско поврзување на целата фамилија на Caséta Wireless.* Lutron Smart Bridge е компатибилен со производите на Caséta Wireless кои се поставуваат во сид и со пригушувачите на светлина, понатаму со Lutron Serena, Triathlon® и Sivoia® QS решенијата за контрола на ролетни како и со

далечинските управувачи на Pico®. Lutron Smart Bridge исто така ќе биде компатибилен со дополнителни уреди од трета страна, како на пример GE telligent™ LED сијалица, со што се овозможува уште побогат поврзан домашен систем.

- *Со анализа на употребата на уредите може да се подобри квалитетот на производите.* Lutron има способност да собира анонимни податоци за своите Smart Bridge центри, апликации и поврзани уреди. Со анализа на целокупните податоци и шаблони, компанијата може да добие увид кој дава информации за развој на производите, да продолжи да се грижи за своите клиенти и да пронаоѓа новитети со висок квалитет.

Постојат одредени (главни) придобивки од проектот, а тие се:

- ✓ Времето потребно за да се излезе на пазарот е забрзано за 50 %;
- ✓ Зголемена достапност на пазарот, со што се добива зголемен пристап до конектираните домови за општите потрошувачи;
- ✓ Супериорна комуникација во реално време ;
- ✓ Овозможено поврзување на трети уреди кон поврзаните домови;
- ✓ Увид од анализата за употреба се подобрува квалитетот на производите.

Целиот проект на Lutron Electronics е проследен со најсовремени системи за детекција и превенција од напади кои секојдневно се усовременуваат и оптимизираат со цел да се постигне заштита која ќе биде сигурна и доверлива и пред најголемите закани и напади во системот. Системите за детекција и превенција од напади се составени од разни антивирусни и антиспајвер софтвери, како и најнови верзии на firewall за заштита. Останати методи користејќи зголемено ниво на сигурност и енкрипција на податоците, како заштита на самите апликации за смартфоните и таблетите преку разни видови на генерирани лозинки се употребуваат со цел да се овозможи системите за детекција и превенција успешно да ги препознаваат и спречуваат нападите во системите.

6. Заклучок

IoT ветува големи промени во квалитетот на животот на поединците и продуктивноста на претпријатијата. Преку широко дистрибуирани, локално интелигентни мрежи на паметни уреди, IoT има потенцијал да овозможи продолжување и подобрување на основните услуги во разни области како транспорт, логистика, безбедност, комунални услуги, образование, здравствена заштита и во други области, истовремено обезбедувајќи нов екосистем за развој на апликации.

Безбедноста на информациите стана легитимна загриженост за двете страни, организациите и компјутерските корисници што всушност се должи на зголемената доверба во компјутерите и електронските трансакции. Различни техники се користат за поддршка на безбедноста на една организација од закани или напади. Од друга страна, напаѓачите откриваат нови техники и начини за да се пробијат во мрежата покрај безбедноста. Одредени заштити како firewall, антивирус и антиспајвер се ограничени за да се обезбеди максимална сигурност на системот од закани.

Единствениот начин за да се заштитат од напади е да ги познаваат техниките кои се користат за напад. Затоа, безбедносните системи на организациите ќе треба да донесат таков најцврст модел или механизам кој обезбедува најсилна заштита против заканите за да се осигура дека системот ќе остане безбеден. Системот за детекција и превенција од напади обезбедува да се откријат и да се спречат нападите користејќи повеќе пристапи. Активните системи за детекција и превенција од напади имаат за цел да ја ограничат штетата која напаѓачите можат да ја предизвикаат со изработка на локална мрежа која е отпорна на соодветниот напад или закана.

Овие системи за детекција и превенција од напади секојдневно се осовременуваат и оптимизираат, со цел да се постигне заштита која ќе биде сигурна и доверлива и пред најголемите закани и напади во системот, посебно во една нова гранка од технологијата како што е Internet of Things.

Библиографија

1. U. A. Sandhu, S. Haider, S. Naseer, O. U. Ateeb, "A Survey of Intrusion Detection & Prevention Techniques", International Conference on Information Communication and Management IPCSIT: IACSIT Press, Singapore 2011.
2. C. Hongsong, F. Zhongchuan, and Z. Dongyan, "Security and trust research in m2m system," in Vehicular Electronics and Safety (ICVES), 2011 IEEE International Conference on. IEEE, 2011, pp. 286–290.
3. J. M. Kizza, Guide to Computer Network Security. Springer, 2013.
4. D. L. Pipkin, Information security. Prentice Hall PTR, 2000.
5. E. Bertino, L. D. Martino, F. Paci, and A. C. Squicciarini, "Web services threats, vulnerabilities, and countermeasures," in Security for Web Services and Service-Oriented Architectures. Springer, 2010, pp. 25–44
6. M. Køien, "Reflections on trust in devices: an informal survey of human trust in an internet-of-things context," Wireless Personal Communications, vol. 61, no. 3, pp. 495–510, 2011.
7. A. S. Ashoor and S. Gore, "Importance of Intrusion Detection system (IDS)", International Journal of Scientific and Engineering Research, vol 2, issue 1, January 2011.

8. M. Rudner, "Cyber-threats to critical national infrastructure: An intelligence challenge," *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, vol. 26, no. 3, pp. 453–481, 2013.

391 (497. 7) (091)

391 : 658. 8 (497. 7)

Проф.д-р Стојанка Манева Чупоска – Јана

Доц.д-р Елизабета Стамеска

Европски Универзитет, Р. Македонија - Скопје

„МОЖНИТЕ ЕТНО-МОТИВИ И НОСИИ, КРЕИРАНИ ВО РЕАЛНА СОВРЕМЕНА МОДНА КОЛЕКЦИЈА“

Апстракт

Потребата од припадност е важна во сите општества и го зајакнува чувството на културен идентитет. Облеката е еден од тие важни феноменолошки фактори затоа што преку неа се препознава културниот идентитет на една етничка заедница. Облеката во текот на историјата се развивала и менувала во зависност од општествените промени, културните и политичките форми и идентитети на една заедница.

Македонските народни носии, создавајќи се низ вековите, имаат двојна улога. Основната улога е практичноста и употребливата вредност на носиите, а вториот елемент е позначаен и го претставува естетскиот сегмент, посебно во орнаментиката која има непроценлива вредност. Значењето на народниот костим се состои во принципот на документирање на идентитетот на еден народ.

Ова истражување се однесува и на примена на различни стратегии, како „стратегиски маркетинг“ и „рамка на колекција“, како неопходни сегменти при создавање на етно колекции. „Стратешкиот маркетинг“ и „рамка на колекција“ претставуваат потребна техничка рамка, која служи за професионално организирање и изработка на една модна колекција во модната индустрија и текстилните фабрики.

Клучни зборови: Облека, мода, фолклор, колекција, стратегиски маркетинг

„POSSIBLE FOLK-MOTIFS AND FORMS, INTERPOLATED IN REAL CONTEMPORARY FASHION COLLECTION“

Abstract

The need to belong is important in all societies as it strengthens the sense of cultural identity. Dress is one of those important phenomenological factors, since the cultural identity of an ethnic community can be recognized through it. Throughout history, clothing develops and changes depending on social changes, cultural and political forms and identities of a people or a country.

Macedonian folk costumes evolving through the ages have had dual role. The main role lies in their practicality and their applicable values, while the second element is more significant and relates to the aesthetic segment, especially their ornamentation which is of inestimable value.

This is a study of applications of different strategies, such as “strategic marketing” and “framework of collection” as necessary segments in creating ethno collections. Strategic marketing and framework of collection represent necessary technical framework that serves in professional organization and making fashion collections in the fashion industry and textile factories.

Key words: Clothes, Fashion, Macedonian folk costumes, Collection, Strategic marketing

Вовед

Облеката што луѓето ја носат е одредено со временските услови, културата, полот, достапните ткаенини и модата. Нашата облека испраќа визуелна порака за тоа кои сме, од каде доаѓаме и кон што се стремиме. Секој што ќе ја погледне како сме облечени, може многу да открие за нашата личност и за општествената положба, потеклото и работата.

Облеката, вклучително и накитот, отсекогаш биле ознака на општествената положба, како и знак за распознавање на одредено племе или етничка заедница, а украсувањето на телото секогаш се поврзува со одредени племенски, воени или верски заедници. Потребата од припадност е важна во сите општества и го зајакнува чувството на културен идентитет. Нашето „членство“ кон некоја заедница или вера е означено преку облеката, обредите, прославите и културните обележја што нè поврзуваат.

Облеката во текот на историјата се развивала и се менувала во зависност од општествените промени, културните и политичките форми и идентитети на еден народ или држава. Одредени теории нагласуваат дека појавата на облеката, која се дефинира како дел од човечката потреба да го заштити

телото од студот, поради временските и хигиенските услови, се должи и на развивањето на чувството на срам кај човекот, кој почнал да се облекува за да ги покрие своите полови органи.²⁴⁸

Преку историјата на облеката или историјата на костимот може да се проследат одредени временски периоди, нивните подеми и падови, човечките духовни и физички карактеристики од епохата. Преку историски артефакти се следат промените на облеката и нејзините специфики, почнувајќи од самите мугри на човештвото и употребата на некроена облека, па сè до денешните усовршени процеси на производство на материјали и кројки. Низ ваквите анализи кои опфаќаат повеќе епохи, може да се воочи константната потреба на човекот за креативност, форма, декорација, сопствен креативен идентитет, но истовремено и за функционалност. Човекот, секогаш со изразено креативно дејствување, како сведок на случувањата во временските периоди во кои живеел и дејствувал, непосредно ги бележел сите општествено-социјални промени, манифестирајќи ги во различни форми и во облеката.

Историјата на облеката и костимот имаат за цел да истакнат неколку аспекти. Така, тие помагаат за полесно дефинирање на одредени епохи, со облеката се одредува стилот на живеење, воедно може да се определи и архитектурата, дизајнот на ентериерот, материјалите кои биле употребувани, како и многу други податоци. „Носијата е своевидна материја преку која можат да се согледаат разни процеси на културните настани и влијанија, како и врските со другите, пред сè, со соседните народи и култури”.²⁴⁹

Облеката поседува и своја ритуална, магиско-обредна функција, преку која се манифестира територијалната припадност, етничкиот идентитет на оној што ја носи, но и семејната положба, како и односите меѓу различните генерации.

Значењето на народниот костим се состои во принципот на документирање на идентитетот на еден народ. Уште при создавањето на народниот костим, на носијата, во самата нејзина основа може да се забележат основните кројки кои го потврдуваат фактот дека таа во себе содржи форми чии влијанија потекнуваат од повеќе различни народи и култури. Заедно со сите богати декоративни елементи: орнаментика, везови, боја, материјал итн., народниот костим претставува еден од најмоќните показатели на материјалната и духовната култура на еден народ. Народот, неговиот креатор, низ вековите, преку самиот процес на неговото создавање, на природен и спонтан начин ја достигнал највисоката естетска категорија создавајќи притоа совршено дизајнерско уметничко дело.

Поради потребата за категоризација, поимите облека и костим во науката се дефинираат на различен начин. Облеката се дефинира како текстилна основа што се става, се облекува на човечкото тело

²⁴⁸ Х. Вакарелски, Д. Ивановъ, *История на облѣклото. Учебникъ за V. кл. на Девическитѣ практически занаятчийски училища*, София: Печатница Кехлибаровъ, 1941, 6.

²⁴⁹ Ѓорѓи Здравев, *Македонски народни носии I*, Скопје: Матица македонска, 1996, 9.

за да го заштити од надворешните фактори. Костимот пак е дефиниран како постапка на украсување и декорирање на самата облека. Различните начини на облекување креираат и одредени ритуали кои имаат и симболично значење и се својствени за одредени етноси. Оттаму, можеме да нагласиме дека облеката, носијата, не била само материјална, туку и духовна потреба на човекот.

Во облеката се допираат и преклопуваат два значајни сегмента. Од една страна таа го штити телото од надворешните временски фактори, го ограничува и затвора, а од друга страна - облеката се отвора кон надворешниот простор, кон нејзиното опкружување и така отвора можност за креирање симболи, ликовни форми, естетски и структурални вредности. На овој начин, облеката ја напушта основната функција на самозаштита и станува средство за комуникација.

На облеката во Западниот свет, посебно кај жените, многу влијае модата која постојано се менува, но многу луѓе ширум светот уште се облекуваат на традиционален начин, кој обилува со многу симболични значења, ги одразува нивните културни вредности и ја симболизира припадноста на одреден народ.

Во Македонија традицијата на рачно изработени носии, кои се разликуваат од регион до регион, е исклучително богата, но денес, овие носии се носат многу ретко и претставуваат предисключителни артефакти кои го потврдуваат високото чувство за естетика на нашите предци.

Сл. 1. Детаљ од невестинска мијачка носија

Народните носии во Македонија претставуваат карактеристично обележје на историските периоди во кои доминира традиционалното општество. Како карактеристичен невербален етнички симбол тие се вклопувале во географската и климатската слика на пределот, следејќи ги основните стопански дејности на населението и начинот на живот. Материјалната култура во Македонија манифестирана преку облеката ја презентира сликата во која можат да се забележат видливи траги од повеќе култури кои со векови биле присутни на овие простори. Така, во македонските народни носии можат да се препознаат древнобалканските, древнословенските, византиските и ориенталните влијанија. Најрепрезентативната и најзабележителна форма на облекување е карактеристика на народните носии во XIX век. Од овој период се зачувани голем дел од македонските народни носии, кои соодветно го претставуваат тогашниот начин на облекување.

Облеката во Македонија се формирала низ вековите првенствено како носија со употреблива намена, но и како носија со изразено ликовно-естетски и структурални особености. Поради креативноста која во себе ја носеле (главно) жените, ликовните елементи во македонската народна носија посебно се изразени во орнаментиката која е најчесто создавана во геометриска форма.

Етно-мотиви

Во повеќе научни истражувања кои потекнуваат од етнологската област, се анализираат и забележуваат ваквите значајни естетски и структурални промени врз облеката и носиите, при што детално се анализираат додадените или одземените форми од облеката (*кратка, долга, широка, тесна*) или орнаментиграните декорации (*ткаење, вез, плетка, боја*). Овие податоци го потврдуваат фактот дека различните историски периоди многу придонеле во процесот на оформувањето на народните носии во Македонија, во создавањето различни традиционални карактеристични форми и декоративни елементи, кои асоцираат на дамнешните епохи во кои биле создавани. Многубројните народни носии, со нивниот различен начин на украсување и декорирање, како естетска форма, придонесуваат за потврдување на фактот за исклучително богатото македонско културно наследство изразено низ фолклорот.

Македонските носии се артефакти кои, исто така, претставуваат средство за комуникација. Тие во себе ги препознаваат сите родови, социјални статуси во заедницата на која ѝ припаѓаат, обичаите, времето на возраста, почнувајќи од детството, моминството/ергенството, периодот на свршувачката, свадбата, мајчинството, зрелата возраст, вдовството, жалоста, празничните денови, обичните работни денови, т.н. делници, годишните времиња, имотната состојба итн.

Сл. 2. Мијачко семејство Филиповци од с. Гари, 1902 год.

Етно колекција

За разлика од народниот костим, модата има различна улога и функција на менливост, брзина, инсистира на нови форми, брзо конзумирање и постојано менување на стилот, навлегувајќи во еден неформален моден систем. Ваквиот систем, конгломерат на повеќе модни стилови во еден стил, од една страна ја дава пораката на неформалност и слобода на современ моден израз, но од друга страна, поради нагласеното потрошувачко општество, создаде и наметна целосен индивидуализам во модата, кој целосно ги оправда ваквите комбинации на повеќе различни модни стилови кои се во функција.

Во лексикографските енциклопедии терминот ткаенина се однесува на материјали направени по пат на многубројни методи како што се: врзување, плетење, ткаење. Ткаењето е форма за обработување, изработување на текстил, а самиот текстил претставува исткаено влакно, кое може да биде од животинско или растително потекло. Ткаењето е заедничкиот термин со кој се означуваат сите методи за добивање ткаенина и текстил. Ткаењето претставува процес на заемно поврзување на два комплекта од паралелни влакна, при што се формира ткаенина.

Модата, пак, се дефинира како збор кој означува нова и минлива категорија на повеќе форми. Зборот *мода* потекнува од латинскиот збор *modus* што значи *начин*. Според тоа, модата е секогаш еден нов и различен начин на претставување на облека, модни додатоци, текстилни материјали и сл. Зборот *мода*, исто така, во одредени енциклопедии се објаснува како збор кој потекнува од францускиот јазик и значи: *вкус, обичај*, начин на живот, однесување и облекување во одреден временски период.

XX век е период кој ја одбележи модата и модната индустрија во целост. Модата како современ феномен има сè поголемо влијание врз модерното општество денес. Модните трендови во голема мера се наметнуваат на пазарот. Модата во XX век се промени, начинот на облекување ја достигна својата најголема слобода. Големо влијание врз ваквите модни промени и феномени изврши и модната индустрија, која е директно поврзана со развојот и напредувањето на технологијата. Модната индустрија наметна целосна блокада во однос на традиционалното облекување и народниот костим. Рачната изработка на ваквиот вид облека станува минато.

Во креациите на модните дизајнери насекаде низ светот, на овој или оној начин, традиционалниот костим е, сепак, присутен, како инспирација, цитат или едноставно - реминисценција. За многумина модни дизајнери народната носија претставува само поле за истражување каде што со современ дизајнерски јазик тие трансформираат одредени древни форми во современи, но неистакнувајќи ја доволно пораката, која како симбол е статична и неменлива, но исклучително важна за процесот на редизајнирање. Разликата меѓу народните носии и модата е токму во овој процес на статичност и неменливост, кој, како порака се наоѓа само во народните носии. Неменливоста е во зачувувањето на целосниот процес на создавање заедно со многубројните традиционални техники. За разлика од овој процес, модата има друга улога и функција, таа е менлива, брза и инсистира на нови форми на брзо конзумирање и постојано менување.

Сл. 3. Модна книга на истражување модни трендови, со колорна карта

Фузијата на модата и фолклорот многу често, како современа естетска категорија се применува во разни форми: во форма на колекција, модни додатоци и накит, дизајн на обувки, како цртеж или модна илустрација, докажувајќи на тој начин дека принципот на истражување во фолклорот може да биде еден од начините за создавање различни современи модни форми. Дизајнерските идеи, концепти, мисли и емоции, како многу важни карактеристики во дизајнот, секогаш се голем предизвик за создавање на посебен и различен креативен идентитет, создавање на вистински современи принципи во кои се застапени ваквите вредности. Поради сите овие значајни фактори, во процесот на дизајнирање повторно се нагласува фактот дека дизајнот ја испраќа сопствената порака во просторот, независно дали таа порака и знак се создадени во некои минати времиња, или, пак, во денешно време. Пораката и знакот треба да создаваат идентитет со точно определена цел, а тоа зависи токму од начинот на кој е создадена и адресата кому таа порака е упатена. Дизајнерските идеи, концепти, мисли и емоции секогаш се голем предизвик за создавање посебен креативен идентитет, како една од важните карактеристики во дизајнот. При анализата на народните костими се користи комбинација на дел од ликовните принципи и елементи, преку чие меѓусебно поврзување се создава народниот костим, кој притоа служи и како инспирација за една современа модна колекција. Знаејќи го фактот, дека современиот моден дизајнер во првичната форма на истражување, темата или инспирацијата за колекција ги бара во историските, социолошките, културните и фолклорните анализи, колекцијата како единствена презентативна креативна форма претставува креативно поле, каде што модниот дизајнер ги покажува своите креативни модни потенцијали. Во овој процес на одбирање тема многу често фолклорот бил главна тема за размислување и анализа. Тој бил позајмен, осовремен, односно редизајниран или трансформиран во еден интересен современ моден израз.

Стратегиски маркетинг

Стратегискиот маркетинг и „рамка на колекција“ претставуваат техничка рамка која служи за професионално организирање и изработка на модна колекција во модната индустрија и текстилните фабрики. Ваквата организираност гарантира продажба на колекцијата. Македонските текстилни фабрики како мали и средни претпријатија, доколку се придржуваат на стратешката „рамка на колекција“ би имале сигурен профит и продажни колекции. Потребата од реализација на етно колекции со инспирација од македонската традиционална облека дава можност за креирање моден идентитет, но воедно носи и финасиска исплатливост. Во Македонија нема доволен број заинтересирани текстилни фабрики кои имаат интерес да изработуваат етно колекции, поради стравот дека нема простор на пазарот за ваков моден идентитет. Тие сметаат дека ваквите обиди би чинеле преголем финасиски неповратен влог. Етно модата како моден феномен е секогаш дел од модните предвидувања и модните трендови. Многу модни дизајнери креирале колекции со етно мотиви, со различни етнолошки карактеристики и од различни култури и традиции. Во деведесеттите години на XX век етно стилот претставуваше едно од најсилните влијанија во модата.

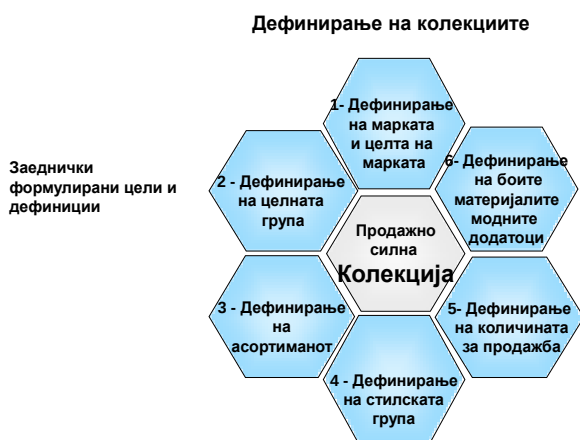
Модниот дизајнер ја нема само улогата да ја нацрта модната колекција, туку предвреме мора да создаде услови за нејзино пласирање на пазарот. Прашањето за растење, напредок, прогрес и успех на еден моден бренд е значајно: Шанел имала среќа што го назначила Карл Лагерфелд (Karl Lagerfeld) за главен дизајнер, исто како и Диор (Dior), кој се издигна и поврати со пристигнувањето на Џон Галијано (John Galliano). „Погрешно избран дизајнер може да го уништи и ослабе брендот. Од големо и витално значење е да се постигне балансот меѓу маркетингот и креативноста. Сметам дека не е фер да се каже дека модата е целосно базирана на маркетинг. Можете да направите толку многу маркетинг колку што сакате, но ако финалниот производ не допре до клиентот, не биде купен од клиентот, тогаш брендот ја губи својата моќ“.²⁵⁰

²⁵⁰ Nikola White, Ian Griffiths (ed.), *The Fashion Business. Theory, Practice, Image*, Oxford/New York: Berg, 2000, стр. 70.

Сл. 4. Маркетинг кампања на „Дизел“ (Diesel) за пролет/лето 2015 год.

Продажбата на колекција бара од модниот дизајнер да ја слушне потребата на клиентот, а клиентот ќе му даде инструкции на дизајнерот во однос на креирањето специфична линија. Секоја колекција, вклучувајќи ја тука и етно колекцијата којашто ја креира дизајнерот, вклучува одреден степен на планирање линија со цел да се „заведат“ клиентите со тоа што ќе купуваат што повеќе производи. Модните илустрирани линии нудат избор на облека и тие се прецизно координирани избегнувајќи го на тој начин непотребното удвојување. Модниот дизајнер постојано ги има на ум своите клиенти или потенцијални нарачателите. Дизајнерскиот аспект е неопходен и при вакво дизајнирање. Облеката креирана како редизајн на етно колекција има единствен шарм рефлектирајќи ја философијата на дизајнерот. Дизајнирањето на ваква облека во однос на годишното време кога таа ќе се појави е дизајнирање во согласност со очекуваниот моден тренд за таа сезона. Бидејќи етно модата е секогаш присутна во повеќето модни трендови и предвидувања, ваквите колекции најчесто го исполнуваат и овој важен критериум.

Сл. 5. Табеларен приказ за дефинирање на колекции

Заклучок

За успешен влез на пазарот неопходен е структуриран концепт за презентирање на пазарот со цел да се постигне долгорочна успешна продажба, бидејќи секој понудувач е изложен на голема меѓународна конкуренција. Во креирањето на етно колекции како специфичен технички модел на изработка се подразбираат сите овие посебно наведени одделни и технички фази кои нудат успешно креирање и пласирање на пазарот како крајна цел.

Користена литература

- Адамовић, В. „Они су освојили ,кошуте’. Најдража признања“, *Нада* (1 октобар 1976).
- Алексиевъ, Арсени. *Етнографски бележки за поляните, мияците и брсяците. Сборникъ за народни умотворения и народописъ*, кн. XXX. София, 1914.
- Геневска Брачиќ, Наде. *Градски костими*. Битола: НУ Завод и музеј, 2006.
- Геневска Брачиќ, Наде. *Моја инспирација. Народната традиција како инспирација во современите модни креации*. Битола: НУ Завод и музеј, 2014.
- Геневска Брачиќ, Наде. *Народен вез*. Битола: НУ Завод, Музеј и Галерија, 2012.
- Здравев, Ѓорѓи. *Македонски народни носии I*. Скопје: Матица македонска, 1996.
- Манева-Чупоска, Стојанка - Јана. *Колекција* (авторизирани предавања). Скопје: Европски универзитет Република Македонија - Скопје/Факултет за арт и дизајн, 2010.
- Манева-Чупоска, Стојанка - Јана. *Модна илустрација* (авторизирани предавања). Скопје: Европски универзитет Република Македонија - Скопје/Факултет за арт и дизајн, 2007.
- Fukai, Akiko (ed.). *Fashion. The Collection of the Kyoto Costume Institute. A History from the 18th to the 20th Century*. Köln/London/Los Angeles/Madrid/Paris/Tokyo: Tashen, 2004.
- Jones, Terry, Mair, Avril (ed.). *Fashion now*. Köln/London/Los Angeles/Madrid/Paris/ Tokyo: Taschen, 2001.
- Kindersley, Dorling (ured.). *Znakovi i simboli. Slikovni vodič kroz njihovo podrijetlo i značenje*. Zagreb: Profil, 2010.
- Kocareva Ranisavljev, Marina. *Moda i odevanje. Psihosociološki aspekti odevanja*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.

ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА ВАРДАРСКА ДОЛИНА

Анстракт

За сите проекти од поголем степен на државно и национално значење неопходно е да се зборува јавно и секако да се применуваат и прифаќаат поткрепените размислувања и анализи. Водејќи се од таков неспорен факт, а врз основа на моите чувства и определби за доброто на родната земја, се одлучив моите сознанија да ги преточам токму во мошне значајниот проект за Република Македонија – Вардарска Долина. Пристапувам студиозно, имајќи во предвид дека една максимална скратеност ќе води кон недореченост.

Клучни зборови: *Вардарска Долина, проект, анализи и развој*

Ivan Minev

PROSPECTS OF VARDAR VALLEY

Abstract

For all projects a greater degree of state and national importance it is necessary to speak publicly and certainly to apply and accept substantiated opinions and analyzes. Guided by such indisputable fact, based on my feelings and commitments for the good of the motherland, I decided my knowledge to decant just in a very important project for the Republic of Macedonia - Vardar Valley. Accessing studios, taking into account that a maximum skratenost will lead to inconsistency.

Keywords: *Vardar Valley project, analysis and development*

Во трудот конкретно се планира најрентабилното и најевтиното. Основната идеја водителка е ослободувањето на Вардарската Долина: Скопје-Гевгелија од пруга и претворањето на долината во полноводна езерска рајска градина, слободна од неколошки пловен сообраќај. Добиваме: енергија, вода за продажба, риболов, туризам, пошумување итн.

Во тој контекст се предлага како прво изградба на нова алтернативна куса пруга (колатерала) Миладиновци(Скопје) -Св. Николе- свиок кон Велес со прифатлива безболна девијација, така да резултира непотребна повардарска пруга Скопје-Велес. Но се создава нова релација Скопје (Миладиновци) - Св.Николе-Велес- Прилеп- Битола-Лерин (доградба до граница). Материјалот од пругата Скопје--Велес и Велес –Гевгелија се преселува на нова железничка траса Скопје- Св.Николе- Штип- Радовиш-Струмица-Дојран (Солун?).

Се интегрира Источна Македонија и се доближуваме до Бугарија, (Пиринска Македонија) со нови дополнителни станици кон штипската: Св. Николе- Радовиш-Струмица-тунел низ Беласица-Валандово- Дојран(врска Истанбул)- Гевгелија (Солун). Гигантски подвиг!

Теренот Скопје-Св.Николе-Штип- Струмица е погоден да се изгради пруга со четири колосека што ја исфрла секоја колонијалистичката идеја за канал Белград-Скопје-Солун, како авантура. Целта на овој проект е да се сочуват националните водени ресурси на Македонија за вековите и да се спречи туѓо посеганье од страна на соседите и ЕУ, како и да се соопрат катастрофални поплави како онаа од 1962 и оваа годана. Со протечни брани ниски не сме создале услови за капирање на милионски кубичи вода, туку со максимално високи брани создаваме езерски резервоари среде државата и при најсилните истурања на облаци.

Тунел низ тесната Беласица може да се оствари со модерните гигантски тунелски дупчалки во должина со некои 6-7 километри, а може и со наша технологија. Неготино без пруга, доаѓа скоро во средината на централната езерска зона во една рајска Македонија, која ќе извозува големи количини на речиси бистра слатка вода во загрозената планета која се суши. Инаку дигање на пруга во висините да се ослободи Вардар (мостови, виадукти, тунели, потпорни сидишта итн), ќе претставува тешко и скапо урбанистичко злосторство!

Проектот „Вардарска Долина“ е стратегиски проект на Македонија во енергетскиот сектор. Со овој проект се опфаќа рационално и интегрално користење на водните ресурси, што би требало да доведе до зголемување на водниот и економскиот потенцијал на земјата. Со овој мега проект може да се овозможи до Велес да пловат вистински бродови.

Длабоките студиски анализи на прокетот ни го дава конечниот резултат што мора повеќепати да се потенцира. Имено, наштата одлука да правиме друг железнички пат отфрлајќи го вардарскиот заради водените акумулации го диктира поврзувањето на Солун со Европа.

Визионерски ќе треба да се создадат услови уште од сега источниот железнички коридор во иднина да биде придружен со модерен автопат. Градовите Свети Николе, Штип, Радовиш, Струмица, Валандово и Дојран (кај Николоќ) добиваат железничка станица.

Костистена литература:

Минев, Иван, “Вардарска долина – идеален проект”, (не наглост и брзоплетост, туку визија за генерации), СОФИЈА, Богданци, 2011

Невенка Милева

Факултет за информатика

Европски Универзитет

Проф. д-р Јован Пехчевски

Факултет за информатика

Европски Универзитет

ПРЕДНОСТИ И НЕДОСТАТОЦИ КОИ ГИ НУДИ ФРИЛЕНСИНГОТ

АБСТРАКТ

Фриленсингот е доста активен и корисен во денешното современо општество. Луѓето се повеќе и повеќе се препуштаат на виртуелниот свет и ги користат погодностите кои ги нуди фриленсингот. Целта на истражувањето на овој труд е да се потврди улогата и значењето на фриленсингот во поттикнување на вработувањето, пред се', самовработувањето и како тој влијае врз развојот на економијата. Со овој труд се има за цел да се дојде до сознанија за тоа кои се предностите и недостатоците кои ги нуди фриленсингот и дали постојат потенцијали секој способен, образован човек што сака да работи, да може да биде успешен фриленсер.

Клучни зборови: високи приходи, фриленс платформа, фриленсер, фриленсинг.

ABSTRACT

Freelance is a quite active and useful thing in today's modern society. People are increasingly embracing the virtual world and use the advantages offered by the freelance. The aim of this paper is to acknowledge the role and importance of the freelance in stimulating the employment, above all, self-employment and how this impacts on the development of the economy. This research aims to acknowledge the advantages and disadvantages offered by the freelance, as well as the potential factors that may influence for every educated person who wants to work to be a successful freelancer.

Keywords: high income, freelance platform, freelance, freelancing.

ВОВЕД

Фриленсингот или привремената работа' повеќе станува начин за заработка на невработените, но и оние кои веќе работат, а сакаат да ги зголемат личните примања или семејниот буџет. Луѓето се' повеќе и повеќе се препуштаат на виртуелниот свет и ги користат поволностите кои ги нуди. Како една од поволностите се можност за поголеми приходи, која е една од факторите кои се привлечни за поголемата популација.

Малите плати, а високите трошоци на живот, големата невработеност, желбата за сам да се управува со работата и унапредувањето доведуваат до фриленсинг. Фриленсер може да биде секој оној кој е способен физички и психички за работа. Фриленсингот е начин на кој најлесно, најбрзо и за најниска цена може да се започне со работа сам за себе.

Фриленсингот е доминантен во повеќе полиња како што се планирање, преведување, организирање на настани, пишување, компјутерско програмирање, веб дизајн, графички дизајн, консалтинг и слично.

МОТИВАЦИЈА

Развојот на технологијата и менувањето на секојдневните навики со социјалните мрежи доведува до желба за поминување на времето дома пред компјутер или телефон. Луѓето повеќе преферираат работа од дома каде може да бидат облечени полежерно, отколку работа во канцеларија со кодекс на облекување, определено работно време и определена пауза. Трендот на фриленсерите и фриленсингот зазема голем раст во денешната економија.

Желбата за изнаоѓање на вработување, пред сè младите и способни кадри, било каде на пазарот на трудот во светот го прави истражувањето на оваа проблематика актуелно и значајно за секоја земја која сака да обезбеди поголема стапка на ангажираност на работно способното население и за остварување на побрз економски раст.

Постојат неколку платформи каде најдобрите компании вработуваат и работат со најталентирани луѓе во светот т.е фриленсерите. Овие платформи овозможуваат спојување и работа со луѓе кои се илјадници километри далеку од нас.

Можностите кои ги нудат овие платформи, а исто така и недостатокот на сигурност кои повеќето луѓе го имаат при работа на овие платформи е главен мотив за навлегување во овој систем на работа и истражување на позитивните и негативните страни од страна на фриленсингот. Исто така како мотивација за оваа истражување е да се долови вистинската слика за како фриленсингот е гледан од страна на луѓето низ целиот свет, а како од луѓето во

Македонија. Да се направи компарација помеѓу веб платформите, исто така да се утврди дали секој способен, образован и човек може да биде фриленсер и дали е вистински потег да се впуштиме во водите на фриленсингот и да работиме како фриленсери.

ФРИЛЕНСИНГОТ ВО РАЗВИЕНИТЕ ЗЕМЈИ

Според истражувањата кои се извршени од страна на Ed Gandia во 2012 година, фриленсингот е најдоминантен во дизајнот со 20,4%, по него следи пишувањето со 18%, а после нив се уредувачите, преведувачите, веб девелопери и сл.

Според локацијата најмногу фриленсери има во Северна Америка со 78%, 11% живеат во Европа, 5% живеат во Азија и 3% се од Јужна Америка. Останатиот дел се од другите континенти кои опфаќаат заедно 3% ²⁵¹.

Според истражувањата кои се извршиле во Велика Британија во 2011 година имало 1,56 милиони фриленсери. Оваа бројка вклучува 1,35 милиони луѓе кои главно се занимаваат со фриленсинг, додека на 207.000 луѓе, односно на 13%, фриленсингот им е втората работа ²⁵².

Тргувајќи од фактот дека само во САД, 6,1 милиони работници се класифицираат како работници на далечина, како самовработени или ангажирани од страна на организации, се поставува прашањето: дали може да се биде продуктивен и да се работи од дома и колку тоа може да биде ефективно за фриленсерите или хонорарците и останати индивидуалци кои работат од дома?

Одговорот на ова прашање значи да се дојде до сознанија за тоа дали фриленсингот дава можности за:

- Флексибилност во работењето како една од работите што ја прави фриленсерската работа атрактивна.
- Фриленсерите самите да си ја одредуваат работната недела.
- Фриленсерите имаат и слобода во изборот на местото на работење, од дома, од кафе бар или од несекојдневна локација како планина или на плажа.
- Фриленсерот да е „сам свој газда“ со свој животен стил,
- Тоа која е мотивацијата по којашто фриленсерите се впуштаат на ваков предизвик.
- Фриленсерите да немаат надреден и тие сами одредуваат со кого сакаат да соработуваат.
- Каква е можноста за поголема заработка.

²⁵¹ Ed Gandia "Freelance Industry Report 2012". Retrieved 17 May

²⁵² John Kitching and David Smallbone, **Exploring the UK Freelance Workforce, 2011**

- Самите фриленсери да имаат желба да учат да бидат подобри и попродуктивни и да ја оптимизираат својата работа.

ФРИЛЕНСИНГ ВО МАКЕДОНИЈА

Привремената хонорарна работа или фриленсинг се повеќе станува начин како да заработат за живот невработените, но и оние кои веќе работат, а сакаат да ги зголемат личните примања или семејниот буџет.

Во македонија има многу потенцијал, но и потреба поради високата невработеност да се избере ваквиот начин на егзистенција.²⁵³

Во македонија има повеќе од 5.000 фриленсери кои се ангажирани на интернационалните фриленсинг платформи. Но тоа не значи дека само пет илјади ќе останат. Има потенцијал скоро секој да биде фриленсер, секој работоспособен да биде и фриленсер. Фриленс работата ги опфаќа следните категории: развој на веб апликации, развој на софтверски апликации, интернет маркетинг, внесување податоци, административна поддршка, бизнис и правни услуги, дизајн и мултимедија и превод и пишување.

За младите е особена придобивка да започнат со фриленсерство бидејќи можат да ги градат своите вештини од соодветните категории врз основа на работење на разни проекти за краток временски период и потоа кога ќе создадат портфолио со изработени проекти можат да бидат многу покомпетентни за вработување подоцна цо некое од постоечките компании, дали во Македонија или во странство.

САД важи за земја каде најмногу можности за вработување имаат македонските фриленсери.²⁵⁴

ПРЕДНОСТИ И НЕДОСТАТОЦИ КОИ ГИ НУДИ ФРИЛЕНСИНГОТ

Кога ќе се спомне зборот фриленсер што прво ни доаѓа на ум? За некои од нас првата слика за фриленсер е дека некој дома удобно облечен во пижами седи пред компјутер и ја врши својата работа. Кој од нас не би посакал таква работа. Но не е се така сјајно, ако се одлучиме да ја напуштиме нашата работа и да се препуштиме во фриленсинг водите треба најпрво да ги разгледаме добрите и лошите страни за да бидеме фриленсери. Секоја работа има свое ниво на ризик, затоа треба добро да ги истражиме предностите и недостатоците и да утврдиме дали сме ние спремни да живееме како фриленсери.

Како предности кои ги нуди фриленсингот се следните:

²⁵³ <http://www.slobodnaevropa.mk/a/27051335>

²⁵⁴ Александар Самарџиев, Се повеќе заинтересирани за фриленс работа, јуни 04, 2015

- *Работиме кога сакаме.* Многу луѓе кои работат од 9 до 17ч не ги искористуваат рационално најпродуктивните и ефективните часови. Ако работиме како фриленсери може тоа да го прилагодиме и доколку сме најпродуктивни и ефективни наутро ќе ја вршиме работата наутро, доколку сме најпродуктивни навечер ќе ја извршуваме работата навечер. Во зависност од роковите кои ни се дадени може да организираме прошетки, кафе паузи со пријателите и сл.
- *Работиме каде сакаме.* Фриленсингот не само што ќе ни го намали времето на патување од едно до друго место, туку и може да одбереме од каде сакаме да работиме. Со зголемувањето на поврзаноста на нашиот секојдневен свет, како фриленсери може да одлучиме од кое место сакаме да работиме, може да работи од дома, во библиотека, во некое кафе или слично. Доколку сме авангуристи може да отидеме било каде во светот и да работиме, но се разбира да го почитуваме исполнувањето на дадениот рок.
- *Сам свој газда.* Знаеме што сакаме да направиме, што најдобро знаеме да направиме, но кога работиме за некој друг ништо од тоа не е важно за нашиот газда или претпоставен. Кога сме фриленсери, ние сме тие кои сме задолжени за да ги прифатиме задачите кои може да ни ја изградат кариерата која што ја сакаме.
- *Имаме можност за поголеми приходи.* Не постои ништо полошо од тоа да дознаеме дека нашиот работодавец зема процент од тоа што ние треба да го добиеме и ние земаме помалку пари за сработеното. Како фриленсер ќе можеме да наплаќаме за нашата работа онолку колку што сметаме дека вреди.
- *Може да ги искористиме предностите во врска со даночните одбивања.* Како фриленсери ќе можеме да одземаме повеќе трошоци кои не се достапни за вработените. Може да одбиеме трошоци со нашиот дом- канцеларија, патни трошоци, трошоци за оброци и забава, пристап на Интернет и сл. Може да се искористат и предностите во врска со даноците, но сепак треба да се консултираме со даночен експерт кој што може да ни објасни како фриленсингот влијае на нашите даноци.

Исто така постојат и недостатоци кои ги нуди фриленсингот. Во правењето на наша сопствена анализа за ризикот кој сакаме да го преземеме и за бенефитот кој ќе го добиеме од фриленсингот, треба да обрнеме внимание на следните работи:

- *Мора да заработиме повеќе од претходната плата.* Многу луѓе прават грешки во врска со ова прашање, и наместо да ги зголемат приходите како фриленсери тие заработуваат исто како претходно кога биле вработени. Треба внимателно да пресметаме колку приходи по час би ни донел секој проект и потоа да ги пресметаме на годишно ниво. Мора да ни бидат пресметани и трошоците и да добиеме целосна слика за нашите приходи.

- *Треба да носиме повеќе кати.* Досега како вработени, обврските околу маркетинг кампањи, административните и сметководствените работи ги вршеле други луѓе. Но како фриленсери мораме тоа ние да го вршиме и за жал дополнително потрошеното време нема да ни биде платено.
- *Мора да се справиме со неконзистентен готовински тек.* Како вработени знаеме дека секој месец ќе добиваме плата, но како фриленсери не значи дека ќе имаме постојано нови клиенти. Со тоа нема да може да ги подмириме нашите секојдневни трошоци и ќе немаме доволно приходи секој месец.
- *Ние сме одговорни за наоѓање на наша работа.* Кога сме вработени ќе одиме на работа и некој ќе ни даде што треба да сработиме. Но кога сме фриленсери нема да го имаме тој луксуз, и ќе мораме сами да бараме работа. Преку фриленс платформите ќе треба да наоѓаме клиенти и да имаме среќа да не одбираат нас.
- *Спротивстапувањето затира со нас.* Повеќе нема да го имаме истот луксуз како кога сме биле вработени. Доколку ни се расипе лаптопот во ист момент неможе да дојде некој од ИТ службата и да ни го поправи, а клиентот нема да сака да чека и ќе мора да научиме да се справуваме со тоа.

Да донесеме одлука за да станеме фриленсери може да ни го смени животот, и како таква, таа одлука не е лесна за преземање. Само ние можеме да знаеме дали фриленсинг животот е вистинскиот за нас. Ако сме размислувале за нурнување во фриленсинг водите, најдобро нешто што може да направиме за нас е да седнеме и да ги истражиме сите добри и лоши страни кои ги нуди фриленсингот и да одлучиме дали може да се пронајдеме во тие води или е тоа преголем ризик за нас²⁵⁵.

ВЕБ ПЛАТФОРМИ

Upwork е фриленс платформа каде фирмите и професионалците се поврзуваат и започнуваат со бизнис. Формирана е 18 месеци по постоењето на Elance и oDesk, на 18ти декември 2013 год каде се соединија двете компании и се создаде Upwork (слика 1). Upwork има 9 милиони регистрирани фриленсери и 4 милиони регистрирани клиенти.

²⁵⁵ Belle Wong, J.D.- Top 5 Advantages and Disadvantages of Being a Freelancer, 2014 <https://www.legalzoom.com>

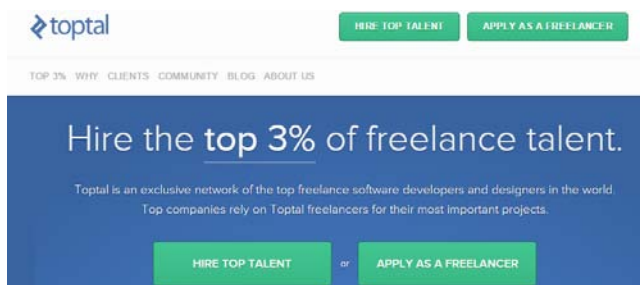

Слика.1 Upwork фриленс платформа

На денешно време е тешко да се најдат добри работници, па затоа со помош на Upwork може полесно да се дојде до нив. Мисијата на оваа компанија е “*Да се создадат економски и социјални вредности на глобално ниво преку обезбедување на доверливи онлајн работни места за да се поврземе, да соработува и да успееме.*”

Додека пак нивната визија е “*Да се поврзат бизнисите со големите таленти побрзо, отколку кога било досега*”.

Toptal е создадена од инженери и е голема и брзо растечка мрежа составена од најгемелни прикази, талентирани фриленс инженери и дизајнери во светот. Toptal ангажира фриленсери за да изградат напредни софтвери и да дизајнираат проекти за да се види како Toptal(слика2) е поинаков од другите платформи.

Слика 2 Toptal фриленс платформа

Многу компании- и големи и мали- се соочуваат со предизвиците за изнаоѓање на талентирани програмери и дизајнери, вклучувајќи квалифицирани кандидати, динамичен тим и секако и финансии. Уникатниот раствор за вработување на елита независни изведувачи е токму решението кое Toptal го има за овој проблем.

На Toptal, вие не ќе мора да барате сами и да дознавате кои се најдобрите дизајнери или инвеститори. Само треба да се поврземе со врвен фриленсер кој ќе контактира со нас или нашиот тим и тој ќе ја изврши целата работа, наше е само да кажеме што бараме т.е. што треба да ни биде сработено.

Crossover (слика3) е исто така фриленс платформа која не само што ги поврзува компаниите со најдобрите таленти од целиот свет, туку им помага и да управуваат, да ја зголемат продуктивноста на тој талент, помагаат околу платите и сл.

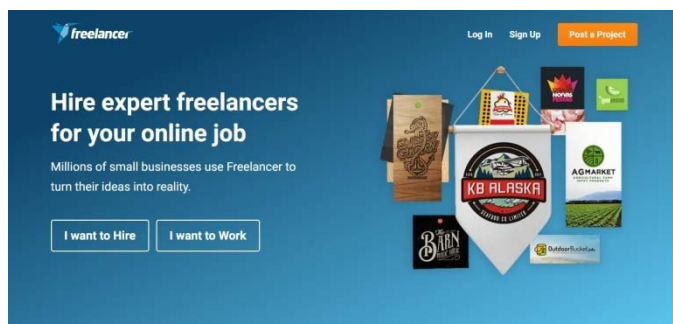

Слика3 Crossover фриленс платформа

Нивната мисија е дека “Најдобар начин да се помогне на глобалното општество е да се развие конкретна рамка за високо платените работи места и индивидуалните вештини”.

Добрата страна на Crossover е тоа што тие вршат повеќе тестови со кои ја согледуваат вештината и нивото на знаење на секој фриленсер и можат да им ги понудат на компаниите најдобрите фриленсери од секоја област.

Freelancer.com (слика4) е најголема фриленсинг платформа во светот, според бројот на корисници и проекти. Содржи над 19.451.683 работодавци и фриленсери на глобално ниво од над 247 земји, региони и територии.

Слика.4 Freelancer.com платформа

Нивната мисија е да се најде вистинската личност за работа на нивната платформа. Каде милиони талентирани експерти од целиот свет, може да се добие помош за нашите бизниси во рамките на една минута од објавувањето на нашите проекти.

UPWORK VS FREELANCER – ОД АСПЕКТ НА ИЗВЕДУВАЧОТ

Upwork и Freelancer се двете најпопуларни онлајн платформи за работа во светот. Upwork е понова верзија од oDesk основана во САД, додека Freelancer е основана во Австралија. Во овој дел ќе се извршат компарации од повеќе аспекти и тоа:

- a) *Корисници.* Како што претходно наведовме Upwork на пазарот досега има околу 9 милиони регистрирани фриленсери и 4 милиони регистрирани клиенти, од друга страна Freelancer.com тврди дека има регистрирано неверојатни 15 милиони членови, кои имаат испратено повеќе од 7,4 милиони проекти во вредност од 2,2\$ милијарди досега.
- b) *Употребливост.* Upwork нуди поповолен кориснички интерфејс за разлика од Freelancer.com. Може лесно да се најдат сите потребни опции за навигација. Нуди повеќе поволности во делот за огласи за работа, како информации за клиентите, рејтинг, отворени работни места, трошење итн. Може да се пребаруваат задачи користејќи категории и филтри за опции. Додека кај Freelancer.com има многу линкови за навигација, па дури и реклами. Содржи голема листа на категории и подкатегории. Филтрирањето на проектите е побавен за разлика од Upwork и нема доволно информации за клиентите. За разлика од Upwork, Freelancer.com вклучува разговор во живо на работната површина. Кај Upwork разговорите се вршат преку веб-сајт и не може да се види клиентот дали е онлајн или офлајн.
- c) *Трошоци за фриленсери.* Upwork и Freelancer.com имаат и бесплатно и платено регистрирање. Бесплатното регистрирање кај Upwork е до 60 месечно, додека со секое зголемување Upwork наплаќа 10% од она што работодавецот му плаќа на фриленсерот. Upwork исто така нуди и тестови за вештини кои може да ги користиме слободно. Freelancer.com има различни видови на зачленувања кои се од 0 до 199,95 \$ месечно. За разлика од Upwork, Freelancer.com наплаќа 5\$ или повеќе за тестовите за вештина.
- d) *Достапност за подобро платени работни места.* Upwork и Freelancer.com нудат работни места во различни видови на буџети во категории според час и фиксни договорени цени. Според истражувањето се докажува дека Upwork добива повеќе огласи за работа од час за разлика од Freelancer.com. Исто така истражувањата покажаа дека на Upwork може полесно да се најде подобро платени работни места во споредба со Freelancer.com, бидејќи имаат подобри алатки и подобра политика за работа.
- e) *Монетарни трансакции.* И двете платформи нудат поддршка од различни методи за наплата и добивање на средства преку сајтот. Може да ги поврземе нашите финансиски сметки вклучувајќи кредитни картички, PayPal, Payoneer, Skrill картичка и банкарски сметки. И двете платформи се сериозни во врска со заштитата на плаќање.
- f) *Апликации.* Двете платформи обезбедуваат тракер апликации за да се задржат работните логови со screenshot и работни белешки. Двете се достапни за Windows, Mac и Linux оперативните системи. Исто така имаат и мобилни апликации за да може фриленсерот и

работодавецот да се поврзат во секое време. Freelancer.com нуди повеќе можности на мобилната апликација за разлика од Upwork. Може да се објавуваат проектите, да се најде работа, да се разговара со клиентите и слично.

Може да се каже дека и двете веб платформи се водечки на фриленсинг пазарот. Freelancer.com обезбедува спектар на можности, но неговиот кориснички интерфеј треба да се подобри со цел да може полесно и поедноставно да се дојде до посакуваните работи. Исто така Freelancer.com наплаќа речиси за сите нејзини основни функции, додека Upwork не наплаќа за секоја услуга. Freelancer.com има помалку поддршка од Upwork на интернет порталите.

Според оваа истражување може да кажеме дека Upwork платформата е најдобра за работење со нејзината едноставност, сигурни катактеристики и пријателска политика на цени.

ИДНИ ИСТРАЖУВАЊА

Ние сме уште на почетокот на истражувањето за тоа како фриленсингот влијае во општеството, кој се може да биде фриленсер и кои предности и недостатоци ги нуди.

Следен проект кој ни е во план да го работиме е спроведување на истражување за влијанието на фриленсингот во Р.Македонија и кои се предностите и недостатоците кој фриленсингот ги нуди на ИТ компаниите во Р.Македонија. Истражувањето ќе се врши врз вработените во ИТ компании и луѓе кои веќе работат како фриленсери каде со повеќе прашалници ќе се дојде до тоа како луѓето гледаат на фриленсингот и според нив кои се предностите и недостатоците како фриленсери. Анкетата се очекува да биде спроведена низ повеќе ИТ компании низ Р.Македонија, а исто така и со фриленсери од Македонија.

Со изведената анкета ќе се обидеме да добиеме одговор на следните истражувачки прашања.

1. Што претставува фриленсингот?

Според претходните истражувања очекуваме дека како одговор би добиле работа од дома.

2. Како гледаат на виртуелните организации?

Според претходните истражувања луѓето во светот гледаат позитивно на виртуелните организации, но луѓето во Македонија се скептици па може да се добијат негативни одговори на оваа прашање.

3. Кои се предностите кои ги нуди фриленсингот?

Како и луѓето од целиот свет и испитаниците во Македонија би дале одговор како сам свој газда, може да се работи од каде што сакаат, поголеми приходи и сл.

4. Кои се недостатоците кои ги нуди фриленсингот?

За разлика од другите луѓе, луѓето во Македонија немаат многу доверба во онлајн светот па како одговор би дале ненавремено плаќање или не плаќање од страна на компаниите, лоша комуникација со клиентите, барање работа и сл.

5. Дали има потреба компаниите да имаат фриленсери?

Истражувања кои се направени во поразвиените земји докажано е дека компаниите подобро работат и пофлексибилно со лица надвор од компанијата, т.е фриленсери, отколку со луѓе кои се вработени во таа компанија. Но во Македонија би дале одговор повеќето компании дека подобро би било да ги гледаат вработените пред нив отколку да имаат луѓе од надвор т.е фриленсери.

6. Како компаниите гледаат на фриленсингот и фриленсерите?

Според претходните истражувања компаниите во светот гледаат позитивно на фриленсингот и фриленсерите, но компаниите во Македонија не сакаат да ризикуваат и да преземаат ризици и затоа повеќе практикуваат да имаат вработени отколку фриленсери.

ЗАКЛУЧОК

Фриленсингот значи професионална слобода, но тоа исто така значи и нестабилност и ризик од неуспех. И тоа не може да биде она што ни треба во нашиот професионален живот. Но ако ја ризикуваме нашата стабилност за нешто повеќе во склад со нашите професионални цели од традиционалните работи, ќе имаме можност да изградиме наше име и углед и да ги постигнеме нашите професионални цели.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Ed Gandia *"Freelance Industry Report 2012"*. Retrieved 17 May
- [2] John Kitching and David Smallbone, **Exploring the UK Freelance Workforce, 2011**
- [3] <http://www.slobodnaevropa.mk/a/27051335>
- [4] Александар Самарџиев, Се повеќе заинтересирани за фриленс работа, јуни, 2015
- [5] Belle Wong, J.D.- Top 5 Advantages and Disadvantages of Being a Freelancer, 2014
<https://www.legalzoom.com>

- [6] Denkenberger, D., Way, J., & Pearce, J. M. (2015). Educational Pathways to Remote Employment in Isolated Communities. *Journal Of Human Security*, **11**(1), 34-44. doi:10.12924/johs2015.11010034
- [7] McKercher, Catherine (September 2009). "Writing on the Margins: Precarity and the Freelance Journalist". *Feminist Media Studies* **3** (9): 370–374

ВИРТУЕЛНИТЕ НАБАВКИ ГИ ПЛАШАТ КУПУВАЧИТЕ

Апстракт

Во современи услови, организациите мораат да се иновираат и да се променат, не само за да просперираат, туку, за да опстанат во светот на зголемената конкуренција. Оние кои не се менуваат, или веќе ги нема на бизнис картата или набргу ќе ги снема. Организациите мораат перманентно да ја редизајнираат својата структура, односно на некој начин да се пресоздадат. Успешните организации не управуваат само со трудот и капиталот. Вистинските менаџери мора да водат сметка и за уште еден клучен ресурс: знаењето. Знаењето е единствен ресурс којшто со употребата не се троши, туку се зголемува. Новата економија денес е плод на стопанисување со информации и електронско тргување.

Воведување на промените во организациите треба да биде проследено со менување на навиките на купувачите. Компаниите мора да ги убедат купувачите дека промените се направени за нивно добро, за полесно и подостапно да се дојде до новиот производ, технологија или услуга.

Во овој труд е разработен профилот на купувачот во Р. Македонија кој тргува (или не), преку интернет.

Клучни зборови: промени, електронска трговија, образование, стандард, доверба

Abstract

In modern conditions, organizations have to innovate and make changes in order not to prosper but more, to survive in the world of greater competition. The ones which do not change are no longer on the business map or will disappear in near future. Organizations have to redesign their structure permanently or better said to reproduce. Successful organizations do not manage only with effort and assets. Real managers need to be concerned about another key resource: knowledge. Knowledge is the only resource which does not decrease but increases after its use. The new economy is the fruit of information trade and e-trading.

Introducing changes in organizations should be accompanied by changes in the habits of consumers. Companies must convince consumers that changes are for their own benefit, for easier and hassle-free access to new products, technology, or services.

This paper looks at the profile of the consumer in the Republic of Macedonia who (doesn't) trades over the internet.

Key words: changes, e-trading, education, standards, trust

BOBED

Предизвикот да се биде успешен во спроведувањето со влијанието од глобализацијата, ја наметнува потребата организациите да се развијат во субјекти кои брзо и лесно се прилагодуваат на промените во внатрешното и надворешното опкружување. Опружувањето и условите во кои работат организациите постојано се менуваат. Се воведуваат нови функции, нови технологии, нови начини на работа, а со тоа се наметнува и потребата од нови знаења и вештини на вработените за да можат да одговорат на потребните задачи. Проблематиката на организациските промени претставува феномен кој се однесува на отстапувањето од постоечките практики или технологии и значително прилагодување и унапредување на актуелните состојби. Тоа особено доаѓа до израз денес кога значајноста и релевантноста на организациските промени за животниот циклус на една организација се јавува како главен фактор и креатор на состојбите.

Затоа и целта на овој труд е да се разбере улогата на организациските промени како базична детерминанта за долгорочниот развој на претпријатието, со пример на воведување на електронска трговија во компаниите и однесувањето на потрошувачите со употреба на истата. Имено, современата литература и современите размислувања од областа на менаџментот, маркетингот и организациското однесување постепено се свртуваат кон важноста на проблематиката на организациските промени како една од главните детерминанти за опстанување, развој и постигнување на конкурентска предност. Но, исто така, овие науки насочуваат, сугерираат и советуваат за подобро управување и справување со промените преку кои би се овозможило и подобро функционирање на организацијата.

Значи промените се единствено нешто што е константно во бизнис светот, па затоа и значајноста на истите е огромна за секој претприемач или менаџер.

Всушност промената е еден процес со кој се менува постоечката активност во нова посакувана активност. Тој процес претставува активност на менување на нештата или вршење на целосната модификација на веќе постоечка активност. Секогаш, одлука за да се промени нешто настанува со цел да се подобри тоа нешто.

Врз база на промените во глобалниот свет се менуваат и навиките на потрошувачите. Тие се почесто ги користат услугите на електронската комерција која има низа предности.

Во рамките на трудот е направено емпириско истражување со кое се открива прифаќање на промените на потрошувачите со воведување електронска малопродажба односно купувањето преку Интернет.

1. Електронска трговија

Современата економија класифицира три нивоа на мрежно делување:

- Електронски бизнис со употреба на електронски платформи
- Електронска трговија или купување и продавање преку електронски средства
- Електронски маркетинг

Во овој труд е обработена само анализата на второто ниво, купување и продавање преку интернет.

Воведувањето на електронската технологија во малопродажното работење, а посебно развивањето на купувањето преку интернет, доведе до промена во начинот на размислувањето и однесувањето на учесниците во малопродажбата и во одвивањето на купопродажните активности. Од една страна вработените во малопродажбата стекнуваат можност за поефикасна комуникација, побрзо одвивање на работните активности, со одреден реинжинеринг на работните процеси во организацијата. Од друга страна, потрошувачите се во можност што „поудобно“ да купуваат, од својот стан или канцеларија само под услов да имаат компјутер, интернет, соодветна палтежна картица, како и одредено знаење. Воведувањето на електронска малопродажба во одвивањето на деловните активности подразбира воспоставување на одредени услови за одвивање на такво работење и тоа:

- Промени во начинот во одвивањето на купопродажните активности како и промена на специфичностите во градењето на односите помеѓу продавачите на мало и потрошувачите. Исто така тоа се и промени во пристапот коно планирањето и организирање на спомнатите активности од страна на продавачите на мало.
- Достигнување до одредено ниво на ЖИВОТЕН СТАНДАРД на потрошувачите за да може да си ги обезбеди техничките можности за да се вклучи во активностите во електронската малопродажба.

- Одредено ОБРАЗОВНО НИВО на потрошувачите кој подразбира компјутерска писменост, развиени комуникациски вештини, како и вештина на прифаќање на промените, а со тоа и прифаќање на нови начини во купувањето.

Воведувањето на електронската малопродажба представува и облик на работење кој е сеуште непознат и недостапен на поголем број на потрошувачи посебно во послабо развиените пазари, како што е и пазарот на мало во Македонија.

Истражувањето што е спроведено за потребите на овој труд го опфати идентификувањето на некои фактори кои влијаат во перципирањето на потрошувачите, купувањето, како и одредени карактеристики и промени во воспоставувањето на однос помеѓу потрошувачите и продавачите на мало во електронската малопродажба. Меѓу целите на спроведеното истражување беше и утврдувањето на врската помеѓу образовното ниво и степенот на животниот стандард на анкетираниите потрошувачи како и нивната вклученост во активностите во електронската малопродажба, односно искуствата во електронската малопродажба.

2. Купувањето преку Интернет, потрошувачите на домашниот пазар го доживуваат како промена на односот со продавачот на мало.

Образовното ниво и степенот на животниот стандард влијаат на потрошувачите во прифаќањето на промените на електронска малопродажба. Довербата на потрошувачите во продавачите на мало влијае во прифаќањето на електронската малопродажба.

Нивото на образование и степенот на животниот стандард влијаат врз потрошувачите во прифаќањето на промените на електронска малопродажба.

Исто така, довербата на потрошувачите во продавачите во малопродажба влијае на прифаќањето на електронската малопродажба.

Потрошувачите представуваат едни од најважните фактори за прифаќање на промените, кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија, кои веќе се занимаваат, или почнуваат да ја воведат електронската малопродажба во своето работење. Воведувањето на електронска малопродажба по Интернет, претставува реинжинеринг на работењето како во малопродажните претпријатија, така и на пазарот на мало.

Делот на потрошувачите со високо образовно ниво и висок животен стандард се тие кои ги прифаќаат тие промени.

За таа цел во прашалникот се анкетирани лица кои се на почетокот од својата кариера, (на пример после завршувањето на факултетот-од 24 години и повеќе), или се во години кога можат најмногу да заработуваат, (до 54 години). Тоа е период од животот кога луѓето најмногу се едуцираат, ги завршуваат факултетите и го достигнуваат врвот во образовниот процес.

Исто така, истражувањето покажува дека најмногу компјутери се наоѓаат во сопственост на луѓето кои заработуваат преку 600 евра месечно и тоа најмногу во Скопје, односно во централна Македонија. Ако се земе во предвид дека поседување компјутер претставува технички, објективен предуслов за вклучување во електронското купување по пат на Интернет, и податокот дека најмногу компјутери се наоѓаат по куќите во кои просечната заработувачка е далеку над просекот за Македонија, тоа би требало да води до заклучок дека луѓето со висок животен стандард, технички се најспремни да ги прифатат промените во начинот на малопродажните активности, а со тоа и промените на воспоставување на односите и комуницирање со продавачите во малопродажба.

Истражувањето дава можност да се направи врска помеѓу нивото на образование на анкетираниите потрошувачи, искажано со школска спрема и нивното остварено искуство при купување по пат на Интернет. Од вкупниот број на анкетирани потрошувачи кои имале искуство со електронско купување (102 испитаници) , најголем број е со завршен факултет (49 испитаници), потоа следуваат тие кои имаат завршено средно образование/гимназија (38 испитаници), како и тие што имаат завршено вишо образование (15 испитаници). Меѓу анкетираниите со завршено основно образование и занает, нема такви кои купувале по пат на Интернет. Може да се заклучи дека постојат основи за тврдењето дека нивото на образование , прикажан преку школската спрема на потрошувачите , влијае на вклучување и активност на купување по пат на Интернет, а со самото тоа и на прифаќање на промените кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија кои се вклучени во електронската малопродажба.

Меѓутоа , од вкупниот број на испитаници, далеку е поголем бројот на потрошувачи од сите образовни категории кои никогаш не купувале преку Интернет (386 анкетирани) , во однос на оние кои имале искуство со електронско купување (102 испитаници. Тоа, понатаму покажува дека за повеќе од три четвртини на анкетирани потрошувачи, купувањето преку интернет претставува непознаница.

Врз основа на добиените податоци, може да се очекува дека повисокиот степен на образование представува фактор кој влијае на создавање на поголема спремност на потрошувачите да ги прифатат промените кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија кои се вклучуваат во електронската малопродажба. Исто така, може да се заклучи, дека колку степенот на образование е понизок, толку потрошувачите се помалку спремни да ги прифатат промените кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија кои се вклучиле во електронската продажба. Со самото тоа електронската малопродажба за нив представува и поголема непознаница. Сепак, недостаток на искуството за електронско купување по пат на интернет представува непознаница, и налага потреба за додатно истражување на покажаната спремност или неспремност на домашните потрошувачи на вклучување во активностите на електронската малопродажба.

Од друга страна, истражувањето покажа дека од вкупниот број на потрошувачи кои имале искуство во купување преку Интернет, повеќе од половина представуваат оние кои примаат плата од преку 40.000 динари месечно, што во случај на ова истражување го чини сегментот со највисоки месечни примања, а со самото тоа и сегментот на потрошувачи со највисок стандард во однос на останатите рангирани.

Бидејќи не постојат статистички значајни разлики во одговорите на споменатото прашање нема основа за тврдењето дека степенот на животниот стандард, мерен со висината на месечните примања на потрошувачите, влијае на прифаќањето на промената која во своето работење ја вовеле малопродажните претпријатија кои се вклучиле во електронската продажба на домашниот пазар.

Нивото на образование, мерено со степенот на школската спрема, влијае на прифаќањето на промените кои во своето работење ја вовеле малопродажните претпријатија кои се вклучиле во електронската продажба. Меѓутоа треба да се има во предвид дека бројот на анкетирани кои имале искуство во електронската трговија е многу мал. На прашањето: „Дали некогаш сте купувале преку интернет?“ дури 76,9% потрошувачи одговориле дека не купувале, додка искуство со Интернет купување имале само 20,27% испитаници.

Бидејќи постојат значајни статистички разлики во одговорите на поставеното прашање, може да се заклучи дека мнозинството на потрошувачи на домашниот пазар немале искуство со интернет купување, и дека за домашните продавачи овај облик на размена представува непознаница.

Фактот дека степенот на животниот стандард, мерен со висината на месечните примања не влијае на прифаќањето на промените кои во своето работење го воведуваат малопродажните претпријатија.

Меѓутоа, постои прилично висок процент на потрошувачи, од скоро сите категории на месечна заработувачка и степен на школска спрема, кои никогаш не купувале преку интернет а има и испитаници кои не ни знаеле одговор на прашањето дали имале искуство на купување по интернет. Тоа укажува на заклучокот дека може да се очекува дека електронската малопродажба представува нешто потполно ново и дека нејзиното вклучување во нивниот живот ќе представува голема промена не само во начинот на купопродажната размена, туку и начинот на комуницирање и воспоставување на односи со продавачот на мало.

3. Довербата помеѓу потрошувачот и продавачот на мало

На прашањето „Доколку досега не сте купувале преку Интернет, дали ќе се вклучите во таа работа кај оној продавач на мало кај кого досега ги посетувате тие објекти на малопродажба и во него имате доверба? Со „Да“ одговориле 59,2% потрошувачи (298

испитани). Одречен одговор дале 17,1% од испитаните, додека 14.5% не го знаеле одговорот, а 9,1% воопшто не одговориле на ова прашање.

Бидејќи постојат важни разлики во одговорите на поставеното прашање ($p > 0,05$; $p = 0,00$), може да се заклучи дека постои основа за тврдењето дека довербата во традиционалниот продавач на мало представува значаен фактор во интересот на потрошувачот да се вклучи во електронската малопродажба кај познатиот продавач на мало. Исто така тоа е и фактор дека потрошувачот е спремен да ги прифати измените кои во своето работење ќе ги воведат продавачот на мало.

Најчесто потрошувачите немаат доверба да нарачаат производи од непознати компании (сајтови), затоа што не веруваат во дистрибуцијата на производите. Бесплатениот транспорт го носи производот до емстото на живеење за две недели, а во местото се троши уште толку време.

Исто така постои недоверба на потрошувачите за злоупотреба на кредитните картички, затоа најчесто се користат картички со мали финансиски средства, за евентуалната штета да биде помала.

Податоците кои се врзани за споменатото прашање покажуваат дека постојат повеќе од 20% на потрошувачи на кои не им е многу јасно што значи купувањето по пат на Интернет (збирот „не знам“ и „без одговор“) може да биде последица и на многу фактори, меѓу кои се:

- неинформираноста на потрошувачот за овој вид на купување,
- незаинтересираноста, неможноста да се вклучат во електронската малопродажба и друго.

Овие податоци сосема јасно доведуваат до заклучокот дека на одреден број на потрошувачи, електронската малопродажба сосема им е непозната, а со тоа и новина во одвивањето на купопродажните работи и воспоставувањето на комуникација помеѓу продавачот на мало.

На прашањето „Дали би се вклучиле во купувањето преку Интернет кај продавачот на мало кај кого досега сте пазареле, но немате доверба во него?“ Дури 79,5% од потрошувачите (400 испитаници) одговорило со „не“ додека само 5,6% (28 испитаници) од вкупниот број на потрошувачи на ова прашање одговориле со „Да“ Бидејќи постојат статистички големи разлики во одговорите на споменатото прашање ($p > 0,05$; $p = 0,00$), може да се заклучи дека немањето доверба во традиционалниот продавач на мало, представува важен фактор кој го спречува потрошувачот да се приклучи во електронската малопродажба која ја применило тоа претпријатие.

На прашањето: „Дали би се вклучиле во купување по пат на Интернет кај продавачот на мало во кои продавници на мало никогаш не сте купувале, ниту некогаш сте слушнале за нив“, 57,7% , (290 испитаници), одговорило со „не“ додека само 15,0% од потрошувачите (78 испитаници) одговорило спротивно, т.е. дека би се вклучиле во купувањето преку интернет кај тој продавач на мало.

Бидејќи постојат значајни разлики (статистички) во одговорите на ова прашање, ($p > 0,05$; $p = 0.00$), постои основа за тврдењето дека немањето информации за традиционалниот продавач на мало, за домашните купувачи е важен фактор за да се одлучи да не се вклучат ни во електронска размена со него. Интересно е дека на ова прашање, 23,7% од испитаниците, (119 од анкетираниите) не го знаеле одговорот, а тоа доведува до можноста дека појавата на електронските претпријатија за кои потрошувачот ништо не знае, ќе доведат до многу потешкотии поврзани со вклучувањето на потрошувачот во електронската размена.

Може да се претпостави дека тоа ќе доведе до потешкотии поврзани со неможноста да се биде во директен контакт со продавачите и недостатокот на вербална комуникација, како и некои други фактори кои се важни во градењето на односот на доверба помеѓу продавачот и купувачот, а тоа бара понатамошни испитувања.

Со тоа може да се заклучи дека електронската малопродажба на поголем број на купувачи е сосема непозната а со тоа и воведувањето на новини во купувањето и воспоставувањето комуникација со продавачот.

ЗАКЛУЧОК :

Со анализа на добиените податоци може да се заклучи дека на домашниот пазар:

Нивото на образование на купувачот, (завршена школска спрема), влијае во одлуката на купувачот да ги прифати промените кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија кои сакаат да се вклучат во електронската малопродажба.

Според тоа, истражувањето покажува дека помеѓу купувачите на домашниот пазар има многу мало искуство за купување преку Интернет, бидејќи купувачите се недоволно информирани за електронскиот облик на размена.

Исто така и тврдењето дека степенот на животниот стандард мерен со висината со месечните примања на купувачите влијае во прифаќањето на промените кои во своето работење ги воведуваат малопродажните претпријатија кои се вклучуваат во електронската малопродажба - нема основа.

Големата доверба во традиционалниот продавач на мало представува многу голем фактор за спремноста на купувачот да се вклучи во електронската малопродажба токму кај тој продавач а со тоа и самата подготвеност на купувачот да ги прифати промените кои продавачот ги воведува во својата работа.

За многу купувачи електронската малопродажба представува сосема нешто ново и вклучувањето на оваа новина во нивниот живот би претставувало една голема промена, и тоа не само во начинот на купопродажба туку и во начинот на комуникација со продавачот.

Значи, купувањето по пат на Интернет, купувачите на домашниот пазар го доживуваат како голема промена во односот помеѓу нив и продавачот.

Користена Литература

1. Adizes, Ichak: *Mastering Change*, The Adizes Institute, Santa Barbara, 1992;
2. Auster, R. Ellen, Wylie, K. Krista & Valente, S. Michael: *Strategic Organizational Change: Building Change Capabilities in Your Organization*, Palgrave Macmillan Publishing, New York, 2005;
3. Baghai, Mehrdad, Coley, Stephen & White, David: *The Alchemy of Growth: Kockstarting and Sustaining Growth in Your Company*, Tevere Publishing, New York, 2000;
4. Barner, Robert: "Seven Changes that will challenge Managers and Workes", *The Futurist*, March-April 1996;
5. Boonstra, Jaap Ed.: *Dynamics of Organizational Change and Learning*, John Wiley & Sons Ltd., San Francisco, 2004;
6. Boonstra, Jaap, Vink, J. Mark: "Technological and Organizational Innovation: A Dilemma of Fundamental Change and Development", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, Vol.5, No.3, 1996;
7. Crainer, Stuart: *Key Management Ideas*, Macmillan India Ltd., New Delhi, India, 1999;
8. De Caluve, Larry, Vermaak, Hans: *Learning to Change: A Guide for Organizational Change Agents*, Sage Publishing, San Fancisco, 2003;
9. Dent, B. Eric, Galloway, Susan: "Challenging Resistance to Change", *Journal of Applied Behavioral Science*, Vol.35, No.1, 1999;
10. Drucker, F. Peter: "The Shape of Things to Come", *Leader to Leader*, No.1, Summer, 1996;
11. Duck, Jeanie: "Managing Change: The Art of Balancing", *Harvard Business Review on Change*, Harvard Business School Press, Boston, 2000;
12. Hussey, E. David: *How to Manage Organizational Change*, Kogan Page Ltd., London, 2000;

Доц. м – р Благојче Наумоски
Факултет за арт и дизајн
Европски Универзитет
Република Македонија

КОНЦЕПТОТ НА ИМАГИНАРНОТО, ТЕНДЕНЦИИТЕ КОН ВИРТУЕЛНОТО, ПРЕДИЗВИЦИТЕ И ПРЕОБРАЗБИТЕ НА СОВРЕМЕНИОТ ИЗРАЗ НА ДЕНЕШНИОТ УМЕТНИК

Апстракт

Денес технологијата ни овозможи да ги декодираме фреквенциите над досегашните наши сетила, како нашите мерила се погодени од магнетски и електромагнетски полиња и гравитација. Сега ни е потребно како да ја предвидиме уметноста и да осигураме структура за други да изградат свои идеи и модели на стварноста. Формата ја следи функцијата - било основа на начелото на модернизмот. И иако живееме во постмодерно време, лекциите кои ги подучуваат модернистите се сеуште релевантни. Не се работи за стил и функционалност, во прашање е основната заедничка природа на науката и уметноста.

Во денешно време улогата на уметникот кој избира да ја ангажира политиката, глобализацијата, општествената реалност, на ова, е огромна - таа ја инволвира комплексната задача на мислење напред, антиципирање и во исто време привлекување внимание со уметничкото дело кое го претставува неговиот идентитет.

Клучни зборови: *технологија и уметност, постмодернизам, концептуални хоризонти, дискурси, стварност.*

Abstract

Today technology has enabled us to decode frequencies above our existing senses, how our standards are affected by magnetic fields and elektro magnetic and gravity. Now we need to anticipate and make art structure for others to develop their own ideas and models of reality. Form follows function – was basis on the principle of modernism. And even though we live in a postmodern time, the lessons that teach the modernists are still relevant. It is not about style and functionality, questioned is the basic common nature of science and the arts.

Nowadays the role of the artist who chooses to engage policy, globalization, social reality, of this, is huge – it involves the complex task of thinking ahead, anticipation and at the same time attracting attention with artwork that represents his identity.

Key words: *technology and art, postmodernism, conceptual horizons, discourses, reality.*

Современи тенденции во уметноста

Кога се говори за современите тенденции во уметноста мора да се нагласи дека има автори кои ја променија насоката на движење на уметноста денес, каде што преку нивните дела/објекти (некои од нив) немаат намера да ни соопштат некаква содржина или порака (во класична смисла на зборот), туку се обидуваат да го истражат она што се наоѓа под или зад содржината. Тоа за нив претставува предизвик за експериментирање со просторната поставеност, деконструирање, разбивање на постојното клише и баналност.

Некој вид празнење од содржина. Преку нив се проблематизира традиционалното сваќање на уметничкото дело т.е. сликата. Отфрлање на нејзината востановена хегемонија. Целиот 20-век е одбележан со разорување на сликата. Денес има голема потреба за разорување на сликата како знак, туку како предизвик да се направи промена. Секој систем во себе содржи потенцијал да се саморазгради или потреба за трансформирање.

Она што постепено се откри е дека структурниот елемент се наоѓа во природата на буквалните карактеристики на сликарската подлога. Тоа е долг и бескраен дијалог. Вајарството, коешто, од друга страна, никогаш не се занимавало со илузионизам, во никој случај не би можело напорите од педесет години да ги заснова на особено несигурниот, ако не и малку контрадикторен акт на откажување од овој илузионизам и пристапување на објектот. Освен реплицирањето, што не треба да се меша со илузионизмот, скулптурните факти на просторот, светлината и материјалите отсекогаш функционираше конкретно и буквално. Неговите алузии или упатувања, не се сразмерни со означувачката чувствителност на сликањето. Ако сликањето настојува да му пристапи на објектот, исто толку настојува и да се дематеријализира себеси додека го прави тоа. Потребно е да се направат појасни разлики помеѓу главно тактилната природа на вајарството и оптичката чувствителност што е врзана за сликањето.

Модријан оди дотаму, тврдејќи : „Сензациите не се преносливи или, подобро, нивните чисто квалитативни карактеристики не се преносливи. Сепак истото не се однесува на врските помеѓу сензациите... Следсвено на тоа, само врските помеѓу сензациите можат да имаат објективна вредност...” Ова може да има повеќе значења во смисла на перцептивните факти, но во смисла на гледање на уметноста, таа ја опишува состојбата којашто се постигнува, а се постигнува бидејќи уметничките предмети имаат јасно деливи делови коишто ги поставуваат врските. „Може ли да постои дело кое што има само една карактеристика?” Очигледно не, бидејќи не постои такво нешто што има само една карактеристика. Една единствена, чиста сензација не може да биде пренослива точно поради тоа што истовремено се согледува повеќе

од една карактеристика во делови во кај било дадена ситуација: доколку се работи за боја, тогаш има и димензија; доколку се работи за рамна површина, тогаш има и текстура итн.

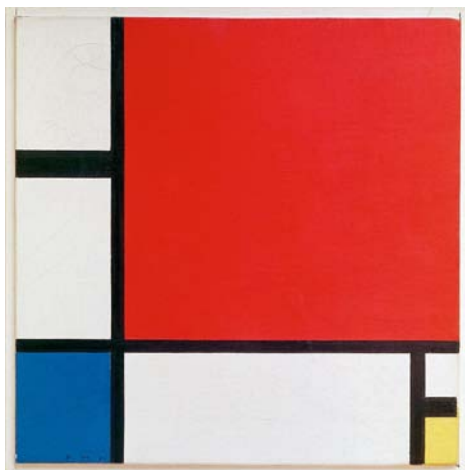
Карактеристиките што не се сметаат за детали кај големите дела стануваат детали кај малите. Структурните поделби кај делата со какви било димензии се уште еден вид детали. Тука постои претпоставка за тоа дека различни видови нешта стануваат еднакви. Терминот „детал“ тука се користи во посебна и негативна смисла и треба да се разбира како да се однесува на сите фактори кај едно дело што го повлекуваат кон интимност, дозволувајќи посебни елементи да се одделат од целината, а со тоа создавајќи врски во рамките на делото.

Забелешки за акцентот на бојата како медиум што е надвор од материјалноста на скулптурата беа и претходно направени, но во однос на нејзината функција како детал може да се направи и дополнителна забелешка; тоа е дека интензивната боја, како посебен елемент, се издвојува од целината на делото за да стане врска којашто е повеќе внатрешна. Истото може да се каже и за акцентот на посебниот, сетилен материјал или на импресивно врвните изработки. Одреден број од овие вредности што создаваат интимност е изгубен во современото вајарство.

Такви нешта како прикажување на процесот преку траги од раката на уметникот повеќе не се прават. Но, една од најлошите и напремениозните ситуации што создаваат интимност кај некои од новите дела е научниот елемент којшто генерално се забележува во примената на математички или инженерски активности за создавање или моделирање форми. Ова можеби било одлично за Цаспер Џонс (тој е прототип за овој вид размислување) во неговите слики со бројки и букви, во кои искористувањето на логичкиот систем се завршува, ја довршува формата и ја создава сликата. Но, употребата на бинарна математика, техники на тенсегритет, математички деривирани модули, прогресии итн., во рамките на едно дело е само уште една примена на кубистичката естетика на разумност и логика за поврзаните делови.

Цаспер Џонс (Детал) „Знаме“ (1954) Музеј на модерна уметност, Њујорк

Пит Мондријан „Композиција 2 во Црвено, Плаво и Жолто” 1930

Во овој контекст ќе елаборирам еден мој проект „Задскриена Стварност” каде што преку експериментирањето со материјата дојдов до решение во кое е имплициран проблемот на беспросторноста и безвременоста на таа стварност, како и границата помеѓу дадената и задскриената стварност, сето тоа изразено преку несликаарските материјали односно преку скулптурите или енформелите.

Излегувањето од реалниот свет и создавањето наспроти него свет на сопствената суштина кој што е постоечки (слично на светот на идеите во платоновска смисла, кој постои независно од реалниот-сам по себе-каде што од него преку интуицијата се вообличува аморфната материја: да и се даде конкретна форма, која одредена/поставена/постои во реалниот простор и времето), е создавање на една другост во категоријата простор и време.

Примордијална форма 1, 2008

Благојче Наумоски – Бане

Примордијална форма 2, 2008

Благојче Наумоски - Бане

Таа (Оваа нашата) реалност е мимезис (подражавање) на една друга задскриена реалност која можеби представува еквивалент на дадената. Но, во едната постојат едни категории а во другата истите не важат. Уметничкото дело како посебна активност во тој случај е преобразба. Тоа би ја потврдило предсократовата теорија која важела во антиката и според која уметникот е само медиум на божественото.

Просторот и времето се облици на интуиција. Интуитивно да се спознава, тоа значи нештото да се постави во просторот и временскиот след. Но каде што безпросторноста и безвременоста се застапени во интуициите и кои што ги поседуваме, таму ништо не е обликувано во просторот и времето. Затоа стварноста (онаа задскриената) ја сведувам на единствена категорија на просторноста, како и категоријата време кое интуитивно може да се спознае само преку просторот.

„Протомордијалност на формата” 2008

Благојче Наумоски – Бане

„Метаморфоза” 2008

Благојче Наумоски - Бане

Воведувањето на сосема поинаква стварност во моите дела каде што самата материја е чиста и постои во светот по себе, вон обликот, вон времето и просторот, го поставува токму поимот на границата меѓу дадената и задскриената стварност.

„Во делотворноста на еден артефакт” 2008 „Протомордијалност на битието” 2008

Благојче Наумоски – Бане

Благојче Наумоски - Бане

Заклучок

Ако произведуваме нешто, тогаш ние му ја пренесуваме пораката на некој друг. Изворот на протокон на информации не потекнува од материјата, ниту од „нас” од една идеја. Тука е граничната линија меѓу физиката и метафизиката: тоа е она што е интересно во врска со таа теорија на сликарството и скулптурата.

Користена литература:

1. Andrew F. Wood, and Matthew J. Smith, Online Communication: Linking Technology, Art, Identity and Culture, 2nd ed. (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005), Questia, 22 May 2008.
2. **Barry Lordn** , "Energy and Cultural Heritage: How Values Change" , 2013.
3. **Barry Lord** , "Art & Energy: Accommodating Culture" , 2012.
4. Barbie Liberation , June 1998, 20 May 2008.
5. Critical Art Ensemble. 'Tactical Media' March 2003, 20 May 2008 .

Асс. М-р Верица Неделковска
Факултет за економски науки,
Европски Универзитет - Република Македонија

БРИЛИЈАНТНАТА СТРАНА НА ОПТИМИЗМОТ, КАКО СОВРЕМЕНА АЛАТКА ЗА ПОЗИТИВНО ОРГАНИЗАЦИСКО ОДНЕСУВАЊЕ

Апстракт

Целта на овој труд е да го открие влијанието на оптимизмот како психолошки феномен, преку развивање позитивен пристап на организациско однесување во рамките на менаџментот. Истиот се фокусира на поттикнување и искористување на предностите и психолошките способности на вработените преку поставување специфични критериуми кои ќе придонесат за усовршување на организационите вештини, ефикасноста во работењето, пристапот во донесувањето одлуки, економскиот напредок, иновацијата и новите вработувања. Во тој контекст, се развиваат концептот на самодоверба/самоефикасност, надеж, оптимизам, субјективна благосостојба, среќа и емоционална интелигенција како најрепрезентативни критериуми на предложениот пристап на позитивно организациско однесување.

Клучни зборови: *мотивација, оптимизам, менаџмент, позитивно организациско однесување.*

Teaching Assistant M.Sc. Verica Nedelkovska
Faculty of Economics,
European University – Republic of Macedonia

THE BRILLIANT SIDE OF OPTIMISM, AS A MODERN TOOL FOR POSITIVE ORGANIZATIONAL BEHAVIOR

Abstract

The aim of this paper is to reveal the impact of optimism as a psychological phenomenon by developing a positive approach to organizational behavior within management. It focuses on encouraging and taking advantage and psychological abilities of employees by setting specific criteria that will contribute to the improvement of organizational skills, efficiency, access to decision-making, economic growth, innovation and employment. In this context, developing the concept of

confidence/self-efficacy, hope, optimism, subjective well-being/happiness and emotional intelligence as the most representative criteria of the proposed approach of positive organizational behavior.

Keywords: *motivation, optimism, management, positive organizational behavior.*

Вовед

Модерната наука денес, оптимизмот и песимизмот не ги набљудува како особини со кои сме родени, туку како ментален склоп кој го усвојуваме во зависност од ситуацијата. Иако, животот можеме да го набљудуваме низ строги рамки на рационалноста, без постоење на оптимизмот и песимизмот не би можеле да постигнеме напредок.

Секому од нас му се случило одејќи по улица да се задлабочи во своите мисли, ментално проектирајќи идни настани и мисли кои бескрајно се ројат, од типот: “Како ќе го кажам тоа утре на состанок?” или, “Дали изгледам убаво?”, “Ќе ги исполнам ли нивните очекувања?”. Сето ова води кон одредена природна реакција: загрижено лице, стиснати усни или тажен поглед. Секако, многу подобро би било доколку своите мисли ги насочиме на некој убав настан што се случил или треба да се случи, кој несвесно би предизвикал насмевка на нашето лице. Притоа, си го поставуваме прашањето: Ако сум среќна или умерено среќна како и сите други, зошто од мене бараат да бидам позитивна? И, што се подразбира под сè поактуелниот тренд кој ни наметнува да мислиме позитивно?

Зошто треба да мислиме позитивно?

Оптимизмот е карактеристика чија основа лежи во позитивното размислување. Тоа е еден вид психолошки ресурс кој им дава на луѓето очекување дека ќе успеат во своите напори. Очекуваниот успех, пак, им дава на луѓето волја и верба да ги прошират напорите за да ги остварат своите цели. Доколку тие очекуваат неуспех, автоматската реакција резултира со намален напор и демотивација за конкретната задача, што укажува на сè поголемата веројатност да се откажат од нејзиното остварување кога ќе се појави пречка. Литературата изобилува со бројни студии кои го обработуваат оптимизмот како посебна карактеристика која го објаснува однесувањето на поединецот, чии причини се бараат во неговите внатрешни карактеристики, што е спротивно на надворешните влијанија, притисоци и ситуации кои произлегуваат од животната средина или култура во која се наоѓа тоа лице. Емпириските резултати на консултантите од различни корпорации укажуваат дека вработените кои се оптимистички настроени покажуваат подобри резултати и подобро работат.²⁵⁶ Додека, истражувачите, на позитивната психологија велат дека вработените со оптимистички поглед на животот имаат повеќе пријатели, посреќни се и позадоволни од своите песимистички колеги. Во своето истражување, професорот Кејд Меси од Универзитетот во Јеил, вели дека, кога треба да се даде предвидување за некое финансиско вложување или исход од одредена операција, луѓето главно покажуваат тенденција на премногу оптимистички прогнози. Ова пак,

²⁵⁶ Достапно на: <http://blog.shrm.org/blog/why-workplace-optimism-is-important-and-how-to-cultivate-it>

води кон заклучокот, дека на оптимизмот почнува да се гледа како на волшебна пилула која ќе ги реши сите наши проблеми. Но, лабораториските истражувања покажуваат дека оптимизмот и песимизмот не се фиксирани точки на стварноста, туку ментален склоп кој можеме да го усвоиме во зависност од ситуацијата.

Оптимизмот на работното место

Оптимизмот претставува една од супскалите кои се користат при мерењето на однесувањето на работното место (QO2™).²⁵⁷ Овој инструмент влегува во петтата димензија на човековата психа и подразбира примена на техники со кои ќе можат да се измерат карактеристиките на луѓето. Останатите четири супскали обезбедуваат повратни информации за: *енергијата* – која ѝ дава решеност, ентузијазам и флексибилност при поставувањето и остварувањето на нашите цели, *бројност на решенијата* – способноста да се генерираат голем број можни решенија за отклонување на пројавените пречки, *пронаоѓањето грешки* – или идентификување на причините кои довеле до појава на грешките и прифаќање предлози за нивно отстранување, и *психолошко време* – односно, како и колку луѓето го користат нивниот внатрешен часовник.

Овие супскали се комбинираат при следењето на состојбата на вложување напор од страна вработените во ситуации кои нудат можности и пречки. За оптимистите веројатно е дека ќе се фокусираат на можностите, но од друга страна високото ниво на оптимизам може да предизвика игнорирање на одредени проблеми, што може да доведат до голема штета. Од друга страна, пак, вработените кои се карактеризираат со пониско ниво на оптимизам покажуваат поголема веројатност за фокусирање на пречките на патот, што предизвикува неможност да ги препознаат и искористат можностите.

Три занемарени предности кои произлегуваат од оптимизмот на работното место

Иако, навидум лесно е да се поврзе оптимизмот со среќата, задоволството, тимската работа или другите позитивни карактеристики на работното место, вака дефиниран оптимизмот потребно е да се ревидира во дадениот контекст. Оптимизмот на работното место, претставува верување дека добрите нешта се можни кога ќе ги примениме нашите силни страни и вештини за работата што ѝ е важна. Важноста на работата која треба да се заврши влијае и врз интензитетот и големината на вложените сили и способности кон внатрешните или надворешните клиенти, менаџментот и вработените. Ако погледнеме подлабоко ќе можеме да увидиме три значајни придобивки кои произлегуваат од оптимизмот на работното место: виталност, јасност и припадност.²⁵⁸

²⁵⁷ Достапно на: <http://www.tmsworldwide.com/tms10z.html#mail>

²⁵⁸ Достапно на: <http://switchandshift.com/3-overlooked-benefits-of-workplace-optimism>

Виталност - Martin Seligman, кој се смета за татко на позитивната психологија, ја дефинира виталноста како карактеристика на изразено енергична и позитивна личност. Кога оптимизмот на работното место нѝ дава надеж дека добрите работи се можни, таа надеж се манифестира во нашата работа, истовремено предизвикувајќи ни убаво чувство.

Јасност - Оптимизмот на работното место се јавува кога има напредок. А тој е можеен кога ќе разбереме што се очекува од нас. Јасно поставените цели укажуваат на важноста на работата. Јасно поставените цели водат кон остварување. Јасноста овозможува удобност, ги појаснува причините и обезбедува смиреност. Кога оптимизмот на работното место нѝ дава надеж дека добрите работи се можни, таа надеж се манифестира на резултатите од нашето работење и нѝ прави посилни.

Припадност - Споделениот оптимизам на работното место создава заедништво. Заедништвото пак од своја страна создава припадност. Исто како што оптимизмот шири виталност и енергичност, така и заедништвото обезбедува инјектирање на довербата и зајакнување на чувството на единство. Постојат голем број на варијабли кои влијаат врз задоволството на вработените, а најголем фокус се става на среќата на работното место или односот помеѓу вработените. Иако е многу тешко да се контролираат овие варијабли, оптимизмот на работното место е оној од кој се раѓаат сите посакувани карактеристики на големите работни места. Убавината на ова е што успешниот менаџер може директно да влијае на поттикнувањето и развивањето на оваа појава.

Умереност во примената на оптимизмот

Ако сакаме на правилен начин да ја определиме оптималната доза на оптимизам, треба да ги земеме предвид и не само предностите на оптимизмот, туку и предностите на песимизмот.²⁵⁹ Односно, да дадеме одговор на прашањето, кога песимизмот е корисен? Иако звучи изненадувачки, тој е најкорисен кога всушност мислиме дека имаме најмалку причини да бидеме песимистички настроени. Кога во нешто веќе сме се покажале како успешни и имаме реалистични очекувања дека таа работа повторно ќе ја завршиме добро, можеме да западнеме во состојба на претерана самодоверба и опуштеност. Во тој момент, на сцената стапува песимизмот кој буквално е нтурка да дадеме сè од себе и да направиме повеќе, бидејќи практично нѝ исфрла од таа состојба на потполна самоувереност. Овој феномен, кој психолозите го нарекуваат “дефанзивен песимизам” подразбира ментално проектирање на сè она што може да “тргне наопаку” во одредена ситуација. На тој начин, поттикнува да направиме сè, како би го спречиле таквото негативно сценарио. Луѓето кои често го користат

²⁵⁹ Достапно на: <http://blog.shrm.org/blog/why-workplace-optimism-is-important-and-how-to-cultivate-it>

овој вид на песимизам покажуваат склоност кон детално проучување на сите податоци кои се релевантни за некоја идна ситуација и да ги планираат своите потези неколку чекори понапред. Според тоа, она што го гледаме пред нас, не е слика на тажен и песимистички настроен човек со мрачен поглед на светот, туку динамичен и често многу успешен поединец кој го користи песимизмот како мотивационен фактор. Песимизмот често може да биде многу продуктивна стратегија кога станува збор за: вложувањата, долгорочното финансиско планирање и обезбедувањето егзистенцијална сигурност. Отстапувањето од општоприфатеното уверување дека оптимизмот е најдобар лек за сè, се појави како реакција на позитивната психологија во текот на 90-те години на минатиот век со силно влијание врз културното и социјалното движење. Професорот Селигман, кој претставува еден од основоположниците во поставувањето на оптимизмот на пиедестал, после бројни успешни експерименти во текот на 70-те години, сега ги преиспитува своите ставови. Имено, во својата последна книга *Flourish*²⁶⁰, тој вели дека не треба да ја бараме среќата во животот, туку во тежнењето кон благосостојба. По неговото мислење, животот на човекот се состои од четири дела, и само еден од нив е позитивното мислење, додека останатите три се: чувството на исполнетост, поврзаноста со она што го работиме и добрите односи со околината. Но, Селигман исто така тврди, дека предностите на оптимизмот се големи, но и дека истите мора да бидат поврзани со чувството за реалност и проверка на резултатите.

Заклучок

Оптимизмот има централно значење за процесот на еволуцијата, и, доколку се потврдат како точни тврдењата на психолозите дека оптимизмот е биолошки феномен вкоренет во гените, добиваме можност за уште една техника која ќе може да се користи во процесот на управувањето со луѓето. Оптимизмот ги мотивира луѓето да работат понапорно на остварувањето цели со слаби шанси за успех и го ублажува стресот од константното присуство на ризик. Истражувањата покажуваат дека, личностите кои имаат самостојна работа покажуваат поголема склоност кон оптимизмот и извлекувањето позитивни заклучоци врз основа на ограничените податоци. Аналогно на тоа, оптимизмот е општествено пожелен во сите заедници.

Conclusion

Optimism is central to the process of evolution, and, if confirmed as accurate claims by psychologists that optimism is a biological phenomenon rooted in the genes, getting the opportunity for another technique that can be used in the process of managing people. Optimism motivates people to work harder on achieving goals with low chance of success and it relieves stress from the constant presence of risk. Research shows that individuals who have independent work show greater propensity to

²⁶⁰ Seligman, E. P., M. "Flourish: A New Understanding of Happiness and Well-Being - and How to Achieve Them", Nicholas Brealey Publishing, 2011.

optimism and draw positive conclusions based on limited data. Similarly, optimism is socially desirable in all communities.

Референтна литература

1. <http://blog.shrm.org/blog/why-workplace-optimism-is-important-and-how-to-cultivate-it>
2. <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1035&context=managementfacpub>
3. <http://www.gallup.com/businessjournal/28303/pays-optimistic.aspx>
4. <https://hbr.org/2015/12/proof-that-positive-work-cultures-are-more-productive>
5. <http://money.usnews.com/money/blogs/outside-voices-careers/2013/04/29/6-ways-to-build-a-more-positive-workplace>
6. http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=mapp_capstone
7. <http://switchandshift.com/3-overlooked-benefits-of-workplace-optimism>

Асс. М-р Верица Неделковска
Факултет за економски науки,
Европски Универзитет - Република Македонија
Др. Оливера Трајкоска
Доктор по медицина
ПЗУ “Поликлиника Манолеви”

РАЗВОЈОТ НА ИНДУСТРИЈАТА ЗА УБАВИНА – КУЛТ ИЛИ ТЕРОР НА НОВОТО ВРЕМЕ?

Апстракт

Со женската убавина се занимавале бројни уметници, книжевници, филозофи и научници. Денес сме сведоци на еволуција на убавината, пропратена со бројни промени во стандардите, културолошките вредности и индивидуалната перцепција. Ако денес, развојот на жените е фокусиран исклучиво на надворешниот изглед и стремежот кон нереално совршенство, од кој сепак, најголема заработка имаат индустриите за убавина, се поставува прашањето: Дали овој тренд на убавина и вечна младост е опасен? Дека акцентот навистина се става на изгледот, потврдува и податокот што индустријата за убавина троши милијарди долари годишно како би не убедила дека не сме доволно убави, витки и zgodни. Целта на овој труд, е да укаже на поврзаноста на падот на економијата со зголемувањето на потрошувачката на производи за убавина, (вклучувајќи ја и естетската хирургија како најнов тренд), во услови кога владее општо мислење дека надворешната убавина е влезница во светот на успешните, а убавите луѓе се посреќни, полесно наоѓаат работа и партнер, успеваат во животот и повеќе им се верува.

Клучни зборови: *убавина, нереално совршенство, естетска хирургија, индустрии за убавина, економија.*

Teaching Assistant M.Sc. Verica Nedelkovska
Faculty of Economics,
European University – Republic of Macedonia
Olivera Trajkoska
Doctor of Medicine
Private health institution “Poliklinika Manolevi”

THE DEVELOPMENT OF THE BEAUTY INDUSTRY – CULT OR TERROR OF MODERN TIME?

Abstract

Female beauty has been the focus of many artists, writers, philosophers and scientists. Today we are witnessing the evolution of beauty, accompanied by changes in the standards, cultural values and individual perception. If the development of women today is focused exclusively on the outer appearance and the pursuit of unrealistic perfection, which brings most profit to the cosmetic industries, the question arises: Is this trend of beauty and eternal youth dangerous? The fact that the emphasis is solely on appearance is supported by the billions of dollars the beauty industry spends a year in order to convince us that we are not beautiful, or skinny, or fit enough. The aim of this paper is to identify the relationship of the economic downturn with rising consumption of beauty products (including cosmetic surgery as the latest trend) in conditions when the majority see external beauty as a doorway to success and believe beautiful people are happier, find jobs or a partner easily, are more trusted, and succeed in life.

Keywords: *beauty, surreal perfection, cosmetic surgery, beauty industries, economy.*

Вовед

Дали живееме во време, во кое убавината и стилот се единствен идеал и мерило помеѓу жените? Наместо образование, култура и лично усовршување, се вложуваат време и пари исклучиво во надворешниот изглед. Секојдневно сме бомбардирани со слики на т.н. “идеална” женска убавина која иако не се трудиме слепо да ја следиме, на суптилен начин несвесно н влијае. Тешко е да се поверува дека пред само 150 години, жените не само што немале прилика да го споредат своето тело со фотографијата на друга жена, туку не се ни оптоварувале со својот изглед.

Но, да го проследиме поимањето на женската убавина низ историјата²⁶¹...

Во 19 век само богатите жени имале огледало. Огледувањето некогаш било многу скап спорт. Судејќи според книгата на Karle Risi “Becoming Women”, само богатите дами можеле да си дозволат огледало кое чинело колку луксузен автомобил. Освен тоа, повеќето огледала биле нерамни и матни, па изразот можел да се разликува од огледало до огледало. Повеќето луѓе дури не ни знаеле како изгледаат сè до 19 век, кога огледалото почнало секојдневно да се употребува. Описот на женска мода примарно бил популаризиран во Америка почетокот на 19 век. Преку рачно нацртани слики покажувале група жени облечени во облека која ја следи модата на тоа време. Во тој период, шминката се поистоветувала со проституцијата, козметиката рачно се правела, а преокупираноста со физичката убавина се сметала за навика само на суетните и површните. Средната класа во Америка, веќе од 1860 година можеле да си дозволат портрет. Тогаш, за прв пат повеќето Американци станале свесни за тоа како објективно изгледаат и често биле во депресија после она што ќе го виделе. Од таа причина, воведена е практиката на разубавување пред фотографирање.

Подоцна, масовните медиуми создаваат експлозија на млади и zgodни Американки. Крајот на 19 век се карактеризира со масовна продукција на женски модни списанија кои стануваат сè подостапни. Со цел да заземат уште поголем дел од пазарот, уредниците на овие модни списанија започнале на своите насловни страни да ставаат млади и zgodни жени. Од тоа време, најпозната била “Gibson girl”, која и денес се смета за прв пример на “совршена американска жена”, а нејзиното лице можело да се види скоро на секој производ.²⁶²

Почнувајќи од дваесетите години на 20 век, целта била, свеста за сопствениот изглед да се всади кај сите жени. Дури и во рекламата од 1924 година се вели: “Освен ако не сте една од илјадниците жени морате да користите пудра и руж.”²⁶³ Рекламите ја постоветувале убавината со љубовта и социјалниот статус, а на Афроамериканките им се продавале опасни избелувачи за кожа кои би им донеле предност во социјалните кругови. Рекламите користеле фотографии

²⁶¹ Richter, A. M. How Beauty Standards Have Changed Throughout History. All Day.

Достапно на: <http://allday.com/post/986-how-beauty-standards-have-changed-throughout-history/>

²⁶² David. (November 19, 2010) The Gibson Girl Analyzed By Her Originator. Sunday Magazine. Достапно на: <http://sundaymagazine.org/2010/11/the-gibson-girl-analyzed-by-her-originator/>

²⁶³ Достапно на: <http://www.vintageadbrowser.com/beauty-and-hygiene-ads-1920s>

кои ги охрабрувале жените да се споредуваат со моделите и на своите тела да гледаат како на оружје со кое ќе се борат против другите жени.

Холивуд дефинира идеална американска жена, а холивудските филмови поставуваат нови стандарди на атрактивност. Во текот на 30-тите години сè повеќе Американки купувале козметика која ја користеле познатите актерки и модните списанија во кои се објаснувало како да добијат сличен изглед. Шминката, која некогаш се сметала за кич, сега станува гламурозна, а гламурозните актерки стануваат дел од секојдневието. Четириесетите и педесетите години козметичката индустрија вложува огромни средства во телевизиски реклами. Тони нови производи за свој таргет ги имаат тинејџерите и младите девојки. Се организираат натпревари на убавина каде се избира нова идна ѕвезда. Во тоа време, идеал за убавина била Мерилин Монро, а убавината е сè за што размислува просечната американка.

Шеесетите години, женското тело станува повеќе од застапено. Фотографии на жени кои тежнеат кон повитко тело, од модни списанија до филмови, а секоја просечна жена се стреми кон овој изглед.

Во седумдесетите, сликата за жената се сексуализира. Ова е период кога жените носат сè помалку облека. Во либералниот период на седумдесетите години и понатаму постои одреден вид дискриминација, па за совршени се сметаат белите жени. До 1974 година на секоја насловна на списанието “Vogue” стоела бела жена, а до 1983 година, Мис на Америка, исто така била бела жена. Сепак, многу црнкињи успеале да ги срушат бариерите и да дојдат до публицитет во тогашната мејнстрим култура, како што е моделот Donyale Luna, првата Афроамериканка која се појавила на насловната на “Vogue”.²⁶⁴ До деведесетите години идеалот на женската убавина се сведува на претставување на жената како сексуален објект насекаде – од музички спотови, телевизиски реклами до комплетната програма. Деведесетите години се создава нов вид на убавина – фотошоп. Овие програми се користеле за усовршување на уметничката и футуристичката фотографија. До 1995 година ретуширањето на фотографиите стана секојдневие во рекламните кампањи, правејќи жената да изгледа невозможно витко со неверојатно свиленкаста кожа. Во 1985 година, една од три жени изјавила дека е незадоволна со својот изглед, а истото истражување во 1993 година покажува дека секоја втора жена се чувствува така. Опкруженоста со безброј голи, фотошопирани, совршени и често хипер - сексуализирани тела, и влијанието на социјалните мрежи, прави жените секојдневно да бидат преокупирани со својот изглед, споредувајќи се не само со моделите, туку и со сопствената слика разубавена преку бројни филтри. Магичниот круг на споредување и “подобрување” на изгледот прави обрт од милијарди долари заблагодарувајќи пред сè на: диететските производи, козметичките препарати, сè до естетските хируршки интервенции, како карактеристика на новото време. Неодамна, францускиот уметник Фредерик Доазан, инспириран од

²⁶⁴ Goff, K. (July 10, 2013) The First Black Supermodel, Whom History Forgot. The Cut.
Доступно на: <http://nymag.com/thecut/2013/07/first-black-supermodel-whom-history-forgot.html>

катастрофалните резултати предизвикани со естетската хирургија, се поигра со поимот за женска убавина низ времето и направи краток филм “Supervenus”, во кој нè води низ истовремено хумористично и ужасно патување, кое не само што ги сруши заблудите за женската убавина, туку и дава силна порака за погрешните стандарди на убавина портретирани во медиумите и злоупотребата од страна на естетската хирургија која претставува лидер во трговијата со убавина.²⁶⁵

“Кулот” убавина - проклетство на модерното време

Женската убавина и младост отсекогаш биле на цена, но се поставува прашањето дали сме дојдени до степенот каде стегнатото тело и лице без брчки се единственото мерило за вредност? Дали како Доријан Греј сме во состојба да ја продадеме душата на ѓаволот за вечна младост, или веќе сме го направиле тоа несвесно?

Еден од бројните примери на овој тренд е примерот на Украинката Валерија Лукјанова, која за да изгледа како вистинска барбика, не штедела ниту пари, ни време. Иако признала само една операција, за зголемување на градите, пластичните хирурзи тврдат дека извадила неколку ребра како би имала потенок струк, ги проширила колковите, ги оперирала јаболкниците, носот и брадата. Целокупниот “ремонт” чинел не помалку од 100.000 долари. Најпознатата жива кукла на светот јаде само овошје, а целта ѝ е потполен престанок на внес на храна и пијалоци.²⁶⁶

И, додека многумина ја напаѓаат тврдејќи дека е жртва на убавина, други сметаат дека таа не ја сноси вината, туку општеството кое наметнува недостижни стандарди. За да ги задоволеме високите стандарди и очекувања на социјалните кругови, носиме неудобни штикли и влегуваме во корсети кои ќе ја направат нашата фигура повитка, нанесуваме неопходни, но и непотребни креми, а за естетски операции почнуваме да размислуваме штом зачекориме во четвртата деценија. Робин Рајс и Лиза Меди, кои ја покренала кампањата “Да го запреме лудилото на убавина”, порачуваат дека треба да се стави крај на невозможните стандарди, натпреварувања и споредувања. Потребен е нов свет во кој убавината ќе биде дефинирана и со внатрешните квалитети, а не само со обемот на струкот. Гласот го подигнаа и некои холивудски ѕвезди кои се противат на пластичната хирургија. Кејт Винслет меѓу првите призна дека има целулит и брчки и дека изгледа како и секоја друга жена на улица. Хелен Мирен и Мериел Стрип се пример на жени кои стареат достоинствено, додека Џулија Робертс вели дека не сака ботокс затоа што сака нејзините деца да знаат кога е среќна или тажна, иако е свесна дека неприфаќајќи затегање на лицето може да си ја загрози својата кариера.

Најголема предност во феноменот “набивање комплекси” има модната индустрија. Имено, дизајнерот Келвин Клајн неодамна ги разлутуи дамите ширум светот кога за линијата за долна облека под името “Совршено згодна” ангажирал пополна манекенка. проблемот е во тоа што т.н. “полна” манекенка носи големина 38, додека конфекцискиот број на просечната жена е

²⁶⁵ Supervenus (2014), Short film by Frederic Doazan. Достапно на: <https://www.youtube.com/watch?v=Z-A2NE6mA64>

²⁶⁶ Hansen, L. (October 18, 2012) Ukraine’s disturbing ‘Barbie flu’ beauty trend. The Week. Достапно на: <http://theweek.com/articles/471277/ukraines-disturbing-barbie-flu-beauty-trend>

42.²⁶⁷ На удар е и модната куќа “Викторија сикрет” чии преслаби манекенки рекламираше долна облека под слоганот “Совршено тело”. Многу припаднички на понежниот побарале извинување од компанијата и промена на слоганот, затоа што пораката дека совршено тело имаат само манекенките влијае на самодовербата на жените и ја зголемува нивната несигурност кога е во прашање физичкиот изглед.

Ниту мажите не се пошгедени - Иако за мажите важи изреката дека се како виното, и дека со годините се сè подобри, ниту нив не ги заобиколи култот на убавина. Козметичките компании во поново време покренуваат масовни кампањи како би ги привлечле “поисилниот пол” на потрошувачка. Истовремено, тие стануваат и одговорни за појавата на метросексуалци – мажи на новото време кои се преокупирани со својот изглед подеднакво како и жените. Францускиот психоаналитичар Vinter тврди дека феминизацијата е дефинитивно присутна во општеството. Мажите како и жените станаа заложници на својот изглед. Уште повеќе затоа што и нив денес изгледот им е значаен почнувајќи од вработувањето, напредувањето и позиционирањето на работното место.

Девојчињата веруваат дека се дебели - Од најрано детство девојчињата се изложени на реченици од типот “Колку си убаво!”, “Колку убаво си облечена!” или “Многу си слатка”, со што ја усвојуваат пораката дека изгледот е најважен. Кај момчињата пак, акцентот се става на физичката сила и храброста. Колку далеку сме отидени докажува и организирањето натпревар за избор на девојче - Мис на Америка, каде гледаме петгодишни девојчиња под целосна шминка, шестгодишни кои се уверени дека се дебели, седумгодишни кои користат спреј за самопотемнување затоа што наводно кожата им е премногу бела. Токму поради оваа причина, психолозите ги советуваат родителите наместо пофалби врзани за изгледот, на децата да им упатуваат комплименти за знаењето, великодушноста, грижливоста и останатите внатрешни квалитети.

Јужна Кореја со највисока стапка на естетска хирургија во светот. Неодамнешната студија на Меѓународното здружение за пластична и естетска хирургија (ISAPS) потврдува дека Јужна Кореја е земја со највисока стапка на естетска хирургија во светот по глава на жител. Имено, секој 77 жител на Јужна Кореја отишол “под нож” заради убавината, а дури 20% од жените помеѓу 19 и 49 години признале дека “преправиле” нешто на себе. Најпопуларни се операциите на лицето, а најнов тренд во Јужна Кореја е практиката на родителите за завршена матура на своите деца како подарок да им платат естетска интервенција. Во продолжение се претставени резултатите од стапките на направените естетски интервенции (PP10K) на најголемите даватели на козметички услуги во Источна и Југоисточна Азија, како и за неколку други големи играчи во светот.²⁶⁸

²⁶⁷ Chernikoff, L. (November 7, 2014) Myla Dalbesio on Her New Calvin Klein Campaign and the Rise of the ‘In – Between’ Model, Elle.

Достапно на: <http://www.elle.com/fashion/news/a15178/myla-dalbesio-calvin-klein-plus-size/>

²⁶⁸ Достапно на: http://www.asianplasticsurgeryguide.com/news10-2/081003_south-korea-highest.html

Табела 1. Направени интервенции на 10,000 жители од сите возрасти на годишно ниво
(PP10K = procedures per 10,000 people of all ages per year)

Земја	Вкупно интервенции	Вкупно население	PP10K
Јужна Кореја	365,000	49,232,000	74
Бразил	1,054,000	193,000,000	55
Тајван	103,000	22,929,000	44
САД	1,300,000	309,000,000	42
Јапонија	411,000	127,288,000	32
Тајланд	76,000	65,500,000	11
Кина	1,215,000	1,322,000,000	9
Индија	683,000	1,184,000,000	6

Достапно на: http://www.asianplasticsurgeryguide.com/news10-2/081003_south-korea-highest.html

Медицината профитира на естетиката. Очекувајќи новиот изглед да им донесе подобро платена работа (или барем побогат маж) жените се спремни во него значајно да инвестираат. Во САД сè почесто под новогодишната елка наместо класичен подарок жените добиваат коверт со платена сметка за естетска интервенција. Американците најмногу трошат на липосукција, зголемување на градите и подигање на капаците. Поради таа тенденција, според анализата на Њујорк Тајмс, сè повеќе доктори специјалисти, кои се занимавале со хирургија, гинекологија па дури и онкологија, преоѓаат во полето на естетската медицина.²⁶⁹ Овие услуги, според нивното тврдење се многу повеќе вносни, веднаш наплативи, нема неизлечиви пациенти ни ноќни повици. Малку појужно, во земјите на Латинска Америка, каде традиционално се негува култот на женска убавина, имотните жени го посетуваат својот пластичен хирург подеднакво како и својот стоматолог - два пати годишно. Овие податоци упатуваат на заклучокот дека и докторите повеќе не се доктори во вистинска смисла на зборот, туку стануваат бизнисмени, а на медицината не се гледа само како на хумана дејност, туку како на високопрофитабилен бизнис.

Според маркетинг експертите, индустриите за убавина им продаваат на луѓето надеж. Жената не може да се отргне од стравот дека ако купи коефтин производ ќе има повеќе брчки и ќе изгледа постаро. Производителите денес буквално нè уверуваат дека вистинскиот антирид ги намалува брчките за 40% (!), шампонот го зголемува волуменот на косата дури за 100% (!!), додека маскарата може да ги продолжи трепките дури за 200% (!!!). Очигледно тука не се

²⁶⁹ Chang, K. (July 14, 2015) The Business of Cosmetic Surgery. The New York Times Style Magazine. Достапно на: http://www.nytimes.com/2015/07/14/t-magazine/the-business-of-cosmetic-surgery.html?_r=0

продава само надеж, туку и илузија дека можеме да бидеме поубави, попривлечни и посекипилни. За да звучат доволно уверливо, при креирањето на рекламни пораки користат “стручни” термини, или ги наведуваат супстанците кои ги содржи производот, за кои лаикот претходно не ни слушал, и нагласуваат дека се произведени по посебна - нанотехнологија, новиот магичен збор. Индустијата за убавина знае да биде не само отпорна на економските падови, туку и да се справи со нив многу добро, како за време на големата рецесија од 2008 година. Иако потрошувачите се свесни повеќе од било кога за трошоците особено во ваквите тешки економски услови, не престануваат да трошат. За ова говорат и резултатите од остварените приходи од производи на убавина по глава на жител. Во 2015 година индустијата генерираше 56.2 милијарди долари во САД. Нејата за коса опфаќа најголем сегмент со 86,000 места. Нејата на кожа е веднаш зад неа и покажува многу брз раст, со очекување до 2018 година да оствари приходи од околу 11 милијарди долари.²⁷⁰

Табела 2. Анализа на Индустијата за убавина според остварени приходи по пазарни сегменти

Индустрии за убавина во САД по сегменти	Пазарен удел според остварени приходи во %
Нега на коса	24%
Нега на кожа	23.7%
Козметика	14.6%
Парфери и тоалетни води	9.5%
Дезодоранси, антиперспиранти, и средства за интима	8.5%
Орална хигиена	5.6%
Друго	14.1%

Достапно на: <https://www.franchisehelp.com/industry-reports/beauty-industry-report/>

²⁷⁰ Sena, M. Beauty Industry Analysis 2016 – Cost & Trends. Достапно на: <https://www.franchisehelp.com/industry-reports/beauty-industry-report/>

Според статистиката на Бирото за вработување, речиси 1 милион луѓе се вработени во следниве услужни дејности, каде се очекува голем пораст:²⁷¹

- Бербери, фризери и козметичари: 656,000 во 2014 година, со очекуван пораст од 10% до 2024 година.
- Маникири и педикири: 113,600 во 2014 година, со очекуван пораст од 10% до 2024 година.
- Специјалисти за нега на кожа, дерматолози: 55,000 во 2014 година со очекуван раст од 12% до 2024 година.
- Масери и физиотерапевти: 168,800 вработени до 2014 година со неверојатен раст од 22% до 2024 година!

Во одбрана на ставот за значајноста на надворешната убавина заставаа и голем број научници. Еден од нив е германскиот антрополог Карл Грамер, кој непријатно ги изненади сите оние кои веруваат во “демократската” идеја за убавината, односно дека секој на свој начин може да биде убав.²⁷² Според резултатите од неговите истражувања, убавината не е работа на вкус, туку таа објективно постои. Убавината ни дава точни информации за возраста, плодноста, здравјето, а нашиот мозок е навикнат да ги препознава. Преку таквата опсесија, јасно е дека постои нешто подлабоко од самата културолошка појава. Иако признава дека сето тоа може многу малку да влијае на нашето поимање на убавината, Грамер истакнува дека естетското расудување претставува комплексна мешавина од генетски, културолошки и објективни фактори на кои им е потребно многу долго време да еволуираат. На прашањето која е тогаш вистинската убавина, истражувачите ја даваат за пример египетската кралица Нефертити, која имала полна уста, истакнати јаболкници и бадемасти очи, чија биста, стара 3.300 години, се чува во новиот музеј во Берлин. Овој идеал на убавина, кој постоел во антички Египет, и понатаму опстанува.²⁷³ Со новите инструменти на неуронауката идентификувани се главните карактеристики за привлечност на некое лице. Станува збор за симетрија и сексуален диморфизам (телесна разлика помеѓу мажите и жените од ист вид). Симетричното лице, пред сè е знак на здрав телесен развој, ослободено како од генетски, така и од инфективни болести. Изразеното женствено лице, како Нефертитиното укажува на плодност. Тешко е да се одолее на личност која поседува такви црти на лицето, затоа што само нејзиното гледање

²⁷¹ Ibid. Достапно на: <https://www.franchisehelp.com/industry-reports/beauty-industry-report/>

*Karl Grammer, professor of anthropology at the University of Vienna, has been a pioneer in human attraction and courtship research. He discusses what he and others have learned by studying human beauty from an evolutionary perspective. Sainani, K.L. (October 7, 2015). Q&A: Karl Grammer, Nature, International weekly journal of Science. Достапно на: http://www.nature.com/nature/journal/v526/n7572_supp/full/526S11a.html

²⁷³ Ibid, Достапно на: http://www.nature.com/nature/journal/v526/n7572_supp/full/526S11a.html

стимулира поедини делови на нашиот мозок, создавајќи чувство на задоволство. Дали со овој факт, работите се запечатени засекогаш? Долго убавината била вредност која не било можно да се фалсификува. Меѓутоа, денес работите се изменети, така што усните, јаболкцата и очите на Нефертити можат да се купат, но, потребни ќе бидат уште 10 до 20 генерации пластична хирургија како би ги виделе еволутивните последици, тврди германскиот антрополог Карл Грамер, велејќи дека човековиот мозок тешко можеме да го излажеме.²⁷⁴

Заклучок

Човечката суета одсекогаш била “златна кокошка” за индустријата на убавина, а современиот култ на тежнење кон младешки изглед поради уверувањето дека физичката убавина ќе ѝ обезбеди бројни привилегии како продор во “високото друштво”, познанства со вистински луѓе, подобар имиџ меѓу колегите, богат и убав маж, повисока позиција на работното место, па дури и поинтензивни чувства на среќа и задоволство слепо нè води да ги следиме нереалните стандарди за постигнување совршена убавина. Меѓутоа, како и во сè прашањето на мерка е клучно. Водењето сметка само за надворешната убавина доведува до половична жена. Жената треба да ги открие сопствените вредности и способности, да пронајде што ја прави среќна, со што сака да се занимава и да се посвети на ѝ што ѝ предизвикува задоволство, бидејќи само комплетната жена е убава жена.

Conclusion

Vanity has always been the "golden hen" for the beauty industry, while the modern cult of the “young look” appearance (i.e. beauty has many benefits, such as: breakthroughs in the "high society", meeting the right people, better image in the work environment, a rich and handsome husband, a career boom, a stronger feeling of happiness and satisfaction) blindly leads us to follow unrealistic standards for perfect beauty. However, as in all matters, the measure is the key aspect. Maintaining external beauty only does not help women blossom to the fullest. A woman should discover her own values and abilities, to find what makes her happy, find a suitable career, and dedicate herself to what brings her pleasure, since only a complete woman can be a beautiful woman.

Референтна литература

1. <http://abcnews.go.com/Lifestyle/south-koreas-growing-obsession-cosmetic-surgery/story?id=24123409>
2. http://www.asianplasticsurgeryguide.com/news10-2/081003_south-korea-highest.html
3. <http://blog.hubspot.com/agency/brands-changed-beauty-marketing#sm.000015ks715ax1dvbvme614ofv55os>

²⁷⁴ Human (*Homo sapiens*) Facial Attractiveness and Sexual Selection: The Role of Symmetry and Averageness, Journal of Comparative Psychology, 1994, Vol 108, No 3, 233-242
<http://evolution.anthro.univie.ac.at/institutes/urbanethology/resources/pdf/symmetry.pdf>

4. <http://evolution.anthro.univie.ac.at/institutes/urbanethology/resources/pdf/symmetry.pdf>
5. <https://www.franchisehelp.com/industry-reports/beauty-industry-report/>
6. http://www.huffingtonpost.com/2012/07/05/beauty-product-spending_n_1652479.html
7. [236-Lepota-nije-mit-mozak-je-automatski-prepoznaje](http://www.236-lepota-nije-mit-mozak-je-automatski-prepoznaje)
8. http://www.nytimes.com/2015/07/14/t-magazine/the-business-of-cosmetic-surgery.html?_r=0
9. http://www.nytimes.com/2015/07/14/t-magazine/the-business-of-cosmetic-surgery.html?_r=0
10. http://www.plasticsurgery.or.kr/php/eng/s01_02.php
11. <http://press.princeton.edu/chapters/s9516.pdf>
12. http://perezhilton.com/perezitos/2013-11-08-chinese-man-lawsuit-wife-ugly-kids-sad#.V1_yqNJ97IV
13. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/06/south-korean-high-schoolers-get-plastic-surgery-for-graduation/277255/>
14. <http://vintagewife.co.uk/2013/03/06/history-of-cosmetics-maybelline/>
15. <https://www.youtube.com/watch?v=AKIVyUJw3TM>

MSc Verica Najdovska
Faculty of Economy
European University of Republic of Macedonia
verica.najdovska@eurm.edu.mk

PROMOTION AS A CHALLENGING VENTURE FOR A FURNITURE BUSINESS

Abstract

Technology and consumer behavior will evolve in unpredictable ways between now and near future and these new developments will also change the ways markets react to, in ways we can't fully imagine now. But if anyone can offer a credible forecast for the near-future trends that will change the way brands connect with people, and the way creative companies will work in the next few years, it's the people who are most influencing the ad and marketing world right now. Marketers are constantly looking into the future, trying to predict the next big trend, be it for their brands or their clients. During the economic recession, the furniture retail industry was negatively impacted as consumers cut back on non-essential spending, but now there is an uptick in demand. Several key industry trends have emerged, as new innovation and shifting consumer preferences influence the demand for furniture. Marketing furniture to the public can be a challenging venture for a small business owner. The importance of sales promotion has increased in the recent years. The amount spent on sales promotion now equals the amount spent on advertising. The sales promotion increase is due to the changes in the marketing environment. The importance of sales promotion increase is due to the thinking of new ideas for creating a favorable condition of selling, promoting sales and future expansion of sales.

Key words: furniture industry, promotion, sale, marketing, on-line commerce

THE FURNITURE INDUSTRY - MAIN CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

The furniture industry is a labor-intensive and dynamic sector dominated by small and medium-sized enterprises (SMEs) and micro firms. The industry is able to combine new technologies and innovation with cultural heritage and style, and provides jobs for highly skilled workers. The furniture sector has been severely hit by the recent crises and has faced a significant drop in the number of companies, jobs, and turnover. The main challenges that furniture sector is facing are:

- Competition – furniture sector faces enormous competition from countries having low production costs. China’s penetration into the European market is growing rapidly and it is now the largest furniture exporter to the EU, accounting for over half of total furniture imports to the EU.
- Innovation - the reliance on innovation and design combined with an increase in global trade and digitalisation, makes the sector more vulnerable to weak protection of intellectual property rights. Boosting research and innovation also requires finance that is often inaccessible to SMEs.
- Structural problems - the ageing workforce combined with difficulties in attracting young workers may lead to disruptions in maintaining skilled workers and craftsmanship.
- Trade - protectionist measures on international markets create market distortions and decrease the sector’s competitiveness. EU furniture producers face both duties on imports of raw materials and tariffs on exports of finished products. Moreover, operational costs in the EU are higher due to high environmental, sustainability, and technical standards.

The furniture sector has undergone significant changes to make it more export-oriented and to focus on upgrading quality, design, and innovation. These changes include restructuring, technological advances, and business model innovations. The main opportunities ahead lie in:²⁷⁵

- Investment - continuing investment in skills, design, creativity, research, innovation, and new technologies can result in new products which are in line with the changing population structure, lifestyles and trends, as well as with new business models and supplier-consumer relationships.
- Research - research in advanced manufacturing technologies can result in the creation of high technology and knowledge intensive jobs, which would give the sector the attractiveness it needs to attract employees from younger generations. This could help rejuvenate the sector while keeping it highly competitive on the world stage.
- Access to new markets – EU furniture manufacturers are recognised worldwide for their quality and design. This creates opportunities for the sector to further seize other markets, in particular in high-end segments and emerging economies.
- Synergies - with construction and tourism could also be exploited, building on the sector’s excellent track record in sustainability. Specifically, the reliance on raw materials from sustainable sources used in the furniture production could have a positive impact on sales among environmentally concerned end-users.

²⁷⁵ Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, “Furniture industry”, Available on: https://ec.europa.eu/growth/sectors/raw-materials/industries/forest-based/furniture_en

TRENDS IN THE FURNITURE INDUSTRY

During the economic recession, the furniture retail industry was negatively impacted as consumers cut back on non-essential spending, but now there is an uptick in demand. Several key industry trends have emerged, as new innovation and shifting consumer preferences influence the demand for furniture. According to Stewart there are 5 trends that are shaping the furniture industry.²⁷⁶

First one is *the rise of telecommuting is driving the demand for home office furniture*. The need for home offices increased during the financial crisis in 2008-2009 and the European debt crisis in 2011-2012, driving increased demand for computers, desks, office chairs, and filing cabinets. Consumers quickly found that their home offices had multiple uses, and they often preferred to buy versatile furniture that could cover up office equipment when not in use.

Second trend is, *tending to multi-functionality*. The number of single- and two-person households has been increasing, resulting in the demand for small and portable furniture. Consumers have also been looking for furniture that is multi-purpose, foldable, and technology-driven, especially when it comes to living in smaller spaces.

Online is the fastest-growing channel in developing markets. Many companies are putting more efforts towards their online retail stores, by adding benefits for consumers who shop online such as free delivery and installation and even same-day pick up. However, online stores are becoming the fastest-growing channel that are becoming shaping trend for furniture industry.

On the other hand, *the demand for luxury furniture are increasing*. As the economy has grown, more consumers are willing to buy luxury items for their living and work environments. In terms of location, Europe has the largest market for luxury furniture, but developing countries such as China and India are not far behind.

With luxury comes the expanding *trend to go green*. Many vendors are developing eco-friendly furniture. This trend is driven by environmental concerns, such as the problem of deforestation. Although eco-friendly furniture is more expensive, the demand is on the rise, making it worthwhile for manufacturers and companies to offer these products.

PROMOTION TRENDS IN THE FURNITURE INDUSTRY

²⁷⁶ Stewart C., (2016), "Top trends in the furniture Industry", Available on: <http://blog.marketresearch.com/5-top-trends-in-the-furniture-industry>

Marketing furniture to the public can be a challenging venture for a small business owner. Furniture pieces are items that consumers purchase only on occasion. Most furniture items have a higher price point than other retail goods and convincing the consumer to make an investment is crucial to an effective advertising campaign.²⁷⁷ The importance of sales promotion has increased in the recent years. The amount spent on sales promotion now equals the amount spent on advertising. The sales promotion increase is due to the changes in the marketing environment. The importance of sales promotion increase is due to the thinking of new ideas for creating a favorable condition of selling, promoting sales and future expansion of sales. It is a part of marketing strategy. It is essential for the survival of a manufacturer.²⁷⁸

The importance and significance of promotional mix in today's market cannot be underestimated. This is due to the emergence of more markets as a result of globalization and its associated overwhelming competition. However, some furniture manufacturers perceive promotion as unwanted cost and disregard it entirely.²⁷⁹ Recent research has shown that an improving housing market and a more design orientated customer has driven growth in the furniture industry. The Office of National Statistics recorded that stores specializing in furniture and lighting saw a 23.4% increase in the volume of products sold year on year and a 22.4% increase in spending year on year in 2014. According to the ONS this was the largest increase in both measures since records of this type began in 1988. This changing landscape of the housing market combined with the evolution of customer purchasing behavior is providing opportunities for the furniture industry as well as challenges. Research from Google US in 2012 shows some interesting online trends proving the importance of online in driving furniture sales both online and in-store including:

- 66% of in-store purchasers accessed the internet while looking for information on furniture. Demonstrating the value of online when influencing offline sales
- On average, online furniture purchases were searched 14.2 times
- Online purchasers research often but are quick to decide: 63% of purchasers visited multiple brand sites and over half purchased within one week of researching
- 49% of online furniture purchases followed a non-branded query.

eCommerce is undeniably expanding and is reported as the fastest growing retail market in Europe. Sales in the UK, Germany, France, Sweden, The Netherlands, Italy, Poland and Spain are expected to grow from £132.05 bn [€156.28 bn] in 2014, to £156.67 bn [(€185.39 bn] in 2015 (+18.4%), reaching

²⁷⁷ McFarlin. K. (2016), "Furniture Promotion Ideas", Available on:

<http://smallbusiness.chron.com/furniture-promotion-ideas-10122.html>

²⁷⁸ Imaya G. and Padhmanaban, K. (2015), "Sales Promotional Strategies for Wooden Furniture in Tamilnadu - An Empirical Study", Asia Pacific Journal of Research Vol: I. Issue XXI, January 2015 ISSN: 2320-5504, E-ISSN-2347-4793

²⁷⁹ Abubakari M. (2009), "The Effect of Promotion on Sales of Small Scale Furniture Sector in Ghana: A Case Study of Kpogas Standard Furniture Company Limited", Available on: <http://hdl.handle.net/123456789/3883>

£185.44 bn (€219.44 bn) in 2016 (+18.4%). From 2014 to 2016 this is a projected growth of 40.43%.²⁸⁰

Online retail sales set to grow 40% by 2016

Table 1

Online Retail Sales	Online Sales (£ bn) 2015	Growth 2015	Online Sales (£ bn) 2016	Growth 2016	Online Sales in euros (bn) 2016
UK	£52.25	16.2%	£60.04	14.9%	€71.05
Germany	£44.61	23.1%	£52.77	18.3%	€62.45
France	£30.87	17.0%	£36.02	16.7%	€42.63
Spain	£8.15	18.6%	£9.68	18.8%	€11.45
Italy	£6.35	19.0%	£7.42	16.9%	€8.78
Netherlands	£5.94	16.8%	£6.92	16.5%	€8.19
Sweden	£4.17	15.5%	£4.85	16.4%	€5.74
Poland	£4.33	21.0%	£5.10	17.8%	€6.03
Europe	£156.67	18.6%	£182.80	16.7%	€216.32

Source: <http://www.retailresearch.org/onlineretailing.php>

This data estimates £44.51 billion of online sales in the UK in 2015. With the furniture industry lagging behind in e Commerce sales, what barriers are inhibiting customers from purchasing online and how can the industry grow in order to take advantage of the huge e Commerce opportunities.

²⁸⁰ Available on: <http://www.thoughtshift.co.uk/ecommerce-furniture-industry-trends-is-furniture-behind-the-rest-of-retail/>

CONSLUSION

The furniture industry is a labor-intensive and dynamic sector dominated by small and medium-sized enterprises (SMEs) and micro firms. The industry is able to combine new technologies and innovation with cultural heritage and style, and provides jobs for highly skilled workers. The furniture sector has been severely hit by the recent crises and has faced a significant drop in the number of companies, jobs, and turnover. The main challenges that furniture sector is facing are competition, innovation, structural problems and trade. The furniture sector has undergone significant changes to make it more export-oriented and to focus on upgrading quality, design, and innovation. These changes include restructuring, technological advances, and business model innovations. During the economic recession, the furniture retail industry was negatively impacted as consumers cut back on non-essential spending, but now there is an uptick in demand. Several key industry trends have emerged, as new innovation and shifting consumer preferences influence the demand for furniture like the rise of telecommuting is driving the demand for home office furniture, tending to multi-functionality, e commerce, the demand for luxury furniture are increasing, trend to go green. Marketing furniture to the public can be a challenging venture for a small business owner. The importance and significance of promotional mix in today's market cannot be underestimated. This is due to the emergence of more markets as a result of globalization and its associated overwhelming competition. The importance of sales promotion as well as on line shopping has increased in the recent years.

REFERENCES

1. Abubakari M. (2009), "The Effect of Promotion on Sales of Small Scale Furniture Sector in Ghana: A Case Study of Kpogas Standard Furniture Company Limited", Available on: <http://hdl.handle.net/123456789/3883>
2. Imaya G.and Padhmanaban, K. (2015), "Sales Promotional Strategies for Wooden Furniture in Tamilnadu -An Empirical Study", Asia Pacific Journal of Research Vol: I. Issue XXI, January 2015 ISSN: 2320-5504, E-ISSN-2347-4793
3. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, "Furniture industry", Available on: https://ec.europa.eu/growth/sectors/raw-materials/industries/forest-based/furniture_en
4. McFarlin. K. (2016), "Furniture Promotion Ideas", Available on: <http://smallbusiness.chron.com/furniture-promotion-ideas-10122.html>
5. Stewart C., (2016), "Top trends in the furniture Industry", Available on: <http://blog.marketresearch.com/5-top-trends-in-the-furniture-industry>

Petya Stoianova Pachkova

Department of Philosophical and Political Sciences,

Sough-West University "Neofit Rilski",

Blagoevgrad, Bulgaria

REALITIES AND POSSIBLE SCENARIOS FOR THE FUTURE OF MIGRATION WAVES

Abstract: The article analyzes the actual migration processes in Europe in recent years - their causes, the intensity of the process, the main social groups of migrants, the direction of migration. On the other hand, there is an accent on the main possible options for development of the process, depending on the behavior of the deciding factors.

Keywords: migration waves, migrants, causes, future.

The article analyzes the actual migration processes in Europe in recent years - their causes, the intensity of the process, major social groups of migrants, the direction of migration. On the other hand, the article set out the key options for the development of the process, depending on the behavior of the deciding factors.

xxx

The intensification of the process of migration to Europe in recent years carried out under the influence of several factors. Some are more general, have global significance. Others are more specific, have regional or national significance.

In general, all these processes are mostly a result of the characteristics of the globalization as a stage in the development of capitalism. One of the main features of this stage is deepening of inequalities between countries and regions and within countries²⁸¹. This increases the desire of large

²⁸¹ Vitali, Stefania and James B. Glatfelder, Stefano Battiston. The Network of Global Corporate Control. PLoS ONE, October 2011, Vol. 6, N 10; An Economy for the 1 %. 210 Oxfam Briefing Paper, 18 January 2016, https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-taxhavens-180116-en_0.pdf?awc=5991_1453579213_c8778b28610e690af8fee164070ca6d3&cid=aff_affwd_donate

masses of people - impoverished and with feeling of insecurity - from poorer countries to seek asylum in richer countries where you can still find a job and social protection.

The increasing of inequality and the poverty is a consequence of the possibilities of transnational companies and all foreign investors to transfer their production activity more and more away from the mother country. Their financial, political and other possibilities allow them to put pressure on governments and entire national elites to accept them under unfavorable conditions for the countries and peoples. There is an increase of their selfishness and lack of control, reaching to the highest form of greed and indifference to the fate of indigenous peoples. The foreign investors are in the highest degree cruel and devoid not only of patriotic feelings, but also a sense of concern for the nations in which they operate their businesses²⁸². The relationships of these investors and their workers are built to the highest degree of lack of sensitivity and empathy, of care and compliance with even the most elementary rules of economic and social relations achieved as a result of centuries-old struggles.

There is an increase of the powerlessness of the national states to control these companies in the name of prosperity of their nations. Their greed becomes an example for behavior of the local investors. The poverty, the social tensions, conflicts between various economic, ethnic, religious, etc. strata increase. The uncertainty in the live of the common people increases. The notion that the division of the national states may be a means to develop or at least to maintain the level of prosperity of the cleaved parts of them blooms.

At the same time there is a decline of sociality of the state. The social systems degrade, even in more developed countries. The level of their degradation in the countries of the periphery and semi-periphery is developing with terrifying pace and characteristics. Instead of increasing concern because of the worsening their situation, more people receive fewer social care.

And despite the degradation of the welfare state in the Western countries, it is still with high enough level. So still attracts the thoughts and dreams of millions of migrating people. And that, in turn, leads to more frequent and deeper clashes between them and the impoverished people in developed countries, countries receivers.

Another major factor to inequality and conflict is the foreign policy of the US and developed European countries, especially of the former empires among them. Due to the unipolarity of the world for a period of time from the late 80s of the 20th century the lack of control on their international politics increased. The possibility /because of their selfish aims/ to reshape the map of the world and change the destinies of the nations typically in negative for these nations direction enlarges. Due to the lack of powerful forces to restrain them /earlier this role played "socialist" camp by the logic of

²⁸² Рийч, Робърт, Трудът на нациите, С., 1992

competition with the West/ those countries can afford more active and nasty challenge. Russia, China and some other countries are trying to change the situation, but so far they have not formed as an equal opponent.

The changes in the former "socialist" countries led to the degradation of their economies, to weakening them politically. They find it difficult to protect themselves, let alone other countries and peoples of the world from aggressive foreign intervention. In addition, they don't have desire because they are trying to stay in the so-called Golden billion and so they are obedient to Western countries and more or less are involved in their aggressive policy.

More specific reasons for the intensification of migration processes are:

- The radical social changes in countries such as Iraq, Libya, Afghanistan, Syria related to the aggression of Western countries there, with the outbreak of the civil wars, the degradation of their economies, with the inflaming religious feuds, etc.;
- The radical social changes in countries that place so-called "Arab Spring" – Tunisia, Egypt, Libya;
- Disastrous deepening of the poverty in many African countries.

The actual migration processes are talking about that the situation outlines several main types of groups of immigrants. Their presence will have a different impact on the present and future of the European peoples.

1. People running away from wars in the Middle East - have lost their property, their livelihoods, running away from violence, connected with religious and ethnic conflicts, threatened with death.
2. People running away from unemployment and poverty, by civil wars in some African countries.
3. People running away from the climate changes, causing poverty and suffering.
4. Terrorists.
5. Migrants from the former "socialist" countries.

In recent years, the first four groups intensified their migration. They are more interesting from a sociological point of view, as are representatives of relatively different cultures, religions, have different economic habits, etc. But they will be the basis of the changes that lie ahead in the European world. The last group of people is with similar economic, cultural and religious characteristics that do not "threaten" to the same extent the character of the Western European lifestyle.

The intensity of the migration waves is different. It depends on the waves of violence and problems in exporting emigrants countries, from the season, changes in the immigration policy in the countries accepted them, etc. But the increase of the migrating people to Europe is constant. This means that go ahead changes in immigration policies of European states, in the regulations of the European Union, in the practices in the care of immigrants, in the political consciousness and behavior of the masses and the elites in European countries. Clashes go ahead between policies of the various European countries and difficulties facing the European Union as a whole to unify them or at least to harmonize them.

The policy of Turkey and Greece are examples of changes in attitudes towards immigrants which influence their deployment across Europe. They try to use the immigration policy to solve other very important their internal and foreign policy issues. Hungary is also an example of a country that changed pretty quickly her immigration policy.

The direction of movement of the immigrants is mainly to western countries with better social systems. In some of these countries have been traditionally attracting immigrants for decades. For example, Germany is a country with long-term use of Muslim immigrants and a developed social system in the same time.

But in some other countries the situation is different. In some of them until recently it has been relatively homogenous population, no major classes of immigrants. The small groups of immigrants have been well integrated. For example in Norway²⁸³.

Due to differences in the situations of these countries there are some differences in the conflicts between local and immigrants, in the immigrant policies of their governments. But in all cases increasing intolerance towards immigrants is becoming peak of the wave of growing discontent with the overall degradation of life, affecting all European nations. Especially painful is the situation in those developed countries that have had the highest degree of sociality of state, security and order. "But when the crisis hit Europe, it became clear that on the continent there are not Europeans but Germans, Greeks, Frenchmen, Italians, etc. In the same way the first hours after the bombing in Oslo clearly showed not only that there is strong dissatisfaction with the immigrant invasion, but also from the whole situation. If people suddenly discovered that the famous Norwegian multiethnic harmony is based solely on the belief that such really exist"²⁸⁴.

xxx

From the characteristics of the situation can distinguish different versions of the development process on a global level.

²⁸³ Старк, Бьорн, Изборът на Норвегия: най-богатата европейска държава и имигрантите. - Геополитика, 2014, бр. 3 <http://geopolitica.eu/2014/broi3-2014/1617-izborat-na-norvegiya-nay-bogatata-evropeyska-darzhava-i-imigrantite>

²⁸⁴ Старк, Бьорн, Изборът на Норвегия: най-богатата европейска държава и имигрантите. - Геополитика, 2014, бр. 3 <http://geopolitica.eu/2014/broi3-2014/1617-izborat-na-norvegiya-nay-bogatata-evropeyska-darzhava-i-imigrantite>

First, optimistic option. It may be called "social version."

It is associated with achieving equivalent positions and hence mutual deterrence of the world's major players. Hence - minimizing the aggressive foreign policy of the United States and the other countries from the Golden billion. It will reduce terrorism and Islamic fundamentalism and the entry of such people in European countries along with other immigrants.

This option requires agreements at global and regional level to limit foreign investors in their robbing of countries where they carry its affiliates. It requires the development of other economic, financial, credit, etc. rules to facilitate or at least do not undermine the strengthening of national economies, especially those who are the largest exporter of immigrants. This will increase the possibility of mastering the trend of increasing inequality, poverty and the desire of millions of people to emigrate.

This option involves radical measures to curb the negative processes leading to destructive ever larger regions climate change. From there - reducing the number of climate migrants.

It is at least possible option because it depends on the will of the minority of people who enrich themselves at the expense of the misery of billions of people²⁸⁵. It is likely they choose to emigrate to another planet if in the meantime it becomes possible or to begin to live in an increasingly guarded and closed, isolated from the masses spaces. Just don't share the wealth with them.

They now live in an increasingly cut off from the rest of the world neighborhoods with trendy security systems. And to don't stand to touch the plebeians on the road they have provided ways for the arrival of helicopters and airplanes. And in the case of use of nuclear weapons they have prepared respective luxury bunkers - the bunker "Greenbrier" in the West Virginia, the bunker "Kennedy" in Florida, hiding "Nyuenar-Ahrweiler" in Germany, missile silo in Andirondak, shelter against bombs "Atlas", "Dixit Cheng" - underground city under Beijing, the lair of WikiLeaks in the White mountains near Stockholm, underwater "Hilton" in the Maldives, shelter "Charlie Hull" in Montana, hotel "Without stars" in Switzerland and others.

Second, pessimistic variant.

This embodiment is with higher probability of carrying.

It is characterized by a continuation of the imperial selfish policy of the US and its Western allies, of their transnational companies. Alternative poles in world space /especially China and Russia/, has no power /military, but also economic/ to prevent a number of unacceptable behaviors on the part

²⁸⁵ Ангелов, Иван, Миграционният пожар трябва да го гаси този, който го запали. – в: За по-разумен свят – свят без войни и с повече социална справедливост, Изд. „Фондация Човештина”, С., 2015 г.

of these countries. For now there is still an inability on the part of these and other countries to prevent the aggressive, militaristic foreign policy of the Golden billion, even when this policy deeply affect their fundamental interests. And it is not clear whether, if they get hold of this force, they will not become vicariously on the world stage.

This option is associated with the trend toward deepening social inequality; with an increase in all kinds of insecurity and conflicts; with more and more victims of one of the biggest myths of the 22 century - that of civilizational clash of Samuel Huntington.

This option is linked to an increase in migration from poorer to richer countries. At the same time, poverty and inequality within them will increase because of internal reasons. Conflicts between local and external poor, immigrants will increase²⁸⁶. Islamic and Christian fundamentalism²⁸⁷ and terrorism²⁸⁸ as a phenomenon associated not only with poverty, but also with a negative assessment of personal social status, of social reality, of the relationship between East and West will thrive.

The advent of large masses of Muslims in the European countries with a dominant Christian religion will lead to even greater contradictions, to increase the role of the Islam, to increase the role of Islamic fundamentalism, to development of Christian fundamentalism as a response, to increase of the inequality between ethnics and genders, to strengthen of separatist tendencies, to development of nationalist, xenophobic, neo-Nazi ideologies, parties, attitudes and practices²⁸⁹. All this will lead to entry into the management of EU countries parties with the extreme right, xenophobic, neo-Nazi management programs²⁹⁰ and that will further flare up controversy.

Third, mixed option.
This embodiment is characterized by the following:

On the one hand, this option is characterized by concealing the real reasons for the migration of millions of people, about the responsibility of developed countries for that. The propaganda uses secondary causes, their main goal is not to clarify the situation but to manipulate common people and urge them to mutual hatred and everything comes from that as benefits for the ruling people. One of

²⁸⁶ Чуков, Вл., Защо се стигна до бежанската вълна и кои са основните предизвикателства пред

Европейския съюз и България, - в: Бежанската вълна и предизвикателствата пред националната сигурност, Институт за стратегии и анализи, С., 2015, стр. 18, http://epicenter.bg/upfiles/ISA/ISA_konferencia_bejanci.pdf

²⁸⁷ Старк, Бьорн, Изборът на Норвегия: най-богатата европейска държава и имигрантите. - Геополитика, 2014, бр. 3 <http://geopolitica.eu/2014/broi3-2014/1617-izborat-na-norvegiya-nay-bogatata-evropeyska-darzhave-i-imigrantite>

²⁸⁸ Ким, Ана, Митът за бедността като основен генератор на тероризма. - Геополитика, 2013, бр. 3

²⁸⁹ Пачкова, Петя, Грешната посока. – Неофашизмът, София, Земя, 2016 г.

²⁹⁰ Пиногина, Елена, Имиграцията и проблемът с религиозната идентичност: австрийският случай. - Геополитика 2013, бр. 3

the most common ideologeme is the ideologeme about aggressive nature of Islam in general²⁹¹. The other is about terrorism as the greatest enemy of developed nations²⁹².

On the other hand, this option is characterized by making palliative, not decisive issues measures, having a temporary dampening effect for migration. In fact so far is realized this option. All measures are being discussed and taken within the European Union so far have such character.

The article of Stoyan Haytov for example recommended just such measures²⁹³. To invest more to improve human and technical resources, systems, organization and methods used in this field; to deepen cooperation between the concerned states; to join diplomatic efforts; to form new joint and funded and supported by the EU structures to combat illegal immigration; to carry out major joint investigations with a view to identifying criminal syndicates involved in human trafficking, making false documents and aiding illegal immigration; to clarify the needs of national labor markets from immigrants; to clarify the question, how much immigrants can take appropriate state infrastructure; more effective protection of land and sea borders; dramatically increasing the number of deported back to their homeland immigrants; impose much harsher penalties on those who employ illegal immigrants, etc. There is no word to discuss the more important but harder achievable measures to change the geostrategic clashes and goals.

xxx

While various European countries are struggling for supremacy in order to protect their own interests, while transferring the responsibility, while the European Union is struggling for supremacy with the United States immigrants intervene in Europe and accounts which make the European countries may become inaccurate.

²⁹¹ Тодорова, Богдана, Ислямофашизъм – идеологическата пропаганда днес. – Неофашизъм, С., Земя, 2016

²⁹² Маринов, Г. (2005). Голямата геополитика на глобалния тероризъм. – Ново време, 2

„Моленбек” – квартал на джихада. – в. „24 часа”, 21 ноември 2015

²⁹³ Хайтов, Стоян, Новите Термопили: Гърция и Балканите в очакване на поредното имигрантско нашествие . - Геополитика, 2014, бр. 5

Проф.д-р Александра Патоска
Универзитет „Св.Климент Охридски“
Правен факултет
Македонија

Проф.д-р Бранко Димески
Универзитет „Св.Климент Охридски“
Правен факултет
Македонија

УСЛОВИ ШТО ТРЕБА ДА ГИ ИСПОЛНУВА ПРЕДМЕТОТ НА МЕЃУНАРОДНИОТ ДОГОВОР ЗА ПРОДАЖБА

Апстракт

Надворешно-трговската соработка, посебно динамизирањето на извозот е значајна претпоставка за вклученост на економијата во светските стопански и трговски движења. Инструмент за остварување на надворешно-трговската соработка е договорот за продажба. Централно место во договорот за продажба зазема предметот на продажбата. За договорот да има правно дејство, предметот на продажбата треба да исполнува определени услови – да е можен, допуштен (дозволен) и определен. Но, договорот има правна важност и тогаш кога предмет на продажба се итни предмети, а во овој труд ќе се задржиме и на правните последици од продажбата на туѓи предмети.

Клучни зборови: *надворешно-трговска соработка, извоз, договор за продажба, предмет, полноможност, ништовност*

Abstract

The foreign-trade cooperation, especially the export dynamics is a very important presumption in order to involve the economy in the worldwide economic and trade movements. The instrument for implementing the foreign-trade cooperation is the sale agreement. The central part within the sale agreement is the object of sales. For the agreement to impose any legal power, the object of sales must fulfill a certain conditions. In other words, it must be legally possible,

legally acceptable and legally defined. Besides, the agreement has a legal authority even in the case when the objects of sales are future objects. Thus, the main goal in this article is the legal consequences as a result of the sales of someone else's objects.

Key words: *foreign-trade cooperation, exports, sales agreement, legal object, validity, dispensable*

Потребата за склучување меѓународни договори за продажба

Прометот со стоките и услугите е еден од најзначајните фактори за развој на економијата на секоја држава. Надворешно-трговската размена, предè извозот, претставува најефикасен инструмент за мобилизација на материјалните ресурси, работната сила и знаењето, што е услов за економски развој на трајни основи. Нити една држава не може да оствари траен и стабилен развој со автаркична стопанска политика. Претпоставка за осварување на оптимален стопански развој е вклучување во меѓународната соработка. Затоа, извозот е најприоритетната задача во развојната и макроекономската политика на секоја држава.

Досегашната практика покажува дека во фазата на глобализација на светското стопанско движење извозот претставува значаен фактор на секоја економија. Најповеќе просперираат стопанствата кои како пазар на своите стоки го нашле светот, односно светската заедница.²⁹⁴

Динамизирањето на извозот, посебно за земјите во развој, не е прашање на избор, туку единствена опција која во координација со ефикасно водена макроекономска и развојна политика може да обезбеди динамичен раст на БДП и пораст на животниот стандард на населението како трајна економска цел. Успехот во спроведувањето на извозно ориентираната стратегија на економски раст подразбира проширување на границите на потенцијалниот пазар, вклученост во мултилатералниот трговски систем како и во меѓународните економски, а гледано на подолг рок и монетарни интеграции.

Нема сомнение дека економските перформанси се подобри кај земјите кои ги отстраниле увозните бариери и го поттикнуваат извозот, во однос на земјите кои ја одбрале стратегијата на ориентација кон внатре (анг.inward-oriented strategy). На пример, стапката на раст на БДП покажува надолен, дегресивна насока од силно извозно ориентираните земји кон групата на земји кои се силно внатрешно ориентирани, односно кои ја применуваат стратегијата на ориентација кон внатре; слични, многу значајни разлики можат да се забележат и кај стапките на штедење и инвестиции; варијации на маргиналниот капитален коефициент,

²⁹⁴ Хрватска академија на науките и уметностите, Загреб: Рад, 1997, стр.148

што е израз на поголемата ефикасност на капиталот, како резултат на поголемата продуктивност на инвестициите во извозно ориентираните земји; евидентни се и значајни разликите во вкупната факторска продуктивност, која е индикатор на ефикасноста на инпутите на капитал и труд заедно. Сите овие макроекономски показатели укажуваат на предноста на стратегијата на извозна ориентација која покажува подобри економски перформанси.²⁹⁵

За Република Македонија како земја во развој, динамизирањето на извозот и унапредувањето на соработката во регионот претставува значајна претпоставка за вклученост на нејзината економија во светското стопанство, односно за нејзино асоцирање и интегрирање во Европската унија. Со цел проширување на меѓународната соработка извршена е либерализација на надворешно-трговската размена, што, без сомнение е носечка трансмисиона пазарна компонента. Интензивната соработка и партиципација во постојните и новите интеграциони процеси издигната е на степен на национален приоритет.

Стратешка цел на Владата на Република Македонија е интеграцијата во Европската Унија и НАТО.²⁹⁶ Во фокусот на Владата на Република Македонија е и да продолжи со јакнење на капацитетот на македонската економија за зголемување на извозот, како единствен начин да се создаде модерна економија која ќе конкурира на европските и светски пазари, што ќе значи создавање на нови работни места и подобар животен стандард на граѓаните.²⁹⁷

Ако е тоа така, тогаш значењето на прометот со стоките и услугите за растот на извозот, што пак е еден од условите за економски раст на земјата, е огромно, зашто трговската дејност сè уште претставува еден од најзначајните фактори за нејзиниот развој.

Еден од општите предуслови што директно, а понекогаш и некаде индиректно, помага во зголемувањето на извозот и потребниот увоз на секоја земја е правниот институт меѓународен договор за продажба. Неговата примена има примарно место во активностите за проширување и унапредување на производството наменето за извоз, ефективната соработка со странските партнери, системските решенија и мерките на развојот на макроекономската политика, како и создавањето на поповолни надворешни услови за порамноправно учество на странскиот пазар.

Предмет на меѓународниот договор за продажба

Како економско-правен институт, меѓународниот договор за продажба е еден од

²⁹⁵ Радосевиќ, Д. *Економски раст и извоз*. Привредна кретања и економска политика Vol.6 No.53, Октомври, 1996, стр.57

²⁹⁶ Програма на Владата на Република Македонија 2014-2018, стр.4, http://mada.mk/sites/default/files/PRV_2014-18_godina.pdf

²⁹⁷ Програма на Владата на Република Македонија 2014-2018, стр.6, http://mada.mk/sites/default/files/GPRV_2014-18_godina.pdf

најважните договори во внатрешниот и меѓународниот промет на стоки и услуги. Тој е основен договор во трговијата без кој таа не може да се замисли и е во врска со сите останати дејности во прометот на стоките и услугите. Со овој договор се регулираат непосредните економско-правни односи меѓу субјектите што се појавуваат при извозот и увозот на стоките и услугите. Тој, во сите држави во светот ја има истата цел : врз негова основа да се реализира размената на стоки за пари или за други парични вредности.²⁹⁸

„Договорот е склучен кога договорните страни се спогодиле за суштествените состојки на договорот“²⁹⁹. Во правната теорија прифатено е становиштето дека суштествени состојки (елементи) на договорот за продажба како во внатрешниот, така и во меѓународниот промет се предметот на договорот и цената на договорот.

Предмет на меѓународниот договор за продажба се стварите како делови од материјалната природа, кои се наменети за пазар, односно стоките. Значи, стоката е задолжителен елемент во секоја продажба, зашто „не може да постои релевантна продажба во националната и меѓународната трговија ако нема стока, што е наменета за пазар“³⁰⁰

Предметот треба да го заземе најважното и централното место во меѓународниот договор за продажба. Предметот на договорот треба да биде јасно определен како во однос на неговата количина, така и во однос на неговиот квалитет и асортиман.

Услови што треба да ги исполнува предметот во меѓународниот договор за продажба

Стоката што е предмет на меѓународниот договор за продажба, за да влезе во меѓународен промет, треба да исполнува определени услови предвидени во законодавствата на државите во Европа. Тоа се таканаречени општи услови, и тоа:

✓ **Можен предмет** – За полноважност на договорот потребно е предметот да биде можен. Бидејќи неможното не може да се извршува и исполнува, а договорот се склучува за да биде исполнет, логично е да се разбере дека предметот на договорот мора да биде можен. Меѓутоа, можноста на предметот може да се сфати на два начини, и тоа како материјална можност и како правна можност.³⁰¹ Кога станува збор за материјалната можност според општо прифатеното становиште, во предвид се земаат само објективно можните предмети што можат да се извршуваат во рамките на договорот за продажба. Отсуството на материјалната можност доведува до преземање на договорна обврска која не може да се исполни и која може да се надомести само со плаќање на надомест на штета заради неисполнувањето на договорот. Како

²⁹⁸ Николовски, А. *Меѓународно стопанско право*. Скопје : Самоуправна практика 1986 стр.86

²⁹⁹ Член 18 од Законот за облигационите односи

³⁰⁰ Голштајн, А. *Право меѓународне купопродаје*. Zagreb: 1998 стр.84

³⁰¹ Ѓуровиќ Р. *Меѓународно стопанско право – посебен дел*, Белград, 1966

правна неможност на предметот на договорот се смета тогаш кога во договорот се предвидува и договара предмет кој во моментот на склучувањето и извршувањето на договорот е надвор од промет (дрога, оружје, експлозив и сл). Станува збор за ствари чиј промет е забранет во целост или ствари кои се во ограничен промет, а за кои не се добиени соодветни одобренија за промет. Ако и покрај тоа вакви ствари бидат предмет на договорот за продажба, таквиот договор е ништовен.

✓ **Допуштеност на предметот** – Предметот на договорот мора да биде допуштен. Договорот може да ја има за предмет секоја ствар доколку таа не е забранета со императивни правни прописи или не е противна на јавниот поредок или морал. Во нашето позитивно законодавство предметот на обврската е недопуштен ако е спротивен на Уставот и уставните начела, законите и добрите обичаи.³⁰² Ако е содржан таков предмет во договорот за продажба во меѓународниот промет тој договор се смета за ништовен и во никој случај е може а предизвика негово извршување.³⁰³

✓ **Идни предмети** – Договорот за продажба може да се склучи и за идни предмети. Како идни предмети се сметаат оние кои во моментот на склучувањето на договорот не постојат, а кои треба да настанат до моментот на исполнувањето на договорот. Според некои закони во споредбеното право, сопственоста на идните предмети се стекнува во моментот на нивното создавање, а според некои закони, сопственоста се стекнува со нивното предавање од страна на продавачот.³⁰⁴ Продажбата на идни предмети може да биде предмет само кај комутативните договори кои се вообичаени во деловното работење. Комутативноста на договорот означува дека продавачот нема да го долгува предметот на договорот во моментот на склучувањето на договорот, ами во моментот на неговото производство (создавање). Ваквиот договор во себе ја содржи и карактеристиката на алеаторност, кој се нарекува уште и „купување на надеж“, во кој купувачот се задолжува да ја исплати договорената цена, без оглед што предметот на продажба нема да го прими едно извесно време. Ваквиот договор произведува правно дејство со особини на алеаторност, што е предмет на проучување во облигационото право. Сепак, практиката во трговското однесување во светот е таква што се претпоставува дека договорните страни во меѓународниот договор за продажба добро се познаваат и ги знаат можностите за производство (создавање) на предметот на продажбата, па овој вид на договор воопшто не се чувствува за алеаторен, ами напротив, се однесуваат како да постои реален и можен договор за продажба.

✓ **Продажба на туѓи предмети** – Суштината на договорот за продажба укажува на основната обврска на продавачот да продава предмети кои што се во негова сопственост.

³⁰² Членот 41 од Законот за облигационите односи зборува за дозволен, односно недозволен предмет на договорите воопшто, па „Предметот на обврската е недозволен ако не е во согласност со Уставот, законите и добрите обичаи.“

³⁰³ Ѓуровиќ Р. *Меѓународно стопанско право – посебен дел*, Белград, 1966. Истото е пропишано и со член 39 од Законот за облигационите односи

³⁰⁴ Петровиќ, С. *Неважечки уговори према ЗОО* Зборник радова са саветовања, 1978

Доколку продавачот со договорот за продажба договара продажба на туѓа ствар, тогаш се поставува прашањето може ли таквиот договор да прозведе некакво правно дејство или се смета за ништовен договор. Споредбеното право на државите во Европа има две различни размислувања.³⁰⁵ Според првото, договорот ништовен затоа што не е можно да се постигнат саканите правни последици од него. Според второто, таквиот договор се смета за полноважен, после што настанува одговорност за штета зависно од сопственоста врз предметот на продавачот.³⁰⁶ Всушност, правните системи на продажбата и даваат транслативно дејство, не познаваат можност за продажба на туѓа ствар. Според ова становиште, договорот за продажба на туѓа ствар е ништовен. Купувачот кој се најдува во заблуда, има право да бара надомест на штетата која му е нанесена заради неизвршување на договорот. Но, според најголем број правни теоретичари, станува збор за релативна ништовност. Ова решение може да се разбере ако доследно се внимава на ставот за транслативното дејство на купопродажбата. Ако со продажбата се пренесува сопственоста во моментот на постигнувањето на согласноста на страните за битните елементи, тогаш очигледно е дека тоа дејство не може да се постигне, зашто продавачот не е сопственик на стварта која е предмет на договорот за продажба. За купопродажбата со тој факт да го пренесе правото на сопственост на предметот врз купувачот, претпоставка е продавачот да ја има сопственоста врз него. Меѓутоа, ако тоа право продавачот го нема, неминовно продажбата е ништовна. Ако предмет на продажба се генерички предмети пак, состојбата се ублажува затоа што во тој случај пренесување на сопственоста не се врши во моментот на склучување на договорот, ами во моментот на нивното индивидуалирање.

Заклучок

Значаен фактор за развој на економијата на државите е меѓународниот промет со стоките и услугите, кој е битен услов за вклученост на економијата во светските економски движења, кој пак, од друга страна доведува до раст на БДП и вкупни подобри економски перформанси. Инструмент кој директно го овозможува прометот со стоките и услугите, а со тоа и извозот, е договорот за продажба како економско-правен институт со чија помош се врши вкупиот промет на стоките и услугите.

Значајно место во договорот за продажба зазема предметот на продажбата кој мора да биде јасно и прецизно определен и кој треба да исполнува неколку општи **услови** и тоа, предметот да е можен и тоа во материјална и правна смисла, предметот да е допуштен, односно неговиот промет да не е спротивен на правните и моралните норми и предметот да постои во

³⁰⁵ Петровиќ, С. *Неважечки уговори према ЗОО* Зборник радова са саветовања, 1978

³⁰⁶ Според француската доктрина и правна практика, договорот за продажба на туѓи предмети има правно дејство, со тоа што после неговото склучување, паравата и обврските на договорните страни се решаваат по пат на надомест на штета.

материјална смисла. Меѓутоа, правната теорија и практика ја познава и дозволува и продажбата на идни предмети, односно предмети кои во моментот на склучување на договорот не постојат, но основано се очекува истите да постојат во моментот на исполнување на договорот, што на договорот за продажба му ја дава карактеристиката на алеаторност. И на крајот, предметот на продажба мора да е во сопственост на продавачот. Продажбата на туѓи предмети може да доведе до ништовност на договорот, а во секој случај меѓу договорните страни настанува нов облигационен однос за надомест на штета.

Conclusion

A very important factor for the overall development of the economy in the countries is the international traffic of goods and services as a very important condition for the involvement of the economy in the world economic movements as well as increasing the GDP level and enabling better economic performances. An instrument that directly enables the traffic with goods and services and by that enables better export performances is the sale agreement as legal and economic institute that helps in the overall implementation of the overall turnover of goods and services.

A very important place within the sales agreement is the subject of the sales that must be clearly defined and who must fulfill few general conditions, such as: the subject must be real in legal and material sense, the subject must be accepted i.e. to not be against the legal and moral norms or issues and to exist from material aspect. However, the legal theory and practice recognizes and enables the sales of future subjects or the subjects that in the moment of enacting the agreement do not exist but is expected to exist in the moment of the implementation of the agreement that gives the sales agreement a characteristic of aleatory. Finally, the subject of sales must be in ownership of the salesman. The sale of other subjects can bring to ending the agreement but in any case between the sides of the agreement begins new obligatory relationship in terms of damage compensations.

Литература

- Голштајн, А. *Право меѓународне купопродаје*. Zagreb: 1998
- Ѓуровиќ Р. *Меѓународно стопанско право – посебен дел*, Белград, 1966
- Николовски, А. *Меѓународно стопанско право*. Скопје : Самоуправна практика 1986
- Петровиќ, С. *Неважечки уговори према ЗОО* Зборник радова са саветовања, 1978
- Радошевиќ, Д. *Економски раст и извоз*. Привредна кретања и економска политика Vol.6 No.53, Октомври, 1996
- Хрватска академија на науките и уметностите, Загреб: Рад, 1997
- Закон за облигационите односи „Сл.весник на РМ“ бр.
- http://vlada.mk/sites/default/files/PRV_2014-18_godina.pdf

ШТО ДОНЕСЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА СО МЕЃУСЕБНАТА ЗАВИСНОСТ, ПОВРЗАНОСТ И ИНТЕГРИРАНОСТ НА СОВРЕМЕНИОТ СВЕТ

АПСТРАКТ

Во светот денес постои една „моќна алатка“, наречена глобализација. Таа е најголемата историска неизбежност која меѓусебно го поврза и интегрира современиот свет со кое тој претрпе длабока и сеопфатна трансформација. Светот во кој настанаа крупни промени во научно–техничкиот прогрес, економијата, комуникацискиот свет, инфраструктурата, информатиката.

Но, дали овие промени му донесоа општо добро на човекот кога се знае дека системот на нееднаква распределба на општествената моќ сеуште е хиерархиски структуриран на пребогати општества кои господарат со светот и сиромашни општества кои се зависни од социјалната пирамида на моќта.

Клучни зборови: научно-технички прогрес, трансформација, општествена моќ, социјална пирамида.

WHAT BROUGHT GLOBALIZATION INTERDEPENDENCE, CONNECTIVITY AND INTEGRATION OF THE MODERN WORLD

ABSTRACT

In the world today there is a „powerful tool“, called Globalization. It is the largest historical inevitability which mutually linked and integrated with the modern world he suffered a deep and comprehensive transformation. The world has undergone major changes in scientific and technical progress, the economy, world communications, infrastructure, informatics.

But whether these changes have brought him the common good of man when we know that the system of unequal distribution of social power is still hierarchically structured in abundant societies that rule the world, and poor societies that are dependent on social pyramid of power.

Keywords: scientific and technical progress, transformation, social power, social pyramid.

Вовед

Енормното темпо на глобализацијата која предизвика пресврт на целиот историски обсег е главна тема во светот и има значајно влијание во јавноста. Таа длабоко навлезе во човечките услови на живеење кој од темел ја измени нивната структура и динамика.

На прашањето дали глобализацијата е стар или нов поим, дали таа означува нешто позитивно или негативно, тешко може да се даде точен одговор. Факт е дека денес имаме се повеќе процеси и збивнувања кои се движат од една во друга територија на државите и истите се претставени со надкласичниот облик на кој сме навикнати. Разликата е во тоа дека овие процеси сама една држава неможе да ги реши. Класичен пример за тоа се климатските промени, финансиска криза, мешање на културите кои се нови феномени на глобализацијата.

Глобализацијата има бројни, разновидни аспекти кои ги опкружуваат сите полиња во делувањето на современиот човек. Еден од најважните е економскиот аспект. Мултинационалните компании во своето работење вклучуваат милиони луѓе ширум светот кои се меѓусебно поврзани и покрај големата одалеченост. Тие ги надгледуваат планетарните ресурси, капитал и технологија. На тој начин се шири господарство без граници и се работи како да не постојат никакви господарски и политички бариери. Потоа, исто толку важен е и политичко-правниот аспект на глобализацијата. Ова се однесува на нарушен државен суверенитет кој настанува со вклучување во меѓународни договори на заедницата и организацијата. Се создава состав на глобално управување која ја ограничува досегашната моќ на државата при што настанува темел за создавање на нови, наднационални држави. Исто така видливи се промените на процесот на глобализација и на полето на културите. Тоа може да се илустрира со фактот дека денес со голема брзина се воведува еден заеднички светски јазик (англискиот). Некои сметаат дека овој факт и секојдневното изумирање на неколку дијалекти и јазици, на повидок е нов лингвистички поредок. Современиот човек е сведок за тоа дека и во културолошкиот поглед, светот е се повеќе заокупиран т.е. свртен кон западњачкото и создавање на една нивна глобална култура.

Светското богатство никогаш правилно не се распределувало, економската глобализација се повеќе го продлабочи јазот помеѓу богатите и сиромашните. Само некои земји во развој добро постапија кога и се приклучија на економската глобализација. Организациите кои се залагаат за човечките права се загрижени заради концентрација на светското богатство кое е во рацете на привилегираните. Кој сака да живее онаму каде што петмината најбогати поединци заработуваат 74 пати повеќе од оние најсиромашните. Ваквата крајна нееднаквост на глобалното друштво е чест предизвик за многу немири и фрустрации меѓу луѓето.

Глобализација или Американизација

Стравот од американизацијата на планетата Земја повеќе е идеолошка параноја отколку реалност.

„Надвор од територијата на САД, терминот „американизација“ значи сеопфатното влијанието на САД врз (не)културата на другите земји. Најдобрите примери за „поп-културата,, спорт и забава, политичка конкуренција, како и промоција, медиумската пропаганда, технологии за масовна комуникација и неизбежните САД "брза храна" дизајнирани во различни шарени тимови.“³⁰⁷

САД како една од најразвиените индустриски земји ја изгради својата економија со мудра селективна заштита и стана најмоќна во однос на конкуренцијата на други странски компании. За разлика од САД некои земји во развој не успеаја да ја применат брзата трговска либерализација. Тие беа принудени да увезуваат производи кои се конкурентни на оние произведени во нивната сопствена индустрија со што настанаа катастрофални последици од социјален и од економски аспект. Систематски се уништуваа работните места во земјите во развој. На пример: сиромашните земјоделци неможеа да им конкурираат на високо субвенционираниите добра од Америка, па истите се втурнаа во уште поголема беда.

Како западот со помош на „економски убиец“ открива држави со богати ресурси?! „Најважната задача за економски платениот убиец е да ги открие сите оние земји на Третиот свет кои имаат ресурси за кои се заинтересирани американските корпорации (на пример нафта), на тие земји светска банка или слични институции им дозволува многу огромни позајмици. Но парите не одат директно во таа земја. Тие прво одат во странски компании кои градат моќни фабрики, индустриски комплекс или превземаат други грандиозни инфраструктурни проекти во таа земја. Земјата, секако завршува така што велгува во голем долг кој не може да го исплати. Тогаш ние економски платените убици се враќаме назад во таа земја и велиме: Со оглед на тоа дека не можете да ги платите своите долгови дајте ни го тоа од што живеете – продадете ја вашата нафта, по ниски цени на нашите нафтени компании.“³⁰⁸

„Со оглед на тоа што поголемиот дел од светот е немоќен да ѝ одолее на инвазијата културни производи од развиените земји – или, да бидеме поконкретни, од супер силата САД, која со себе влече големи транснационални корпорации – наскоро на сите ќе им се наметне северноамериканската култура, која ќе го стандардизира светот и ќе ја уништи неговата богата флора од разновидни култури. На тој начин, сите народи, а не само малите и слабите, ќе ги изгубат својот идентитет и својата душа и ќе се сведат на колонии на 21 век – на зомбија или на

³⁰⁷ <http://matrixworldhr.com/>

³⁰⁸ <http://mkd-news.com/>

карикатури извајани според културните норми на еден нов империјализам кој, освен што владее со планетата и со планетарниот капитал, со својата воена сила, а и со научното знаење, тежнее да им го наметне на другите и својот јазик, како и својот начин на размислување, верување, уживање и на сонување.”³⁰⁹

Со право може да се констатира дека ваквата негативна утопија во современиот свет, т.е. со глобализацијата се губи лингвистичко и културно шаренило и станува културна сопственост на Соединетите Американски Држави. Односно, поимот глобализација се преточи во американизација.

Глобализација или колонизација

Процесот на колонизација и глобализација зема замав со големите географски откритија во 16 век. Оттогаш големите сили Англија, Франција и Шпанија го освојуваат речиси целиот свет

„Се проценува дека пред пристигнувањето на Европејците во Америка, на континентот живееле до 12 милиони американски домородци. Тоа население брзо било сведено на 250.000 преку болести, самоубиства, геноцид, ропство и масовни убиства. Тоа било неверојатно голема трагедија и можеби е едно од најужасните нешта кои се случиле на било која етничка група во историјата на човештвото. А сепак, на таа трагедија ~~се~~ посветува речиси никакво внимание. Човек да се запраша зошто. Во оваа трагедија не само што исчезнале човечки животи, туку речиси сите домородни американски традиции, духовноста и обичаите, сето тоа било убивано заедно со индијанскиот народ. Дали нивната култура била причината за геноцидот извршен врз нив Тие живееле во склад со Мајката Природа и често биле нарекувани „Чувари на Земјата“. Тие сакале да „чекорат лесно на Земјата и да живеат во склад и хармонија.“ Можеби ако останале повеќе Индијанци да послужат како пример на останатите народи, нашата планета немало да се соочува со такви проблеми. Секој може да извлече полза од усвојувањето и применувањето на древните духовни учења на индијанските мудреци и старешини.”³¹⁰

Треба да се разликуваат поимите колонизација што значи населување на некои туѓи територии и колонијализам што значи насилно искористување на некои туѓи човечки и природни ресурси. Ова денес што и се случува на Европа од страна на сиријските, иранските,

³⁰⁹ <http://reper.net.mk/>

³¹⁰ <http://www.motika.com.mk/>

авганистанските и други емигранти, се поставува прашање дали се работи за колонизација, колонијализам или пак некој друг неоткриен процес за кој ќе се говори во иднина.

Глобализација и политички околности на современиот поредок

Секоја дискусија за глобализацијата подразбира промена и започнување на нова градба во меѓународното општество. Глобализацијата е фокусирана на економијата, политиката, животната средина и народните култури.

„ На економијата, затоа што е јасно дека таа е движечка сила на современата глобализација, и ниедна форма на глобализација да се спроведе без нејзино земање предвид. Животната средина се наоѓа во фокусот затоа што таа најдобро ги прикажува промените на пазарот, како и новите ризици со кои се соочуваат не само одредени политички заедници, туку и целото човештво. На политиката, законот и безбедноста, со цел да се потенцираат променливите форми и контекст на државната моќ и набиената агенда на глобални прашања кои бараат пообемни и интензивни форми на глобалното уредување.”³¹¹

Се смета дека овие области претставуваат клуч за активност и интеракција преку која се развиваат процесите на глобализацијата. Но, кога сме кај економијата како главен двигател за градење на општествената структура тогаш каде е таа во земјите од Третиот свет. Економскиот развој во овие земји сеуште е зависен од високо развиените земји. Сведоци сме дека честа појава е кога тие се принудени да земаат позајмици од другите земји и помош од која им ја нудат владите и меѓународните заедници.

„ Со заемот од овие институции, тие ќе се обидат да ги прераспоредат или да ги рефинансираат овие обврски со нови долгорочни заеми кои ќе ги исплаќаат на концесионерско ниво, по пониски каматни стапки од пазарните.”³¹²

„Со години, и меѓународните организации обезбедуваат помош на земјите од Третиот свет со вкупен износ од приближно 1 милијарда американски долари. Логиката беше јасна. Се претпоставуваше дека таквата помош би го поттикнала зголемувањето на стапките на раст во

³¹¹ Дејвид Хелд, Ентони Мекгру, Управување со глобализацијата, Академски печат, 2010 скопје стр.2

³¹² Пол Р. Виоти, Марк В.каупи, Меѓународни односи и светска политика , академски печат, скопје, 2009. Стр.434

земјите-приматели на помош и како последица на тоа, би им помогнало на милиони луѓе да се спасат од сиромаштијата.³¹³»

Овие земји исто така се соочуваат и со други проблеми како што се пренаселеност, наталитетот, ширење на заразни болести, конфликти и слично. Колкава иронија е кога ќе погледнеме дека многу земји од Третиот свет се загрижени заради пренаселеноста која е една од причините за загрозување на одржливоста на економијата, а од друга страна стравот кај некои развиени земји заради наглиот пад на бројот на население. Заstraшувачки е тоа дека рапидно се зголемени инфективните болести кај овие земји. На пример, супсахарска Африка скоро три четвртини од населението е инфицирано со ХИВ вирусот или е заболено од СИДА. Исто така, огромни се воените издатоци на некои земји кои создаваат одлив на ресурси. Многу од набавеното оружје се користи за брутални граѓански војни кои зад себе оставија само сиромаштија и појава на болести.

Ако се знае дека рефлексивна на глобализацијата е ширење на глобалната комуникација, а за таква поврзаност во денешно време е интернетот тогаш што се случува со повеќето неразвиени земји? Тие немаат лесен пристап до интернетот поради инфраструктурата која не ги поддржува употребата на истите и немаат стручно оспособен кадар за нивно презентирање како и немаат на обучени корисници. Тогаш ќе се наметне прашањето да ли интернетот е технолошки напредок кој придонесува поголемо унапредување на најсиромашните земји во светот.

Ако продолжи ваквото спроведување на глобализација, таа нема да успее во поддршката за развој туку ќе продолжи да произведува сиромаштија и нестабилност. Ако не се спроведат реформи, наглото назаднување ќе се зголеми со тоа и незадоволството од глобализацијата ќе порасне.

Реалност или фикција на глобализацијата

Реално е дека дваесет и првиот век е време на шоу програми од типот на шпанските сапуници, но сепак се реални. Куќи без надзор на родители и возрасни во кои децата се затвораат за да конзумираат алкохол, пушење и глумат возрасни. Надзор може да се констатира на Фејсбук, на страниците од таканаречените пријатели каде на располагање ни се сите лични податоци и нивна приватност.

³¹³ Пол Р. Виоти, Марк В. Каупи, Меѓународни односи и светска политика, академски печат, Скопје, 2009. Стр. 433

Во романот „1984,, напишан од англискиот писател Џорџ Орвел презентира е мрачниот живот на човекот во иднина и се она што го чека понатака. Напишан со препознатливиот новинарски стил на Орвел, „1984“ е придонес за човештвото и поединецот, кој навреме ја согледа опасноста од историската изјава: „Моќта корумпира, апсолутната моќ апсолутно корумпира“.

За многумина овој роман е застрашувачи свет на технологијата која се користи за контрола на масите, но сепак едно е јасно дека оваа утописка визија на Орвел никогаш не била порелевантна од денес.

И „Големиот брат,, од истоимениот роман на Орвел остана синоним за семоќната власт и диктатура. Големиот брат не претставува веќе виртуелен лик, визијата на Орвел се остварува. Но, останува само дилемата дали ќе беше подобро Орвел да грешел во романот отколку што ја предвидел и напишал брилијантната содржина која стана реалност. Орвел предупредува на опасноста од технологијата.

„ „ 1984“ на Орвел секогаш ќе биде актуелна, но мислам дека таа книга навистина можеби и е, и не е антиципаторска, бидејќи како конкретен пример ги има двете таканаречени империи на зло како модел, Третиот рајх и СССР. Во книгата тој ги отсликува состојбите во тие општества, бидејќи тој модел на дистопија беше речиси реализиран. Тоа повеќе ми наликува на слика на мрачна иднина каде што Орвел не предупредува што би можело да се случи со светот ако некои постоечки трендови продолжат, една темна антиутопија како силна критика на општеството. Појавата на фашизмот и изобличувањето на комунизмот како надежна благородна утопија (од кои левичарот Орвел бил шокиран) се носечка структура на „1984“. Но ова што сега се случува во светот (и кај нас, и ние сме дел од светот) го надминува сето она што е кажано во „1984“ - вели писателот Димитрие Дурацовски.”³¹⁴

„ - Глобализацијата е најстрашниот механизам за контрола на поединецот и воопшто на нациите со своите посебности, кои со глобализацијата ќе бидат збришани во различностите, имајќи ги предвид технолошките достигнувања, кои вртоглаво се мултиплицираат. Тука на ум ги имам глобалните мрежи како Интернетот и во него социјалните мрежи преку кои гледаме како Големиот брат на Орвел секого од нас може кога сака да го прислушува и нашите податоци во секое време му се достапни. Писателот смета дека ние како нација сме загрозувани онолку колку што е загрозуван оној дел од светот, слабиот и немоќен. - Меѓутоа парадоксално, наместо да се заштитиме со вистинските вредности (оние на светите Кирил и Методиј, Климент и Наум), ние на светот му покажуваме некаков нов Рим, некаков нов паганизам, славејќи ја силата на колективните чувства, кои имаат цел да ја преобликуваат нацијата.”³¹⁵

³¹⁴ <http://www.makedonski.info>

³¹⁵ Исто,

Заклучок

Процесот на економското, политичкото и културното обединување на светот донесе само проблеми како последица на глобализацијата. Ова е реалност со која се соочува секоја земја поединечно. Државите не изумреа но почнаа да еродираат со самото отстапување на надлежностите во една нова монетарна политичка и супра национална политика како што е Европската Унија.

Потоа, социјалниот дампинг кој придонесе зголемување на конкурентноста и намалување на социјалните услуги како што е примерот со Индија каде вработените заработуваат помалку од евро за еден час. Ова носи нова закана за иселување, пад на ниво на образование и друго. Така се создадоа премногу богати од една страна и премногу сиромашни од друга страна и држави и поединци.

Во денешниот свет на неверојатниот технолошки напредок каде што растот и развојот на стопанството сната неизбежна потреба, невозможно е да не се постават прашања за исцрпување на природните богатства и човекото влијание врз животната средина.

Научниците прогнозираат дека во наредните 70 години животот на земјата ќе стане пекол што води до катаклизма со глобални размери. Секако ако не постојат кочници ќе се соочиме со границата до која светот може да оди. Ќе остане само да се запрашаме: дали човекот ќе може да опстане или ќе остане митско битие како што беа диносарусите кои изумреа. Да се запрашаме каде оди овој свет? Кон врата на пеколот, чувствувајќи ја топлината на самоуништувањето која се повеќе не пече.

Користена литература

1. Дејвид Хелд, Ентони Мекгру, Управување со глобализацијата, Академски печат, 2010 скопје стр,2
2. Пол Р. Виоти, Марк В.каупи, Меѓународни односи и светска политика, академски печат,скопје, 2009. Стр.434
3. Пол Р. Виоти, Марк В.каупи, Меѓународни односи и светска политика, академски печат,скопје, 2009. Стр.433
4. Георгиевски, Љ 2001, „Предизвиците и проблемите на патот за имплементација на реформите”, во Институт Отворено Општество Македонија (изд.), Инвентарот на Македонија 1989-99, ИООМ, Скопје.

5. Ташева, М 1997, Етничките групи во Република Македонија (современи состојби), Филозофски факултет, Скопје.
6. Орловиќ, С., 2008, Државата во процесот на глобализација, Београд: центар за демократија на факултетот за политички науки.
7. Џуверовиќ, Н., 2011, Алтернативна глобализација, Годишник ФПН 2011.
8. Накарада, Р и Печулиќ, М., Време на глобализација, Београд, југоисток 21.
9. Родин, Д., Глобализам: Продолжение на модерната или новата парадигма?, политичка мисла, 1999.
10. Селешки, М., Транснационални компании како носители на глобализација, 1997, Географски хоризонт.

Интернет извори

1. www.matrixworldhr.com
2. www.mkd-news.com
3. www.reper.net.mk
4. www.motika.com.mk
5. www.makedonski.info
6. www.staffs.ac.uk/.../environment
7. www.trade.intro.cec.eu.int
8. www.t21ca/internat/tp.htm
9. www.resistir.info/africa/ingerenica_humanitaria

ПРОЦЕНА НА РИЗИК КАЈ АВТОМОБИЛСКОТО ОСИГУРУВАЊЕ КОРИСТЕЈЌИ ТЕХНИКИ НА ПОДАТОЧНО РУДАРЕЊЕ

АПСТРАКТ

Во услови на глобална криза компаниите се соочени со предизвикот за зголемување на својата конкурентна позиција на пазарот. Голем дел од финансиските загуби на осигурителните компании во денешно време се должат поради непрофитабилно работење и прифаќање на ризични барања за осигурување. Една од најголемите закани за осигурителните компании се ризичните клиенти. За да се заштитат некои од компаниите вршат проценка на кредитниот рејтинг и ризикот за идентификација на профитабилни од ризични клиенти. Еден од начините кој најмногу се препорачува за проценка на ризик е со користење на методите за податочно рударење. Во овој труд е разгледан проблемот за проценка на ризик на клиентите во една македонска осигурителна компанија, кои имаат склучено полиса за осигурување од автомобилска одговорност. Клиентите кои имаат полиса за автомобилска одговорност во компанијата ќе ги анализираме со примена на алгоритмите за податочно рударење: дрво на одлучување, кластерирање и невронски мрежи. Ризикот се предвидува директно со користење на алгоритмите за податочно рударење и потоа од нив се креира ансамбл (ensemble) модел од класификатори. Ефективноста на моделот се тестира на нови податоци кои не се користени во претходниот процес.

Клучни зборови: осигурување, осигурување од автомобилска одговорност, податочно рударење, ризик, проценка

CAR INSURANCE RISK ASSESSMENT USING DATA MINING TECHNIQUES

ABSTRACT

In today's financial industry the companies are faced with the challenge of increasing its competitive market position. Insurance companies lose lots of money because of not profitable and risky customers which are attracted blindly. Risky customers are one of the most important treats to insurance companies. Therefore some of these companies adopt credit scoring and risk assessment approach for identifying profitable and risky customers. One of the most preferable methods for risk assessment is data mining. In this article, we would demonstrate a risk assessment problem in an Macedonian insurance company. Car insurance customers of this company have been analyzed with three different mining algorithms: decision tree, clustering and neural networks. The approach is direct in which the target field risk is predicted directly with the data mining algorithms and then an ensemble model comprised from them. The effectiveness of the model is tested on new data that are not used in the previous process.

Keywords: insurance industry, car insurance, data mining, risk, assessment

I. Вовед

Успешно управување со кредитниот ризик претставува една од основните активности на финансиските институции во денешно време, бидејќи на тој начин се следат сите активности кои имаат ризичен профил. Според компанијата Fair Issac, повеќе од 75% од хипотекарните заемотовци и над 90% од издавачите на кредитни картички користат кредитен рејтинг при донесувањето на одлуки за кредитирање. Висок кредитен рејтинг означува дека кај деловниот ентитет има поголема веројатност за навремено исполнување на обврските кон доверителите и пониски каматни стапки [1]. Кредитниот рејтинг е дизајниран да го предвиди ризикот, посебно, веројатноста дека должникот ќе ги исполни обврските за плаќање од една година [2]. Финансиските организации може да разликуваат добар од лош клиент врз основа на кредитната способност на должникот. Главен предизвик за висок кредитен рејтинг е да се дојде до профитабилни клиенти со предвидување на загубите [3]. Осигурителните компании се многу значајни учесници на финансиските пазари, затоа што склучувајќи договор за осигурување (полиса) со клиентите, мобилизираат огромни финансиски средства. За проценка на ризикот се користат разни методи и техники. Еден од најдобрите и најчесто применувани методи е со користење на податочното рударење. Методите за податочно рударење го предвидуваат однесувањето на клиентите, така што го одредуваат ризикот на клиентите врз основа на податоци од поранешни периоди [4]. Алгоритми кои најчесто се користат за моделирање се: кластерирање, дрво за одлучување, невронски мрежи, линеарна и логистичка регресија и др.

Според типот на задачата за класификација најчесто за предвидување на дискретни атрибути се користат алгоритмите: дрво на одлучување, кластерирање и невронски мрежи [5].

Овој труд е организиран во седум делови. Вториот дел ја претставува мотивацијата и иницијативата за истражувачка идеја на трудот. Третиот дел ги презентира истражувања направени во областа на истражување. Четвртиот дел ги презентира целите и задачите. Петтиот дел ги презентира првичните наоди од истражувањето користејќи ја претходно дефинираната методологија. На крај во шестиот дел е даден заклучок базиран на досегашното истражување на проблематиката и идни истражувања.

II. Мотивација

Правилна идентификација на профитабилни од ризични клиенти е од витално значење за компаниите од неколку причини. Прво, точна проценка на очекуваните идни штети е многу важно при пресметувањето на соодветните премии за осигурување, бидејќи со тоа се влијае на профитабилноста. Второ, со наплата на соодветни премии, компаниите може да избегнат потенцијална загуба.

III. Поврзана литература

Типичен метод за проценка на ризик на клиентите е со пополнување на прашалник каде секое прашање се анализира и оценува од страна на експерти. Врз основа на бодовите од табелата се прикажува резултатот за одобрување на кредит. Негативност кај овој метод е што табелите не може лесно да се променат ако се променат условите. За таа цел бил предложен модел на дрво на одлучување за избор на елементи. Информациите добиени од јазлите се искористени за проценка на резултатот за елементите и истите покажале висока точност кога се менуваат условите [6]. Покрај тоа, Yin и Lu во 2010 година предложиле примена на кластерирање и дрва на одлучување за намалување на бројот на елементи и индекси кои се користат за проценка на ризик [7]. Во 2010, било извршено истражување за проценка на ризик со користење на три методи за податочно рударење. Моделите кои биле креирани и споредени биле: модел на логистичка регресија, модел на класификација и регресија на дрво и невронски мрежи. Резултатите покажале дека методот на невронски мрежи е малку подобар од останатите [8]. Постојат голем број различни статистички методи и методи за вештачка интелигенција за процена на ризик, но кој од нив е подобар? Ансамбл методите може да ја подобрат ефективноста при решавање на овие проблеми. Wang проучил три методи (bagging, boosting и stacking) со користење на четири статистички техники и вештачка интелигенција (логистичка регресија, дрво на одлучување, вештачки невронски мрежи и векторски машини за поддршка). Експерименталните податоци покажале подобри резултати кога се користат повеќе методи за проценка на ризик [9].

IV. Цели и задачи на трудот

Целта е да го процениме ризикот за автомобилско осигурување на клиенти во една македонска осигурителна компанија со користење на методи за податочно рударење. Пристапот е директен каде ќе креираме ансамбл (ensemble) модел за целното поле со користење на алгоритам за дрво на одлучување, кластерирање и невронски мрежи. Базата на податоци содржи атрибут кој укажува на ризикот на кандидатите. Овој атрибут има две различни класи: сигурни, и ризични. Поради условите кои се дадени предлагаме специјален пристап со користење на повеќе методи.

Клучни прашања кои треба да се разгледат се:

А. Како може да се предвидат ризичните клиенти во осигурувањето?

Б. Кои модели ќе се користат за податочно рударење?

В. Како да се мери точност и ефективност на моделот?

V. Наоди од истражувањето

Во овој дел, со примена на CRISM-DM (анг. Cross Industry Standard Process for Data Mining) методологија,³¹⁶ ќе ги опишеме нашите анализи од истражувањата над базата на податоци на клиенти при осигурување од автоодговорност во една осигурителна компанија.

а. Разбирање на бизнис процесот

Претходно видовме зошто проценката на ризик е многу важно прашање за финансиските институции, особено за осигурувањето. Едноставен метод за проценка на ризик е пополнување на прашалник и бодување на секоја ставка за клиентот и потоа сумирање на податоците. Меѓутоа, овој метод не е практичен за огромна база на податоци. Затоа методи за податочно рударење се користат за проценка на ризикот на клиентите за да се класифицираат во различни групи на ризик.

б. Разбирање на податоците

Базата на податоци за автомобилско осигурување се состои од записи во три различни групи: лични податоци, карактеристики на автомобилот и специфични податоци. Полињата за карактеристиките на автомобилот се тип, марка и модел на автомобилот, боја на автомобилот и премија на осигурување. Специфични полиња се попуст, начин на плаќање и број на пријавени штети.

³¹⁶ Shearer C., *The CRISP-DM model: the new blueprint for data mining*, J Data Warehousing (2000); 5:13—22.

с. Подготовка на податоците

При првичната анализа беа воочени некои проблеми, на пример празните полиња при внес на податоци. Затоа проценка на ризик не е применет на сите записи, опфатена е интегрирана група на податоци. Следниот чекор за подготовка е тестирање на базата на податоци. За оваа цел случајно се резервирани 30% од податоците за тестирање на нашиот модел за проценка на ризик од 986 записи за создавање.

д. Моделирање

Во овој чекор креираме модел за секоја класа ризик (сигурно и ризично) со користење на: дрво на одлучување, кластерирање и невронски мрежи.

Дрво на одлучување претставува структура која што може да се користи за да се подели поголема група на податоци во подгрупи од податоци со користење на правила за одлучување. Со секоја следна итерација членовите кои припаѓаат во подгрупите стануваат послични помеѓу себе.

Невронска мрежа е парадигма за обработка на информации која е инспирирана од начинот на кој работи биолошкиот нервен систем, како што мозокот ги обработува информациите. Поинаку кажано, невронската мрежа е збир од поврзани влезно/излезни единици каде секоја врска има тежина поврзана со неа. Невронските мрежи учат од податоците, како и луѓето. Во текот на фазата на учење, мрежата учи преку прилагодување на тежините, за да биде во можност да ги предвиди точните класи од влезните податоци [4].

Кластеринг моделот врши сегментирање или групирање на одредена хетерогена група од податоци во повеќе хомогени подгрупи. Записите кај кластерирањето се групираат заедно врз основа на сличноста помеѓу нив. Алгоритамот за кластерирање се разликува од дрвото за одлучување, по тоа што не мора да се назначи предвидлива колона за да се изгради моделот.

Ансамбл моделот комбинира серија од модели или класификатори, со цел создавање на подобрен композитен класификаторски модел. Овој модел има тенденција да биде поточен од базните класификатори. Во овој труд ансамбл класификаторот ги собира предвидувањата на класата кои се добиени од базните класификатори и како излез ја враќа мнозинската класа. Основните класификатори може да направат грешка, но на овој начин методот ќе ги прекласифицира записите од податоци само ако повеќе од половина од основните класификатори се грешка. Овие модели даваат подобри резултати кога постои значителна разновидност помеѓу моделите. Идеално, постои мала корелација помеѓу класификаторите [4].

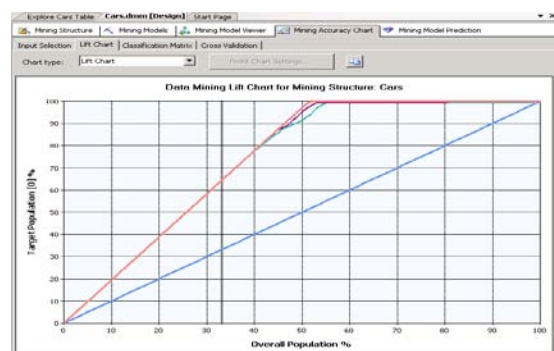
е. Оценување

Во оваа фаза се анализира моделот со користење на множество на тест податоци кои не се

користени претходно. Точноста на моделот за тестирање мора да се спореди со точноста на основното сценарио за да се добијат насоки за понатамошни истражувања. На Слика 1 се прикажани резултатите од моделите добиени со користење на SQL Server Analysis Service. За вкупна вредност на популација од 33.33% за предвидување на ризични клиенти, приближно 65% се точно предвидени со веројатност од 99.96% со моделот на дрво на одлучување, 89.34% со кластерирање и 98.52% со моделот на невронски мрежи.

Mining Legend			
Population percentage: 33,33%			
Series, Model	Score	Target ...	Predict ...
DecisionTree	0,99	64,94%	99,96%
Clustering	1,00	64,94%	89,34%
NeuralNetwork	1,00	64,94%	98,52%
Random Guess Model		33,00%	
Ideal Model for: De...		64,07%	

Слика 1. Резултати од моделите

Слика 2. Дијаграм од моделите

Дијаграмот на Слика 2 го претставува подобрувањето кое моделот за податочно рударење го обезбедува во споредба со случајното предвидување. Со споредување на резултатите од дијаграмот за различните модели, може да се утврди кој модел дава подобри резултати. Во случајот трите модели даваат задоволителни резултати. Статистичкото значење од било која индивидуална точка е предиктивна линија за моделот измерена во тој момент. Просекот од сите точки претставува резултат на моделот. За понатамошно оценување се планира да се прошири бројот на примероци и да се разгледа матрица на случајности каде редовите покажуваат вистински ризик од податоците за тестирање, а колоните го прикажуваат предвидениот ризик за нив во моделот.

VI. Заклучок

Правилна проценка на ризик е многу важно за осигурителната индустрија, бидејќи компаниите за осигурување превземаат ризици при склучување на договор за осигурување со клиентите. Со информациите кои ги поседуваат осигурителните компании можат да го оценат ризикот за

развој на профили на клиентите и да откријат скриени информации кои понатаму ќе им помогнат при одлучувањето. Во овој труд со примена на CRISM-DM методологија и користење на алгоритми за предиктивно моделирање, се дава придонес во стратешкото планирање и донесувањето одлуки за идентификување на ризични од профитабилни клиенти при осигурување од автоодговорност. Клучот за стекнување конкурентна предност во осигурувањето се наоѓа во соодветното управување и анализирање на базите на податоци на клиентите.

VI. Conclusion

Adequately assessing the risk is very import for the insurance industry, because insurance companies take risks when concluding an insurance contract with customers. Information held by insurance companies can assess the risk of creating customer profiles and reveal hidden information that will further help them in decision making. In this study by using CRISP-DM methodology and data mining algorithms for predictive modeling, we are contributing in strategic planning and decision making for identifying risky customers in car insurance. The key to gaining a competitive advantage in the insurance industry is found in recognizing that customer databases, if properly managed, analyzed, and exploited, are unique, valuable corporate assets.

VII. Користена литература

[1] Credit Scoring: <http://epic.org/privacy/creditscoring/>

[2] What is a credit score? https://en.wikipedia.org/wiki/Credit_score

[3] Sk. Ismail, Dasari. Rajesh. *An Appropriate Mining Framework for Customer Knowledge Analysis*. International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064 Volume 4 Issue 10, October 2015

[4] Han J, Kamber M, Pei J. *Data Mining Concepts and Techniques*. Waltham: Morgan Kaufmann; Third Edition 2012

[5] Data Mining: <https://msdn.microsoft.com/en-us/library/ms175595.aspx>

[6] Li F, Xu J, Dou ZT, Huang YL. *Data mining-based credit evaluation for users of credit card*. Machine Learning and Cybernetics. 2004 2586-2591.

[7] Yin Q, Lu K. *Data mining based reduction on credit evaluation index of bank personal customer*. Future Information Technology and Management Engineering (FITME). 2010 570-573.

[8] Wah YB, Ibrahim IR. *Using data mining predictive models to classify credit card applicants*. Advanced Information Management and Service (IMS). 2010 394- 398.

[9] Wang G, Hao J, Mab J, Jiang H. *A comparative assessment of ensemble learning for credit scoring*. Expert Systems with Applications. 2011 223-230.

КРИМИНАЛИТЕТОТ ВО ОСИГУРУВАЊЕТО

Апстракт

Осигурувањето, се повеќе, станува важна услуга во современиот свет за обезбедување на економска сигурност од штетите кои ги причинува екстремното делување на природните сили, во форма на природни несреќи, со огромни разорни последици врз животот и имотот на луѓето. Од тука, логиката на осигурителниот процес е во директна врска со економската, правната и техничката основа на осигурувањето, кое треба да се третира како општествен однос на взаемност и солидарност, со цел навремено да се превенира настанување на штети и истите да се надоместат доколку настанат. Сепак, поединци и правни субјекти не ретко чинат противправни поведенија и со измами, преку осигурувањето, за себе или за други, се стекнуваат со имотна корист. Таквите дејствија го чинат и се содржина на криминалитетот во осигурувањето.

Клучни зборови: криминал, осигурување, осигурителни измами, злоупотреби, осигурителни компании.

Abstract

Insurance, increasingly, becomes an important service in the modern world in ensuring the economic security of all accidents that are caused by natural forces in the form of natural disasters, with huge consequences on the life and property of people. Therefore, the insurance process is directly related to the economic, legal and technical basis of insurance, and should be treated as a social relationship of mutuality and solidarity, in order to timely prevent the occurrence of damages and to recover if happen. However, individuals and legal entities often behave illegally and fraudulent by exploiting the insurance, for themselves or for others and gain material benefit. Such actions create the criminality by using the insurance.

Keywords: crime, insurance, insurance fraud, abuses, insurers.

ВОВЕД

Осигурителните друштва претставуваат институционални институции коишто за однапред утврден износ можат да исплатат надоместок во случај на реализација на штетен настан, односно осигуран случај.³¹⁷ Осигурувањето е пренос на ризикот од осигуреникот врз осигурително друштво, со плаќање на премија за осигурување.

Осигурителните друштва осигуруваат лица и имоти и иако преземаат врз себе ризик, односно овозможуваат трансфер на ризикот од поединичните субјекти, секогаш треба да се има во предвид дека, вкупната сума која осигурителното друштво ќе ја собере од осигурените лица, на име премија, секогаш е поголема од вкупната сума што таа треба да ја исплати на осигурените лица во вид на осигурани суми.

Под осигурување на лица се подразбира посебна група осигурувања што вклучува осигурување живот, здравје и работна способност на луѓето.

Под осигурување на имот се подразбира осигурување на предмети (подвижни и неподвижни), имотен интерес, каде спаѓа: осигурување, заштита на интересот и имотното право, како што се: осигурување од одговорност, гаранциско осигурување, шомажно осигурување и др., понатаму осигурување на животни (домашни или некои други), осигурување на посеви и плодови. Гледано од овој аспект, во групата на осигурување имоти се вбројуваат:

- цивилни видови осигурувања (осигурување од пожар и од некои други опасности, осигурување од провална кражба и разбојништво);
- осигурување стакло од кршење;
- домакинско осигурување;
- осигурување од општа одговорност односно одговорност од дејност; и
- осигурување на индустриски видови осигурувања (осигурување од пожар и од некои други опасности, осигурување машини од кршење и некои други опасности, осигурување на објекти во градба, осигурување на објекти во монтажа, осигурување од опасност прекин на работа поради пожар и други опасности, осигурување од одговорност од дејност, осигурување филмски претпријатија, осигурување на имот во јами на рудник со подземна експлоатација, комбинирано осигурување на електронски сметачи, процесори и слични уреди, осигурување имот на електростопански претпријатија и гаранциско осигурување-одговорност за грешки на предметите).

³¹⁷ Јовановски, Т., (1994), Финансиски пазар, Економски факултет, Скопје, стр. 98

Дејноста на осигурувањето е дефинирана како: „облигационо - правна работа меѓу друштвото за осигурување и договарачот на осигурувањето, односно осигуреникот, во која, врз принципите на солидарност и заемност се здружуваат средства, при што ако дојде до настан кој претставува осигурен случај, на осигуреникот кој претрпел штета, ќе му се исплати штетата, односно договорената сума или некоја друга компензација“.³¹⁸ Во Република Македонија сферата на осигурувањето правно е нормирана, но, како и во другите сфери и општествени односи, кои се уредени во функција на човековото постоење и организирано живеење, и овде се јавуваат девијантни односи со криминогена содржина.

1. Измами во осигурувањето

Осигурителните измами може да се класифицираат како "потешки" или "полесни". Тие се состојат во тоа што осигурениците прават измама на друштвото за осигурување или агентот за осигурување, за да се стекнат со нелегална имотна корист или пак, од друга страна, измамата ја врши друштвото за осигурување над осигурениците.

Ваквата класификација е направена само од теоретско - практичен аспект, бидејќи измамата се квалификува како криминал, без разлика на тоа колку е тешка. Имено, од нејзината тежина зависи само одговорноста на сторителот за стореното казниво дело.

„Потешка“ осигурителна измама се случува кога одредено лице намерно планира и лажира несреќа или загуба, како што е: авто кражба, пожар или судар на возило, која е покриена од страна на полиса за осигурување, со цел да добие исплата на штета, на илегален начин.

„Полесна“ (опортунистичка) осигурителна измама е онаа каде од страна на осигуреникот не постои лажирање на осигурениот случај, туку со "ситни лаги" се зголемува вредноста на настанатата штета, што се јавува скоро кај сите осигуреници.

2. Видови измами во осигурувањето

Измамите во осигурувањето можат да се јават како:³¹⁹

- 1) Измами при склучување договорот за осигурување;
- 2) Измами во текот на траењето на осигурувањето;
- 3) Измами за настапувањето на осигурениот случај и

³¹⁸ Блажевски, Д., (2014), Прирачник за подготвување стручен испит за вршење работи на застапување во осигурување, Агенција за супервизија на осигурување, Скопје, стр. 92

³¹⁹ Блажевски, Д., (2014), Прирачник за подготвување стручен испит за вршење работи на застапување во осигурување, Агенција за супервизија на осигурување, Скопје, стр. 94-97

- 4) Измами при барање надомест на штета по основ на договорот за осигурување (ликвидирањето на штетата).

2.1. Измами при склучување на договорот за осигурување

Измамите при склучувањето на договорот за осигурување можат да се јават како:

- 1) Измами за осигурениот, кои може да се јават во случај ако:
- Договорот за осигурување е склучен, а во моментот на неговото склучување веќе настанал осигурениот случај;
 - Осигурениот случај веќе бил во настанување;
 - Престанала можноста за негово настанување;
 - Договорот е склучен за некој претходен период во кој веќе настанал осигурениот случај, или постоела можност тој да настане, а за тоа знаела заинтересираната страна.

Ваквите измами произлегуваат од фактот што осигурениот случај треба да е иден, неизвесен и независен од исклучивата волја на договарачот. Овие договори во граѓанскоправна смисла се ништовни и не произведуваат правно дејство.

- 2) Измами за околностите значајни за оцена на ризикот, кои се јавуваат како:
- Намерно правење неточна пријава за околностите значајни за оцена на ризикот;
 - Намерно премолчување на околност, односно околности значајни за оцена на ризикот (при што и во првиот и во вториот случај осигурувачот не би склучил договор ако знаел за вистинската состојба на работите);
 - Поднесување неточна пријава за староста на осигуреникот ако вистинските години на старост ја преминуваат границата на старост до која осигурувачот според општите услови и тарифи врши осигурување на живот;
 - Поднесување неточна пријава или пропуштање на давање должно известување за околностите значајни за ризикот, кои на договарачот му биле познати или не можеле да му бидат непознати, за кои знаел или бил должен да знае пред склучувањето на договорот или за време на траењето на осигурувањето.
- За ваквите измами осигурувачот може да бара поништување на договорот во рок од три месеци од дознавањето на измамата.

2.2. Измами во текот на траењето на осигурувањето

Измамите во текот на траењето на осигурувањето се состојат во измами со известување за промените на ризикот и тоа:

- Известување за промена на околностите кои се од значење за оцена на ризикот (кај осигурувањето на имот) и

- Неизвестување за промена на професијата (кај осигурувањето на лица).

Осигурувачот во овие околности може да бара раскинување на договорот во рок од еден месец од дознавањето, ако зголемувањето на ризикот е толкаво што доколку за тоа знаел осигурувачот не би склучил договор или може да побара од договарачот на осигурувањето нова стапка на премија, ако со зголемен ризик осигурувачот би склучил договор, но со повисока стапка на премија.

2.3. Измами за настапување на осигурениот случај

Измами за настапување на осигурениот случај се измами во кои осигурениот случај се фингира, се прикажува како да е настанат, а всушност не е со цел да се стави во заблуда друштвото за осигурување и да се наплати „штета“.

2.4. Измами кај барањето за надомест на штета (ликвидирање на штетата)

Измамите при барањето за надомест на штета се најчести измами во осигурувањето, кои се извршуваат на најразличен начин и со најразлични противправни дејства.

Осигуреникот, врз основ на договорот за осигурување, по настанувањето на штетата, со барањето за надомест на штета, треба да:

- Ја достави целокупната документација со која располага и сите доказни средства за утврдување на природата на штетата, причините за штетата и висината на настанатата штета;
- Достави и други докази од кои може да се утврди или да се стори веројатно неговото право на надомест на штета;
- Докаже дали штетата е покриена со осигурувањето и дали има право на надомест на штета.

Во контекст на наведеното, кога се работи за измама, во барањето за надомест на штета се:

- Пријавува штета, а истата не е претрпена - осигуреникот или договарачот на осигурувањето бара надомест на штета без да настане осигурениот случај или без да настане согласно договорот за осигурување;
- Доставува барање за надомест на штета врз лажни докази - осигуреникот со фалсификувани докази го „поткрепува“ барањето за надомест на штета.
- Прикажува лажно фактичка состојба итн. – Оваа измама се состои во извртување на фактите за настанување на штетата, со цел да се наплати надомест од осигурувањето.

3. Осигурителни кривични дела

Од кривичноправен аспект, измамите во осигурувањето во нашиот правен систем се инкриминирани со кривичното дело „осигурителна измама“, предвидена со чл. 250 од Кривичниот законик и кривично дело „предизвикување отворање стечајна постапка на друштво за осигурување”.

3.1. Кривично дело „осигурителна измама“

Кривичното дело „осигурителна измама“ постои кога сторителот има намера да оштети осигурена ствар, односно намера за телесно оштетување, телесна повреда или нарушување на здравјето кое е осигурено, со цел од друштвото за осигурување да наплати осигурување.

Гонењето на сторителите на овој криминалитет се презема по предлог. Друштвото за осигурување на дејството ќе му дава третман на криминалитет и го пријавува за гонење до јавниот обвинител или го решава во рамките на граѓанско - правните прописи или работните обичаи, во меѓусебен однос со осигуреникот - измамник (ќе го раскине договорот, нема да исплати штета итн.).

3.2. Кривично дело „предизвикување отворање стечајна постапка на друштво за осигурување”

Кривично дело „предизвикување отворање стечајна постапка на друштво за осигурување” се однесува за лица во друштвото за осигурување, односно осигурителното брокерско друштво, кои со своето работење ги повредиле одредбите на законот, што придонело за од отворање стечајна постапка во друштвото, со затвор од три до десет години, како и за имотната корист прибавена со извршеното кривично дело (член 244 од ЗСО).

Ова кривично дело, всушност, претставува специјализиран облик на кривичното дело „предизвикување стечај со несовесно работење“, кое е предвидено како кривично дело со Законот за супервизија на осигурување.³²⁰ Негови сторители можат да бидат лица вработени во друштвата за осигурување, односно осигурителните брокерски друштва, кои со дејства во своето работење ги повредиле одредбите на Законот за супервизија на осигурување и со кои дејства придонесле за отворање стечајна постапка на друштвото за осигурување.

4. Видови осигурителни измами

³²⁰ Законот за супервизија на осигурување, „Службен весник на РМ“, бр. 30/12.

Измамите во осигурувањето, се повеќе, стануваат наше секојдневие. Тие не само што се зголемени, како светска појава, туку се составен дел и на организираниот криминал.

Многу несовесни граѓани, самостојно или организирани во групи, земаат пари преку осигурителни измами. Компаниите и агентите, најчесто, не можат да се справат со вештите измамници, кои профитираат преку лажни побарувања за надомест на штета.

4.1. Поморски измами

Сите измами во врска со бродскиот транспорт на стока се нарекуваат „поморски измами“, иако не се секогаш поврзани со превоз. Бројот на измамите во надворешно трговското работење во светот алармантно расте во меѓународниот превоз на стока, особено по морски пат. Овие измами најчесто се прават со низа злоупотреби: на товарниот лист, со неиспорака на стоката, со испорака на помала количина од испратената стока, измама со количината на стоката во контејнерите.

На меѓународен план, поморските измами се предмет на анализа на Меѓународната унија за поморско осигурување (IUMI), Меѓународната трговска комора, Меѓународниот поморски комитет и др.

4.2. Измами со надосигурување

Надосигурувањето, во практиката, најчесто се случува по грешка или двојно осигурување или поради измамнички цели. Надосигурувањето обично претставува осигурување на стока значително повеќе од нејзината вистинска вредност, со цел за стекнување имотна корист од осигурувањето.

4.3. Измами кај сообраќајните незгоди

Сообраќајните незгоди често се повод за измами во осигурувањето, бидејќи тоа го овозможува пред се: големото учество на сообраќајните средства, како предмет на осигурување, штетите што настануваат и често немањето очевидци при случувањето на незгодата.

4.4. Измами во осигурувањето имот

Измамите во осигурувањето имот се едни од најчестите измами во осигурувањето, со оглед дека имотот е најзастапената категорија на осигурување.

4.5. Измами кај животното осигурување

И кај животното осигурување постојат голем број измами, кои сее случај за себе и се јавуваат во најразлични форми и облици.

4.6. Измами во осигурувањето на моторни возила

Измамите при осигурувањето на возилото можат да ги направат: вработените во друштвото за осигурување и осигуреникот.

Измамите на вработените во друштвото за осигурување обично се состојат во:

- давање бонус при осигурувањето на ново возило или на возило кое не се стекнало со таков бонус;
- внесување различни податоци во примероците на полисата, при што во примерокот за МВР се внесуваат вистински податоци, а на третиот примерок по кој се плаќа премијата се внесуваат податоци од пониска категорија, при што се плаќа пониска наместо повисока премија;
- фалсификување на меѓународни карти за осигурување;
- замена на идентитетот на возилото со неутврдување на вистинскиот број на моторот и шасијата на возилото при каско-осигурување;
- осигурување на веќе оштетено возило;
- измами при наплата - ликвидација на штетата итн.

Измамите на осигурениците најчесто се состојат во:

- измама со фотомонтажа на настанот;
- договори со приватни сервис и нереално претставување на штетата;
- пријавување претходни оштетувања;
- изјави на други учесници во сообраќајот дека наводно му го попречиле патот;
- фиктивни записници од МВР;
- промена на фактичката состојба со возило кое е каско-осигурено;
- осигурување кај повеќе осигурувачи;
- зголемување на висината на штетата со лажни фактури за нејзината висина.

4.7. Измами со фингирани кражби на автомобили

Еден од поновите изуми при измамите во осигурувањето претставуваат измамите со фингирани кражби на автомобили. Измамата се состои во тоа што возилото се осигурува од ризикот кражба, потоа обично се продава во странство, а возилото се пријавува како украдено и се наплатува штетата.

Во Западна Европа годишно се крадат околу еден милион возила, а во поголемите градови просечно се краде по еден автомобил во минута. Оваа појава поттикна усогласување на прописите во казнувањето на сторителите во меѓународни рамки, создавање европска база на податоци, унификација на сообраќајните книшки итн.

ЗАКЛУЧОК

Криминалитетот во осигурувањето, пред се, е изразен преку измамите во осигурувањето, со кој сторителите, за себе или за друг, се стекнуваат со противправна имотна корист, односно превземаат дејствија со кои противправно посегнуваат по имотот на осигурителните компании. Се смета дека измамите во осигурувањето спаѓаат во т.н. „идеални злочини“, кои на сторителите им носат голема добивка со минимален ризик.³²¹ Дејствието на извршување, во принцип, не се открива лесно, а кривичното дело пред судот тешко се докажува.

За разлика од нашата држава, во западните земји, со проблемот на измамите во осигурувањето се занимаваат тимови на стручњаци кои се бават со превентивата, причините и начините кои треба да се применат за нивни спречување. Нивна основна задача е да даваат предлози како да се спречи, да се елиминира или барем да се намали криминалитетот во осигурувањето, кој значително ги намалува фондовите на осигурителните компании.

Во Република Македонија, за жал, се заостанува зад сторителите на овој криминал, пред се, занимавајќи се со последиците, а не со причините на истиот. Затоа, оваа практика на западните држави треба да се воведи и во осигурителни компании кај нас, бидејќи превентивата претставува една од основните функции на осигурувањето. Таа треба да се остварува со доследно извршување на договорните обврски на осигурувачот и договарачот на осигурувањето, но и многу пошироко од тоа, на национален и меѓународен план.

Западноевропските осигурителни компании имаат формирано низа организации кои им гарантираат спроведување на превентивни и репресивни мерки на измамите во осигурувањето. Треба само да се следи нивниот пример и да се развијат форми и начини за контрола на овој вид на криминалитет.

Една од мерките е формирање на посебни организациони единици во рамките на осигурителните компании, кои систематски ќе се бават со проблематиката на осигурителните измами. Исто така, потребно е обезбедување на заедничка електронска база на податоци во која ќе бидат внесени сите осигурителни штети и учесниците во истите, како и имплементирање на ИТ софтвер за спречување, детекција и истрага на измами, кои го користат врвните

³²¹ Радовик, З., Алексик, Ж., (1997), Преваре у осигурању, Београд, стр.3

меѓународни организации за ефикасно откривање и аналитика на осигурителни измами и на други кривични дела, извршени од поединци или правни лица.

Конечно, мошне важно е осигурителните компании да организираат редовни обуки за вработените од областа на спречување и откривање измами. Обуките се од клучно значење за подигање на свесноста за штетните последици од измамите и за воспоставување и негување на култура на нулта толеранција кон измамите.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Блажевски, Д., (2014), Прирачник за подготвување стручен испит за вршење работи на застапување во осигурување, Агенција за супервизија на осигурување, Скопје.
2. Закон за супервизија во осигурувањето, „Службен весник на РМ“, бр. 30/2012.
3. Јовановски, Т., (1994), Финансиски пазар, Економски факултет, Скопје
4. Јовановски, Т., (2005), Економика на осигурување, Еуро-мак Компани, Скопје
5. Петковски, М., (2009), Финансиски пазари и институции, Економски факултет, Скопје
6. Радовиќ, З., Алексиќ, Ж., (1997), Преваре у осигурању, Београд
7. <http://www.insurancefraud> - Coalition Against Insurance Fraud

336. 226. 12 : 334. 726

338. 532. 414 : 334. 726

м-р Анита Скрческа

Факултет за економски науки

Европски универзитет – Република Македонија, Скопје

МЕЃУНАРОДНОТО ОДАНОЧУВАЊЕ НА ДОБИВКАТА И ПРОБЛЕМАТИКАТА ЗА УТВРДУВАЊЕ НА ИНТЕРНИТЕ ЦЕНИ ВО МУЛТИНАЦИОНАЛНИТЕ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Апстракт

Развојот на технологијата и глобалната економија носат нови предизвици за воспоставените принципи на меѓународното оданочување на добивката на мултинационалните претпријатија. Мултинационалните претпријатија од друга страна, имаат изразена предност во однос на домашните претпријатија со помош на интерната размена и утврдените интерни цени помеѓу поврзаните претпријатија да влијаат на вкупниот даночен товар. Остварувањето на овие предности во голема мера зависи од соодветното планирање во услови на комплексни даночни правила како и останатата регулатива поврзана со меѓународното оданочување.

клучни зборови: интерни цени, мултинационални претпријатија, поврзани претпријатија, меѓународно оданочување, данок на добивка

INTERNATIONAL TAXATION OF INCOME AND THE ISSUE OF TRANSFER PRICING IN MULTINATIONAL ENTERPRISES

Abstract

Technology development and global economy leads to new challenges to the established principles of international taxation of the income of multinational enterprises. Multinational enterprises on the other hand, have an advantage over domestic enterprises by means of internal trade and transfer pricing between related entities to affect the overall tax burden. Achieving these benefits largely depends on proper planning in terms of complex tax rules as well as other regulations related to international taxation.

key words: transfer pricing, multinational enterprises, related entities, international taxation, income tax

Вовед

Меѓународното утврдување на интерните цени е најважното меѓународно даночно прашање со кое се соочуваат мултинационалните претпријатија денес. Давачките кои произлегуваат по основ на данокот на добивка се значајни трошоци за повеќето мултинационални претпријатија, па според тоа и трансакциите кои настануваат меѓу поврзаните претпријатија³²² во рамките на мултинационалното претпријатие се значаен дел од изложеноста на вкупно остварената добивка на оданочување. Во поглед на стратешкото планирање на оданочувањето, мултинационалните претпријатија имаат изразена предност во однос на домашните претпријатија, бидејќи тие поседуваат поголема географска флексибилност при лоцирањето на нивните производни и дистрибутивни системи. Оваа флексибилност овозможува уникатна можност за искористување на разликите помеѓу националните даночни законодавства со цел оптимизирање на вкупниот даночен товар за мултинационалното претпријатие како целина.

Интерните цени и трошокот за данок на добивка во мултинационалните претпријатија

Интерните релации кои се остваруваат во мултинационалното претпријатие обезбедуваат можност за пресметување на приходите и расходите за поврзаните претпријатија и на тој начин, нудат дополнителни предности за минимизирање на глобалните плаќања по основ на даноките. Според Choe F., Meek G. (2014) лоцирањето на производните и дистрибутивните капацитети овозможува одредени даночни предности за мултинационалното претпријатие. Така, конечните продажби на производите или услугите можат да бидат канализирани преку поврзаните претпријатија кои се лоцирани во земјите кои нудат даночни поволности или даночно одлагање. Неопходниот елемент на ваквата стратегија е *цената* според која интерно се продаваат производите и услугите помеѓу поврзаните претпријатија. Висината на интерната цена може да има значително влијание врз вкупниот даночен товар на мултинационалното претпријатие. Имајќи предвид дека интерната цена претставува приход за поврзаното претпријатие кое продава и расход за поврзаното претпријатие кое купува, интерната цена влијае на пресметувањето на добивката на секое од овие претпријатија, која понатаму претставува основа за оданочување во земјите каде што се тие лоцирани. Во вакви случаи, утврдувањето на интерните цени на мултинационалното претпријатие претставува средство за даночно планирање, при што мултинационалното претпријатие ќе претпочита да ја насочува добивката од високо-оданочуваната земја кон ниско-оданочуваната земја. Дополнително, според Jeffers E. A. et al. (2008) остварувањето даночни заштеди може да се постигнат и преку соодветна алокација на трошоците помеѓу поврзаните претпријатија кои се лоцирани во различни земји. Висината на трошоците влијае врз висината на добивката која е предмет на оданочување, што понатаму влијае врз намалување на даночните обврски.

³²² Поврзани претпријатија се претпријатијата во чии меѓусебни односи се јавува можност за контрола или значително влијание врз деловните одлуки.

Влијанието на даночните системи и даночните „оази“ на вкупниот даночен товар на мултинационалните претпријатија

Ефективниот менаџмент во мултинационалното претпријатие подразбира добро познавање на националните даночни системи, кои значајно се разликуваат помеѓу земјите. Од средината на 1980-тите, меѓународниот тренд бележи намалување и израмнување на даночните стапки на добивката во најголем број земји во светот. Следењето на ваквиот тренд претставува препознавање на фактот дека намалените даночни стапки ја подобруваат глобалната конкурентност на претпријатијата и создаваат атрактивно окружување за меѓународните бизниси. И покрај тоа, сèште евидентни се разликите помеѓу даночните стапки на добивка во различни земји во светот. Според истражувањето на Deloitte (2016) номиналните стапки на данокот на добивка за подружниците значително се разликуваат помеѓу земјите од светот, при што најниската стапка изнесува 0% (Кајмански острови, Бахами, Бермуда, Бахреин), а највисоката изнесува 40% (Индија).

Земјите кои настојуваат да го забрзаат нивниот економски развој се свесни за придобивките од меѓународното работење и нудат даночни олеснувања со цел да ги привлечат странските инвестиции. Олеснувањата можат да се однесуваат за инвестиции во постојани средства кај новоформирани претпријатија или ослободување од плаќање данок за одредени временски периоди односно т.н даночни одмори (tax holidays). Други форми на привремено даночно ослободување се намалени стапки на данок на добивка, одложувања на даноците (tax deferrals) и намалување или елиминирање на различните индиректни даноци. Ваквите земји се нарекуваат „даночни оази“ или „даночни рајеви“. Интерните цени за производите и услугите купени или продадени помеѓу поврзаните претпријатија можат да се искористат со цел да се пренесе целосно добивката кон земјите „даночни оази“. Ваквата манипулација е најчест случај за насочување на купопродажните активности на производите или услугите преку дистрибутивните центри на мултинационалното претпријатие во „даночната оаза“, дури и кога физички производите или услугите никогаш не влегуваат во земјата „даночна оаза“. Според тоа, данок на добивка не наплаќа ниту земјата која ги извезува производите, ниту земјата која ги увезува производите, туку добивката е сконцентрирана во земјата каде што е лоциран дистрибутивниот центар на мултинационалното претпријатие кој служи како посредник во продажбата и кој најчесто е лоциран во некоја од земјите која важи за „даночна оаза“. Во својот труд Jeffers E.A. et al. (2008) истражуваат примери на осигурителни претпријатија во САД кои избегнувале милијарди долари федерални даноци преку префрлање пари во Бермуда или во други земји кои претставуваат „даночни оази“. Одредени критичари сметаат дека аранжманите кои се правеле во врска со реосигурувањата претставуваат морално злосторство, додека други веруваат дека ваквите аранжмани претставуваат едноставно утврдување на интерните цени помеѓу мултинационалните претпријатија (Eiteman D., et al. 2007, p.700). Со право Bhat G. (2009, p.13) го поставува прашањето: Дали даночната конкуренција е штетна? Даночната

конкуренција ќе биде корисна е додека придонесува кон поголема ефикасност на работењето на претпријатијата. Од друга страна, даночната конкуренција е штетна кога влијае врз пренесување на даночните приходи надвор од границите на земјата на која и се потребни за непречено обезбедување јавни услуги. Како резултат на утврдените интерни цени кои произлегуваат од мотивот за избегнување на даноците, наспроти цените кои се формираат врз основа на пазарните услови, воспоставена е детална регулатива која ќе придонесе кон спречување на појавата на избегнување на даноците. Иако законските регулативи се разликуваат од земја до земја, општоприфатеното правило кое е генерално пропишано во секоја од нив е принципот на независност или „вон дофат на рака“ (arm's length principle), врз кое се заснова и регулативата на OECD. Всушност, според насоките на OECD „кога интерните цени не ги одразуваат пазарните сили и принципот на независност, даночните обврски на поврзаните претпријатија и даночните приходи на матичните земји можат да бидат злоупотребени.“

Утврдување на основата за стратешко планирање на интерните цени во контекст на меѓународното оданочување

Со цел да се разбере големината на предизвикот при развивањето на стратегија за утврдување на интерните цени, менаџерите треба да имаат предвид дека ниту една стратегија не е соодветна за сите трансакциите и за сите пазари. Мултинационалните претпријатија се соочуваат со предизвикот за балансирање на странските даночни системи, контролите на размена и конкуренцијата, со потребата за алокација на економските, човечките и финансиските ресурси. Глобалното утврдување на интерните цени бара аналитички пристап на трошоците за данок на добивка на светска основа. Така, мултинационалното претпријатие кое применува глобално утврдување на интерните цени, како почетна точка за секоја земја во која врши значителни активности, треба да ги има предвид следните прашања (Feinschreiber R., 2004, p.51): (1) Кои методи за утврдување на интерните цени се прифатливи во земјата? (2) Кои се приоритетите помеѓу методите за утврдување на интерните цени? (3) Какви пеналии можат да му бидат пресметани на претпријатието во земјата? (4) Во кои случаи може да се намалат пеналиите кои вообичаено се засметуваат? (5) Какви информации треба да се обезбедат за даночните органи? (6) Дали постои можност за однапред склучен договор за интерните цени со даночните органи? (7) Какви прилагодувања и порамнувања се бараат за утврдените несогласувања во врска со интерните цени? (8) Во кои случаи може да се применува алокација на трошоците помеѓу поврзаните делови на претпријатието? (9) Која е ефективната даночна стапка за конкретната конфигурација во земјата? (10) Која е ефективната стапка за данок на задршки за меѓународните плаќања?

Менаџерите на мултинационалните претпријатија треба да располагаат со целосно познавање и разбирање на комплексните законски правила во поглед на утврдувањето на интерните цени како и нивните ефекти врз работењето. Повеќето даночни разлики можат да

предизвикаат двојно оданочување, но исто така можат да претставуваат извор за даночни заштеди.

Заклучок

Воспоставувањето стратегии за утврдување на интерните цени денес е вообичаена појава кај мултинационалните претпријатија. Ваквата појава е делумно како резултат на разликите во меѓународното оданочување, како и на останатите придобивки кои можат да се постигнат притоа. Глобалното утврдување на интерните цени бара аналитички пристап на трошоците за данок на добивка на светска основа, како и на поврзаната даночна регулатива во земјите во кои мултинационалното претпријатие врши активности.

Conclusion

Establishing strategies for transfer pricing is common practice among multinational enterprises. This phenomenon is partly due to differences in international taxation and other benefits that can be achieved thereby. Global transfer pricing requires an analytical approach to the cost of income tax on a worldwide basis, as well as the related tax legislation in the countries where the multinational enterprises operates.

Користена литература

- [1] Bhat G. (2009). „Transfer pricing, Tax Havens and Global Governance“. Discussion Paper / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik. Bonn,
- [2] Choi F., Meek G. (2014). *International Accounting*. 7th edition. Pearson International Edition. New Jersey
- [3] Deloitte (2016). Corporate Income Tax Rates 2016. March
- [4] Eiteman D., Stonehill A., Moffett M. (2007). *Multinational Business Finance*. 11th edition. Pearson International Education. Boston. Print
- [5] Feinschreiber R. (2004). *Transfer Pricing Methods An Applications Guide*. John Wiley & Sons., Inc. Hoboken. New Jersey
- [6] Jeffers E.A., Burgess D., Hughes A.P. (2008). „Ethical issues associated with international transfer pricing practices“. International Journal of Business Research.
- [7] OECD Guidelines on Transfer Pricing for Multinational Enterprises and Tax Administrations. 2010

Проф. Д-р Александра Станковска
Европски Универзитет –
Република Македонија
aleksandra.stankovska@eurm.edu. mk

Проф. Д-р Савица Димитриеска
Европски Универзитет –
Република Македонија
savica.dimitrieska@eurm.edu. mk

ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВОЈ НА ПАЗАРОТ ЗА ДЕРИВАТИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Апстракт

Целта на истражувањето во трудот е детерминирање на потенцијалните фактори кои се предуслов за развој на пазар на деривати во Република Македонија. Во Република Македонија и покрај познавањето на суштината и значењето на финансиските деривати и законската и подзаконска регулатива која се однесува на нив, примената од страна на банкарскиот сектор е на многу ниско ниво.

Дериватите се резултат од потенцијалната неизвесност на современиот меѓународен финансиски систем и бележат тенденција на зголем обем на тргување. Атрактивноста е поврзана со позитивните користи од дериватите од аспект на успешно детерминирање, антиципирање и управување со пазарните ризици и тоа преку процесот на арбитража, детерминирање на цената, хеџирање и шпекулирање.

Клучни зборови: пазар за деривати, деривати, неизвесност, хеџирање, шпекулација.

Abstract

The paper aims to analyze potential factors that are precondition for derivatives market development in Republic of Macedonia. In Macedonia, despite knowing the nature and importance of financial derivatives and the laws and bylaws that apply to them, the application by the banking sector is very low.

Derivatives are due to increased uncertainties in the modern international financial system and show an increase tendency of trading. Derivatives are attractive in terms of successful determination, anticipation and management of market risks, by arbitration, determination of price, hedging and speculation.

Keywords: market for derivatives, derivatives, uncertain, hedging, speculation.

Вовед

Финансиското опкружување во седумдесетите години од XX век го потресоа низа структурни и радикални промени, со што современиот финансиски пазар постанува ризична платформа за тргување. Трансформацијата е резултат на радикалните структурни промени на светската економија и интернационализацијата на финансискиот систем¹:

- Базични промени во меѓународниот монетарен систем, од систем на фиксни девизни курсеви во систем на флукуирачки девизни курсеви;

- Силен бран на финансиска дерегулација низ целиот свет, со масивно елиминирање на државната контрола и девизните ограничувања;

- Развој на меѓународната инвестициона инфраструктура, фундаментални промени и движења насочени кон институционализацијата и интернационализацијата на заштедите и инвестициите;

- Зголемен тренд кон либерализација на меѓународната трговија;

- Голем напредок на технологијата, со што стана можно да се изврши трансфер на огромна сума на пазарни информации и брзо и софистицирано манипулирање на информациите;

- Радикални промени во финансиската теорија и практика.

Како резултат на зголемената неизвесност, се стимулира побарувачката од финансиски иновации и нови инструменти, потребни за ефикасно стопанисување во новонастанатиот амбиент на бизнис трансакции. Имено, експанзијата на финансиските деривати и креирање низа стратегии со комбинирање на дериватите, резултира од следново:

- потребата од контрола и управување со потенцијалните ризици при тргување со финансиски инструменти и материјални добра;

¹ Sam Y. Cross, The Foreign Exchange Market, Federeal Reserve Bank of New York, 1998, стр. 3.

- интернационализација на финансискиот систем, стандардизацијата и промените во регулативата; и

- развојот на инструментите на пазарите и клириншките куќи коишто овозможуваат полесно одвивање на деривативните активности.

Генерално, финансиските деривати се ефикасни средства во рамките на менаџирањето со потенцијалните финансиски ризици и справувањето со неизвесноста на финансиските пазари. Во рамките на финансиите, дериватите претставуваат инструменти со значителна моќ и многу оправдана причина за употреба. За тргувањето со деривати се смета дека представува еден вид "опклада", односно игра која ја играат хецерите и шпекулантите на пазарот, кои ризикуваат во трансакциите со деривати, со цел да остварат големи добивки, доколку ефикасно ги предвидат пазарните цени и ефикасно го идентификуваат, квантифицираат, поделат и пренесат ризикот. Истовремено, учесниците во дериватните трансакции ги користат дериватите и за осигурување од бизнис ризиците, дисперзија на ризикот и за ценовно стабилизирање на примарниот имот.

Методологија

Во истражувањето и во обработката на предметната материја се применуваат научни методи што наоѓаат секојдневна примена во истражувањата во областа на општествените науки. Покрај теоретските истражувања, се применува и аналитичкиот метод. Секундарните податоци се добиени од низа веб-сајтови, книги, списанија, закони, правилници итн. Исто така, во предвид се земени и многу факти и информации од домашна и странска литература, посветена на финансии деривати, која датира од поново време.

Анализа и дискусија

1. Пазарот на финансиски деривати во Република Македонија

Во Република Македонија, на пазарот на капитал постои ограничена понуда на финансиски инструменти во коишто инвеститорите можат да ги насочуваат слободните финансиски средства. Имено, во Република Македонија во моментот функционира само берзата за ефекти. Македонската Берза АД – Скопје е централно место за организирано тргување со хартии од вредност во Република Македонија. Системот на тргување на Македонската Берза може да го користат само нејзините членки и тргувањето на берзата се врши според методот на континуирана аукција и според методот на создаден пазар, за хартии од вредност на неофицијалниот пазар. На посебен пазарен сегмент на кој се продаваат државните резидуални акции се применува методот на модифицирана класична аукција.

На Македонската берза се уште не се тргува со опции, фјучерси и други деривативни финансиски инструменти што на развиените пазари на капитал се користат како инструменти за управување со ризикот. Колку повеќе финансиски инструменти постојат на македонскиот финансискиот пазар, во кои инвеститорите ќе можат да вложуваат, толку и помали ќе бидат и ризиците со кои ќе се соочуваат инвеститорите.

Карактеристично за постоечките институционални и организациони поставки за тргување со финансиски деривати во Република Македонија, е непостоењето на адекватни економски услови за развој на термински берзи, нецелосена законска регулатива за воведување и тргување со финансиските деривати и потребата од нејзина хармонизација со меѓународно прифатената регулатива за примена и трансакции поврзани со деривати. Исто така, постои ограничена примена на финансиски деривати и трансакции преку ОТС пазарот, како и недоволен број на финансиски посредници.

Согласно со финансиските извештаи на актулените банки кои активно ја вршат својата дејност во РМ може да се заклучи дека наклонот и присутвото кон финансиските деривати за намалување или елиминирање на пазарниот ризик е на многу ниско ниво. Во Република Македонија, финансиските деривати, од 28 мај 2008 година се регулирани со Правилникот за начинот и постапката за издавањето, понудата и продажбата на деривативни финансиски инструменти на примарниот пазар. Но, и покрај тоа, тргувањето со финансиски деривати скоро и да не постои. Банките во нивните вонбилансни активности не бележат вложувања во финансиски деривати.

Согласно со статистичките податоци од Државниот завод за статистика, во 2014 година банките и штедилниците во Република Македонија поседувале финансиски деривати во вредност од само 9 милиони денари². Имено, во моментот, македонските финансиски институции практикуваат ограничени форми на тргување со дериватните инструменти, што се одвива во рамките на постојните класични ОТС пазари. Дозвола за работа со своп и со форвард договори е утврдено со Законот за девизното работење³. На девизниот пазар може да се вршат и термински трансакции, односно купување и продажба на девизи, кога рокот на исполнување на обврските е подолг од два работни дена, сметајќи од денот на склучувањето на трансакцијата. Во договорот за размена на девизни средства стои девизна клаузула, размена на валути во иднина по девизен курс договорен на денот на склучување на договорот (форма на форвард договор).

2. Перспективи за развој на пазарот за деривати во Република Македонија

² <http://www.stat.gov.mk> (август, 2016).

³ http://www.nbrm.mk/WBStorage/Files/WebBuilder_Zakon_za_devizno_rabotenje_SVna

Развојот на пазарот за финансиски деривати во Република Македонија несомнено е условен од потребата од што поскоро достигнување на неопходното ниво на економски развој (практиката покажува дека еден од условите за формирање терминска берза на ефекти е минимален износ \$5.000 per capita); одржување на стабилноста на национална валута; решавање на проблемот со постојниот висок степен на неликвидност; редуцирање и елиминирање на кредитниот ризик во македонското стопанство; поддршка на процесот на формирање мрежа на добро едуцирани брокерски и дилерски тимови; добро обучени посредници во трговија со финансиски деривати и евентуално даночно олеснување на ваквиот вид трговија.

Многу значајна карактеристика за тргувањето со финансиски деривати и заштитата на клиентите е ефикасен надзор во тргувањето, односно формирање Клириншка кука како услов за основање на терминските берзи за ефекти. Во 2002 година во Република Македонија, профункционира Централниот депозитар за хартии од вредност, како единствена институција за регистрација, клиринг и порамнување на трансакциите на сите издадени хартии од вредност.

Препораките за промена на тековната состојба на финансискиот пазар во Република Македонија се состојат од унапредување на инфраструктурата на начин кој ќе го олесни и забрза воведувањето на финансиски деривати, унапредување на условите за работа, подобрен рејтинг, кредибилитет на Македонската Берза и зголемена информираност на јавноста за она што берзата го нуди. Истакната е и потребата од зголемен ангажман околу обуката на професионален кадар, учеството и организирањето на научно – образовни настани од типот на конференции, семинари, симпозиуми, летни и зимски школи и сл., како и зголемен ангажман околу овозможувањето на услови за понатамошен квалитетен развој и поинтензивна, медиумска кампања за промоција на финансиски деривати.

Како резултат на предложените промени, се очекуваат и финансиски користи – поголем број позиции за хеџирање, како и шпекулативни позиции, подобра организираност, координираност, а со тоа и повисок квалитет на тргување на финансискиот пазар и преку тоа профилирањето на идните кадри, како и зголемени можности за нивна промоција и вработување.

Врз основа на податоците за движењето и детерминантите на Македонскиот берзански индекс, добиени од Македонската Берза за хартии од вредност, перспективите за развој на пазарот за деривати во Република Македонија може да се гледаат во зголемениот обем на тргување и ценовниот скок на акциите на Македонската Берза, како резултат на комбинираниот ефект од повеќе фактори, сублимирани низ следново:

- Законски и институционални промени воведени во периодот 2000 –2002 година;
- Политичка стабилизација на земјата потврдена со започнувањето на процесот на ЕУ интеграцијата;
- Намалување на ризикот на земја и издавање на првиот суверен кредитен рејтинг (ББ) од Standard & Poor во 2004 година;

- Приливот на странски портфолио инвестиции од регионални инвестициони фондови донесе пореално вреднување на цените на акциите и има позитивно влијание врз домашните инвеститори кои открија нови инвестициони можности;
- Очекувањата и шпекулациите за преземање на некои котирани од страна на странски стратешки инвеститори;
- Даночните погодности за котираните компании и за инвеститорите на Берзата;
- Пензиската реформа и активирањето на вториот столб на почетокот на 2005 година;
- Зголемената финансиска транспарентност и задолжителното објавување на ценовно чувствителни информации воведено во 2004 година;
- Атрактивни приноси во услови на потценети акции на МБ.

Врз основа на компаративен преглед на движењата на Македонската Берза со слични берзи во регионот, може да се извлечат следниве работи за Македонската Берза: иако мала по обем, Македонската Берза е сосема споредлива со берзите од регионот, како Бугарската берза, Берзата во Букурешт, Загребската берза, Белградската берза и Сараевската берза. Во 2006 година, според остварената ликвидност МБ ги надминува повеќето од овие берзи. Оваа споредба откри дека МБ е типична берза за една транзициона економија од југоисточна Европа. Сите овие берзи имаат сличен развоен пат и страдаат од истите недостатоци.

Следен чекор во споредбата на Македонската Берза со сличните институции во регионот е анализата на трендот на берзанските индекси. Тука споредбата е стеснета на берзите на трите земји кои се најнапредни во транзицијата и во процесот на ЕУ интеграција: Бугарија, Романија и Хрватска. Откриена е голема сличност во движењето на берзанските индекси на сите четири берзи. Сите тие поминале низ процес на брз ценовен пораст. Единствената разлика е временскиот период. Бугарската берза и Берзата во Букурешт беа првите кои беа погодени од оптимизмот на инвеститорите во 2002 година, следени од Загребската берза во 2004 година и МБ во 2005 година. Очигледно е дека ценовната експлозија на сите четири берзи беше иницирана од ист двигател. Волшебниот збор е ЕУ интеграцијата. Сепак, може да се забележат разлики во фазата од процесот на ЕУ интеграцијата во која се појави оптимизмот на инвеститорите. Во случајот на Бугарската берза и Берзата во Букурешт тоа беше стартот на преговорите. Во случајот на Загребската берза иницијалната каписла за пораст на берзанските цени беше поместена во порана фаза на ЕУ интеграцијата, односно по давањето на статусот на земја кандидат за членство во Европската Унија. Во случајот на Македонската Берза реакцијата на инвеститорите дојде уште во фазата на предавањето на одговорите на прашалникот на Европската Комисија. Се чини дека искуството на инвеститорите стекнато од интеграцијата во ЕУ на останатите земји ја поместува нивната реакција кон раните фази на процесот на пристапување кон ЕУ. Инвеститорите се во позиција да ги антиципираат идните настани, на тој начин вршејќи порано вградување на ефектите од Европската Унија интеграцијата во цените на

акциите на МБ, како еден предуслов за развој на деривати за акции и деривати за индекси на финансискиот пазар во Република Македонија.

Имајќи ги предвид заложбите на Република Македонија за интегрирање во Европската Унија, како и зголемениот интерес за основање на инвестициски фондови, во текот на 2007 година, се формираше експертска група при министерството за финансии, во која учествуваа и претставници на Комисијата за Хартии од вредност, која изработи нов предлог – текст на закон за инвестициски фондови. Изготвениот предлог – закон неодамна ја помина владината процедура на усвојување и се очекува во најскоро време да биде донесен од страна на Собранието на Република Македонија. Донесувањето на Законот за инвестициони фондови е во насока на подобрување на досегашната законска регулатива која го регулираше работењето на инвестициски фондови и потребата од донесување на нов Закон за инвестициони фондови произлезе како резултат на потребата од следење на развојот на пазарот за капитал и потребата од усогласување на досегашната законска регулатива од областа на инвестициските фондови со Директивите на Европската Унија. Инвестиционите фондови се карактеризираат со поголема флексибилност и ефикасност во мобилизација и алокација на паричните средства. Мотивот за инвестирање на парични средства во инвестиционите фондови е остварување приход, како резултат на вложувања во разни инструменти на пазарот на капитал, а врз основа на диверзификација на ризикот (заштита од системски ризик) и користење експертиза при донесување одлуки за финансирање.

За ефикасно функционирање на терминските берзи значјно е и регионалното и меѓународно поврзување, развојот на секторот на институционални инвеститори, појавата на странски инвестициони фондови, фондови за хедирање и странски инвестициони банки во Република Македонија. Со влезот на странскиот капитал (како акционерски) во банките во Република Македонија и нивното интернационално соработување, се отвора можност за ангажирање странски стручни тимови во менаџмент со ризици и се создава реформа во амбиентот на менаџмент со ризици.

Заклучок

Досегашната практика во земјата покажува дека финансиските институции се соочуваат со ограниченоста на домашниот пазар, во смисла на формите за вложување и инвестирање, така што воведување на новите инструменти ќе има поволно влијание на целокупниот економски амбиент. Покрај фактот што домашната законска регулатива за деривати го дефинира амбиентот и начините за тргување со овој вид хартии од вредност, истата не се практикува, пред сè, заради непознавањето на инструментите и придобивките што дериватите ги нудат на пазарните учесници. Фактот дека само мал процент од јавната публика е запознаена со

постоењето на дериватните иновации и начинот на тргување со нив, неповолно влијае врз правецот на развивање на дериватниот пазар во Република Македонија.

Conclusion

The current practice in Republic of Macedonia, shows that financial institutions are faced with domestic market limitations in terms of investment forms, so, new instruments introduction, will have a favorable impact on the overall economic environment. Despite the fact that national legislation, define the environment and ways of derivatives trading, it is not practiced primarily, as result of unknowing about derivative benefits. The fact that only a small percentage of the public audience is aware of the existence of derivative innovation and manner of trading with them, adversely affects the direction of the derivative market development.

Користена литература

1. Sam Y. Cross, The Foreign Exchange Market, Federeal Reserve Bank of New York, 1998
2. <http://www.bis.org/statistics/extderiv.htm> (2016)
3. <http://www.mse.mk/mk> (2016)
4. <http://www.stat.gov.mk> (август, 2016)
5. <http://www.nbrm.mk> (јули, 2016)

Стојан Славески, проф. на
Фалулетот за детективи и
криминалистика на Европскиот
универзитет Р. Македонија,
stojan.slaveski@eurm.edu.mk

МАКЕДОСКО-ГРЧКАТА СОЦИЕТАЛНА БЕЗБЕДНОСНА ДИЛЕМА: РЕАЛНА ИЛИ ИМАГИНАРНА НЕКОМПАТИБИЛНОСТ?

Апстракт: *Од аспект на македонските социеталните безбедносни потреби суштествени за зачувување на идентитетот (името на државата, на нацијата и на јазикот) Грција се спротивставува на сè што го содржи зборот Македонија. Грците не го негираат словенскиот идентитет на Македонците, но силно се спротивставуваат на името Македонија за кое тие сметаат дека е дел од грчкото културно наследство. Грците сметаат дека античките Македонци се предци на денешните грчки Македонци кои живеат во Егејска Македонија и како такво името Македонија е дел од грчкото културно наследство. Оттука, Грција бара географска одредница со која би се одвоил грчкиот македонски идентитет од оној на нејзиниот северен сосед. Ставено во рамките на концептот за социеталната безбедносна дилема постои натпревар помеѓу македонскиот национален идентитет и грчкиот македонски идентитет. Во вој труд ќе стане збор за мисперцепциите помеѓу страните и барањето на излезни решенија за македонско-грчката социетална безбедносна дилема.*

Клучни зборови: *социетална безбедносни потреби, идентитет, интеграција, изолација*

Вовед

Динамиката на процесот на акција и реакција течеше уште од првите денови на македонската независност.³²³ Веднаш по осамостојувањето на Република Македонија Грција изрази загриженост дека членовите 3 и 49 од новиот Устав на државата, коишто се однесуваа за грижата на македонското национално малцинство во соседните земји, поттикнуваат територијални претензии. Со цел да се намали загриженоста од можни територијални претензии, на 6 јануари 1992 година, Собранието на Р. Македонија ги донесува амандманите I и

³²³ Spyros Damtsas, "Changing Perceptions of Security between Neighboring Countries", in Gustav E. Gustenau (eds.), *Ten Years After: Democratization and Security Challenges in South East Europe*, Vienna, 2001, pp. 93-106.

II на Уставот со кои се изменуваат и дополнуваат членовите 3 и 49. Проблемот ескалираше кога Р. Македонија побара од земјите членки на Европската унија (тогашна Европска економска заедница) да ја признаат под нејзиното уставно име. Иако Р. Македонија, според Арбитражната комисија за поранешна Југославија, ги исполни условите за признавање на независноста (заедно со Словенија), Грција го блокира признавањето од страна на Европската унија. Тогаш, под силно влијание на Грција, земјите членки на Заедницата со Лисабонската декларација, 27 јуни 1992 година, побараа од Република Македонија да го смени своето име во име во кое нема да се содржи зборот Македонија, ако сака да биде признаена како независна држава. Ова директно влијаеше на чувството на загрозеност на етничките Македонците и нивниот идентитет кој тие го поврзуваат со името на државата. Република Македонија не го прифати овој ултиматум.

Не можејќи да се најде решение за проблемот во рамките на ЕУ, проблемот се префрли во ОН. Тука, повторно под влијание на Грција, на 8 април 1993 година, ја примија Р. Македонија со привремено описно име, „поранешна југословенска Република Македонија“, сè до решавање на разликите околу името. Понатаму, Советот за безбедност на ОН, со Резолуцијата бр. 845 од 18 јуни 1993 година, побара од двете страни во спорот, Р. Македонија и Грција, да ги забрзаат разговорите за да дојдат до решение низ разговори со посредство на медијатор на ОН. Разговорите не го дадоа очекуваниот компромис, па така, по промената на грчката влада, таа презеде серија мерки со кои сакаше да ја присили Р. Македонија да попусти во спорот, односно да ги рedefинира своите социетални безбедносни потреби значајни за реализација на нејзиниот националниот идентитет. Сето тоа можеше да ја отвори спиралата на акција и реакција, што пак можеше да предизвика дестабилизација на регионот. Грчкото ембарго се прекина со интервенцијата на третата страна, САД, која буквално ги принуди двете страни да ја потпишат Привремената спогодба од 13 септември 1995 година. Ова се направи за да неутрализира динамиката на акција и реакција.

Спогодбата предвидуваше Грција да ја признае Р. Македонија под привременото име и да ги обнови економските и трговските врски со неа. Од друга страна, Р. Македонија требаше да даде уверување дека нема територијални претензии кон Грција. Таа мораше да го промени своето знаме и да изврши промени во Уставот со кој ќе гарантира дека нема територијални претензии спрема грчкиот дел од Македонија. На крајот, двете страни беа обврзани да градат мерки на доверба и да бараат заемно прифатливо решение за името под кое на државата ќе и се обраќаат во меѓународните организации. За посредник во водењето на разговорите за името беше одреден американскиот дипломат Метју Нимиц. Тој требаше да ги олесни разговорите во кои двете страни треба да најдат излез од идентитетската (социеталната) безбедносна дилема. И покрај добрата волја на посредникот и неколкуте негови предлози за изнаоѓање компромисно решение за спорот, страните цврсто останаа на своите позиции. Ако тоа го ставиме во

теориската рамка за социеталната безбедносна дилема, таа беше одреден период замрзната чекајќи ја својата завршница.

Динамизирање на односите помеѓу страните: акција и реакција

Овој период на „замрзната социетална безбедносна дилема“ траеше сè до самитот на НАТО во Букурешт, кога грчката страна почна да покажува знаци на нервоза во очекувањето Р. Македонија да добие покана за членство во Алијансата под „привременото име“ со што би се променила преговарачката позиција на македонската страна. Оттука, Грција бараше спорот да се реши пред приемот на Р. Македонија во НАТО. Од друга страна, македонските власти презедоа серија мерки (преименување на скопскиот аеродром во Александар Велики³²⁴, именување на новиот градски фудбалски стадион како национална арена Филип II итн.) со кои тие ценеа дека одат во прилог на јакнење на македонскиот идентитет и преговарачка позиција, а кои грчката страна ги перципираше како закана за нивниот национален и културен идентитет. Сето ова не одеше во прилог на разрешување на наметнатата социетална безбедносната дилема. Оттука, дојде до загриженост кај меѓународниот фактор, особено САД, дека ваквите потези можат да ја отворат спиралата на мерки и контрамерки, што негативно може да влијае на регионалната стабилност. Нивните барања се однесуваат на потребата за комуникација помеѓу страните во спорот за да можат низ процесот на разговори да препознаат дека двата идентитета можат да опстојуваат и да се развиваат независно еден од друг.

Блокирањето од страна на Грција на поканата за членство на Р. Македонија во НАТО на самит во Букурешт, на 3 април 2008 година, зад кое застана Алијансата, ја доведе државата во многу тешка ситуација. НАТО побара од Р. Македонија да најде „заедничко прифатливо решение“ за спорот со Грција по што државата ќе добие покана за членство. Слична е состојбата и со членството во ЕУ, во есента 2009 година, Р. Македонија од Европската комисија (ЕК) доби препорака за отворање преговори за членство во ЕУ, но истовремено Советот на министри на ЕУ бара „договорено и заемно прифатливо решение за прашањето на името, под покровителство на ОН“. Препораката се повтори во следните години, но состојбата не е промената. Во ноември 2008 година, Р. Македонија започна процес пред Меѓународниот суд на правдата за кршење на обврските од Времената спогодба од страна на Грција, односно за блокирањето на приемот на Македонија во НАТО. Одлуката на судот стаса во декември 2011 година и беше во полза на Р. Македонија. Но таа не и овозможи на државата зачленување во НАТО и во ЕУ. Р. Македонија и понатаму е закочена во евроатлантските интеграции од страна

³²⁴ Р. Македонија го смета Александар Велики, кој изградил империја што се простирала од Балканот до Индија, за дел од своето културно наследство и во поново време окосница околу која се формира современиот македонски национален идентитет. Меѓутоа, Грција, исто така, се повикува на наследството на Александар, покрај фактот што тој зборувал на старомакедонски јазик и се борел против нив. Грција полага право на хеленското наследство на старите Македонци и прави разлика меѓу нив и оние со словенски корени. Меѓутоа, многу е веројатно дека античките Македонци биле асимилирани од другите народи кои го освојувале Балканот по пропаста на македонската империја. Повеќе за етничките корени на Македонците види кај: Лидија Славеска, Македонската генеза (некои аспекти), Матица македонска и Фондација „Рамковски“, Скопје, 2008.

на Грција, а како услов се наметнува решавањето на наметнатиот спор од страна на Грција за името на државата.

Идентитетските безбедносни потреби на страните во спорот

Позициите на двете страни во спорот во овој момент накратко можеме да ги дефинираме според следното.³²⁵ Позицијата на Грција од „едно име кое нема да го содржи зборот Македонија“ за сите употреби, еволуира во „едно име кое ќе го содржи зборот Македонија и географска одредница“ за сите употреби. Позицијата „*erga omnes*“ или за сите употреби не е доволно јасна. Дали тоа значи за „сите меѓународни употреби“, вклучувајќи го пасошот, или пак за „сите употреби“, вклучувајќи внатрешна употреба? Грција во неколку прилики го одбила предлогот Република Македонија (Скопје) за меѓународна употреба.³²⁶

Од друга страна иако нема постигнат консензус кај македонската страна според изјавите на политичарите, нејзината позиција може да ја дефинираме како следната.³²⁷ Република Македонија се залага за решение кое нема да го промени Уставот на државата со цел промена на уставното име и нема да го загрози „македонскиот национален идентитет, засебноста на македонската нација и македонскиот јазик“ и граѓаните³²⁸ (со мнозинство) да се согласат со можното решение на референдум³²⁹.

Оттука, овој конфликт го карактеризираме како „национално“ наспроти „квазинационално“ поради следното. Имено барањата на Република Македонија не се ексклузивни, Македонците зависат од името „Македонија“ кое истовремено го означува името на државата и името на најголемата етничка група во државата, македонскиот народ. Со други зборови, идентитетот на

³²⁵ Вака дефинираните позиции се дадени во публикацијата: Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 8.

³²⁶ За грчките позиции во спорот види кај: Evangelos Kofos, “The Controversy over the Terms ‘Macedonians’ and ‘Macedonian’: A Probable Exit Scenario”, in Southeast European and Black Sea Studies Vol. 5, No. 1, January 2005, pp. 129–133.

³²⁷ Види: Ljubomir D. Frčkoski, The Character of the Name Dispute Between Macedonia and Greece, Friedrich-Ebert- Stiftung office Macedonia, Скопје, 2009.

³²⁸ Според резултатите на едно истражување спроведено од Калина Лечевска во однос на начинот на кој треба да се најде и верификува „конечно решение за името во спорот со Грција“, најголемиот дел од испитаниците сметаат дека до решение треба да се дојде со референдум за граѓаните. Од останатите, 15% сметаат дека Владата треба сама да преговара и одлучи, а 11% дека Владата треба да преговара, а Парламентот да ја има конечната одлука. Поголема соработка сугерираат 10% кои изјавиле дека Владата треба да одлучи откако обезбедила согласност од опозицијата. Четири проценти од испитаниците сакаат да постои јавна расправа организирана од политичките партии, а 3% посакуваат ваква расправа но организирана од граѓанските организации. Само 3% сметаат дека вистинското решение ќе се најде на расправа организирана од општините, додека 15% не знаат како овој спор би се решил. Во поглед на етничката припадност, најизразита желба за референдум постои кај македонското население со 51%, додека кај Ромите изнесува 44%, а кај Албанците само 12%. Наспроти ова, поголемиот број од албанските испитаници (30%) сметаат дека Владата треба сама да одлучи, за разлика од македонските испитаници од кои само 8% го делат овој став. (Симовска Емилија, Атанасов Петар, Лечевска Калина, Демократската свест кај граѓаните на Република Македонија, Култура, Скопје, 2012, стр. 59).

³²⁹ Според едно друго истражување на јавното мислење мнозинство граѓани (64 %) од сите етнички и партиски припадности бараат одлука за името на референдум. Поддршката за референдум е во пораст од декември 2010г. од 54,4 %, на 64 %, вклучувајќи и пораст на поддршката за референдум меѓу етничките Албанци од 34 % во 2010 г., на 49,5 % во 2011 г. (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 22).

етничките Македонци е нападнат. За Македонците прашањето за името е прашање за идентитетот и нивното опстојување како посебна етничка заедница. Македонците немаат друга „матична“ држава којашто ќе се грижи за нивниот идентитет. Понатаму, нивниот идентитет е загрозуван од другите соседи и привременото име имплицира и привремен карактер на државата. Од друга страна, етничките Грци својот идентитет можат слободно да го изразуваат преку името на својата држава и македонската страна тука не поставува никакви условувања. Таа не само што нема барања ниту пак проблеми во однос на името на грчката држава туку таа го прифаќа и името на северните грчки дистрикти кои го содржат зборот Македонија³³⁰. Етничките Македонци од Р. Македонија немаат ништо против, ниту пак се чувствуваат загрозување на нивниот национален идентитет кога дел од граѓаните на Грција, кои така се чувствуваат, се нарекуваат „грчки Македонци“, како еден регионален идентитет. Оттука, не можеме да кажеме дека постои реална „безбедносна дилема“, „национално/етничко“ кон друго „национално /етничко“ туку постои виртуелна социетална безбедносна дилема „национално“ наспроти „квази национално“. Двата национални идентитета, македонскиот и грчкиот, можат да опстојуваат и да се изградуваат независно еден од друг и да ги задоволуваат своите „социетални безбедносни потреби“, неопходни за опстанокот и развојот на нивниот идентитет. Тука не се работи за „реална“ некомпатибилност, кога постоењето на едниот идентитет го загрозува другиот, туку се работи за „имагинарна“ некомпатибилност. Грчката страна не може да согледа дека постоењето на другиот не го загрозува нивното постоење. Главен проблем е нарушената комуникација. Страните треба да разговараат за да можат да препознаат дека другата страна нема такви „социетални безбедносни потреби“ којшто би ги оневозможила нив тие да бидат свои.

Применливоста на концептот за социеталната безбедност на државата во овој случај се темели во присуството на основниот елемент на концептот, мисперцепцијата и „илузорната“ некомпатибилност. Покрај чувството дека националниот идентитет е нешто лично и не може да биде оценуван од другите, македонската страна е свесна за реалноста и прифати разговори со грчката страна за изнаоѓање заемно прифатливо решение за името. Но и двете страни, во овој момент, не се подготвени да го решат проблемот со билатерални преговори, особено поради фактот што Грција е членка на НАТО и на ЕУ, две организации во кои таа има право на вето, а кон кои Р. Македонија аплицира за членство. Сепак, се чини дека надворешната помош и притисок се од суштествена важност за решавање на ова прашање.

Ако не постојат Македонците, тогаш Грците ќе бидат целосно свои

Кои сме ние честопати значи кои ние не сме. Некои општества можат да имаат потреба од „другите“ за да се потсетат себеси за нивниот сопствен вистински идентитет. Ова е тоа што

³³⁰ Од август 1998 година постојат три дистрикти: Западна Македонија, Централна Македонија и Источна Македонија. (Ристо Никовски, Македонското прашање повторно на маса, Матица македонска, Скопје, 2012, стр. 8).

Мајкл Игнатијеф (Michael Ignatieff) го нарекува национално „одредување на другиот“.³³¹ Националните движења ги обвинуваат „другите“ за криминал во минатото и ги означуваат како носители на негативни интенции против нацијата. Ова било потврдено со одбивањето да им се дадат еднакви права на оние малцинства кои живеат надвор од националните граници. „Овие малцинства се смета дека ќе бидат опасни ако врз нив не се врши притисок; и повеќе од тоа, притисокот врз нив е морално потврден со нивното (измислено) неприфатливо однесување, во минатото, и во иднината.“³³²

На овој начин, зајакнувањето на едниот идентитет може, исто така, да вклучува напади, и поради тоа слабење на другиот идентитет. Како што Вивер сугерира: „Оваа логика на идентитетот ... значи дека некој друг честопати станува дел од нашата самоидентификација. Ако еден идентитет зависи од овој другиот, тогаш другиот има дуална улога и продолжува да биде потребен за мојот идентитет и преставува некој кој ме попречува целосно да бидам свој.“³³³ Во земањето на овој некомплетен (слаб) идентитет, едниот може да го обвинува другиот дека не му дозволува да биде целосно свој: ако јас би можел да се ослободам од другиот тогаш јас конечно би можел да бидам свој. Ова е начинот на којшто Грците го имаат дефинирано својот етнички идентитет. Тоа многу убаво го опишува Никос Диму во неговата книга *Несреќата да си Грк* каде што вели „... се намразивме себеси, бидејќи не сме високи, руси, со „грчки нос“ ... ги намразивме соседите бидејќи си личиме ... самото присуство на другиот го застрашува Гркот, па – треба да се ‘анулира’“.³³⁴ Односно, ако не постојат Македонците како етнички идентитет тогаш, најверојатно, тие (Грците) би можеле да се чувствуваат целосно свои.

За да се реализира вака дефинираниот идентитет беше потребно што има македонски предзнак да се вклучи во грчкиот национален идентитет или како што забележува поранешниот грчки алтернативен министер за надворешни работи, Друзас, „македонскиот идентитет е дел од идентитетот на секој Грк“.³³⁵ Оттука беше потребно Македонците како етничко малцинство да се елиминираат за да можат тие, Грците, целосно да се реализираат. За остварување на оваа идеја тие вршеа насилна преселба на населението и негова асимилација.

Може ли македонската држава во услови на билатералниот спор со Грција и надвор од структурите на НАТО и на Европска унија да стори нешто повеќе за етничките Македонци во Грција? Навистина, македонската влада се обидува преку механизмите на Обединетите нации и Советот на Европа да го постави ова прашање на дневниот ред на овие институции. Но засега нема некои позначајни резултати. Со интеграција во евроатлантските структури и јакнењето на угледот и капацитетот на македонската држава тоа влијание ќе биде поголемо и со самото тоа и

³³¹ Ignatieff Michael, *Blood and Belonging, Journeys into the New Nationalism*, Vintage Books, London, 1994, p. 5.

³³² Van Evera Stephen, “Hypotheses on Nationalism and War”, *International Security* 18, 1994, pp. 28-29.

³³³ Waver Ole, “Insecurity and Identity Unlimited”, Working Paper 14, Copenhagen Peace Research Institute, 1994.

³³⁴ Цитирано според Димитар Димитров, *Културата на идентитетот*, ИД МАКАВЕЈ, Скопје, стр. 90.

³³⁵ <http://vesti.alfa.mk/default.aspx?eventid=16102&mid=36> пристапено на 02.01.2013.

можностите за поддршка на македонското малцинство во Грција поголеми. Но за тоа да се постигне прво мора да се направи компромис со Грција за името на државата, а тоа пак има идентитетски импликации. И така се вртиме во овој маѓепсан идентитетски круг. Во последно време, постои опасност да се прифати грчкиот пристап во дефинирање на македонскиот национален идентитет. Според Ризван Сулејмани „Македонците од позиција на бранители на македонскиот идентитет се издигнаа во „агресори“ на грчкиот идентитет“.³³⁶ По таа логика ќе треба да се елиминира сè што е грчко или пак да се присвои за да може, Македонците, целосно да бидат свои.

Зајакнување на националната гордост, нова владина политика

Кога етнонационализмот е во пораст како одговор на перцепираната надворешна закана во одредена држава, етничкиот идентитет на групите во државата, исто така, ќе расте за да се спротивстави на „загубата“ на идентитетскиот простор. Колку што е поголем интензитетот на надворешната закана, поголем е интензитетот на етнонационализмот и посилна ќе биде мобилизацијата на етничките групи.

Во теоријата на етничките односи ако еден идентитет е под закана логичен одговор е да го зајакне неговиот социетален капацитет, користејќи културни средства за да се зајакне социјалната кохезија и посебност на групата и да се осигура дека групата ќе се репродуцира себеси ефективно. Во таа смисла, последователно, културата станува безбедносна политика. Точно тоа е појдовна точка на новата македонска стратегија за заштита на загрозениот етнички идентитет на Македонците. Оваа политика може да биде сублимирана во говорот на премиерот Никола Груевски во Рим: „Ние нема да се откажеме од нашиот идентитет, култура и писменост затоа што тие се суштествени предуслови за просперитетна, долгорочна иднина на секоја нација ... нема административни механизми за бришење на меморијата за тоа кои сме ние ... не постои замена за идентитетот ... заради тоа ние ќе и се приклучиме на Европа не поинаку туку како Македонци ... иако една земја членка на ЕУ и на НАТО прави обиди да ја превенира нашата евроатлантска интеграција, одрекувајќи го нашиот идентитет и посебност, ние сме цврсто определени да им се приклучиме на овие институции на достоинствен начин, како нација чија култура и јазик се еден од столбовите на европската култура.“³³⁷

Во ваква ситуација, „македонскиот национализам расте не толку од гордоста колку од очајот да се преживее“.³³⁸ Албанскиот бунт во 2001 година не донесе ништо друго, туку ги

³³⁶ Сулејмани Ризван, Македонскиот идентитет Регионалната и меѓународна стабилност и процесите на интеграција на Република Македонија, Фондација Фридрих Еберт, Скопје, 2012, стр. 14.

³³⁷ Говор на премиерот Никола Груевски во италијанското Министерство за култура како патрон на Годишната на македонскиот јазик, „Културата, писменоста, — предуслови за трајна просперитетна иднина“, Рим, 25 мај 2008 година, (<http://www.vlada.mk/english/Speeches/May2008/Obrakanje>, пристапено на 5 јуни 2008 година).

³³⁸ Loomis A., Davis L. and Broughton, S., Politics & Identity in Macedonia. Intrinsic versus Extrinsic Understandings, Paper presented at the conference “Macedonia–Macedonians: Changing Contexts in the Changing Balkans”, London, 14-16 June, 2001, p.12, cited by Ulf Brunnbauer, “The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments”, Centre for the Studies of the Balkan Societies and Cultures, Vol. 1, University of Graz, (2002), p. 9.

интензивираше чувствата меѓу етничките Македонци дека нивното постоење е под закана. Ова чувство е засилено меѓу Македонците со грчката блокада за интеграција на земјата во НАТО и во ЕУ. Малкумина се имаат зафатено со отворена дебата за македонскиот идентитет и македонскиот национализам. Во вакви услови, некој вид реперкусија можеше да се очекува, како што е сега обновената потрага за самодоверба и гордост. Меѓутоа, вистинското прашање е: Колку долго Македонците можат да опстојат на оваа позиција? И какви ефекти може да донесе оваа политика во однос на националниот идентитет, неговото признавање и реализација или спротивно, неговата изолација и непризнавање? Македонија се соочува со стратегиски избор и промени во стратегиската култура. Дали тоа ќе биде „благо поместување“, компромис и интеграција во евроатлантските структури или „фундаментална промена“ во целите на безбедносната политика е сè уште неизвесно.³³⁹

Излезни решенија за македонско-грчката идентитетска безбедносна дилема

Игнорирањето на пресудата на Меѓународниот суд на правдата од страна на ЕУ и на НАТО го наметнува прашањето за македонските опции во надворешната политика.³⁴⁰ Дали државата ќе се откаже од евроатлантската интеграција и ќе бара други решенија за нејзиниот развој или пак овие организации и понатаму ќе бидат цел на македонската надворешна политика? Во јавниот дискурс од страна на Владата се највува продолжување со реформите и нема откажување од евроатлантски аспирации за Р. Македонија. Но нешто треба да се смени во македонскиот приод кон проблемот. Очигледно е дека досегашната тактика не дава резултати.

Како што минува времето, Р. Македонија ќе се соочи со замореност од предолгото чекање пред портите на НАТО и на ЕУ. Тоа има две димензии. Едната се однесува на поддршката на јавноста за членство во евроатлантските интеграции. Таа, според истражувањата на јавното мислење е во пад, иако сè уште многу висока. Меѓутоа, ако како услов за членство се поставува името на државата поддршката е значително пониска.³⁴¹ Како што поминува времето, поддршката неминовно ќе се намалува. Другата димензија е замореноста на администрацијата, како во Р. Македонија така и во НАТО и во ЕУ, од долгиот период на „тапкање во место“. Европската унија се бидува да биде иновативна во приодот кон

³³⁹ Slaveski Stojan., “Macedonian Strategic Culture and Institutional Choice: Integration or Isolation?”, in Western Balkans Security Observer, Jurnal of the Belgrade School of Security Studies, No. 14, July-September 2009, pp. 39-56.

³⁴⁰ Види: Кепеска Јованка, Зошто и како во спорот за нашето име, МАКАВЕЈ, Скопје, 2010.

³⁴¹ Видувањата на граѓаните за ова прашање се драстично променети ако се споредат погледите што тие ги имале пред НАТО самитот во Букурешт, кога 83% од граѓаните беа против промена на името на земјата за да се добие членство во НАТО. Истражувањето направено веднаш по Самитот открива дека македонските Албанци го промениле своето мислење. Додека еден месец пред Самитот, 52% од етничките Албанци се согласиле на промена на името на земјата со кое Македонија ќе влезе во НАТО, сега 94% од нив се согласува на таква промена. Во суштина две третини од испитаниците кои би го промениле името се етнички Албанци. Во меѓувреме, бројот на етнички Македонци кои се против промената на името за возврат на членство во НАТО се намалил од 95% на 80% (Извор: www.csrpm.org.mk, пристапено на 20 мај 2008 година).

Македонија па го смисли Политичкиот дијалог на високо ниво.³⁴² Меѓутоа, тој, не може да биде замена на преговорите за членство.

Постојат три можни сценарија за овој проблем: продолжена блокада; македонска капитулација; или грчка подготвеност за компромис. Продолжената блокада е најверојатна, затоа што Грција не се соочува со надворешен трошок за одржување на својата позиција. Приодот на Грција навестува дека таа не гледа во тоа некомпатибилност со своите значајни приватни инвестиции во Македонија и продолжениот лимбо статус на земјата. Македонската капитулација на грчките позиции ќе значи негирање на македонскиот идентитет, а може да предизвика и сериозни компликации во исполнување на Рамковниот договор. Тоа, исто така, само ќе ги охрабри нападите од соседните земји на македонскиот идентитет што понатаму ќе ја уништува кохезијата на земјата. Само фер компромис, оној што ќе го заштити македонскиот идентитет и ќе го задоволи грчкото барање за име за меѓународна употреба може да биде решение во интерес на регионалната стабилност. Ако се земе предвид нерамноправноста во моќта меѓу Македонија и Грција, медијаторството на ОН самостојно веројатно нема да доведе до решение. Со други зборови, решението за проблемот со името треба ја има предвид сериозноста на проблемот и неговите корени и ургентно да се изгради трансатлантска стратегија која ќе најде решение за проблемите.³⁴³

Во внатрешната политичка сцена на Република Македонија премолчено или отворено, се издвојуваат три варијанти за иднината на државата. Правата варијанта е да опстоиме на нашето барање за прием во НАТО и во ЕУ под „привременото“ и „премолчено“ прифатено описно име и да ја докажуваме оправданоста на нашата социетална безбедносна потреба да се нарекуваме Република Македонија, а јазикот и националноста³⁴⁴ да се нарекуваат македонски.³⁴⁵ Втората опција е компромисно решение за името на државата, кое ќе ги задоволи основните социетални безбедносни потреби во однос на нацијата и јазикот, и што поскора интеграција на државата во

³⁴² Според истражувањето на јавното мислење спроведено во јули 2012 година за перцепциите на граѓаните за посветеноста на ЕУ кон приемот на Македонија во членство, добиени се следните резултати. Повеќето граѓани сметаат дека ЕУ не сака Македонија да стане нејзина членка (44,3 %). Постојат разлики во перцепциите, односно постојат спротивставени ставови меѓу етничките Македонци и етничките Албанци. Мнозинството етнички Македонци (51,4 %) перципираат дека ЕУ не сака да ја прими Македонија во свое членство, додека мнозинството етнички Албанци (57 %) сметаат дека ЕУ сепак сака Македонија да биде земја-членка. (Извор: www.mcms.org.mk, пристапено на 31 јули 2012 година).

³⁴³ P. H. Liotta, "The "Future" Republic of Macedonia: The Last Best Hope", in *European Security* 9/1 (Spring 2000), p.82.

³⁴⁴ Во меѓународните стандарди кога се зборува за националност се мисли на државјанство и тоа нема етнички предзнак како што имаше во поранешната југословенска федерација. Оттука и забуните коишто настануваат кога зборуваме за припадност кон нацијата. Многумина тоа го поистоветуваат со припадноста на народот односно етничката група. Ова е од суштествено значење кога зборуваме за концептот за граѓанска нација.

³⁴⁵ Според резултатите од истражувањето на јавното мислење спроведено од МЦМС и ИДСЦС, скоро половина граѓани се цврсто против каква било промена на името, односно за прашањето за можно решение се определиле за никаква промена (45,3 %), одговориле дека не прифаќаат ниту една одредница (44,6%), имаат став да се зачувува името и по цена на застој (39,6%), а на можен референдум за име за севкупна меѓународна употреба би гласале со „не“ (58,4 %). Мнозинството кое е за никаква промена е поголемо меѓу етничките Македонци (57% се за никаква промена). (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМС и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 21).

овие организации.³⁴⁶ И последната варијанта е прекин на преговорите со Грција и барање на алтернативни патишта за економски и општествен развој надвор од НАТО и од ЕУ. Секоја од овие опции има свои добри и лоши страни коишто ќе бидат разгледани во продолжение на трудот.

Во суштина проблемот со името се сведува на тоа каква нација сака Република Македонија да гради, граѓанска или етничка. Затоа што за секоја од наведените алтернативи владејачката македонска партија треба да има и албански партнер во власта. Концептот за Македонија како национална држава на македонскиот народ, дефиниран со Уставот од 1991 година, со рамноправен статус на другите етнички групи во државата се покажа како неуспешен. Рамковниот договор и уставните измени од 2001 година направија поместување кон граѓанскиот концепт на државата, но со многу етнизирани елементи. Прашањето е сега дали ќе го доградиме овој граѓански концепт или пак ќе се обидеме да го задржиме ова „компромисно решение“, кое не е одржливо на подолг временски период. Враќање на решението од 1991 година без поделба на државата не е можно. И тогаш, условно речено „македонскиот дел“, повторно ќе се соочи со истите предизвици за признавање на националниот идентитет од страна на соседите.

Евроатлантска интеграција на Република Македонија: Потрага по компромис што помалку „боли“

Потрагата по компромис што помалку „боли“ и евроатлантската интеграција на државата е варијантата што ја предлага опозицијата и албанските политички партии. Иако за оваа опција декларативно се залага и владејачката ВМРО-ДПМНЕ, се чини дека не прави доволно напори за таа да се формализира. Имено, Владата не наоѓа за потребно да се постигне „национален консензус“ и да донесе национална стратегија за „македонските црвени линии“ околу овој наметнат спор од страна на Грција. Оваа опција подразбира да се прифати компромис со Грција за име под кое би ни се обраќале во сите меѓународни организации каде што членува Грција, а тоа име, од друга страна, да биде прифатливо и за Р. Македонија, односно да не влијае на задоволувањето на социјалните безбедносни потреби за зачувување на идентитетот на државата и најголемата етничка група во неа, етничките Македонци.

Во овој случај би дошле до посакуваното членство во НАТО, би се започнале преговорите за членство во ЕУ и односите со Грција а последователно и со Бугарија би се развивале со побрзо темпо во сите полиња. Со постигнувањето на компромис со Грција и приемот во НАТО би ги редуцирале воените закани врз националната безбедност на државата, опстанокот на нејзиниот суверенитет и територијален интегритет и би се отворил патот за членство во ЕУ и побрз економски прогрес на државата.

³⁴⁶ Според истото истражување на 40,5 % граѓани важни им се евроатлантските интеграции и мислат дека треба да се прифати компромис со Грција кој нема да го загрози македонскиот идентитет, културата и јазикот. За овие граѓани можни компромиси се „двојна формула“ (20,8 %) и договорено име за меѓународни организации (19,2 %). (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 21).

Денес членството во НАТО не значи само да се биде дел од една безбедносна организација која ги штити земјите членки од надворешна закана туку тоа е, пред сè, политички инструмент кој и дава на земјата поголем кредибилитет во меѓународните односи, го олеснува процесот на зачленување во ЕУ, дава можност за подобро остварување на националните интереси и подобра клима за странски инвестиции во земјата. Овие „споредни ефекти“ за Македонија се многу позначајни во овој момент од безбедносните гаранции кои ги дава Алијансата.

Според истражувањата на јавното мислење голем дел од населението е за интеграција на Р. Македонија во НАТО и во ЕУ. Притоа Албанците не се подготвени остварувањето на овие цели да чекаат премногу долго.³⁴⁷ Тоа не значи дека ако веднаш не се најде решение за спорот тие ќе излезат од владата, ќе има политичка криза и ќе бараат да се подели земјата за тие да можат да влезат во овие интеграции. Но треба да бидеме свесни дека ќе јакнат дезинтеграциските процеси во земјата. Истото се однесува и на дел од етничките Македонци кои мислат дека во овој момент поважна е интеграцијата на земјата во НАТО и во ЕУ отколку одложувањето на прашањето за решавање на спорот.

Дилемата е дали може да се преговара за име кое би било различно од уставното а да им овозможи целосно реализирање на идентитетот на етничките Македонци. Од македонската одлука каква нација ќе градат, етничка или граѓанска, ќе зависат минималните атрибути на идентитетот од коишто тие не може да се откажат. За волја на вистината Р. Македонија пред Самитот во Букурешт се согласи со предлогот на медијаторот Нимиц „Република Македонија (Скопје)“, но тоа беше одбиено од страна на Грција како неприфатливо. Очигледно е дека Грција бара придев кој ќе стои пред зборот Македонија со што, според нивно гледање, ќе се има поголемо влијание врз изведените зборови од тоа име за јазикот, нацијата, културата, односно ќе има одредени идентитетски импликации.³⁴⁸ Според некои аналитичари, на тој начин, индиректно, Грција сака да го реши и прашањето за македонското етничко малцинство во Грција.³⁴⁹ Ака нема матична држава со името Македонија нема и македонско етничко малцинство.³⁵⁰ Ова е класична „секјуритизација“ на прашањето.³⁵¹ Ако Република Македонија

³⁴⁷ Мнозинството граѓани на Македонија (61,4 %), сметаат дека евро-атлантските интеграции треба да се стратешки приоритет на надворешната политика на Република Македонија. И етничките Македонци и етничките Албанци, имаат заеднички ставови за стратешката ориентација на Македонија, со тоа што поддршката за евроатлантските интеграции кај етничките Албанци е малку повисока (74,4 %). (Извор: www.mcms.org.mk, пристапено на 31 јули 2012 година).

³⁴⁸ Граѓаните имаат стравувања од закани и ризици и во случај на решавање на спорот и тоа дека Грција ќе бара нови отстапки во идентитетот и јазикот дури не го уништи македонскиот идентитет (40,4 %) и дека ќе има раскол на предавници и патриоти (21,7 %). Овие две закани се закани по опстанокот на нацијата и веројатно се главен мотив во одбивање компромис. И двата страва се засноваат на претходни искуства. Грција на трипати досега (1991/92; 1994/95 и 2008 г.), користи трговски и политички блокади за да изврши притисок за промена на Уставот, знамето итн. (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 22).

³⁴⁹ За ова повеќе види кај: Трајанос Пасоис, Историја на македонското движење, Матица македонска, Скопје, 2010; Viktor Gaber, Recognition and Denial (Greece and Macedonians after Versailles), Matica Makedonska, Skopje, 2010.

³⁵⁰ Ристо Никовски, Македонското прашање повторно на маса, Матица македонска, Скопје, 2012.

³⁵¹ За стравувањето од нови барања на Грција, бидејќи е тешко да се очекува Грција директно да ја признае македонската нација (идентитет, култура и јазик), можно решение е предлогот од Гералд Кнаус од Европската

најде компромис со Грција не значи дека ќе се откаже од македонското етничко малцинство во Грција, а треба да се знае дека покрај матичните држави кои се грижат за своите малцинства постојат и други меѓународни механизми за заштита на малцинствата.

Во последно време се издвојуваат две имиња („Република Северна Македонија“, „Република Горна Македонија“), кои, се чини би биле прифатливи за Грција.³⁵² Дали прифаќањето на некое од наведените имиња ќе има импликации врз националниот идентитет и какви ќе бидат тие импликации?

Според некои аналитичари, со прифаќањето на некое од овие решенија ќе престане да постои македонскиот идентитет онаков како што денес го познаваме. Според други, тоа нема да има никакви идентитетски импликации. Вистината е некаде помеѓу и зависи од тоа како ја дефинираме македонската нација. Ако нацијата ја дефинираме во етничка смисла, тогаш секако тоа ќе влијае на идентитетските маркери на нацијата. Во етничките нации или нации-држави името на државата и името на најголемата етничка група во државата се идентични (Бугари и Бугарија, Срби и Србија, Грци и Грција итн.). Следствено и јазикот и нацијата носат имиња изведени од името на државата.

Од друга страна, ако нацијата се дефинира во граѓанска смисла, тогаш компромисното решение ќе биде помалку болно и нема многу да влијае на идентитетот на нацијата. Ако се одлучиме да градиме граѓанска нација, која ја темели својата легитимност на потребата од внатрешна кохезија на општеството кај сите нејзините припадници кои доброволно им се потчинуваат на одреден сет политички принципи и институции, тогаш полесно ќе се дојде до решение што ќе биде прифатливо за поголемиот дел од граѓаните на Република Македонија. Имено, постојат многу држави во кои најголемата етничка група не е носител на суверенитетот, туку тоа се граѓаните. На пример, Швајцарија и Белгија, не се национални држави на швајцарскиот и на белгискиот народ, не постои швајцарски и белгиски јазик, како што не постои ниту британски, ниту австриски или пак кипарски. А, сепак, тие држави се успешни и просперитетни, а етничките заедници што ги населуваат се со задоволени социјални безбедносни потреби.

Рамковниот договор, наметнат од меѓународната заедница (САД и ЕУ) беше обид да ја дефинира Р. Македонија во граѓанска смисла. Оттука и ставот што го имаат некои сојузници на Р. Македонија (на пример, САД, ја признаа Република Македонија под уставното име, а бараат од неа да направи компромис со Грција) кога зборуваат дека името на државата не задира во

иницијатива за стабилност (ЕСИ). Решението е можниот договор меѓу Грција и Македонија да стапи во сила на денот на прием на Македонија во ЕУ (во НАТО би била примена под времената референца). На тој начин Грција од кочничар би станала промотор на македонското членство, а Македонија би знаела дека нема да има нови пречки на патот кон ЕУ, без разлика дали тие се поставени од Грција или од земји кои се спротивставуваат на проширувањето (можен референдум во Франција или вета од земји со влијание на екстремната десница).

³⁵² Интересен за разгледување е предлогот за меѓународно име „Наша Република Македонија“. Ваквото решение има и историска основа затоа што многу етнички Македонци, особено во Егејска Македонија, каде што не можат слободно да го изразуваат својот идентитет се нарекуваат меѓусебно „нашинци“. Види: Трајан Малиновски „Вашата земја е наша Република Македонија“. (www.dnevnik.com.mk пристапено на 3.12.2012)

идентитетот на нацијата. Имено, тие сакаат да ја видат Македонија како се развива во граѓанска смисла и компромисот со Грција, според нив, треба да придонесе за тоа.

Од осамостојувањето со својот прв Устав Република Македонија се обиде да гради етнонација која го црпи својот суверенитет од македонскиот народ како носител на суверенитетот со рамноправност на сите други граѓани без разлика на која етничка заедница и припаѓаат. Овој концепт се покажа како неуспешен, а Рамковниот договор требаше да го надмине и да ја постави државата на чиста граѓанска основа. Суверенитетот да произлегува од граѓаните на Република Македонија без споменување на македонскиот народ во Преамбулата. Но со амандманите на Рамковниот договор се задржа етничкиот елемент во Преамбулата на Уставот. Па така, денес имаме во основа граѓански устав, меѓутоа со многу етноелементи во него.

Еднаш веќе беше направен компромис со името на државата кога „премолчено“ се прифати референцата „поранешна југословенска Република Македонија“ како услов да биде примена во ОН. Тогаш процената на македонското раководство беше дека заканите по воените аспекти на националната безбедност на младата македонска држава, зачувување на суверенитетот, територијалниот интегритет и независноста, се поголеми и поважни во тој момент од прашањето на идентитетот. И затоа премолчено македонското раководство се согласи да биде примена државата прво во ОН, а потоа и во другите меѓународни организации, под „привремената“ референца. Во прилог на оваа проценка одеше и верувањето дека ова „привремено“ име кратко ќе трае.

Колку и да е во право Р. Македонија во спорот со Грција, што го потврди и Меѓународниот суд на правдата, државното раководство треба да биде свесно дека интерес на Р. Македонија е што поскоро да влезе во овие интеграции. И ако се одложи решението за неколку години тоа не значи дека автоматски ние таа ќе има подобра меѓународна позиција или пак дека Грција ќе биде подготвена да ги прифати македонските позиции. Во Грција се сменија неколку леви и десни влади, а позицијата остана иста. Р. Македонија кај администрацијата на демократите на Барак Обама ја изгуби позицијата што ја имаше во администрацијата на Џорџ Буш. Дали ако на наредните избори победат републиканците ќе имаме подобра позиција отколку кај актуелната администрација на Обама е тешко да се предвиди. А Европејците не и се премногу наклонети на Р. Македонија во овој момент. Така што да се чека создавање на некој нов поволен амбиент во скоро време е нереално.

Треба да се знае дека ако сега не се постигне договор што ги задоволува сите македонски барања, тоа полесно ќе може да се поправи ако државата е „внатре“ отколку „надвор“ од овие организации. Тогаш ќе може „македонскиот глас“ да се „пазари“ за остварување на некои од национални интереси. Во спротивно ќе се чека некои други држави и функционери на меѓународните организации да ги разберат „македонските социјални безбедносни потреби“ и да ги бранат тие позиции пред телата на НАТО и ЕУ.

Ако се донесе одлуката дека треба да се продолжи со преговорите со Србија с изнаоѓањето заемно прифатливо решение за спорот со името што ќе и овозможи интеграција на Р. Македонија во НАТО и ЕУ тогаш треба похрабро да се влезе во преговорите. Пред да се започне со преговорите треба да се утврди преговарачката позиција од која се тргнува и која е црвената линија од која не може да се оди подолу. Притоа, треба да се има предвид дека Р. Македонија стартува од позицијата дека сегашното име за меѓународна употреба е „поранешна југословенска Република Македонија“ и дека треба да се бара име што ќе биде поприфатливо и што ќе го одразува карактерот на населението во државата. Потоа, треба да се дефинираат „социеталните безбедносни потреби“ (маркери на идентитетот) кои го дефинираат групниот идентитет на македонската нација и најголемата етничка група во државата, етничките Македонци. Ако градиме граѓанско општество, тогаш не треба да се поврзува идентитетот на најголемата етничка група во државата со името на државата. Треба да бидеме свесни дека Република Македонија со Рамковниот договор преточен во Уставот на државата не е повеќе „национална држава на македонскиот народ“ туку мултиетничко општество дефинирано и во Преамбулата на Уставот каде што покрај македонскиот народ како носители на суверенитетот се појавуваат и „граѓаните кои живеат во нејзините граници кои се дел од албанскиот народ, турскиот народ, влашкиот народ, српскиот народ, ромскиот народ, бошњачкиот народ и другите“. Најголема етничка група во државата се етничките Македонци па оттука имаат тие имаат и најголема одговорност за идниот развој на државата. Треба да се има предвид дека постојат многу држави во светот, кои се просперитетни, во кои државата не се поистоветува со најголемата етничка група во неа (Швајцарија, Белгија, Обединетото Кралство на Велика Британија и Северна Ирска, Соединетите Американски Држави итн.). Тие имаат изградено еден супранационален идентитет што го одразува карактерот на државата (Швајцарци, Белгијци, Британци, Американци итн.) што не го загрозува идентитетот на етничките групи кои живеат во него, туку напротив им овозможува слободно да го изразуваат својот идентитет. Прифаќањето додавка во името на државата ќе создаде погодни услови за создавање еден нов политички идентитет на надворешно-политичката сцена во коишто ќе можат да се препознаат сите етнички групи на државата и којшто треба да ја обезбеди нивната лојалност кон државата. За вакво решение во овој момент не постои поддршка во јавноста поради стравот од губењето на идентитетот на етничките Македонци.³⁵³ Меѓутоа, ваквото решение не значи дека ќе се избрише идентитетот на најголемата етничка група во државата, етничките Македонци, туку дека тие доброволно ќе се откажат на дел од приматот што сега го имаат во државата, но им е оспорувач од некои од соседите и полска го губат во однос на останатите етнички групи во

³⁵³ Мнозинство граѓани (69,4 %) и големо мнозинство етнички Македонци се против дефинирањето во ООН на националноста/државјанството, на пример како „граѓани на Република Северна Македонија“. Големо мнозинство (74 %) граѓани и етнички Македонци (87 %) и повеќето граѓани од сите етнички припадности се против додефинирањето на јазикот во ООН, на пример како „официјален јазик на Република Северна Македонија“. (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 21).

државата. Тие во суштина и понатаму ќе го имаат најголемото влијание во државата и тоа ќе трае се додека се мнозинство во државата. Но статистичките податоци покажуваат дека го губат тој примат. Ако останат надвор од НАТО и од ЕУ, тоа веројатно ќе ги забрза тековни процеси кои се одвиваат во таа насока.³⁵⁴

Во досегашната дебата за овој проблем актуелните македонски власти, пред сè владејачката ВМРО-ДПМНЕ, високо ги поставија социеталните безбедносни потреби на македонската нација кога застанаа на позицијата дека и по цена државата да не добие покана за членство во НАТО и во ЕУ нема да се согласат на компромис за името на државата, иако не отстапуваат од разговорите со Грција. Меѓутоа, за ова прашање не се единствени сите политички партии во државата. Политичките партии на етничките Албанци се за компромисно решение и не се подготвени премногу долго да го чекаат тоа. Тие немаат ништо против името Република Македонија но не се подготвени да „страдаат“ за неговото зачувување. Опозициските партии на Македонците се согласуваат со решение кое не би навлегувало во идентитетските прашања. Некои од нив мислат дека Република Северна Македонија е добро решение (на пример, ВМРО-НП³⁵⁵). Власта, која според природата на нештата би требало да е иницијатор на евентуалното решение не покажува желба за такво нешто, односно нема намера да го реши ова прашање за време на нејзиниот мандат. Најголемиот проблем е што нема заедничка стратегија на позицијата и на опозицијата по ова прашање. Во ваква ситуација тешко е да се верува дека некој во државата ќе биде подготвен да го спушти нивото на социеталните безбедносни потреби на пониско ниво, да прифати компромис и да биде прогласен од политичките противници за „предавник на националните интереси“.

Самостоен развој без НАТО и без ЕУ: Македонија, Швајцарија на Балканот

Опцијата за прекин на разговорите околу името и самостоен развој на Република Македонија без НАТО и без ЕУ е најмалку разгледувана варијанта. Тоа како опција, директно или индиректно, не го презентира ниту еден политички субјект. За волја на вистината, некои аналитичари и македонската дијаспора, ја навестувале и оваа опција како алтернатива за општествениот развој. Како опции се наведуваат стратегиско партнерство со САД, со Турција и со Израел или пак со земји-те од БРИК (Бразил, Русија, Индија и Кина). Поддршката на јавноста за ваквата надворешнополитичка ориентација е мала, а постои и разлика во перцепциите на етничките Македонци и Албанци.³⁵⁶

³⁵⁴ Според едно истражување на јавното мислење 51% од испитаниците „се среќни што живеат во Македонија и не би се отселиле“. Додека „во овој момент би сакале да живеат во друга држава“ избрале 33%, а дека „отсекогаш сакале да се отселат во друга држава“ се изјасниле 15,5% од граѓаните. Па така безмаку половина од населението „сонува“ да си оди од државата. Според авторот на истражувањето постои „голема резигнираност кај граѓаните проследена со мали „патриотски чувства“. Види: Петар Атанасов, „Државата, граѓаните, етничката дистанца и националниот идентитет“, во Индиевска Славица и Симоска Емилија, Политичката култура и идентитетите, ФООМ и ИСППИ, 2010, 92-94.

³⁵⁵ Види во: Љубчо Георгиевски, Тоа сум јас, Лес Легис, Велес, 2012.

³⁵⁶ Според едно истражување на јавното мислење за самостоен развој без НАТО и без ЕУ, се изјасниле мало малцинство од граѓаните (16,5 %). Речиси секој четврт граѓанин не е за наведените опции, бидејќи не ги познавале

Аргументите за оваа опција се дека за зачувување на името на државата, односно идентитетот на најголемата етничка група, етничките Македонци не може да се разговара. Ние и досега живеевме без НАТО и без ЕУ па така ќе продолжиме и понатаму велат заговорниците за оваа опција. Се согласувам и со овие ставови дека за одредени прашања коишто се поврзуваат со идентитетот (изразувањето на етничката припадност, признавањето на јазикот и културата) многу етнички групи платиле за тоа поголема цена отколку што е членството во НАТО и во ЕУ. Најдобар пример за тоа се Албанците во регионот кој за остварувањето на некои права поврзани со слободно изразување на идентитетот платиле многу висока цена (војни, преселби, човечки жртви итн.). Оттука, сосема е легитимно да се каже и дека ние ако треба можеме и без НАТО и без ЕУ. Меѓутоа, за вакво нешто потребен е минимален консензус во државата и подготвеност да се бара „нов пат“ кој што ќе овозможи економски развој и услови за етнички соживот. А за тоа да стане реалност треба да има политички субјект што ќе го предложи и за тоа да добие поддршка од граѓаните на некои од наредните избори. Покрај тоа оваа опција треба да биде поддржана или во најмала рака да имаат разбирање за нашиот избор како соседните држави така и меѓународниот фактор (САД, ЕУ, Русија). Затоа што во историјата се покажало дека „самопрогласената неутралност“ може да не се почитува од соседите и од големите сили ако тоа не се вклопува во нивниот стратески интерес.

Оваа опција не треба да се исклучува, затоа што евентуалниот неуспех на сегашната владина политика може да се трансформира во оваа понудена опција.³⁵⁷ Политичките субјекти се плашат јавно да разговараат за оваа варијанта, затоа што притисокот од меѓународни актери (САД, НАТО и ЕУ) кон нив би бил голем, особено кон владејачката гарнитура. Оваа опција по дефиниција не би значела и изолација на државата од меѓународните текови, туку попрво приспособување. Секако дека би се одржувало соработката со НАТО преку програмата на Партнерството за мир и со Европската унија преку нејзината соседска политика. Би било добро Р. Македонија да учествува во мировните мисии предводени од НАТО и ЕУ, но тоа би требало да се сведе на минимум.³⁵⁸ Би можеле да се изнајдат и некои други специјални аранжмани за соработка, но влијанието на Р. Македонија во овие институции би било минимално. Тоа од

(11 %). Поддршката на етничките Албанци е приближување со земјите од БРИК – која речиси и не постои (0,5 %). (Извор: www.mcms.org.mk, пристапено на 31 јули 2012 година).

³⁵⁷ Иако доста срамежливо во овој период на „лимбо“ стапува често се зборува и за идејата за балкански Бенелукс, предлог за поблиска соработка на Албанија, Косово, Македонија и Црна Гора. Некои оваа опција ја споредуваат со идејата за Голема Албанија. Зошто од предлогот за соработка се изоставени Србија и Босна и Херцеговина е тешко да се разбере. Ако се знае дека Црна Гора веќе ги почна преговорите за членство во ЕУ, тогаш не е тешко да се заклучи дека Македонците би биле сами во едно опкружување со албански земји. Дали ова може да биде нова опција за иднината на македонската држава? Оваа идеја има поддршка од албанскиот фактор во Владата, партијата ДУИ. Овој предлог иако официјално не е излезен од „кујната на ЕУ“, сепак, како предлог за поблиска регионална соработка ја има поддршката на ЕУ. (Утрински весник, 18.07.2012).

³⁵⁸ За учество на АРМ во мировни мисии се издвојуваат значителни материјални средства на државата. Поради лошата економска состојба во земјата и ниските плати на вработените во АРМ тие масовно се пријавуваат за учество во овие мисии што создава можност за корупција во круговите кои ги одредуваат учесниците во мисиите. Види: „Министерството за одбрана и објави војна на корупцијата“, Нова Македонија, 02.12.2012, www.novamakedonija.com.mk, пристапено на 3.12.2012).

аспект на остварување на националните интереси и грижата за македонското етничко малцинство во соседните земји би било негативно.

Во овој случај во меѓународните организации каде што членува Грција Р. Македонија и понатаму би се нарекувала „поранешна југословенска Република Македонија“ со сите негативни ефекти кои тоа со себе ги носи во однос на идентитетските маркери. Секако дека во тој случај државата би била послободна отворено да бара да биде примена со уставното име во меѓународните организации. Но тоа не значи дека тоа право веднаш ќе го добие. Грција и понатаму со сите средства би го попречувала приемот под уставното име. На билатерален план можно е оние држави што досега се воздржуваа поради интересите кои ги споделуваат со Грција да го користат уставно име. Од друга страна, исто така, постои опасност некои држави кои не ја признаа државата под уставното име (на пример, САД) да почнат да ја користат референцата поради некооперативноста на Р. Македонија и прекинување на разговорите со Грција.

Во вакви услови албанскиот фактор во земјата како замена за загубата на евроатлантската перспектива веројатно би барал внатрешно преуредување на односите на државата, некои федерални или конфедерални елементи по примерот на Швајцарија. Секако дека за ваквата опција би требало да има минимален консензус помеѓу политичките актери, позиција и опозиција, македонски и албански политички субјекти.

Наместо заклучок

Стратегијата на актуелната Владата на РМ може да ја дефинираме како „глушење разговори и чекање подобри времиња“.³⁵⁹ Моменталната финансиската криза во ЕУ и „заморот од проширувањето“ и оди во прилог на оваа опција. Оваа стратегија има неколку полиња на дејствување. Прво е ветувањето дека ќе се продолжи со реформите. Следно е што нашето учество во мировните мисии³⁶⁰ не се доведува во прашање. И се чини дека во овие две области главно добро се движат работи. Но во политичкиот дел од напори за членство не постигнуваме

³⁵⁹ Најголемиот дел од граѓаните (78%) од сите етнички заедници се за продолжување на разговорите со Грција; додека 19% се за тоа Македонија да ги прекине разговорите (3% не дале одговор). Интересно е тоа што околу половина или 49% од етничките Македонци се за продолжување на преговорите со Грција, 23% би ги прекинале разговорите, додека 28% не дале каков било одговор. Наспроти нив големо мнозинство од етничките Албанци се против прекинување на преговорите. (Извор: www.srpm.org.mk, пристапено на 20 мај 2008 година). Македонските граѓани се против промена на името на земјата, но му даваат поддршка на преговарачкиот процес да продолжи. Овие размислувања не се кохерентни, и мајки предвид дека Грција инсистира на преговори коишто ќе доведат до промена на името на Република Македонија во друго кое е заедничко прифатливо. Малку е веројатно дека Македонија ќе го задржи своето име во текот на преговорите. Македонските политички лидери треба јавно да ја кажат вистината дека продолжувањето на преговорите најверојатно ќе значи промена на името на земјата, т.е. „компромис“.

³⁶⁰ Од 2002 година Република Македонија постојано учествува во мировни мисии. Тоа во некои моменти, според процентуалното учество во однос на големината на армијата и бројот на населението е многу повеќе споредено со некои земји членки на НАТО. Државата нема да ја добие поканата поради големото учество во мировните мисии, туку кога ќе го реши спорот со Грција. Оттука, треба да се размислува за намалување на нашето учество, а со самото тоа и заштеда на одредени финансиски средства кои во услови на економска криза би се искористиле за други потреби.

добри резултати. Дипломатската офанзива за да се искористи позитивната пресуда од страна на Меѓународниот суд на правдата не дава резултати. И покрај бројните средби со високите претставници на НАТО и водечките земји членки на Сојузот, одговорот на надлежните е дека треба да се најде заедничко прифатливо решение со Грција за спорот за името. Оваа стратегија и покрај позитивната пресуда на Судот во Хаг е сè појасно дека не дава резултати. Ниту НАТО ниту ЕУ не покажаа интерес да ја почитуваат пресудата на Судот и да и овозможат на Република Македонија членство под „привремената референца“. Како што предвидуваа експертите, пресудата на Судот во Хаг е правна победа на Р. Македонија што не значи и политичка победа, односно прифаќање на уставното име на државата во Обединетите нации и другите меѓународни организации. Конечната одлука за спорот повторно треба да ја донесе Советот за безбедност на ОН каде што една земја, постојана членка (Франција) силно ја поддржува Грција во спорот со името. Но и САД и Обединетото Кралство се залагаат за решение до кое ќе се дојде по пат на разговори, а не со одлука на суд. И тој дел од дејствувањето е најслабата карика во македонската стратегија.

Во меѓувреме Република Македонија треба да продолжи да соработува со НАТО во програмата на Партнерството за мир (ПЗМ) и со ЕУ во Процесот за стабилизација и асоцијација (ПСА). Нечленувањето во НАТО и во ЕУ не е пропаст за државата, таа и досега опстојуваше надвор од овие асоцијации. Постојат многу држави кои се членки на ЕУ, а не се членки на НАТО (Австрија, Ирска, Шведска, Финска, Кипар, Малта), како што постојат и држави кои се членки на НАТО а не се членки на ЕУ (Норвешка, Турција, Исланд, Албанија). Но само Норвешка и Швајцарија се држави коишто немаат апликации за членство во ЕУ. Норвешка поради богатите наоѓалишта на нафта смета дека подобро ќе се развива надвор од ЕУ, додека Швајцарија поради нејзината долговековна „неутрална“ позиција. Но обете држави тесно соработуваат со ЕУ. И оние држави коишто не се членки на Алијансата активно соработуваат со НАТО во ПЗМ.

Добро е што има зголемена комуникација и активност на македонските политичари со нивните грчки колеги, но резултати нема. Вака оставени сами без меѓународен притисок и помош во посредувањето се чини дека бесконечно ќе се разговара и нема да се дојде до решение што ќе ги задоволи двете страни. А тоа е суштествено за решавањето на спорот. Или со други зборови кажано, да најде решение кое ќе биде прифатливо за Грција и коешто нема да навлегува во идентитетските маркери на македонската нација.

Логично се поставува прашањето: Ако веќе 20 години не може да се најде решение за спорот уште колку време ќе треба да се дојде до решение?³⁶¹ Иако до неодамна се чинеше дека меѓународната заедница (НАТО и ЕУ) се умори од давањето рокови, кои не се почитуваат, и им

³⁶¹ Мнозинство граѓани (58 %) сакаат решение за една година, но 26,9 % го очекуваат за една година, а повеќето го очекуваат на средни патеки (две до пет години – 33,4 %), долги патеки (шест до десет години 5,5 %) или никогаш (24,2 %). (Спорот за името Македонија (ставови на јавноста во Македонија), МЦМЦ и ИДСЦС, Скопје, 2011, стр. 21).

оставаат на страните сами да го определат темпото. Опозицијата која до скоро вршеше притисок и бараше власта што поскоро да го реши овој долгогодишен спор по најновата политичка криза се чини дека и самата е свесна дека за тоа не постојат услови. Од друга страна, владејачката гарнитура не е единствена во својата позиција. Додека првиот министер во Владата и претседател на ВМРО-ДПМНЕ јавно се залага за брзо решавање на спорот, се чини дека не се вложуваат доволно напори овој спор да добие брза завршница. Албанскиот коалиционен партнер, партијата ДУИ, иако внимателна, свесна за чувствителноста на проблемот, има ист став со опозицијата и меѓународната заедница за овој проблем и бара ова прашање што поскоро да се затвори. Вистинското прашање е колку реално време има Република Македонија за да го реши овој спор без притоа да се создаде политичка криза која ќе влијае на меѓуетничките односи? Во ваква варијанта се поставува и прашањето дали ќе може Р. Македонија да се развива со темпото со кое ќе се развиваат нејзините соседи и да им обезбеди благосостојба на граѓаните? Затоа што ако не го обезбеди тоа ќе јакнат сепаратистичките сили кај албанската етничка заедница чија матична држава доби покана за членство во НАТО. Од друга страна и етничките Македонци ако не видат перспектива во својата матична држава можат да побараат државјанство во некоја од соседните држави членки на ЕУ (Бугарија, Грција, перспективно Србија и Црна Гора). Што и се случува. На тој начин ќе се намалува супстанцата на најголемата етничка група во државата. Па така, цврсто бранејќи го идентитетот, етничките Македонци може да ја изгубат доминацијата во државата која го обезбедува нивниот идентитет.³⁶²

Засега Владата не најавува некоја промена во стратегијата за решавање на спорот со Грција, односно не најавува промена во надво-решнополитичките цели за членство во НАТО и во ЕУ. Тоа е стратегија по примерот на Турција која долги години како аспирант, а од 2005 година и води преговори за членство, но не и се брза да ги заврши овие преговори. Турција ги користи барањата на ЕУ за внатрешни реформи да реши некои отворени внатрешни прашања како што е, на пример, прашањето за демократска контрола врз армијата и намалување на нејзината улога во општеството. Од друга страна пак, таа и без членството во ЕУ има висока стапка на економски раст. Ако Владата на РМ обезбеди економска благосостојба на македонските граѓани и меѓуетнички соживот без тензии, тогаш шансите за оваа стратегија да биде успешна ќе бидат поголеми.

Во овој случај граѓаните на Р. Македонија треба да бидат свесни дека тоа ќе биде долготрајна борба затоа што како што сега стојат работите од државите членки на НАТО, иако многу од нив во билатералните контакти и се обраќаат на Република Македонија со уставното име, само Турција инсистира за употреба на уставното име на Република Македонија, како фус

³⁶² Кога зборуваме за временската димензија до кога треба да се реши спорот треба, првото ја имаме предвид регионалната слика. Сè додека соседните држави (Албанија, Косово, Србија) се надвор од интеграциите може да се каже дека Р. Македонија има време. Но ако до нивното интегрирање во ЕУ, што се најавува за 2020 година како некое оптимистичко сценарио, не се најде решение за спорот, а во меѓувреме не формулираме некоја алтернативна политика на Р. Македонија ќе и биде многу потешко.

нота, во сите официјални документи на Алијансата. Во оваа варијанта Р. Македонија ќе треба постепено да ја гради својата позиција и со помош на нејзините пријатели во НАТО да инсистира во официјалната комуникација со Алијансата да се употребува уставното име на државата со можност, во фус нота, да се забележи дека Грција ја признава под некое друго име за кое евентуално би се постигнал некој заемно прифатлив договор. Ова е суштината на преговарачката позиција за двојната формула што ја застапува Република Македонија при водењето на разговорите за името на државата.

Во оваа варијанта Р. Македонија игра на картата на времето. Имено, со време може да дојде до рedefинирање на „социеталните безбедносни потреби“ на грчката држава преку кои таа го реализира својот национален идентитет што ќе и овозможи на македонската страна целосно да го изразува својот национален идентитет во меѓународен контекст. Тоа на некој начин веќе и се случува. Од почетната позиција дека Грција ќе се спротивстави на секое име што го содржи зборот Македонија таа еволуира во позиција дека се согласува со сложено име со географска одредница кое ќе го содржи зборот Македонија. Може да се очекува оваа позиција и понатаму да еволуира, односно да се спушти нивото на „социетални безбедносни потреби“, за реализација на грчкиот идентитет. Или со други зборови кажано, да се препознае дека постоењето на Република Македонија не е закана за грчката држава.

Денес состојбата околу меѓународната позиција на Р. Македонија е сосема поинаква отколку од првите денови на нејзината независност. Република Македонија веќе опстојува дваесетина години како независна и самостојна држава. Во овој период преку 130 држави во билатералните односи ја признаа како Република Македонија. Од тоа три земји членки на Советот за безбедност на ОН (САД, Русија и Кина). Понатаму, таа го преброди конфликтот во 2001 година и се наоѓа пред вратите за членство во НАТО и започнување на преговори за членство во ЕУ. Сепак треба да бидеме свесни дека се наоѓаме во турбулентно опкружување со долготрајна политичка криза во земјата и евентуално прекројување на границите во регионот. Надвор од НАТО³⁶³ и од ЕУ³⁶⁴ Република Македонија потешко ќе се справи со овие регионални предизвици.

³⁶³ Само за потсетување, Македонија од 1999 година е дел од Акциониот план за членство во НАТО. Прво беше дел од „Вилнус групата“, составена од девет аспиранти на кои подоцна им се приклучи Хрватска. Од оваа група на Самитот на НАТО во Прага во 2002 година, седум земји добија покана за членство. Македонија, заедно со Албанија и со Хрватска, не доби покана. Потоа овие земји ја формираа таканаречената „Јадранска група“. Повторно, веќе како по обичај, Р. Македонија остана единствена од групата што не доби покана во Букурешт во 2008 година. Сега новите членки на Јадранската група (популарно наречена А5), Црна Гора и Босна и Херцеговина, го добија Акциониот план за членство и ќе седнат со Р. Македонија во иста клупа. Се очекува Црна Гора да стане членка на НАТО на Самитот кој треба да се одржи на 8-8.07.2016 година.

³⁶⁴ Во однос на ЕУ, Р. Македонија прва од регионот на Западен Балкан потпиша Спогодбата за стабилизација и асоцијација со ЕУ во 2001 година. Во 2005 година го доби кандидатскиот статус, а веќе неколку години по ред добива препорака од Комисијата за започнување на преговорите, но Грција ја блокира во Советот на министри. Во меѓувреме Србија и Црна Гора започнаа со преговорите за членство во ЕУ. Ова не може а да не предизвика ново разочарување и замор.

37. 018. 43 : 004. 8

37. 018. 43 : 004. 946

Анис Сефиданоски
проф. Д-р Јован Пехчевски
Факултет за Информатика,

Европски Универзитет Република Македонија

ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛЕГЕНЦИЈА ЗА РАЗВОЈ НА СИСТЕМИ ЗА ОБУКА НА ДАЛЕЧИНА

Апстракт

Виртуелната колаборација преку интернет претставува медиум кој сè повеќе се користи од страна на многу компании и организации да се обезбеди зголемена ефикасност и продуктивност при работата. Благодарение на најновиот технолошки развој во рамките на информатичките науки и комуникациските технологии, денес имаме можност да реализираме софистицирани платформи за виртуелна обука, со цел за максимизирање на продуктивноста и бенефитите од колаборативната работа и комуникација на далечина со помош на компјутер. Синергијата на трите главни претставници на новите технологии: виртуелната реалност, вештачката интелигенција и системите за управување од далечина, комбинирани со моќта на интернетот и веб сервисите, го претставуваат темелот на развојната платформа која претставува предмет на научно и практично истражување на овој труд.

Резултатите кои се презентирани во рамките на ова истражување вклучуваат концептуален развој на платформа за виртуелна обука, како и применети апликации за учење на далечина, кои можат да бидат интегрирани во различни домени за колаборативна работа и со тоа да придонесат за значителен развој во различни сфери на заедницата. За соодветна евалуација на резултатите од научното истражување е имплементиран и посебен систем под работно име “Virtual ECDL” (систем за “Виртуелна обука за припрема на Европската лиценца за управување со компјутер”, како *proof-of-concept* (PoC) или доказ за концептот на

предложената платформа. Соодветното интегрирање на останатите технологии кои се на повидок, во нови иновативни функционалности на предложената платформа, ќе овозможат целосна автоматизација на обуките со помош на компјутер, како и креирање иновативни модели за учење, обуки и комуникација на далечина.

Клучни зборови: Учење на далечина, Виртуелни обуки, Вештачка интелигенција, Колаборативна работа, Контрола на далечина, Интернет на нештата (IoT)

VIRTUAL REALITY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR THE DEVELOPMENT OF REMOTE TRAINING SYSTEMS

ABSTRACT

Virtual collaboration via the Internet is a tool already available to everybody, and a medium that is increasingly used by many organizations in order to ensure increased efficiency and productivity of work. Thanks to the latest technological developments within the information sciences and communication technologies, today we are able to develop sophisticated platforms for virtual training, in order to maximize the productivity benefits and efficiency of collaborative work and distance communication. The synergy of the three main representatives of the new emerging technologies: Virtual Reality (VR), Artificial Intelligence (AI) and Remote System Control (RSC), combined with the power of the Internet technologies and web services, represent the foundation of the development platform which is the main subject of the applied research of this scientific paper.

The results of this scientific research include conceptual development of a platform for virtual training, as well as applied applications for distance learning which can be integrated in various domains for collaborative work and thus contribute significantly to the development in various fields of the society. For a proper evaluation of the results of the research, we have implemented a dedicated applied system, under the acronym “Virtual ECDL” (virtual system for online preparation of “European Computer Driving Licence”) as a proof-of-concept (PoC) solution for the proposed platform. The accurate integration of other new technologies that are continuously appearing on the horizon, presented in a form of innovative features to the proposed platform, will enable full automation of virtual training, maximizing the efficiency and the benefits thereof, as well as creating entirely innovative models for eLearning and distance communication.

Keywords: *eLearning, Virtual Training, Artificial Intelligence, Distance Collaboration, Remote Control, Internet of Things*

1. Вовед

Потребата за ефикасна обука се јавува уште пред појавата на писмото, кое претставува прва иновација во новиот век на човештвото. Впрочем, уште во праисториско време, со пронаоѓање на огинот и изработката на првите орудија се раѓа и потребата за пренесување на знаењата и вештините поврзани со владеењето на новите технологии. Ефикасното учење и обука, како главни цели на човековата комуникација, безброј пати се рedefинирале во форма на различни методологии, техники и технологии, со цел да се зголемат резултатите и бенефитите од истите. Традиционалните методи за обука и учење како што се книгите, предавањата и аудиовизуелните презентации, вклучуваат повеќе ограничувања од кои најголемото е степенот на реализам, кое всушност новите информатички технологии се стремат да го надминат. Недостатокот или ограниченоста на степенот на адекватно претставување на сценариото, го носи со себе и ризикот за несоодветно пренесување на искуството кое произлегува од интеракцијата помеѓу учесниците во обуката. Реалистичната реконструкција на амбиенти и системи со помош на традиционалните техники кои не се потпомогнати од страна на информациски системи, претставува значително скап процес, во термини на ресурси и превземени ризици. Благодарение на најновиот технолошки развој во рамките на информатичките науки и комуникациските технологии, денес имаме можност да реализираме софистицирани платформи за виртуелна обука, со цел за максимизирање на продуктивноста и бенефитите од колаборативната работа и комуникација на далечина со помош на компјутер. Синергијата на трите главни претставници на новите технологии: виртуелната реалност, вештачката интелигенција и системите за управување од далечина, комбинирани со моќта на интернетот и веб сервисите, го претставуваат темелот на развојната платформа која претставува предмет на научно и практично истражување на овој труд.

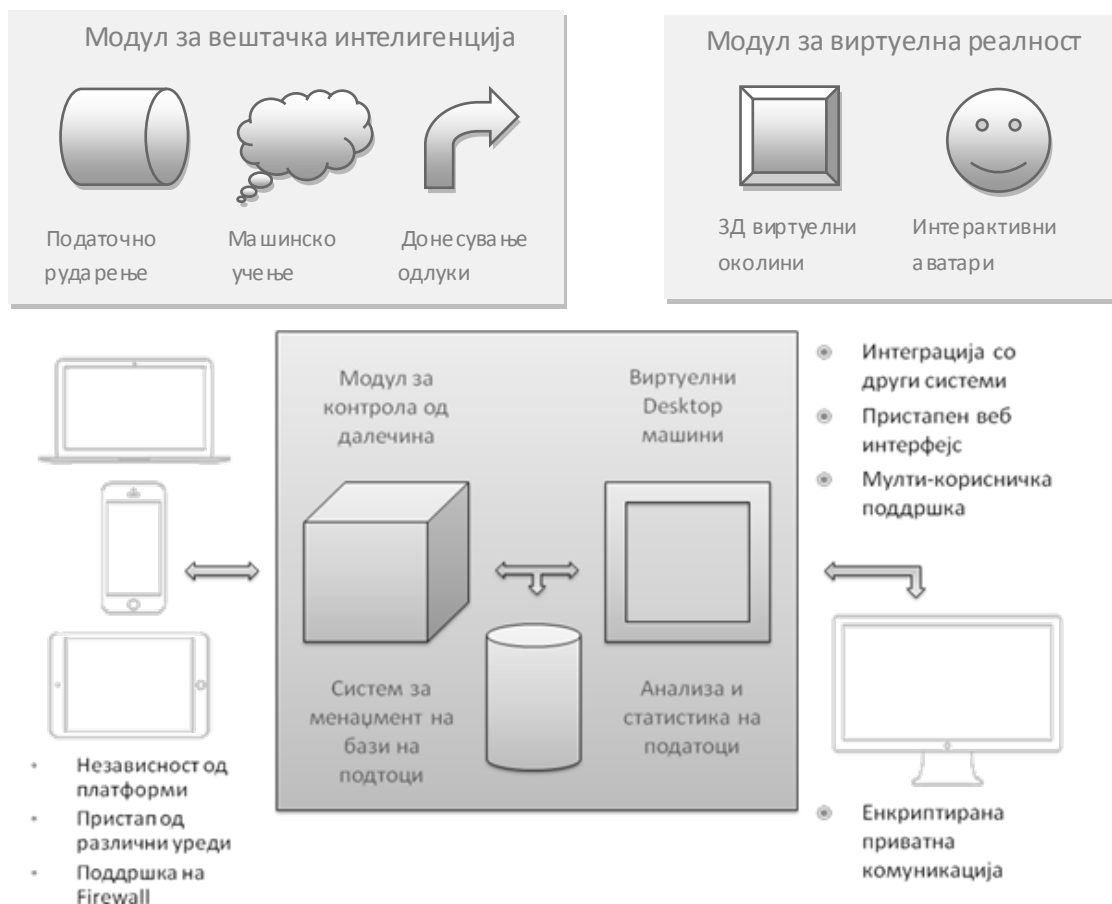
2. Проблемот кој го решава интегрираната платформа

Интеграцијата на различни технологии нуди огромни придобивки во делот на информатичките иновации како и креирање ново корисничко искуство (New User-Experience), но во исто време носи огромни ризици во делот на безбедноста на креираните платформи и системи кои треба да работат со помош на истите³⁶⁵. Тријадата на главните технологии кои го сочинуваат јадрото на нашата платформа е претставена од виртуелната реалност, вештачката интелигенција и раководење на системите од далечина. Сите модули и конститутивни блокови на предложената платформа се предвидени и реализирани во рамките на технологиите со отворен код, бидејќи истите нудат најголем степен на меѓусебна интеграција и комуникација. Секој иден систем кој треба да ги користи функционалностите на предложената развојна платформа, мора исто така да има директен пристап и транспарентна следливост на поединечните трансакции кои се извршуваат во рамките на истата. Компонентите на

³⁶⁵ Cooper, Alan; Reimann, Robert; Cronin, David; Noessel, Christopher (2014). About Face: The Essentials of Interaction Design

платформата се независно развиени во соодветна околина и технологија, и во исто време се паралелно интегрирани во функционална целина. Оваа дводимензионалност на модулите има главна цел да овозможи независна функционалност на секој од нив, како и зголемена робустност и скалабилност на самата платформа.

На следниот дијаграм илустрирана е архитектурата на предложената платформа со сите предвидени функционални целини, модули, комуникациски интерфејси и сите останати конститутивни единки.

Дијаграм на предложената развојна платформа

Благодарение на последните достигнувања во рамките на интернет технологиите, и можноста за имплементирање на тродимензионална (3D) интерактивна графика со помош на WebGL (OpenGL библиотека за веб базирани апликации) и HTML5 (најновата верзија на HyperText Markup Language) како стандардизирани технологии, предложената платформа се стреми радикално да го промени начинот на комуникација и работа на далечина. Спротивно на традиционалните парадигми на вештачката интелигенција, предложеното решение се труди да воведо исто така нов концепт во машинското учење и интеракцијата помеѓу човекот и

компјутерот (Human-Computer Interaction, HCI).³⁶⁶ Со помош на најновите технологии на виртуелната реалност и тридимензионалната компјутерска графика, развојната платформа имплементира хуманоидни интерактивни аватари (Interactive Humanoids) кои ја вршат менторската улога во секоја од активностите при обуката на далечина. Со цел да се овозможи што поголема ефикасност и квалитет на процесот на учење и обука на далечина, како и максимално да се заштитат сите учесниците и мултимедијални содржини кои се вклучени во истиот, во рамки на предложеното решение податоците се хибридно дистрибуирани во хипермедијална мрежа, како во асинхроната така и во синхроната интеракција помеѓу корисниците.³⁶⁷ Дел од мултимедијалните содржини се сторирани, односно зачувани на традиционални (offline) медиуми, како што се печатени скрипти, мултимедијални оптички дискови и флеш мемории, преку кои воедно се прави автентикација на корисникот со помош на дигитални сертификати. Одговори на прашањата поставени на електронските онлајн (online) медиуми, како што се интернет форум или групен чет, можат да се најдат исклучиво на офлајн медиумите, и обратно. Содржините кои се генерираани во самиот процес на обуката, при интеракција со и помеѓу студентите, менторите, како и вештачката интелигенција (Artificial Intelligence, AI), се чуваат на страна на интегрираната платформа од каде се локално синхронизирани со секој претходно регистриран и автентикиван корисник. Во текот на демонстрацијата на користење на одредена техника или технологија која е предмет на обуката, предложената платформа за секоја успешно извршена активност генерира интерактивни скрипти за само-евалуација (self-evaluation) и понатамошна автоматизација (automation) на процесот на учење.

3. Концепт систем за техничка обука и припрема на далечина

Системите за колаборативна работа и обука на далечина имаат за главна цел да ја поддржат комуникацијата помеѓу корисниците за подобрување на ефикасноста и резултатите од тренингот. Во рамките на овие применети апликации презентирани се алатки за интеракција и комуникација помеѓу повеќе корисници на различни места во реално време. Покрај исполнувањето на стандардите за ефикасна комуникација помеѓу учесниците, системите за виртуелна обука треба да обезбедат и механизми за менаџмент на процесите и активностите кои се дефинирани во програмата за обука.

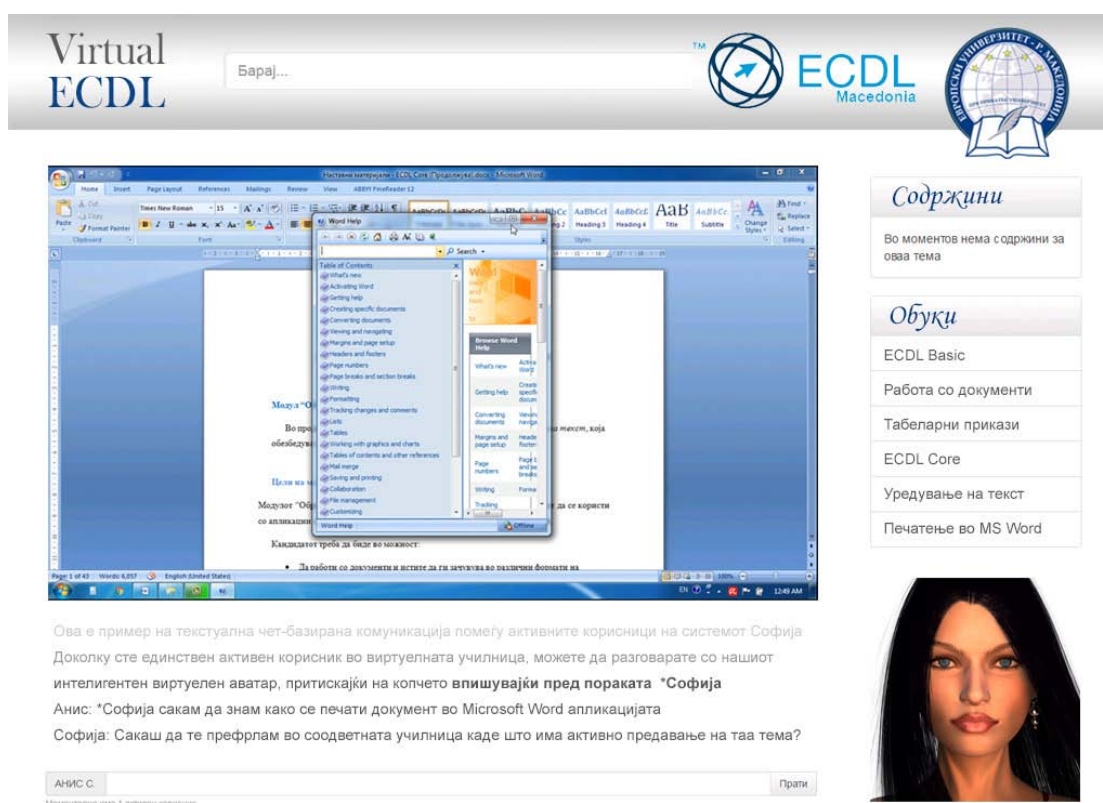
“Virtual ECDL” е името на *proof-of-concept* системот за “Виртуелна обука за припрема на Европската лиценца за управување со компјутер” (European Computer Driving License,

³⁶⁶ Bransford, J., Brown, A., & Cocking, R. R. (2000). "Technology to support learning". In J. Bransford, A. Brown, & R. R. Cocking. How people learn: Brain, mind, experience. Washington, DC: National Academies Press

³⁶⁷ Robinson, Rhonda; Molenda, Michael; Rezabek, Landra. "Facilitating Learning". Association for Educational Communications and Technology. Retrieved 18 March 2016

ECDL)³⁶⁸. Овој систем инкорпорира високореалистичен емотивен агент, кој има способност да го менува своето расположение при интеракција со корисниците и имплементира технологии за конверзија на текстуални пораки во синтетизиран човечки говор кој е синхронизиран со експресиите и движењата на виртуелниот аватар. Virtual ECDL исто така користи напредни механизми на машинско учење и вештачка интелигенција со помош на кои таа нуди автоматско менторирање и евалуација на учесниците во виртуелната обука.

На следната слика прикажан е графичкиот кориснички интерфејс на Virtual ECDL, при што илустрирано е сценарио на виртуелна обука со помош на модулите за управување со системи на далечина и виртуелниот интерактивен аватар.

The screenshot displays the Virtual ECDL web interface. At the top, there is a search bar labeled "Барај..." and the ECDL Macedonia logo. Below the search bar, a list of topics and exercises is shown, including "Содржини" (Contents) and "Обуки" (Exercises). The "Обуки" section lists various topics such as "ECDL Basic", "Работа со документи", "Табеларни прикази", "ECDL Core", "Уредување на текст", and "Печатење во MS Word". A virtual avatar of a woman is visible in the bottom right corner.

Приказ на виртуелна обука во системот Virtual ECDL

Virtual ECDL предлага хибридна виртуелна околина каде што се вградени главните функционални карактеристики на нашата платформа. Покрај традиционалните модули за комуникација на далечина со помош на компјутер, како што се онлајн чет, веб форум и размена на пораки преку електронска пошта. Предложениот концепт – систем исто така инкорпорира модули на виртуелна реалност, опции на применета вештачка интелигенција, како и функционалности за управување на информациски ресурси од далечина, искористувајќи ги можностите на платформата за креирање ново корисничко искуство. Виртуелната реалност при

³⁶⁸ "European Computer Driving Licence". UCL Information Services Division. University College London. Retrieved 29 November 2013

ова сценарио служи за интерактивна презентација на мултимедијални содржини, како и далечинско менаџирање на содржини кои вклучуваат различни типови на податоци. Во рамките на овој модул овозможено е исто така и управување и контрола во реално време на хипермедијални содржини поставени во рамките на интерни и екстерни ресурси на платформата. Создавање иновативно искуство, не значи само создавање на нешто што е различно од претходното. Долгата историја на веќе етаблираните системи за виртуелна обука ја дефинирале патеката по која треба да се движи еволуцијата на платформите од овој тип. Последните достигнувања во полето на информатичките науки, посебно во областа на виртуелната реалност, вештачката интелигенција и интернет на нештата (Internet of Things, IoT), кои се трите главни состојки на нашиот нов модел на интеракција и комуникација, овозможуваат коренито редефинирање на процесите во учењето и обуката на далечина.

4. Заклучок

Иако проблематиката на платформите и системите за учење и обука на далечина веќе зафаќа добар сегмент од традиционалните истражувањата³⁶⁹ во информатичката наука и нејзините применети апликации, во рамките на ова истражување се обидовме да предложиме хибридна интеграција на неколку денешни претставници на новите технологии со цел да се понуди ново корисничко искуство при учење и обука на далечина, како и да се зголеми ефикасноста од примената на информатиката во различните области на академската и бизнис сфера. Балансот помеѓу предностите и ограничувањата кои ги нудат новите технологии, како и конзервацијата на традиционалните стилови и методологии за онлајн учење, претставуваат двата главни критериуми во нашиот методолошки пристап.

Тековните истражувања³⁷⁰ потврдуваат дека и во институционалниот тренинг и корпоративниот свет, најраспространетиот тренд е имплементирање на повеќе и повеќе решенија за виртуелна поддршка. Стремежот за секогаш поефикасна комуникација помеѓу луѓето и зголемена продуктивност во нивната колаборативна работа, како главни функционални барања на предложената платформа од ова истражување, директно ги задоволува целите на мноштво организации и институции кои имаат неопходна потреба од зголемување на ефикасноста и резултатите при обука. Концептот на виртуализација и автоматизација, реализиран преку виртуелната реалност, вештачката интелигенција и системите за управување на далечина, ја прави предложената платформа соодветно решение за

³⁶⁹ Beyerlein, M.; Freedman, S.; McGee, G.; Moran, L. (2002). Beyond Teams: Building the Collaborative Organization. The Collaborative Work Systems series, Wiley

³⁷⁰ Gebbe, Marcel; Teine, Matthias; Beutner, Marc (2016), A Holistic Approach to Scoring in Complex Mobile Learning Scenarios

интегрирани системи и применети апликации на виртуелна обука чии фокус е максимизирање на ефикасноста преку минимизирање на ресурсите.

Соодветното интегрирање на останатите технологии кои се на повидок, во нови иновативни функционалности на предложената платформа, овозможуваат целосна автоматизација на обуките со помош на компјутер, максимизирање на ефикасноста и резултатите од истите, како и креирање нови модели за учење и комуникација на далечина³⁷¹. Потенцијалот на парадигмата назначена како “Интернет на нештата,, (IoT) претставува просторот каде што платформите за онлајн обуки можат да постанат уште повеќе присутни и достапни во секојдневниот живот. Рапидната дигитализација и виртуелизација на производите и услугите овозможува целосна поврзаност и контрола на суштинските процеси во организациите и сите актери кои се инволвирани во истите, а нашата теза со предложената платформа отвора патека за целосна интеграција на истите.

Библиографија

1. Cooper, Alan; Reimann, Robert; Cronin, David; Noessel, Christopher (2014). About Face: The Essentials of Interaction Design
2. Bransford, J., Brown, A., & Cocking, R. R. (2000). “Technology to support learning”. In J. Bransford, A. Brown, & R. R. Cocking. How people learn: Brain, mind, experience. Washington, DC: National Academies Press
3. Robinson, Rhonda; Molenda, Michael; Rezabek, Landra. “Facilitating Learning”. Association for Educational Communications and Technology. Retrieved 18 March 2016
4. “European Computer Driving Licence”. UCL Information Services Division. University College London. Retrieved 29 November 2013
5. Beyerlein, M; Freedman, S.; McGee, G.; Moran, L. (2002). Beyond Teams: Building the Collaborative Organization. The Collaborative Work Systems series, Wiley
6. Gebbe, Marcel; Teine, Matthias; Beutner, Marc (2016), A Holistic Approach to Scoring in Complex Mobile Learning Scenarios
7. Rotolo, D., Hicks, D., Martin, B. R. (2015) What is an emerging technology? Research Policy

³⁷¹ Rotolo, D., Hicks, D., Martin, B. R. (2015) What is an emerging technology? Research Policy

Доц.д-р Билјана Тодорова

ДОГОВОРОТ ЗА ВРАБОТУВАЊЕ ВО ПРАКТИКАТА

Апстракт

Основна цел на трудот е да ги елаборира односите меѓу одредбите кои се содржат во договорите за вработување (како битни елементи при засновањето работен однос на лицата со соодветните работодавачи) и нивната примена во практиката.

Со договорите за вработување се утврдуваат / прецизираат најнепосредните права и обврски на работодавачот и вработениот. Некои од тие прашања се стандардизирани, а други се специфични за конкретниот работен однос (во компанија, установа, организација).

Почести се случаите кога на непочитување / непримена на одредбите од овие договори се жалат вработените / поединците за што сведочат судски постапки и процеси, информации од синдикални организации, констатации и укажувања од народниот правобранител, како и во медиумите.

Во студијата ќе се анализираат елементите во приговорите, во тужбените барања и во официјалните посочувања кои се однесуваат на прекршувања на договорите за вработување.

Клучни зборови: *работен однос, договор за работа, приговори, тужбени барања, работни спорови, синдикална акција.*

CONTRACT FOR EMPLOYMENT IN PRACTICE

Abstract

The main objective of the paper is to elaborate the relationship between the provisions contained in the employment contracts (as important elements in the contracts of employment between the employer and the employee) and their application in practice.

The contracts of employment determine / specify the most important rights and obligations of the employer and the employee. Some of these provisions are standardized, other are specific to the particular employment (in a company, institution, organization).

There are more frequent cases of non-compliance / non-application of the provisions which are reported by the employees / individuals, based on the litigations and trials data, information from the trade unions, the findings from the Ombudsman as well as media information.

In this paper an analysis is made on the elements of the complaints and the lawsuits, which are related to breaches of the contracts of employment.

Keywords: *employment, contract work, claims, labor disputes, trade unions actions.*

Вовед

Работникот кој заснова работен однос, склучува со својот работодавач договор за вработување. Во правната теорија се истакнуваат повеќе ставови и сфаќања за дефинирање на договорот за вработување. Основна карактеристична црта на договорот за вработување е дека тој е договор со чија помош едно лице се ангажира да работи на сметка на друго лице за определен надоместок.

Со потпишувањето на договорот за вработување, всушност се заснова работен однос меѓу работникот и работодавачот. Тоа значи дека договорот за вработување е правен основ за засновање на работен однос и претставува правна врска меѓу двете договорни страни. Договорот за вработување претставува посебен вид договор што се склучува со закон определена форма и по својот карактер претставува двострано обврзувачки договор.

1. Содржина на договорот за вработување

Со договорот за вработување на мошне дециден начин се утврдува неговата содржина која произлегува од содржината на директивата на ЕУ која го уредува начинот на информирањето на работниците. Според законското решение кое е усогласено со европската директива, се бара писменото известување на работодавачот до работникот да содржи:

- 1) податоци за договорните страни, нивното живеалиште, односно седиште;
- 2) датум на стапување на работа;
- 3) назив на работното место, односно податоци за видот на работата за којашто работникот склучува договор за вработување, со краток опис на работата што ќе ја врши според договорот за вработување;
- 4) одредби за обврската на работодавачот да го информира работникот за ризичните работни места и посебни стручни квалификации или познавања или неопходен посебен

медицински надзор, во согласност со закон, со наведување на посебните ризици кои според законските прописи можат да бидат последица од работата;

5) место на вршење на работата. Ако не е наведено точното место, се смета дека работникот ја врши работата во седиштето на работодавачот;

6) време на траење на работниот однос, кога е склучен договор за определено време;

7) одредба за тоа дали се работи за работен однос со полно или пократко работно време;

8) одредба за дневно или неделно редовно работно време и распоредување на работното време;

9) одредба за висината на основната плата, која се изразува во номинален износ која му припаѓа на работникот за вршење на работата според закон, колективен договор и договорот за вработување;

10) одредба за другите надоместоци кои му припаѓаат на работникот за вршење на работата според закон и колективен договор;

11) одредба за годишниот одмор, односно начинот за определување на годишниот одмор и

12) наведување на општите акти на работодавачот во кои се определени условите на работа на работникот.³⁷²

Понатаму се вели дека договорот за вработување може да содржи и други права и обврски определени со овој и друг закон и колективен договор.³⁷³

Во договорот за вработување во однос на одделни прашања, страните треба, каде што е соодветно да се повикаат на закони, колективни договори и акти на работодавачот.³⁷⁴

Соодветно на тоа, се утврдуваат и задолжителните елементи од договорот за вработување, како и дополнителните елементи кои, исто така, треба да бидат утврдени во договорот, доколку одделни посебни права и обврски меѓу страните од договорот се договорени (како на пример, конкурентска клаузула, користење на одмор во случај на вработувања на повеќе места со пократко работно време, остварување на правата и обврските на работникот кој врши дополнителна работа и сл.).

Во договорот за вработување, покрај другите елементи, треба да се утврди називот на работното место, односно податоци за видот на работата за која работникот склучува договор за вработување. Според тоа, доколку не настанат битни промени во поглед на условиите за вршење на работата или кои наметнуваат потреба од промени во врска со содржината на склучениот договор за вработување, нема основана причина за промена на договорот за вработување. Доколку настанат битни промени во поглед на содржината на договорот или

³⁷² Закон за работните односи, Службен весник на РМ, бр. 54/2013 - пречистен текст, член 28, став 1.

³⁷³ Исто, став 2.

³⁷⁴ Исто, став 3.

условиите за работа поврзани со конкретниот договор, решение ќе се бара преку анекс на договорот за вработување, во иста форма како и договорот за вработување, согласно законот.³⁷⁵

Но, ако договорот за вработување содржи одредба која би била во спротивност со одредбите за правата, обврските и одговорностите на договорните страни, определени со закон, колективен договор, односно акт на работодавачот, истата е ништовна од моментот на склучувањето на договорот за вработување, односно тоа би значело невалидност на конкретната спорна одредба.³⁷⁶

Во Законот подетално се разработени обврските на работникот кон работодавачот, и тоа:

- обврска за совесно извршување на работите на работното место за коешто склучил договор за вработување, во времето и местото коешто се определени за извршување на работата, почитувајќи ја организацијата на работа и деловната активност на работодавачот;

- почитување на барањата на работодавачот и на упатствата во врска со исполнувањето на работните обврски од работниот однос;

- почитување на прописите за заштита при работа, својата безбедност и здравје како и здравјето и животот на другите лица;

- обврска, односно должност за известување на работодавачот, пред сè за суштински околности кои можат да влијаат на исполнување на неговите договорни обврски;

- известување на работодавачот за секоја заканувачка опасност што се заканува по животот или здравјето или за настанување на материјална штета што ги дознал при работата;

- воздржување од сите постапки кои со оглед на природата на работата што ја врши кај работодавачот се штетни или ги повредуваат интересите на работодавачот;

- обврска за чување на класифицирани информации односно деловна тајна;

- законска забрана на конкурентско дејствување, односно конкурентска забрана за вршење на дејност на работникот, изразена како конкурентска клаузула;³⁷⁷

- договор за забрана на конкурентско дејствување на работникот за период од 2 години по престанување на работниот однос да врши работи кои спаѓаат во дејноста на работодавачот, а ако конкурентската клаузула не е изразена во писмена форма се смета дека не е договорена.³⁷⁸

Обврските и одговорностите на работодавачот од конкретен работен однос се јасно и прецизно дефинирани во ЗРО. Работодавачот е должен на работникот да му обезбеди работа, за која страните се договориле во договорот за вработување. Тој е должен да ги обезбеди сите потребни средства и работен материјал за да може непречено да ги исполнува своите обврски и

³⁷⁵ Исто, член 28-а.

³⁷⁶ Исто, член 29.

³⁷⁷ ЗРО, член 36.

³⁷⁸ Исто, член 37.

да му овозможи слободен пристап до деловните простории. ЗРО како негови основни обврски и одговорности ги утврдува:

- должност-обврска за обезбедување на работа на работникот - работодавачот е должен на работникот да му обезбеди работа, за којашто страните се договориле во договорот за вработување;

- обврска за плаќање (плата) за вршење на работата – согласно со закон, колективен договор и договор за вработување. Плаќањето на работата по договорот за вработување мора да биде секогаш во парична форма;

- обврска за обезбедување на безбедни работни услови во согласност со прописите за безбедност и здравје при работа - работодавачот мора да обезбеди услови за безбедност на животот и здравјето на работниците во согласност со посебните прописи за здравје и безбедност при работа и да ги преземе неопходните мерки со кои се гарантира дека на секој работник му е дадена доволна обука соодветна на посебните карактеристики на работата, водејќи сметка за неговата стручна подготовка и искуство;

- обврска за штитење на личноста на работникот, каде што спаѓа заштитата и почитување на личноста и на достоинството на работникот и почитување и заштита на приватноста на работникот, со посебен акцент на спречување на сексуалното вознемирување, односно да не биде жртва на вознемирување и полово вознемирување, и

- заштитата на лични податоци на работникот - личните податоци на работниците можат да се собираат, обработуваат, употребуваат и доставуваат на трети лица само ако е тоа определено со ЗРО или друг закон или ако е тоа потребно заради остварување на правата и обврските од работниот однос или во врска со работниот однос.³⁷⁹

2. Омбудсманот и работните односи

Омбудсманот има права и надлежност во областа на работните односи. Во извештајот на Народниот правобранител на РМ за 2015 година е регулирано дека во остварувањата на правата од работен однос, граѓаните во голем број бараа заштита во постапките на вработување, постапките на распоредување, во врска со спроведените дисциплински постапки и во изрекувањето престанокот на вработувањето. Исто така, беа доставени претставки за заштита на правата во постапките на исплата на плата и надоместоци поврзани со работата (отпремнина, јубилејни награди).

2.1 Почеток на работа

Поднесувани се претставки поради се уште неоствареното право на вработување по потпишувањето на договорите за вработување со ЈП „Македонски шуми“-Скопје.

³⁷⁹ ЗРО, од член 41 до член 44.

Од поединечното постапување по претставките произлегува дека на овие лица грубо им се прекршуваат правата бидејќи и по изминати две години од денот на потпишувањето на договорите за вработување се уште го немаат остварено правото на вработување, не остваруваат плата и придонеси од плата, не се социјално осигурани, а не користат ниту права по основ на невработеност, од причина што поголем број од нив се избришани од евиденцијата на невработени.

„Оваа состојба е настаната заради тоа што проектот на Владата на Република Македонија да вработи 1600 извршители од долгорочно невработени лица - над 10 години, лица од многудетни семејства, самохрани родители и еднородителски семејства, невработени лица од семејства каде нема ниту еден вработен има бројни слабости и истиот не е добро осмислен и конципиран.

Владата пред да го спроведе овој проект воопшто не ја утврдила реалната потреба на органите на државно и локално ниво за вработување на извршители, не земала предвид кои работни места се потребни за да се објави огласот, туку само е објавена бројка од 1600 извршители. Потоа, огласот го објави еден орган - ЈП Македонски шуми, истиот ја спроведувал целокупната постапка за вработување кој воопшто немал потреба да вработи толкав број на лица, туку само послужи за да ја спроведе постапката за вработување. Овој орган со избраните кандидати потпишал договори за вработување, без да ја спроведе постапката до крај, односно избраните кандидати не ги пријавил во социјалното осигурување од кое дејствие започнуваат правата, обврските и одговорностите врз основа на вршењето на работата, а откако се потпишале договорите преземањето на избраните кандидати преминало во надлежност на Министерството за информатичко општество и администрација, кое се соочило со бројни проблеми за да го спроведе преземањето и за да се реализира проектот до крај. Овој проект се уште не е завршен“, се констатира во извештајот на Народниот правобранител.

Со ваквите проекти граѓаните само се доведуваат во заблуда дека некогаш ќе го остварат правото на вработување, истите се жртви на манипулација чекајќи да го остварат ова право, да го остварат правото на плата, како нивно најгорливо прашање со оглед дека немаат никакви средства за егзистенција и се на прагот на сиромаштијата.

2.2 Прераспоредувања и дисциплински постапки

Претставки се поднесувале и заради забрзување на постапките за трансформација на работниот однос од определено на неопределено работно време и за регулирање на работниот статус на лицата кои вршеле работи и работни задачи во образованието. Народниот правобранител барал од општинските комисии определени за извршување на стручни и административно-технички работи, при трансформација на работниот однос да се забрза постапката на доставување на потребната документација до надлежното Министерство за образование и наука, а по доставувањето на документацијата постапката е продолжена пред

Министерството за образование и наука со укажување во најбрз временски период да донесе одлука за согласност за трансформација на работниот однос од определено на неопределено работно време. Поголем број граѓани на овој начин го оствариле правото на вработување на неопределено работно време со донесување на соодветни решенија, но по интервенција на Народниот правобранител, смета Народниот правобранител.

Во врска со постапките за распоредување, граѓаните се жалеле дека се распоредени на несоодветни работни места според степенот на образование и дека поради тоа примаат помала плата. Народниот правобранител укажувал на доследно применување на законските одредби, и утврдување дали работното место на кое се распоредува работникот е предвидено со актот за систематизација на работните места во органот кој го спроведува распоредувањето, дали работникот ги исполнува условите предвидени за работното место на кое се распоредува.

Дел од граѓаните барале заштита од спроведените дисциплински постапки и сметале дека покренувањето на истите е неосновано и без постоење на конкретни причини, односно дека се поведени поради субјективни причини на претпоставените лица или поради нарушени меѓусебни односи.

Во поголемиот број случаи утврдена е дисциплинска одговорност кај вработените на кои им се донесени одлуки за утврдување дисциплинска мерка-парична казна.

Претставки за заштита на правата се поднесени и поради неисплатена плата и надоместоци поврзани со работата (отпремнина и јубилејни награди). По овие претставки Народниот правобранител посочил дека правото на заработувачка-плата на работникот како уставно и законско право секој работодавач е должен да го почитува, и во таа насока барал остварувањето на ова право да биде спроведено и извршено. Едновременно, Народниот правобранител укажувал дека секој работодавач има обврска да изврши исплата и на надоместоците поврзани со работата, како утврдено право на граѓаните согласно законските одредби. По сите поднесени претставки граѓаните го оствариле правото на плата, а дел од граѓаните го оствариле и правото на исплата на надоместоците поврзани со работата.

Што се однесува на предметите во кои се барало заштита поради изречен престанок на вработувањето граѓаните сметале дека донесените решенија се незаконски и неосновани.

Народниот правобранител интервенирал за заштита на правата на граѓаните во случаи кога не било удоволено барањето за продолжување на договорот за вработување согласно Законот за работните односи, односно кога се изрекуваше престанок на работниот однос без да се земат предвид законските одредби. Во овој контекст, со цел граѓаните да го остварат правото на продолжување на договорот за вработување, Народниот правобранител укажувал на примена на Законот за работните односи и барал од работодавачите да ги поништат донесените решенија за престанок на работниот однос поради исполнети услови за остварување старосна пензија, со оглед дека при донесувањето на истите не беше земена предвид изјавата, односно барањето за продолжување на договорот за вработување.

И оваа извештајна година има случаи на одјавување од осигурувањето веднаш по донесено решение за престанок на работниот однос, без да се чека одлуката од второстепениот орган по поднесена жалба која го одлага од извршување решението за престанок на работниот однос.

3. Синдикатот и работните односи

Сојузот на синдикатите на Македонија како најмасовна организација на работниците во својата активност ја следи реализацијата (примената, почитувањето, прекршувањето на договорите за вработување) работен однос во целина или негови одделни одредби.

Синдикатот регистрира потреба од дообјаснувања на неколку клучни категории од работниот однос, односно од примената на договорните решенија. Така, често се актуелизирало прашањето на платени отсуства од работа кои се однесуваат на склучување брак, склучување брак на дете, посвојување дете, селидба во ист град, смрт на баба, дедо или друг член на семејството, елементарни непогоди, полагање испит за потребите на работодавачот.

Дел од објаснувањата се однесуваат на платениот годишен одмор (должина, користење во делови, нецелосно искористено законско траење), како и на надоместоците за време на боледување и неговото најавување.

Дадено е и прецизирање дека работникот може да отсуствува од работа без надомест на плата и придонеси од плата најдолго три месеци во текот на календарската година, време во кое му мируваат правата и обврските од работниот однос.

Видливо е дека се кршат и одредбите за платата на работникот (износот, времето на исплатување, начинот на исплата и информирањето за придонесите од плата, надоместоците во пресметковниот период и слично.

И за деловите од договорите кои се однесуваат на породилното отсуство (траење кога има едно дете, должина кога се родени повеќе деца одеднаш – близнаци, тројка, враќање на работа пред истекот на породилното отсуство, вакво отсуство при посвојување дете).

4. Неколку напомени

Во формуларите за договорите за работа чии автори најчесто се работодавците, преку свои стручни служби или стручна надворешни услуги, вешто вградуваат недоволно јасни одредби, двосмислени, па и конфузни, кои нововработените ги потпишуваат во рамките на засновањето работен однос. Ваквите одредби, подоцна, во текот на примената, можат да послужат, и во практиката послужуваат за скратување на одделни права на вработените, за слободно толкување од страна на работодавачите, односно на судовите и воопшто во спорните ситуации. Поединечно набљудувано, во услови на висока невработеност, каква што е во нашата земја, во поширока средина во која непочитувањето на законските и договорните одредби е зачестена практика, во општествена околина во која е речиси неспорна надреденоста на работодавецот, сосема е реална појавата на потпишување договори за вработување/за засновање работен однос во која вработениот и не е во можност да влијае врз

содржината/текстот и формата/одредбите на договорот. Оттаму и можната објективна ситуација на потпишување договори без проучување на можните последици од одредбите во нив, понекогаш и без можност за суштинско разбирање на пропишаното, па и без никаква можност да се промени (доколку се сака да се потпише договорот и да се заснива работен однос).

Кога се толкуваат овие одредби, работодавците се далеку поподготвени и од вработените и од нивните застапници, бидејќи уште во фазата на конципирање и внесување на тие одредби за нив се познати скриените намери, понекогаш и чисти тенденции на штета на работникот.

Како определба за добра волја, во договорите може да постојат и декларативни одредби дека и работодавецот и работникот со својот морален/етички пристап ќе придонесуваат за почитување на договорените соодноси, и формално-правно поставени и на ниво на деловна етика. Тоа, на примерот, на надоместокот/регресот за годишен одмор, што од пред неколку години е законска обврска на работодавецот, во животот не се применуваше, до одредени, веројатно, не многубројни појавни ситуации (масовните медиуми и дел од социјалните мрежи ги комуницираа тие појави). Така, работодавецот ја исполнувал законската норма/обврска и на вработените им исплатувал средства како регрес за годишен одмор, а потоа, низ непосредна комуникација/закана, ги принудувал, во готовина да им ги вратат тие средства на работодавците. Заканата е содржана во информацијата дека доколку се проблематизира таа незаконска и неморална практика, вработените ќе добијат отказ, или ќе трпат други штети далеку поголеми отколку да ги вратат тие пари.

И овие, како и други теренски/од практиката прашања и појави можат да бидат предмет на научно проучување, но и на инспекциско/државно дејствување, како и на политичко и синдикално ангажирање.

Заклучок

Со договорите за вработување се уредуваат на многу дециден начин најбитните прашања од работниот однос кои во најголем број случаи се однесуваат на вработените и оттаму се предмет на теоретска и искуствена анализа и за научната, и за стручната и за општата јавност.

Иако елементите на договорите за вработување се утврдени со закон конкретните решенија и односи се регулираат во секој поединечен однос помеѓу работодавачот и вработениот/работникот.

Општа констатација е дека вработените се наоѓаат во подредена положба и во процесот на потпишување на договорите и решенијата содржани во нив, а потоа и во примената и (не)почитувањето или на целината или на делови од договорот.

Во Република Македонија во рамките на своите надлежности почитувањето на договорите за вработување ги следи и реагира на нив Народниот правобранител, односно омбудсманот на државата. Оваа институција во текот на 2015 година констатираше и презела мерки за надминување на ситуациите во кои се прекршени правата на вработените во однос на започнувањето со работа, вреднувањето на стекнатите квалификации, престанокот на работниот однос и сл.

Сојузот на синдикатите на Македонија како најмасовна организација на работниците констатирал дека договорите за работа почесто се прекршуваат во износот и навременоста на исплатата на платата, правилното користење на платениот годишен одмор, платените отсуства од работа, како и надоместоците во време на породилно отсуство.

Аналитичен и содржаен одговор на прашањето за соодносот меѓу одредбите во договорите за работа и нивното реализирање може да даде само втемелено, комплексно и методолошки издржано научно истражување.

Референтна литература

1. А. Равнич, *Основе радног права*, Правни факултет у Загребу, Загреб, 2004.
2. *Годишен извештај за степенот на обезбедувањето, почитување, унапредување и заштита на човековите слободи и права 2015*, Народен правобранител на РМ, Скопје, март 2016.
2. Г. Старова, *Работни односи: законодавство, коментар*, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2003.
3. Закон за работните односи, Службен весник на РМ, бр. 54/2013 - пречистен текст.
4. Бркович, *Радни односи*, књига I, Индивидуални радни односи, Крагујевац, 2007.
5. Supiot, [et al.], *Beyond Employment: Changes in Work and the Future of Labor Law in Europe*, Oxford: Oxford University Press., 2001.

Доц.д-р Билјана Тодорова
Проф.д-р Живко Андревски

УСТАВНОТО СУДСТВО – ЗАШТИТНИК НА ФОРМАЛНИОТ ИЛИ НА РЕАЛНИОТ УСТАВЕН АКТ

Апстракт

Вообичаено е размислувањето дека уставното судство ја остварува својата улога со оценка и став за уставноста и законитоста на определен број правни акти и политички документи.

Истражувачки гледано и на подолгорочен период анализирано, може да се дебатира и за тоа дали уставниот суд може да спречи заживување и реално постоење на друг устав во однос на формалниот уставен акт.

Историјата познава ситуации во кои уставот сам по себе е демократски, либерален, соодветен за слобода во општеството, а во реалниот живот, всушност, да биде целосно неприменет или да постои само на хартија.

Во трудот попрецизно ќе се елаборира дали активност/дејноста на уставниот суд има компоненти и дејство со кои ќе оневозможат реален устав многу поразличен од формалниот акт.

Клучни зборови: *устав, уставен суд, формален документ, реален систем на односи во државата.*

CONSTITUTIONAL JUDICIARY - PROTECTOR OF THE FORMAL OR THE REALISTIC CONSTITUTIONAL ACT

Abstract

It is a common thinking that the Constitutional Jurisdiction performs its role through the provision of opinions about the constitutionality and legality of a certain number of legal acts and political documents.

From a research point of view, analyzing a longer time period, it can be debated whether the constitutional court can prevent the existence of another, realistic constitution, which is not in-line with the formal constitutional act.

In the history, there are examples in which the constitution itself is democratic, liberal and adequate for liberty in the society, but in real life, it can be completely useless, inapplicable and can exist only on paper.

This paper will elaborate more precisely whether the activity/actions of the constitutional court can prevent the existence of a realistic constitution which is not in-line with the formal act.

Key words: constitution, constitutional court, a formal document, realistic system of relations.

Вовед

Уставното судство во Република Македонија датира од 14 февруари 1964 година, кога започна со работа Уставниот суд на Социјалистичка Република Македонија, врз основа на Уставот на Републиката од претходната, 1963 година. За државите со општествено уредување, правен и политички систем кој се означуваше како социјалистички и во конкретниот случај и самоуправен, тоа беше нова институција која навестуваше и нова практика.

Со Уставот на Република Македонија од 1991 година е продолжено постоењето на вакво тело, се разбира, во рамките на новиот уставен систем чии носечки карактеристики се меѓународна концепција за слободите и правата на човекот и граѓанинот, парламентарна повечепартиска демократија, правна држава и владеење на правото. Во периодот од донесувањето на Уставот (ноември 1991 година) до изборот на членовите на Уставниот суд, според овој Устав, кое се случи во мај 1994 година, кадровскиот состав ја вршеше, мошне активно, стручно и одговорно, уставно-судската функција.

Во фокусот на оваа анализа се наоѓа прашањето - дали Уставниот суд со пропишаните надлежности и активно дејство може да спречи место официјалниот, формалниот устав/уставен систем во практиката да заживее реален устав/уставен поредок кој или не е сосема во согласност со уставните одредби или можеби е или пошироко или на сегменти во општеството во спротивност со уставниот систем во формална смисла.

Елаборација на материјата

Уставните одредби за правата, обврските и надлежностите на Уставниот суд на Република Македонија ја следат логиката на уставна материја и тие се определени како (Устав на РМ, член 110):

- одлучува за согласноста на законите со Уставот;
- одлучува за согласноста на другите прописи и на колективните договори со Уставот и со законите;
- ги штити слободите и правата на човекот и граѓанинот што се однесуваат на слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување на мислата, политичкото здружување и дејствување и забраната на дискриминација на граѓаните по основ на пол, раса, верска, национална, социјална и политичка припадност;
- решава за судирот на надлежностите меѓу носителите на законодавната, извршната и судската власт;
- решава за судирот на надлежностите меѓу органите на Републиката и единиците на локалната самоуправа;
- одлучува за одговорноста на претседателот на Републиката;
- одлучува за уставноста на програмите и статутите на политичките партии и на здруженијата на граѓаните и
- одлучува и за други прашања утврдени со Уставот.

Од теориска гледна точка, Уставниот суд на Република Македонија потесно е поврзан со принципот владеење на правото отколку со принципот поделба на власта. Тоа е и природно, затоа што принципот на владеење на правото е поширок принцип од начелото поделба на власта.

Уставниот суд на Република Македонија е државен орган со висок авторитет. Тој е државен орган затоа што неговите одлуки за заштита на уставноста и законитоста се задолжителни и извршни за сите правни субјекти, без право на жалба и одлагање на нивното извршување во практиката. Високиот авторитет произлегува од неговото право со своја одлука да ги укинува или поништува неуставните закони и другите прописи. Со ваква надлежност, Уставниот суд најефикасно го обезбедува врвното правно дејство на Уставот на Република Македонија од 1991 година како *lex superior* во уставниот поредок на Република Македонија.

Кога ќе се генерализира, пред Уставниот суд, всушност, има две големи задачи. Првата, да ја ограничува власта и втората, да ги заштитува човековите слободи и права. Одбраната на Уставот низ конкретните одлуки е широка задача која не смее да се сведе на формално-правно вреднување на оценуваните акти (кој ги донел, во каква процедура, дали се во согласност, односно во спротивност со уставните норми), туку и на создавање свест за практика што ја пропишува и ја претпоставува и самиот Устав и неговиот дух.

Секоја држава во современиот и одерниот свет има свој Устав најмалку во елементарна правно-политичка смисла. Па, сепак, блиску до вистината се оние тврдења кое целосната уставност во општеството ја третираат повеќе како барање/сакање, отколку како дело/реалност. Според нив, уставноста е повеќе процес отколку готова работа. Но, тоа не значи откажување од, популарно говорејќи, идеалот Уставниот суд да дејствува така што негова цел ќе биде заштита на целиот уставен систем.

На списокот за противуставни/неуставни акти се наоѓаат многу документи, од работата на органите на државната власт, преку политички и општествени организации, па и стопански субјекти. Практиката, некој уставен суд да го толкува уставот носи и неизвесности - со толкувањето да се внесе друга содржина. (Еден случај од македонската практика кога е поднесено барање за оценка на уставноста на определени амандмани на Уставот, за што Уставниот суд се прогласил, оправдано, за ненадлежен. Тоа е на фонот на научното гледиште дека уставниот суд не го пишува уставот и не пишува устав, туку неговата улога е да спречи невидливиот устав да стане видлив, а формалниот устав да биде жив устав).

Трајно прашање е односот меѓу уставноста, работата на уставниот суд и демократско развиено општество. И покрај можноста уставниот суд да биде стручно високо квалитетен, вреден и одговорен во работењето и во одлуките, по правило, недоволно демократското општество (со историја, традиција, практика, тенденции и определби) не му овозможува да биде креативен дел во соодавањето уставност и законитост. И критичкото согледување на работата на Уставниот суд на Република Македонија од 1994 година до денес, повеќе ќе потврди дека тој бил под влијание на владеачките структури (и во неговиот состав и во одлуките, и кога донесувал одлуки со кои некои акти се прогласувале за неуставни и кога се прогласувал за ненадлежен), отколку дека работел професионално, самостојно, одговорно и креативно...

Следново мислење временски датира од 1966 година, а се однесува на уставното судство во тогашната држава Социјалистичка Федеративна Република Југославија, но на мислење сме дека содржи трајни идеи и пораки и од тие причини го наведуваме

- Авторитетот, силата и вредноста на институциите, како што е уставен суд, непосредно зависат од луѓето кои работат во нив, од судиите и нивните лични вредности, знаења, авторитет, имажинација и храброст, а и од поддршката што ја имаат во јавноста. (Prof. Jovan Djordjevic, Politicki sistem prilog nauci o coveku i samoupravljanju, Privredni pregled, Beograd, 1973, str. 598).

За натамошна научна елаборација, од работата на Уставниот суд на Република Македонија во изминатиот период предлагаме неколку теми:

- Уставниот суд на Република Македонија во 1999 година се прогласи за ненадлежен во однос на барањето за преиспитување на изборот на конкретен кандидат за министер за внатрешни работи во Владата на РМ, иако тој пред изборот беше помошник министер за внатрешни работи (со членот 97 од Уставот е предвидено дека со органите на државната управа во областа на одбраната и полицијатараководат цивилни лица кои непосредно пред изборот на тие функции биле цивили најмалку три години). Оваа практика на избор на министер за внатрешни работи кој непосредно доаѓа од самото министерство за внатрешни работи се повтори и во 2004 и во 2016 година.

- Како се случи ист или само незначителнио изменет текст/содржина на еден закон (популарно за лустрација или за исполнување дополнителен услов за вршење функција) од еден состав на Уставниот суд на РМ да биде прогласен за неуставен, а од друг состав дека е во согласност со Уставот.

- Зошто може да се регистрира дека на Уставниот суд може да му се припише дека е правно-пасивен, а политички активен.

- Во кои случаи, како одлуки или неодлучување, како ажурност или одолговлекување, се губи потенцијалната можност Уставниот суд да дејствува државнички и креативно.

Заклучок

Истражувачки гледано и на подолгорочен период анализирано, може да се дебатира и за тоа дали уставниот суд може да спречи заживување и реално постоење на друг устав во однос на формалниот уставен акт.

Дали Уставниот суд со пропишаните надлежности и активно дејство може да спречи место официјалниот, формалниот устав/уставен систем во практиката да заживее реален устав/уставен поредок кој или не е сосема во согласност со уставните одредби или можеби е или пошироко или на сегменти во општеството во спротивност со уставниот систем во формална смисла.

Кога ќе се генерализира, пред Уставниот суд, всушност, има две големи задачи. Првата, да ја ограничува власта и втората, да ги заштити човековите слободи и права. Одбраната на Уставот низ конкретните одлуки е широка задача која не смее да се сведе на формално-правно вреднување на оценуваните акти (кој ги донел, во каква процедура, дали се во согласност,

односно во спротивност со уставните норми), туку и на создавање свест за практика што ја пропишува и ја претпоставува и самиот Устав и неговиот дух.

Блиску до вистината се оние тврдења кое целосната уставност во општеството ја третираат повеќе како барање/сакање, отколку како дело/реалност. Според нив, уставноста е повеќе процес отколку готова работа. Но, тоа не значи откажување од, популарно говорејќи, идеалот Уставниот суд да дејствува така што негова цел ќе биде заштита на целиот уставен систем.

Критичкото согледување на работата на Уставниот суд на Република Македонија од 1994 година до денес, повеќе ќе потврди дека тој бил под влијание на владеачките структури (и во неговиот состав и во одлуките, и кога донесувал одлуки со кои некои акти се прогласувале за неуставни и кога се прогласувал за ненадлежен), отколку дека работел професионално, самостојно, одговорно и креативно.

Референтна литература

1. *Збирка на одлуки и решенија на Уставниот суд на Република Македонија 1991-1995*, Академик, Скопје, 1996.
2. Djordjevic, J., *Politicki sistem prilog nauci o coveku i samoupravljanju*, Privredni pregled, Beograd, 1973.
3. Устав на Република Македонија, „Службен весник на РМ бр. 52/91“
4. XIV Конгрес на Конференцијата на Европските уставни судови, *Проблематиката на законодавниот пропуст во уставно-судската практика*, Национален извештај, Скопје, 2007.
5. Шкариќ, С., *Споредбено и македонско уставно право*, Матица, Скопје, 2004.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА ТЕРОРИСТИЧКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ТЕРОРИСТИТЕ-ПОЕДИНЦИ СО ЛЕВИЧАРСКА И ДЕСНИЧАРСКА ИДЕОЛОГИЈА ВО СВЕТОТ

Апстракт

Целта на истражување во овој труд е да се направи строго утврдување, како и споредбена анализа на левичарскиот и десничарскиот тероризам, кој, во различни временски рамки и географски простори, е применуван, односно се уште се практикува не само од страна на терористичките организации, туку и од страна на терористите-поединци, па дури и од одредени суверени државни актери ширум светот. Поконкретно, во овој труд, освен обидите да се направи строга детерминација и разграничување на различните терористички идеологии (главно левичарските и десничарските), предмет на елаборација ќе бидат и некои од позначајните и актуелните левичарски и десничарски терористички групации и терористи-поединци од практиката, вклучително и нивните најчести и најпознати (во светската јавност) изведувани напади на левичарска и десничарска основа. Следствено на тоа, во овој контекст, ќе бидат применети историскиот и компаративниот метод, како и методите на анализа и индукција и дедукција.

Клучни зборови: левичарски, десничарски, идеологија, тероризам, организации, терористи-поединци, држави.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TERRORIST ORGANIZATIONS AND LONE-WOLF TERRORISTS WITH LEFT-WING AND RIGHT-WING IDEOLOGIES IN THE WORLD

Abstract

The goal of research in this paper is to make strict determination, as well as comparative analysis of left-wing and right-wing terrorism, which, in different time frames and geographical areas is applied, that is still practiced not only by terrorist organizations, and also by lone-wolf terrorists and even from certain sovereign states as actors worldwide. More specifically, in this paper, except for attempts to make strict determination and differentiation of various terrorist ideologies (mainly

leftist and rightist), subject to elaboration will be some of the most important and current left-wing and right-wing terrorist groups and lone-wolf terrorists from practice, including their most common and well-known (in the world public) staged attacks on left-wing and right-wing base. Consequently, in this context, historical and comparative method will be applied, and the methods of analysis, induction and deduction.

Keywords: *leftist, rightist, ideology, terrorism, organizations, lone-wolf terrorists, countries.*

Вовед

Несомнено е дека идеологиите, како такви, отсекогаш имале енормно и пресудно влијание во историјата на човекот. Како резултат на тоа, истите директно и/или индиректно ги предопределуваат конструктивните или деструктивните акции кои (ќе) ги презема човекот. Со други зборови, идеологиите претставуваат моќна и клучна алатка! Алатка која има огромен потенцијал да влијае како стимулациски механизам, односно да го придвижува и определува правецот на движење на човештвото и неговите креации (државите, монархиите, кнежевствата, покраините итн.). Меѓутоа, во контекст на ова, идеологиите со нивното влијание не ги одминаа дури ни на терористичките организации и терористите-поединци, па дури ни на суверените државни актери кои јавно и/или прикриено го поддржуваат, спонзорираат или, пак, имплементираат тероризмот на домашен терен и/или во меѓународни рамки. Согласно на тоа, истите се главни причинители за бројните различни успешни, но и неуспешни, симултани или поединечни, индивидуални или во група реализирани терористички напади спрема нивните однапред планирани и/или непланирани, односно селектирани и/или неселектирани таргети низ историјата, ширум светот, притоа причинувајќи многубројни човечки жртви и материјални штети.

1. Основни определувања и карактеристики на левичарскиот и десничарскиот тероризам

Левичарскиот тероризам (ултралевичарскиот, квазиреволуционерниот, „црвениот“ тероризам) својот голем подем го доживува во седумдесеттите години на 20 век, а во почетокот на 21 век тој е речиси минато.³⁸⁰ Идеологијата на левичарските терористи е под силно влијание на марксизмот и на други социјалистички и комунистички мисли.³⁸¹ Па според тоа, тој во литературата може да се препознае и под термините: „марксистичко-ленинистички“, „револуционерен“ тероризам итн. Како еден од факторите на борбено загрозување, тој не може реално да ја загрози безбедноста на една држава на генерален план, но може да и создаде

³⁸⁰ Gaćinović, Radoslav. *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*. 2. izd. (Beograd: Medija centar „Odbrana“, 2011) 79.

³⁸¹ “Left-wing terrorism.” *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. Wikimedia Foundation, Inc. 19th June 2016. Web. 10 August 2016. <https://en.wikipedia.org/wiki/Left-wing_terrorism>.

големи проблеми, да загрози бројни човечки животи и уништи значајни материјални добра.³⁸² Левичарските терористи настојуваат да целат на згради и владини структури, кои го претставуваат капитализмот, или да изведуваат атентати на претседатели на влади и капиталисти.³⁸³ Најчесто со една и единствена намера, а тоа е насилна смена на постоечките (главно „капиталистичките“) демократии и политики во државите со етаблирање на „нови влади“ кои ќе владеат, односно функционираат исклучиво на социјалистичка, комунистичка, марксистичка, марксистичко-ленинистичка, маоистичка, пролетеријатска, работничка (народна) или друг облик на истородна основа, или, пак, ќе претставуваат еден своевиден микс (од сите или дел) од претходно споменатите, а во коишто главен акцент, пред се, ќе биде ставен на пролетеријатите и/или на работничките класи. Современиот квазиреволуционерен тероризам има потреба идеолошки да се базира и на анархизмот, најчесто заради проценката дека револуцијата во Западна Европа невозможно е да се изведе според марксистичките „обрасци“, а тоа го потврдува крахот на социјализмот во светот.³⁸⁴ Сосема е разбирливо дека анархизмот заради стратегиите на директните акции им одговарал на сите левичарски групи и организации во Западна Европа кои, заради волунтаризмот и нетрпеливоста, се определувале за патеките на индивидуално политичко насилство, без обврската да се потпираат на масите, како и патеките кои треба да доведат до општествена револуција.³⁸⁵

Спротивно, пак, од левичарскиот, десничарскиот тероризам има сосема поинакви карактеристики по коишто тој е препознатлив. Десничарскиот тероризам (ултрадесничарскиот, фашизоидниот, „црниот“ тероризам) скоро секогаш е во спрега со некои од конзервативните држави и претставува вентил за придушените фашистички страсти.³⁸⁶ Доминантни идеологии и уверувања за овој тип на десничарски екстремисти се: антикомунизмот, (нео)фашизмот, (нео)нацизмот, расизмот, сексизмот, етноцентризмот, антисемитизмот и др. Што се однесува, пак, до фобиите, најчесто застапени се следните: ксенофобијата, албофобијата (страв од белци) или негрофобијата (страв од црнци), религиската нетолеранција, нетрпеливост и нерасположение изразувани спрема спротивните религии (изразувани, како на пример, како христијанофобија, исламофобија, јудеофобија и преостанатите облици на вакви фобии кои егзистираат помеѓу нив) итн. Кај нив може да се забележи, не само изразување на нерасположение воопшто спрема доселеничките (имигрантските) групи и населенија, туку и незадоволство во однос на „либералните“ имигрантски политики кои ги водат нивните матични земји. Суштествена особина за ваквиот калибар на ултрадесничарски екстремисти е и супериорноста (претежно националната, религиската, расната, културната и др.) во однос на другите. Но, исто така, имаат тенденција и на маргинализација и обезвреднување на

³⁸² Гаџинович, Радослав. *Тероризам*. (Београд: Драслар партнер, 2005) 66.

³⁸³ "Terrorism." *Conservapedia: The Trustworthy Encyclopedia*. Andrew Schlafly. 12th July 2016. Web. 10 August 2016. <<http://www.conservapedia.com/Terrorism>>.

³⁸⁴ Гаџинович, Радослав. *Тероризам*. (Београд: Драслар партнер, 2005) 66.

³⁸⁵ Гаџинович 66.

³⁸⁶ Gaćinović, *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*. 90.

„останатите“ кои не се од нивните редови, особено оние кои делат спротивни гледишта, ставови и уверувања и/или се со спротивна национална, етничка, религиска, расна, сексуална и/или друг облик на припадност. Додека, пак, себеси (како што е претходно споменато) не само што се самопрокламираат како супериорни и правични во однос на преостанатите, туку и се длабоко убедени дека се (зачекорени) на вистинскиот пат и дека нивните терористички акции се оправдани и ги изведуваат за многу повозвишени цели. Кај поголемиот дел од нив може да се забележи и присуството на носталгија, особено ако се изгубени или, пак, се со тенденција на нагло или етапно, изумирање или изобличување на традиционалните вредности и обичаи, култура и/или религиски практики (главно во нивите матични земји, но и во земјите во кои тие се доселеници и играат доминантна малцинска улога). Поради тоа, тие тежнеат, преку преземање на работите во свои раце, да ги повратат на истите (по можност и да ги наметнат на другите), па дури и да ги постават на многу повисоко ниво за да можат да бидат зачувани и многу подобро негувани. Воедно, суштествен елемент за овие екстремисти е и фактот дека целат кон формирање на „чисти средини“, кои ќе бидат образувани од групи, односно населенија кои ќе негуваат една иста националност, етникум, религија, раса, култура, обичаи и вредности и сл.

1.1. Цели на левичарскиот и десничарскиот тероризам

Постојат повеќе клучни цели кон кои целат силите на левичарските екстремистички групации. Главно станува збор за следните: (1) континуирана борба против и настојувањето да се разнишаат и/или по можност дури и да се урнат капиталистичките режими и заменат со воспоставување на други, (2) соборување од власт на актуелната политичка гарнитура и нејзините коалициски партнери со намера замена на истата со друга или, пак, преземање од страна на самите екстремисти; (3) изведување на атентати, убиства, киднапирања и барања на откупи, ограбувања на банки и изведување на бомбашки напади; (4) вооружена пресметка, главно, со внатрешните безбедносни сили на државите; (5) предизвикување, освен на човечки жртви и, на материјални штети, итн. Причините кои доведуваат до изведување на вакви радикални екстремистички акции од страна на терористите се условени од повеќе фактори, како на пример, заради недоволната „отпорност“ на властите на надворешно-политичките влијанија на одредени актери од меѓународната заедница во нивните земји, изразена во вид на нивна прекумерна „мекост“ манифестирана со нелогична, прекумерна, нерационална, неконструктивна попустливост, допуштања, отстапувања, повлекувања по различни прашања на различни основи и во различни области, потоа компромиси, донесувања на погрешни, односно самодеструктивни и штетни политички, политичко-безбедносни и/или друг вид на одлуки кои, на кратки или долги „стази“, директно и/или индиректно негативно ќе се рефлектираат спрема државните интереси и интересите на нивните народи; заради

незадоволството од функционирањето на постоечките режими во државите, заради максималната маргинализација на народите и/или отсуството на „слух“ на владите за нивните потреби и проблемите со кои се соочуваат во секојдневијата, како и проблемите за кои тие предупредуваат заради постоењето на соодветни услови за можна ескалација на истите; итн.

Што се однесува, пак, до силите на десничарскиот екстремизам, главно нивните цели се насочени кон предизвикување на масовни страдања најчесто преку извршување на масовни, но не исклучувајќи ги и индивидуалните, убиства (главно на цивилно и недолжно население) со огнено оружје, вклучително и со подметнување на експлозивни направи. Нивните таргети претежно се неселективни, иако практиката потврдува дека во светот има и спротивни примери, односно дека некои од нив го применуваат и селективниот пристап. Воедно, одредени случаи од практиката покажуваат и дека тие применуваат и други терористички акти, како на пример, грабнување на авиони, (групни или индивидуални) вооружени пресметки со цивили, киднапирање и држење во заложништво на цивили, па дури и самоубиствени (бомбашки и други) акти. А се со цел, како што е веќе споменато, да се максимизира причинувањето на човечки жртви и материјални штети. Преку нивното дејствување нивните цели се, исто така, и усмерени и во насока на предизвикување и распространување на максимален страв, паника и хаос меѓу цивилното население. Посебно, кога се работи за политичките естаблишменти коишто се на власт, терористите преку нивните акции настојуваат да испратат сигнал дека се присутни, и временски и просторно, и дека будно ги следат севкупните состојби и настани, и дека детално и внимателно ги одмеруваат сите нивни надворешно и внатрешно-политички потези (што е и случај и со црвениот тероризам). Тука може да се вклучат и обидите за воспоставување на некаков облик на индиректна комуникација со истите за нивните потреби и барања, на кои тие алармираат со примена на црниот тероризам како крајна инстанца. Иницијалната каписла која ги поттикнува на десничарските терористи и воопшто на десничарските групи и организации да се одлучат на примена на ваков вид насилни акции се како резултат на фобиите кои ги манифестираат, односно негуваат во однос на другите (малцинства), заради стравувањата на мнозинските населенија и земјите од зголемување на бројот на малцинствата и/или нивниот наталитет и нивните метастазирања во секоја општествена сфера, заради поповолната положба која ја имаат спротивните етнички, религиски, расни и по друга основа малцинства во вид на ексклузивни малцински права и поголема фаворизација во однос на другите малцинства од другите земји од регионите и пошироко. Ваквиот тип на терористички дејствија можат да бидат предизвикани и заради максималните јавни, прикриени или, пак, комбинирани угнетувања и обесправувања (и тоа независно од временската и просторната димензија) од страна на мнозинските домородни населенија и/или нивните матични земји или, пак, обратно – од страна на мнозинските малцинства и/или нивните матични земји (слично како со некои левичарски терористички организации). Но, причина за отпочнување со изведување на вакви дејствија може да биде и

заради преголемите нагласени незадоволства и неодобрувања кои се однесуваат на имигрантските крајно либерални политики кои ги водат земјите, вклучително и на либералните политики кои се однесуваат на абортусот, на истополовите бракови, воопшто на интеграцијата на другите сексуални и религиски и етнички заедници во општествениот живот, на мултикултурализмот, на стапувањето во брачни односи на помлади години, на политиките за прогресивна урбанизација на зелените површини, потоа заради преголемата наклонетост спрема Западот и спроведувањето на неговите политички стремежи и попримање на вредностите од истиот итн.

2. Компаративен преглед на левичарските и десничарските терористички организации и насилнички групи во светот

Во историјата се нотирали бројни примери на терористички организации и насилнички групи со терористички предзнак, со левичарска и десничарска идеологија, кои егзистираат и оперираат во различни делови од светот, притоа покажувајќи капацитети за причинување на „вртоглави деструктивни промени“ како на локален и национален, така и на глобален план. Па според тоа, во следните редови ќе се направат обиди за детекција и лоцирање на позначајните групи и организации кои оставиле траен белег во историјата на тероризмот и воопшто на човештвото.

2.1. Левичарски терористички организации и насилнички групи во светот

На територијата на Европа „црвениот“ тероризам е присутен преку: грчките: „17 ноември“, „Револуционерна секта“, „Заговор на огнените јадра“, „Револуционерна народна борба“; германската „РАФ“, британската „Официјална ИРА“, француската „Директна акција“, баскиската „ЕТА“, италијанските „Црвени бригади“, белгиските „Комунистички борбени ќелии“, португалската „Популарни сили 25 април“, ерменските: „Тајна армија за ослободување на Ерменија“, „Трети октомври“, „Командоси на правдата за ерменскиот геноцид“; турските: „Револуционерна народна ослободителна партија/фронт“, „Курдска работничка партија“ (ПКК), „Јастреби за слобода на Курдистан“; и др. На азискиот континент преку: јапонската „Јапонска црвена армија“, шриланските „Ослободителни тигри на Тамил Елам“ (Тамилски тигри), индиските „Маоисти“ и „Нихилисти“, непалските „Маоисти“, камбоџските „Црвени Кмери“, бурманската „Обединета државна војска на Ва“ итн. Додека во Северна Америка преку американските: „Симбиотичка ослободителна армија“, „Прогностичарско подземје“, „Црнечка ослободителна армија“, „Црни пантери“, „Обединет слободарски фронт“; канадската „Фронт за ослободување на Квебек“, и др. А, пак, во Средна и Јужна Америка: мексиканската „Запатистичка војска за национално ослободување“ (Запатисти), уругвајските „Тупамароси“,

никарагванските „Сандинисти“, перуанските „Сандеро луминосо“ и „Тупак амару“, колумбиските: „М-19“, „ЕЛН“, „ФАРК“; бразилската „Национална ослободителна акција“, аргентинските: „Народна револуционерна армија“, „Монтонероси“; итн. Што се однесува, пак, до континентот на Африка, левичарскиот тероризам е практикуван од следните: алжирската „Национален ослободителен фронт“, зимбабските: „Народна револуционерна армија на Зимбабе“, „Африканска национална ослободителна армија на Зимбабе“; и др.

2.2. Десничарски терористички организации и насилнички групи во светот

На европско тло „црниот“ тероризам е активен и доминантен преку следните терористички организации и насилнички групи со терористички предзнак: хрватските „Хрватско револуционерно братство“ и „Хрватски национален отпор“, грчката „Златна зора“, германските: „Националсоцијалистичка германска работничка партија“, „Националсоцијалистичко подземје“, „Абсурд“, „Моќ и чест“; италијанските: „Национална фашистичка партија“, „Нов поредок“, „Национална авангарда“, „Вооружени револуционерни јадра“; француската „Француска и европска национална партија“, белгиската „Редот на фламански милитанти“, шпанските: „Шпански баскиски баталјон“, „Апостолска антикомунистичка алијанса“ (ААА), „Воини на кралот Христос“; британските: „Крв и чест“, „Комбат 18“ (С18), „Колумн 88“, „Расистички волонтерски сили“, „Националсоцијалистичко движење“; итн. На територијата на Јужна Америка, пак, ултрадесничарскиот тероризам бил главна одлика на: аргентинските „Аргентинска патриотска лига“ и „Национална алијанса за ослободување“ и др. Во Северна Америка, пак, ваквиот облик на тероризам е негуван преку следните групи и организации: американските: „Кју клукс клан“ (ККК), „Еврејска одбранбена лига“, „Скинхедси“, „Ариевски нации“ итн. Во Африка: јужноафриканската „Командокорпс“ итн.

3. Проследување на примери од практиката на терористички акти изведени на основа на левичарска и десничарска идеологија во светот

Во Атина, во 2013 година, биле изведени напади (кои резултирале со жртви и тешко повредени) врз припадници на неонацистичката Златна зора. Од страна на грчкиот политички естаблишмент и полицијата биле потврдени сомнежите за повторното заживување на Револуционерна секта, пред се заради изведуваните напади според ист таков образец во минатото, или, пак, дека станува збор за дело на анархистичката Заговор на огнените јадра. Во Италија, во 1968 година, од страна на Црвените бригади успешно бил изведен терористичкиот напад на челникот на Демохристијанската партија, Алдо Моро. А, пак, од страна на припадник на Вооружените револуционерни јадра успешно бил реализиран атентатот врз италијанскиот

судија Виторио Окорси на 10 јули 1976 година. РАФ стана особено актуелен во периодот меѓу 60-тите и 80-тите, а истрајал се до почетокот на 90-тите години на дваесеттиот век во Западна Германија. Во 1986 година беа убиени еден постар функционер во Министерството за надворешни работи и директорот на „Сименс“.³⁸⁷ На први април 1991 година, припадници на РАФ го убија Детлеф Рохведер, претседателот на акционерското друштво „Треуханд“, обвинет за приватизирање на источногерманската индустрија, во неговиот дом во Диселдорф.³⁸⁸ Официјална ИРА, пак, отсекогаш, одделно и/или заедно со нејзините крила, се бори за осамостојување на Северна Ирска и за нејзино припојување кон Република Ирска, преку изведување, главно, на атентати и бомбашки напади спрема британските сили и институции, па дури и спрема британското цивилно население. Погоре спомнатите ерменски терористички организации отсекогаш настојувале да се осветат на Турците, со разни терористички тактики, за изведените масакри на ерменското население за време на Отоманската империја. Спротивно пак од нив, турската Револуционерна народна ослободителна партија/фронт се стреми на секој можен начин да го етаблира марксистичко-ленинистичкиот режим во Турција, претежно со изведување на самоубиствени бомбашки напади и атентати, со таргетирање на носители на јавни функции од Турција и странство, на припадници на војската и полицијата, на амбасади и др. Јастребите за слобода на Курдистан, пак, се активни на турско тло од 2004 година, а се особено самоактуализирани по (самоубиствените) бомбашки напади, главно, изведувани на јавни места и спрема цивили. Станаа особено популаризирани (во мас-медиумите и светската јавност) и актуелни во текот на 2015 и 2016 година со преземањето одговорност за изведените напади и најавите за нивно идно милитантно дејствување. Позначајни примери се преземањето на одговорност за нападот на аеродромот Сабиха Ѓокчен, во 2015 година, во Истанбул и серијата самоубиствени бомбашки напади и напади со автомобил-бомба во Анкара, во првото тримесечје од 2016 (иако првенствено нивниот карактер е етно-националистички и сепаратистички). САД во 60-тите и 70-тите години на дваесеттиот век се соочува со бројните дивеења на Прогностичарско подземје, Црнечка ослободителна армија, Црни пантери, Обединет слободарски фронт и други од тој период како резултат на бројните селективно опожарени цркви и куќи, кражби на банки и (локални) продавници и маркети, ескалирани насилства спрема протестанти³⁸⁹ за време на протестни собири и маршеви, вооружени конфронтации со локалните полиции и судови, бомбашки напади и пред се селективни убиства на поединци и групи. Црвените Кмери се виновни за камбоџскиот геноцид изведуван за време на нивниот владин мандат. Во Мјанмар (Бурма) Обединетата државна војска на Ва постојано се бори за заземање и воспоставување на целосна контрола на областа Ва. Елементи на цвениот тероризам можат да се забележат и за време на Сталиновите и на Маоистичките чистки кои ги

³⁸⁷ Гелке, Адријан. *Новата ера на тероризмот и меѓународниот политички систем*. (Скопје: Магор, 2009) 102.

³⁸⁸ Гелке 102.

³⁸⁹ Се мисли на тие што протестираат, а не на протестантите како припадници на христијанската религија Протестантизам.

спроведувале. Сталин политичките и идеолошките неистомисленици и противници на режимот ги егзекутирал и ги испраќал во т.н. „работни логори“ (од кои не излегувале живи), како на пример, сибирскиот Гулаг и др. А додека Мао истите, главно, ги протерувал на селски живот. Што се однесува пак до индивидуалното терористичко дејствување, анархистот Теодор Качински (познат во јавноста како „Унабомбер“) претставува најеклатантен пример. Главно, тероризирањето го спроведувал со испраќање на бројни експлозивни направи во вид на поштенски пратки (адресирани до таргетите) во долг период и притоа причинувајќи човечки жртви, но и значајни материјални штети.

Меѓутоа и за тероризмот изведуван на десничарска идеолошка платформа егзистираат широк спектар на примери низ историјата, но и денес. Според податоците на салвадорската католичка црква, која е блиска на десницата, во 1981 година во акциите на десничарските терористи во Салвадор убиени се 11.173 лица, 2.000 лица исчезнале, а 13% од населението било присилено да ги напушти своите домови.³⁹⁰ На крајот на септември во 2013 година во Грција, член на ултрадесничарската партија *Chrysi Avgi* (Златна зора) бил уапсен за убиството на левичарскиот хип-хоп музички уметник.³⁹¹ Покрај тоа, грчката полиција уапси 20 членови на партијата под обвинение за убиство, злосторничко здружување, илегално поседување на огнено оружје, серија на расистички напади, изнудување, поседување на експлозивни направи и перење на пари.³⁹² Во САД во периодот од 50-тите и 60-тите години од дваесеттиот век ККК го достигнува својот зеник. Организацијата извршувала разновидни терористички дела – палења на крстови, тепања, бомбашки напади и убиства – за заплашување и вознемирување на оние кои се залагале за граѓанските права.³⁹³ Меѓутоа, црниот тероризам се совпаѓа и со сликата за домашен и меѓународен тероризам и тоа пред, но и за време на периодот на Втората светска војна. Хитлеровата Националсоцијалистичка германска работничка партија започнува да применува црн тероризам со намера да ги истисне политичките опоненти од политичката сцена, да стане доминантна во парламентот и да дојде на власт и ја обезбеди функцијата канцелар на Германија на нејзиниот политички челник. Подоцна, кога стапува на власт, Хитлер и неговата партија продолжуваат да го засилуваат спроведувањето на црниот тероризам на домашен терен, но и почнуваат да го прошируваат и во меѓународни рамки. Во Италија, пак, продолжената рака на Националната фашистичка партија – „Црнокошулаши“ го применува истиот образец на терористичко дејствување, исто како и нивните подоцнежни германски нацистички сојузници. Музичките екстремистички групи, како од типот на Крв и чест, Абсурд, Моќ и чест и други истородни, имаат огромен потенцијал да бидат сериозна безбедносна закана за безбедносните служби на современите држави. Можат да бидат доста загрижувачки за

³⁹⁰ Gačinović, Radoslav. *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*. 2. izd. (Beograd: Medija centar „Odbrana“, 2011) 90.

³⁹¹ Europol, 2014 Annual Report. *TE-SAT 2014: European union terrorism situation and trend report 2014*. Haque: Europol, 39. 28th May 2014. Web. 10 August 2016.

<<https://www.europol.europa.eu/content/te-sat-2014-european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2014>>.

³⁹² Europol, 2014 Annual Report 39.

³⁹³ Д. Лајман, Мајкл, В. Потер, Гари. *Организиран криминал*. 4 изд. (Скопје: Магор, 2009) 412.

службите, бидејќи истите имаат потенцијал за екстремистичко дејствување и тоа преку (и)легално самофинансирање преку продажба на влезниците за присуство на концертите и/или продажба на своите музички албуми за нивните подоцнежни активности, или, пак, преку (ин)директно финансирање на нивните сојузници. Како потврда за тоа сведочи и извештајот на Европол, *TE-SAT 2014*, од 2014 година. Во август, германската полиција пребарувала куќи низ целата држава и запленила повеќе од 2.000 ЦД-дискови кои содржеле десничарска екстремистичка музика.³⁹⁴ Во однос на индивидуалното терористичко дејствување, пак, постојат, исто така, бројни еклатантни примери. Еден од нив е норвежанецот Бернинг Брејвик Андерсон, кој во 2011 година извел успешни симултани и селективни крвави напади и тоа со детонирање на автомобил-бомба пред владиниот комплекс во Осло и непосредно ликвидирајќи со огнено оружје поголем дел од политичкиот подмладок на Лабористичката партија на островот Утоја, притоа предизвикувајќи, не само сериозни материјални штети, туку и безмалку 800 човечки жртви и повредени лица. А, пак, еквивалент на Брејвик е американецот Тимоти Меквеј, кој во Оклахома Сити, Оклахома, во 1995 година, успешно реализирал терористички напад со детонирање на автомобил-бомба пред федералната владина зграда, така што предизвиканите материјални штети го надминувале бројот на фатални случаи.

4. Заклучок

Бројните примери на црвен и црн тероризам од практиката потврдуваат дека и двата облици на тероризам се подлабоко всадени во историјата на човештвото. Згора на тоа, истите продолжуваат да бидат актуелни дури и во 21 век. Меѓутоа, исто така продолжуваат да се одвиваат и вечните меѓусебни пресметки меѓу левичарските и десничарските припадници. Спротивно, пак, на ова практиката потврдува дека истите почнуваат се повеќе и повеќе да наликуваат едни на други, пред се, заради тоа што најчесто се борат против ист непријател и целат кон вообичаено исти категории на таргети, вклучително и заради примената на слични, а понекогаш и потполно исти тактики и техники на терористичко дејствување. Десничарските терористи обично целат кон предизвикување на неселективни масовни страдања кои мора да бидат проследени со енормен број на човечки жртви, како и сериозни материјални штети (иако постојат и исклучоци). Додека, пак, левичарските претежно дејствуваат селективно и целат кон предизвикување на човечки жртви (кои и за нив, исто така, постојат исклучоци). Црвениот и црниот тероризам можат да бидат применувани од страна на поединци, групи и/или организации, а кои, пак, не мора исклучиво да бидат терористички. Со други зборови, тоа можат да бидат и насилнички, протестантски, музички, навивачки и друг вид на групи, потоа политички партии, невладини организации и други облици на граѓански здруженија, а кои

³⁹⁴ Europol, 2014 Annual Report. *TE-SAT 2014: European union terrorism situation and trend report 2014*. Haque: Europol, 41. 28th May 2014. Web. 10 August 2016.
<<https://www.europol.europa.eu/content/te-sat-2014-european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2014>>.

имаат (прикриени или, пак, видливи) предиспозиции за терористичко дејствување. И покрај тоа што се дијаметрално спротивставени, но и дистинктивни во однос на идеолошката платформа, сепак и левичарскиот и десничарскиот тероризам остануваат да бидат подеднакво опасни закани како за индивидуалната, така и за националната безбедност и на граѓаните и на современите држави.

Conclusion

Numerous examples of red and black terrorism from practice, confirm that both forms of terrorism are deeply rooted in the history of mankind. Moreover, they continue to be relevant even in the 21st century. Meanwhile eternal conflicts continue to take place between left-wing and right-wing members. Otherwise, time and time again the practice confirms that they are beginning more and more to resemble each other, mainly because they often fight against the same enemy and aim at usually the same categories of targets, also due to the application of similar and sometimes exactly the same tactics and techniques of terrorist action. Right-wing terrorists usually aim at causing indiscriminate mass suffering that must be followed by an enormous number of human victims and material damage (although there are exceptions). While leftist act selectively and mostly aimed at causing casualties (for them too there are exceptions). Red and black terrorism can be applied by individuals, groups and/or organizations that in truth must not solely be a terrorist. In other words they could also be violent, protestant, music, fan, and other groups, then political parties, NGOs and other forms of civil society, and the ones who are (hidden or visible) predisposed for terrorist actions. Despite being polar opposites, and distinctive in terms of the ideological platform, both left-wing and right-wing terrorism remain to be as dangerous threats to individual and national security of the citizens and of modern states.

5. Користена литература

1. Гелке, А. *Новата ера на тероризмот и меѓународниот политички систем*. Скопје: Магор, 2009. Print.
2. Гаћиновић, Р. *Тероризам*. Београд: Драслар партнер, 2005. Print.
3. Gaćinović, R. *Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji*. 2. izd. Beograd: Medija centar „Odbrana“, 2011. Print.
4. Д. Лајман М., В. Потер Г. *Организиран криминал*. 4 изд. Скопје: Магор, 2009. Print.

5. Europol. 2014 Annual Report. *TE-SAT 2014: European union terrorism situation and trend report 2014*. Hague: Europol. 28th May 2014. Web. 10 August 2016. <<https://www.europol.europa.eu/content/te-sat-2014-european-union-terrorism-situation-and-trend-report-2014>>.
6. "Left-wing terrorism." *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. Wikimedia Foundation, Inc. 19th June 2016. Web. 10 August 2016. <https://en.wikipedia.org/wiki/Left-wing_terrorism>.
7. "Terrorism." *Conservapedia: The Trustworthy Encyclopedia*. Andrew Schlafly. 12th July 2016. Web. 10 August 2016. <<http://www.conservapedia.com/Terrorism>>.

Марија Цизалоска

Факултет за Економски науки

Европски Универзитет – Република Македонија, Скопје

ДИГИТАЛНИ ПАРИ – BITCOIN

Bitcoin е прва, децентрализирана дигитална валута, која пред осум години како Open source software во оптек на интернет ја пушта Satoshi Nakamoto. Функционира како peer-to-peer системот, преку кој трансакциите се вршат директно, без трети лица или посредници. Со оглед на тоа што Bitcoin е замислен како виртуелно злато, истото може да се ископа на интернет преку решавање на сложени криптографски алгоритми.

Денес, има два милиони корисници во светот и над десет милиони разни производи и услуги кои можат да се платат со Bitcoin. И покрај тоа што вовеле многу позитивни промени, како што се побрзо и поевтино плаќање, Bitcoin предизвика многу контроверзии. Дали ова чудо, виртуелни пари – спој помеѓу технологијата и модерниот финансиски свет, може да стане легитимно парично средство за размена, чии можности ќе достигнат светски размери, што ќе го разнишаат и променат постојниот, глобален, финансиски систем ?!

Да ги видиме промените!

Клучни зборови: *криптовалута, Bitcoin, дигитални пари, децентрализирана, виртуелна валута*

Marija Cizaloska

Faculty of Economy

European University – Republic of Macedonia, Skopje

DIGITAL MONEY– BITCOIN

Bitcoin is first decentralized digital currency, which was set like open source eight years ago by Satoshi Nakamoto. Bitcoin works like a peer – to-peer system, all transactions are directly without third person or intermediaries. Bitcoin system is intended to be virtual gold. Bitcoins could be mined on internet by solving complex cryptographic algorithms.

Today there are two million users around the world and over ten million different products which can be paid with Bitcoins. Despite of very positive changes like a fast and chipper paying Bitcoin is still controversial digital currency. But, does this phenomenon between technology and modern financial world could be legitimate monetary medium of exchange whose possibility are going to achieve worldwide distribution and destabilizes the permanent global financial system?!

Let's see the change!

Key words: crypto- currency, Bitcoin, digital money, decentralized, virtual currency

1. Криптовалута

Криптовалута (англиски „cryptocurrency“) се посебна форма на дигитални, виртуелни пари кои функционираат врз основа на криптографски алгоритми. Зачетник, а воедно и главен претставник на криптовалутите е Bitcoin. Bitcoin е прва криптовалута во историјата , а некои од моментално популарни криптовалутите се : Litecoin, Dogecoin, Darkcoin, Ripple, PayCoin и други. Денес на пазарот присутни се повеќе од 550 криптовалутите.

2. Bitcoin

Bitcoin е прва, децентрализирана, дигитална валута, која пред осум години непознат автор или група автори, под псевдонимот Satoshi Nakamoto, објавуваат напис „ Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System“ и ја пуштаат оваа валута во оптек. Bitcoin има неколку важни карактеристики кои го одвојуваат од вообичаените валути:

- Децентрализиран е - мрежата на Bitcoin не е под контрола на ниту една централна власт, влада, банка или друга финансиска институција.
- Лесно се прилагодува - во секунда може да ја прилагодите биткоин адресата, без никакви прашања и провизии за плаќање.
- Анонимен е - корисниците може да задржат повеќе биткоин адреси, кои не се поврзани со име, адреса или други лични информации. Кои се корисници на тие адреси, зошто трансакцијата е извршена, што е купено, а што продадено.... сите се непознати податоци.

- Целосно е транспарентен - Bitcoin ги чува деталите за било кои трансакции кои некогаш се извршиле во мрежата во голема верзија на главна книга, наречена синцир на блокови³⁹⁵.
- Трансакциските трошоци се минорни (мали) - на секоја банкарска институција, на прво место е профитот, затоа не е изненадувачки фактот наплатата (провизијата) за секој трансфер на пари.
- Брз е - може да испратите пари каде сакате и кога сакате и истите ќе стигнат веднаш само после неколку минути, штом мрежата на Bitcoin ја процесуира уплатата. Со Bitcoin, трансферот е скоро инстантен (10 мин за првата верификација), а трансакцијата иреверзибилна – неповратна, еднаш испратени Bitcoins, не можат да се вратат назад.

Негативни страни на Bitcoin:

- Шпекулации - примарна цел на Bitcoin, не е да се користи како средство за шпекулации, туку како средство за размена. Но, цената на Bitcoin е многу нестабилна, што создава можност за шпекулативна заработка. Цената на Bitcoin понекогаш се менува и преку 20% на дневна основа, со што им овозможува на шпекулантите да купат Bitcoin ефтино, а да го продадат скапо и на тој начин да остварат профит. Истата таа ценовна нестабилност, овозможува шпекулантите погрешно да го проценат пазарот и да изгубат голема количина на Bitcoin.
- Нерегулираниот систем, односно непостоењето на финансиски авторитет кој би ги контролирал трансакциите, како и анонимноста на корисниците, кои што многу тешко можат да се следат, го прават идеално средство за трговија на криминални и нелегални активности (перење пари, затајување на данок, трговија со дрога, финансирање на тероризам и сл.).
- Невозможност да постои инфлација како предност, но и опасноста од неконтролирана дефлација од друга страна. Bitcoin не може да доживее инфлација, бидејќи е ограничен на 21 милиони BTC. Со оглед на тоа дека Bitcoin не може да избега од Bitcoin мрежата и со оглед на транспарентност на трансакциите се поголеми се шансите за дефлација на Bitcoin (пад на цената, зголемување на вредноста на парите).

2.1 Рударење – mining

Рударењето или откопувањето на Bitcoin (eng. Bitcoin mining) е процес на обработка на трансакциите во Bitcoin системот. Самиот назив го добива по процесот на откопување, пронаоѓање на златото и други скапоцени руди, при тоа што ископувањето на Bitcoin се врши

³⁹⁵ <https://blockexplorer.com/> и <https://blockchain.info/> web сајтови на кои се гледа синцирот на блокови

преку софтвер кој решава математички проблеми - алгоритми. Софтверот кој прв ќе го реши математичкиот проблем, за награда добива 50 BTC, кој воедно е и единствен извор на нови Bitcoins, како и мотивација за корисниците активно да учествуваат во процесот на обработка на трансакциите. Просечно време за решавање на еден Bitcoin блок е 10 минути, што значи дека на секои 10 минути се генерираат нови 50 BTC во мрежата. За да се зачува приливот и стабилноста на мрежата, Bitcoin воведува поим „тежина на рударење“ (eng. mining difficulty). На секој 2016 блок, тежината се менува во зависност од ситуацијата во мрежата. Постои лимитиран број од точно 21 милиони Bitcoins во оптек (постигнувањето на оваа бројка се очекува во 2140 година, тоа значи дека после тоа бројот на Bitcoin нема да расти, така што појавата на инфлација е невозможна). Бројката од 50 BTC, како награда за рударење не е постојана и веќе од 2014 година беше преполовена на 25 BTC, а на секои 4 години (или 210.000 блокови) ќе продолжи да се преполовува.

Конвенционалните пари се базираат на злато или сребро, Bitcoin не се базира на злато, туку на математика и алгоритам. Овој алгоритам е запишан како OpenSource program, софтверот има отворен код, што значи дека секој може да го погледне и да се увери дека софтверот го работи она што треба да го работи. Како што златото има свои рудари, така и Bitcoin има свои рудари, кои наместо да ја трошат својата сила и време, трошат процесорско време и негова сила за „копање“ алгоритми и наместо злато, од алгоритмот се откопува Bitcoin, кој процес се нарекува „mining“. Алгоритмот исто така ја следи секоја извршена трансакција и истата ја складира во блок (еден блок содржи 25 BTC за чие спремање потребно е отприлика 10 мин.). Во суштина, генерираш блокови кој се криптирани, сложени, математички задачи. Фактички бараш грешка и ако успешно генерираш 1 цел блок добиваш 50 BTC, но тоа тешко сам да го постигнеш, обично се генерира во т.н пул мрежа, каде генерираат неколку илјадници компјутери, а заработката се дели. Широм светот, луѓето користат софтверски програми кои ја следат математичката формула за производство на биткоин. Математичката формула е достапна на сите и секој може да ја користи. Исто така, Купувањето со Bitcoin е исто како со кеш, со кредитна или дебитна картичка, само наместо трансакциона сметка имаш електронска сметка – Bitcoin Address.

2.2 Купување на Bitcoin

За да поседувате Bitcoin, треба да преземете три едноставни чекори: **прво**, треба да набавите свој, сопствен **Bitcoin паричник (Bitcoin wallet)**. Тоа може да го направите на вашиот компјутер, на вашиот мобилен апарат или на интернет³⁹⁶. Паричникот (eng. wallet) е компјутерска програма, која служи за испраќање, примање и чување на Bitcoin. Паричникот ја содржи корисничката адреса и приватните клучеви, и го прикажува износот на Bitcoin кој ги

³⁹⁶ <https://bitcoin.org/en/choose-your-wallet>

поседува корисникот и сите трансакции кои ги извршил (исто како и банкарска сметка). Паричникот може да биде инсталиран на десктоп компјутер (Desktop wallet), мобилен телефон или таблет. Паричниците исто така се достапни и како веб апликација (Online wallet) на која може да се пристапи од било кој компјутер поврзан на интернет.

Како што поединец може да има повеќе сметки во неколку банки, така може да има и повеќе Bitcoin паричници (на пр. еден или повеќе може да има на својот компјутер, еден (или повеќе) на мобилниот уред и неколку на web страни). Секој паричник има своја адреса – приватен клуч (eng. private key). Bitcoin адресата претставува низа од 27 до 34 броеви и букви кои почнуваат со број 1 или 3, на пр:

1BvBMSEYstWetqTFn5Au4m4GFg7xJaNVN2 3J98t1WpEZ73CNmQviecnyiWrnqRhWNLy.

Таа е неопходна за примање на Bitcoins и истата содржи јавен и приватен (таен) криптографски клуч кој се користи за време на трансакцијата.

- **Јавниот клуч** на Bitcoin адресата претставува дигитален потпис кој докажува дека оној кој ја иницира трансакцијата поседува и приватен клуч
- **Приватниот клуч** е чувар на сигурноста на Bitcoins и со негова помош, корисникот потврдува дека е сопственик на одредена адреса – паричник. Тој претставува низа од 52 бројки и букви, пр. **5Kb8kLf9zgWQnogidDA76MzPL6TsZZY36hWXMssSzNydYXYB9KF**. Ако сопственикот на адресата го изгуби приватниот клуч, тогаш и Bitcoins се изгубени засекогаш.

Второ, купувате Bitcoin. Тоа може да го направите преку продавач или преку берза. Наједноставно Bitcoin може да се купи од физичко лице– трговец кој поседува Bitcoins и сака да продаде. Лицата кои продаваат Bitcoins може да се најдат на следнава web страна <https://localbitcoins.com/> или преку огласник. Bitcoin може да купите и преку најпопуларната светска Bitcoin берза – Bitstamp³⁹⁷.

Трето, префрлете го Bitcoin-от во вашиот новчаник и тоа е тоа. Имате свои, сопствени Bitcoin валути во вашиот Bitcoin паричник.

3. Анализа на Bitcoin на глобалниот финансиски пазар

Значаен развој на Bitcoin започнува во 2011 година, кога е забележано првото поголемо зголемување на вредноста на околу 30\$. За време на кипарската финансиска криза 2013 година, кога вредноста на еден Bitcoin изнесува над 250\$, дојде до нагло зголемување на бројот на

³⁹⁷ <https://www.bitstamp.net/>

корисниците и бројот на трансакциите, а како резултат на тоа се појавија и првите online менувачници. Се поголем број на компании почнуваат да го прифаќаат Bitcoin како средство за плаќање, а во Кина се отвара првата Bitcoin менувачница, „BTC China“, која по висината на остварениот промет ја надминува до тогаш најпопуларната „Mt.Gox“ во Јапонија и европскиот „Bitstamp“. Во истиот период во Канада поставен е и првиот Bitcoin банкомат. Во средината на ноември 2013 година, САД ја признава криптовалулата како легитимно финансиско средство. Истиот ден, вредноста на Bitcoin достигнува рекордни 1099\$. Се чинеше дека Bitcoin е на пат да стане глобално средство за размена, надвор од доменот на регулаторните монетарни власти. Се чинеше дека и Bitcoin како криптовалута која не е под влијание на ниедна централна власт, може да биде сигурно засолниште за чување на вредноста на парите и нема да биде предмет на инфлација. Но, високите осцилации во вредноста на Bitcoin, не одеа во прилог на негово промовирање во пари, туку во прилог на отворање на нова можност за шпекулации. Народната Банка на Кина, во декември 2013 година, донесе одлука со која се забранува употребата на Bitcoin во сите финансиски институции. Како резултат на тоа вредноста на Bitcoin речиси се преполови. Во почетокот на февруари 2014 година, една од најголемите биткоин менувачници е суспендирана поради наводни технички проблеми. Неколку недели подоцна „Mt.Gox“ пријавува дека се изгубени околу 850.000 биткоини или 473.000.000\$, најверојатно поради злонамерни хакерски упади. Огорчени на оваа вест, корисниците на менувачниците подигнуваат тужба против „Mt. Gox“, под сомневање дека се работи за сценарио. Затворањето на оваа менувачница негативно се одразува на вредноста на биткоинот, кој за само неколку недели паѓа од 800\$ на 400\$.

Денес, има два милиони корисници во светот и над десет милиони разни производи и услуги кои можат да се платат со Bitcoins³⁹⁸. Постојат 400 bitcoin банкомати во светот, од кој првиот во ноември 2013 година беше пуштен во употреба во центарот на Ванкувер, во Канада. На 25 септември 2014 година беше поставен првиот Bitcoin банкомат во Хрватска. Станува збор за двонасочен банкомат на канадската компанија Bitaccess, што значи дека освен што можете да купите Bitcoins за куни, можно е и да продадете Bitcoins за куни.

Министерството за финансии на Луксембург, во април 2016 година, издаде лиценца со која се одобрува Bitcoin да стане платежна валута во границите на целата Европска унија. Со оваа лиценца Bitcoin ќе стане валута која ќе може да се применува при проценка на вредноста на добрата и услугите, како и вредноста на останатите физички валути. ЕУ со овој потег ќе добие увид во движењето на валутите, додека европските членки ќе имаат поголема контрола над парите. Со ваквата одлука на ЕУ, криптовалулата ќе добие на интерес, при што ќе биде

³⁹⁸ <http://www.bspend.com/> - web страна на која се групирани производи и услуги што можат да се купат со bitcoin

интересно да се следи како тоа ќе се одрази на светската економија и класичната размена на пари и добра.

Македонија е далеку од воведување на Bitcoin. Гувернерот на Народната банка на Македонија, Димитар Богов предупредува дека тргувањето со Bitcoin или негово користење за плаќање во Македонија е назаконоско.

Заклучок

Моментално во светот постојат Bitcoins во вредност од една милијарди долари. Тоа дава чувство за неговата големина. Во светот, всушност постојат мали земји чии национални економии се послаби од Bitcoin, што навистина фасцинира. И додека едни се залагаат за идејата дека Bitcoin може да претставува револуционерно парично средство кое ќе го промени начинот на плаќање, други овој систем на плаќање го сметаат за моментален тренд и средство за шпекулации. Бидејќи овој систем има јасни предности и недостатоци, вистината е веројатно некаде помеѓу.

Conclusion

At the moment, there is one million dollars' worth of Bitcoin in the world. This gives us some sense of Bitcoin's greatness. In fact, there are countries in the world with national economies weaker than Bitcoin, which is fascinating. And while some support the idea that Bitcoin could be a revolutionary monetary means which will change the way we pay for things, others consider this manner of payment a passing trend and a means for speculation. Since there are clear advantages and disadvantages to this system, the truth probably lies somewhere in between.

Користена литература:

- Nakamoto, S. *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. 2008, <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- Dorn, J.A. *The future of money in the information age*, Massachusetts: Cato Institute, 1997.
- <http://www.coindesk.com/state-of-bitcoin-q2-2014-report-expanding-bitcoin-economy/>
- <http://crobtc.com/>
- <http://stojebitcoin.com/>
- <https://www.bitkoin.com/>
- <https://sh.wikipedia.org/wiki/Bitcoin>
- <http://www.coindesk.com/information/>

Prof. Slobodan Shajnoski, PhD
European University Republic of Macedonia – Skopje,
E: slobodan.shajnoski@gmail.com

CONSTITUTIONALITY, POLITICS AND PRZINO AGREEMENT

Abstract: Subject to this paper is analysis of the relation constitutionality – politics from the perspective of conclusion and implementation of the Przino Agreement. In principle, the relation constitutionality – politics is presented as ratio of a part against the whole, in terms of their mutual antagonism, as autonomy and independence of each of them, respectively. Constitutionality is an element of the politics, and an element of the social stability, which serves, above all, for strengthening the current relations, especially the political ones. The politics does not only serve to stabilise the current situation, but it has continuously expressed dynamic component, which is changing and causing conflicts. The main hypothesis of this analysis is that the current conflict of politics and constitutionality in Macedonia is a product of political relations in a unconsolidated democracy in which the long-term policy (constitutionality) is clashed with the short-term political goals and needs.

KEY WORDS: *Przino Agreement, constitutionality, politics, democracy, stability.*

Проф. д-р Слободан Шајноски
Европски универзитет Република Македонија, Скопје,
E: slobodan.shajnoski@gmail.com

УСТАВНОСТА, ПОЛИТИКАТА И ПРЖИНСКИОТ ДОГОВОР

Анстракт: Предмет на овој труд е анализа на односот уставност – политика од аспект на настанувањето и спроведувањето на Пржинскиот договор. Во принцип релацијата уставност – политика се изразува како однос на дел и целина, како однос на нивна взаемност и спротивност, како автономност и зависност на секоја од нив респективно. Уставноста е елемент на политиката и тоа елемент на социјалната стабилност и служи пред сè за зацврстување на постоечките односи, особено политичките. Политиката не останува само на стабилизација на постоечкото, туку има постојано изразена динамична компонента менувајќи и предизвикувајќи судири. Основната хипотеза на анализата е дека актуелниот судир на политиката и уставноста во Македонија е производ на политичките односи во неконсолидирана демократија во кои што долгорочната политика (уставноста) се судира со краткорочните политички цели и потреби.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: *Пржински договор, уставност, политика, демократија, стабилност.*

Вовед

Уставниот развој на Македонија и во периодот како федерална единица на ФНРЈ-СФРЈ (1943 – 1990) и во периодот на нејзината независност од 1991 до денес, покажува една карактеристика на циклично и релативно брзо менување на уставите кои што обележуваа поединечни етапи на општествениот развој. На секоја декада, донесувани се нови уставни (Устав на НРМ од 1946 година, Уставен закон од 1953 година, Устав на СРМ од 1963 година, Устав на СРМ од 1974 година, Устав на РМ од 1991 година), а во меѓувреме секој устав е менуван или дополнуван. Притоа, начинот на регулирање на уставната материја ги опфаќа скоро сите можни форми : одлуки со уставно значење (одлуките на АВНОЈ и АСНОМ), основни закони, уставни закони, амандмани.. Со оглед на можноста за измена на македонскиот Устав, тој спаѓа во групата „флексибилни“ уставни, и покрај тоа што за измената се бара двотретинско мнозинство гласови од вкупниот број пратеници, или за определени прашања како за локалната самоуправа или за оние што се однесуваат на правата на заедниците е потребно двојно мнозинство (Бадинтеров принцип). Уставот е неопходно да реагира на крупните општествени промени, значи да биде „жива“ материја, но, од друга страна, да биде доволно цврст и неменлив особено по однос на основните принципи и да одржува квалитетна системска константност и континуитет.

Уставот на РМ е донесен е на [17 ноември 1991](#) година и досега има претрпено 32 [амандмански](#) промени. Решавањето на политичката криза во Македонија од 2015 година, преку Пржинскиот договор, го наметна и прашањето дали со тој договор се врши нова ревизија на Уставот и дали самиот Договор и негови поединечни одредби се во согласност со Уставот.

Конкретно се покрената иницијатива за оценка на уставноста на Законот за формирањето на Специјалното јавно обвинителство (СЈО), како посебен, автономен орган за водење на истрагата за нелегалните прислушувани разговори како и за евентуалните кривични дела врз основа на тие разговори. Основната аргументација при тоа е дека со Законот се руши уставниот принцип на единството на организацијата на Јавното обвинителство. Всушност се поставува принципиелното прашање: Можни ли се уставни промени на начин и постапка како тоа се реализира преку Пржинскиот договор и во услови на политичка криза?

Политичката криза во Македонија во 2015 година и Пржинскиот договор

Политичкиот конфликт како основа и израз на политичката криза во Македонија 2015 година која трае, во суштина е судир на власта и опозицијата за легитимноста и легалитетот на парламентарните и претседателските избори во 2014 година, криминалот во случајот со нелегалното прислушување и сомненијата за обид за државен удар. Овој судир ја покажа неподготвеноста на политичките партии и институциите на власта за демократско соочување со проблемите (конфликтот се прелеа на улиците во таканаречена Шарена раволуција и во акциите на Граѓанското движење за одбрана на Македонија) и под меѓународен притисок и со посредство на САД и Европската унија, четирите најголеми парламентарни партии го склучија Пржинскиот договор. Договорот всушност е состав од: Основен текст на Договорот од 2 јуни 2015 година;

Анекс на договорот од 19 јуни 2015 година; Протокол на Договорот од 2 јуни, од 15 јули 2015 година; Договор меѓу потписниците на Договорот од 2 јуни, од 20 јули 2016 година.

Теорија и хипотези

Уставноста значи постоење на правен поредок во кој што постои устав и во кој тој се смета за највисок правен акт и обврска на сите и секој да го почитува. Уставот пак се дефинира као правен акт кои има посебни правни својства, кој содржи норми за основните општествено-економски и општествено политичките односи, а посебно за организацијата за државната власт и односот на човекот кон неа (права и должности). Наведеното одредување на уставот се смета како устав во формална смисла на зборот. Устав во материјална смисла пак е збир на правни правила за основните општествено - економски и политички односи и организација на државната власт без оглед на тоа дали се работи за пишувани или напишувани норми, односно дали тие норми се во еден или во повеќе правни акти.. Уставот својата стварна вредност и вистински карактеристики ги покажува дури во однос на општествената стварност. Тој однос е однос на интеракција во кои детерминанта е општествената стварност. Заради тоа уставот и општествената стварност од која произлегол и на која влијае мора да се земат во своето противречно единство и тоа противречно единство на нормативното и стварното го означува терминот уставен поредок.

Во најширока смисла политиката ги опфаќа вкупните процеси, односи и институции низ кои се остварува свесно регулирање на конфликтни ситуации и интереси и се одлучува за заедничките работи на една глобална општествена заедница. Уставот е резултат на одредени политички односи и во него е изразена една политика која по правило претендира да биде трајна. Постојат ситуации кога трајната, долгорочна политика се конфронтира со краткорочните политички цели и потреби. Тоа е конфликт на уставноста и политиката. Можни се три ситуации на разрешување: Прво, дневната политика да се прилагоди на долгорочната т.е. политиката да се прилагоди на уставноста, второ, обратна ситуација, конфликтот на дневната и долгорочната

политика се решава со промени на втората т.е. судирот на политиката и уставноста се решава со промена на уставот и трето, ситуација на криза на уставноста каде политичките постулати содржани во уставот едноставно се игнорираат во корист на тековните политички потреби и тоа се прави било со толкување на уставот кое стварно го менува, било со кршење или со запоставување на уставните норми. Последиците на ваквата состојба се продлабочување на разликите меѓу нормативното и стварното и нејзиното претворање во судир на формата и стварноста па со тоа и стварна деструкција на стварноста. По правило тоа е појавен облик на подлабока општествена криза која го загрозува целиот политички систем.

Основната хипотеза на трудот е дека во случајот на политичката криза во Македонија и Пржинскиот договор како нејзино решение се работи за уставна криза. Уставот едноставно се игнорира во корист на тековните политички потреби. Уште повеќе, актерите на Договорот се потполно свесни дека го кршат Уставот, но инсистираат воведување на Специјално јавно обвинителство. Нефункционалноста на уставниот поредок се сака да се надмине со решенија кои се неуставни.

Заклучок

За Македонија не е доволно само тоа што во формална смисла, во Уставот, е инаугуриран систем на парламентарна демократија. Потребно е постојано развивање на демократските капацитети на државните институции, но и на демократската организација и дејствување на политичките партии што заедно со субјектите на цивилното општество ќе го создаваат демократскиот амбиент – уставниот поредок. Тоа значи функционирање на правна држава, ослободени институции од партиски стеги, но и нивно демократско конституирање (слободни и демократски избори) и функционирање согласно Уставот.

Conclusion

It is not enough for Macedonia that, in formal terms – in the Constitution, has inaugurated a system of parliamentary democracy. It requires constant development of democratic capacities of the state institutions, but also strengthening the democratic organization and the operation of the political parties, which along with the subjects of the civil society will create democratic environment – the constitutional order. That would lead to effective functioning of the rule of law, institutions freed from political restraints, and their democratic establishment (free and democratic elections) and functioning in accordance with the Constitution.

Користена литература

1. Fira, A. Ustavnost I politika, Centar za politicke studije, Novi Sad 1984
2. Габер, Н. Уставните промени во РМ – одраз на актуелните општествени и политички состојби, Политичка мисла, година 9, бр.35, Скопје, 2011
3. Pasic, N. Interesi I politicki process, Komunist, Beograd,1983
4. Група, Како се спроведува договорот од Пржино, ЕПИ, Скопје, 2016

Ruben Nuredini
Faculty of Computer Sciences,
University of Applied Sciences,
Heilbronn, Germany

Prof. Dr. Bekim Fetaji, Prof. Dr. Azir Aliu
Faculty of Contemporary Sciences, SEE
University, Tetovo, Macedonia

Prof. Dr. Jovan Pehcevski
Faculty of Informatics, European University,
Skopje, Macedonia

BIOLOGICALLY INSPIRED OBSTACLE AVOIDANCE SYSTEM BASED ON VISUAL RECEPTOR

Abstract

Detecting and avoiding obstacles in real time is a crucial requirement for any practical application of autonomous mobile agents. We present a biologically-inspired navigation system for an insect-like creature in its natural habitat. The task of the simulated creature is to minimize the number of collisions with the obstacles in the simulated dynamic, partially observable, and unpredictable environment. The agent is given no prior knowledge of the surroundings and is only equipped with a visual receptor. Its movement is controlled by an artificial neural network which employs the SARSA reinforcement learning algorithm. The learning process is based solely on the projection of the visual field as the sole input for the network. The network output is the direction of movement the agent should take to avoid collisions. The training ultimately leads to a hidden feature detection and the development of a successful strategy for obstacle avoidance. The performance and potential drawbacks of the initial experimental phase with the method are described. This self-developed brain-inspired controller may provide an insight for learning architectures in the field of robotics.

Keywords: reinforcement learning, mobile agent, autonomous navigation, obstacle avoidance, artificial neural networks

I. Introduction

Recently we are witnessing a huge effort in the researching community towards development of mobile robots. The feature of autonomous navigation in mobile robots is of “eminent necessity since, by definition, a robot accomplishes its tasks by moving in the real world [1]”.

Obstacle avoidance is commonly defined as the problem of computing a motion control sequence that is free of collisions. The design of an obstacle avoidance method is generally conditioned by the dynamic behavior of the agent, obstacle dynamics, map availability, and the degree of structure of the environment. When obstacles are static and the structure of the environment is known in advance, a global approach based on trajectory planning that encloses the obstacle avoidance task is generally preferred. When the structure of the environment is unknown or dominated by moving obstacles, a local approach may be necessary.

In conventional approaches, obstacle avoidance strategies usually combine distance information and information about vehicle motion. Distance information is usually obtained by range sensors using ultrasound or laser. However, both these approaches have evident downsides. Simultaneous use of several ultrasonic range sensor increases coverage of the surroundings but causes the problem of crosstalk. Moreover, the time needed for the echo to return from the obstacle as well as oblique surfaces, corners and temperature variations on the obstacle surface can also create unreliable readings. Infrared range sensors provide much faster range measurement but their limitation lies in the smaller field of view. Recently, scanning laser range finders have become popular for vehicle navigation as well as obstacle avoidance. A laser range sensor usually works by transmitting a single beam through a rotating mirror to obtain a complete line scan. When this sensor is placed parallel to the ground in the sense of direction of the robot, lower obstacles not in the plane defined by the laser cannot be detected and thus obstacle avoidance can fail. Equipping the laser with a tilt unit can solve this drawback at the cost of increasing the time required to scan the environment in an additional dimension.

Computer vision can potentially overcome many of the problems caused by other type of sensors. However, obtaining a reliable 3D representation (depth information) from 2D planar images is computationally expensive.

The most common way to do this is stereopsis (stereo vision) in which depths are estimated by triangulation using two consecutive images. In [2] the authors offer a great review and evaluation of several stereo vision systems. Although all systems work well, they are fundamentally limited by the baseline distance between the two cameras. Moreover, texture-less regions of images cause stereo vision to fail because correspondences cannot be reliably found.

As an alternative for stereo/triangulation cues, there are also numerous monocular cues, such as texture variations and gradients, defocus, color/haze, etc. They all contain useful and important depth information. For example, the authors of [3] present a vision based approach for computing distance information from a moving monocular camera system that is based on optical flow. There are also approaches for estimating depth using combination of monocular and stereo cues [4].

In this paper we present biologically-inspired and vision-based approach for obstacle avoidance by employing reinforcement learning. The retinal projection is the only information that the agent acquires from the environment. This dynamic stimulus is used as an input for the neural network which employs the SARSA(λ) algorithm and produces one of the possible moving actions that the agent can take as an output. This input-output cycle is performed several frames per second. By assigning reward for every time unit that is without collision and punishment for every collision with an obstacle, the algorithm sets the weights of the ANN providing a good controller for obstacle avoidance. By gathering experience, the ANN that controls the agent will eventually identify advanced features such as distance information and that will lead to estimating depth from motion/optical expansion.

II. Related Publications

Classical obstacle avoidance algorithms are simple, reactive, and deterministic and are based on converting sensor readings to motion instructions. Typical example is the bug algorithm [5], it's versions [84], and recent improvements [6] [7] [8]. Other similar examples include the Bubble Rebound Algorithm [9] and the Obstacle Restriction Method [10]. Naturally these algorithms can be neither exhaustively tested nor proved effective in all cases.

An alternative approach for deriving methods for obstacle avoidance is by using analogies with physical fields. The most popular of these methods is the Potential Field Method [11] where the agent is modeled as a particle that is attracted by the force of the target while obstacles emit repulsive forces. Several improvement of the Potential Field Method were introduced in the Virtual Force Field method [12] [13]. Numerous analogies from different research areas have been used to describe the potential fields as reported in [14] [15] [16]. However, these methods suffered from the problem of trapping in local minima. These shortcomings of the Virtual Force Field method were motivation for development of a new method for obstacle avoidance - the Vector Field Histogram (VFH) [17]. Extensions of the VFH have been introduced in VFH+ [18] and VFH* [19] methods.

Other noteworthy heuristic algorithms that use randomization include: the Steering Angle Field (SAF) [20] that discards all steering angles that would lead to collision within a certain hit distance; the Curvature-Velocity Method [21] that formulates the local obstacle avoidance as constrained optimization in velocity space; the Dynamic Window Approach (DWA) [22] where the search space of velocities was reduced to a dynamic window which is directly derived from the robot dynamics; the

Velocity Obstacle (VO) method [23] where perceived obstacles and their expected movement are represented in the velocity space by approximation of piecewise constant segments; the Probabilistic Velocity Obstacle (PVO) method [24] where assumptions about the future behavior of the agents in the surroundings are made based on the probability distributions; and the method that uses visual information and Time-to-Contact to express the distance to obstacles [3].

The main goal of the contemporary methods for obstacle avoidance is to develop highly efficient algorithms that perform well in arbitrary varying environments by employing soft computing and artificial intelligence methodologies. Such techniques have shown potential and success in robotic control mainly due to their ability approximate nonlinear and complex function and therefore exploit tolerance for imprecision, uncertainty and partial truth in order to achieve tractability, performance and low solution cost. Early notions and ideas of using artificial intelligence for solving the problem of obstacle avoidance include Artificial Neural Networks (ANNs) [25] [26], Genetic (Evolutionary) Algorithms (GA) [27] [28] [29], Ant Colony Systems [30], Simulated Annealing (SA) [31], and Fuzzy Logic (FL) [32]. Moreover, behavior-based method and intelligent control techniques provide learning, adaptation, generalization and optimization. The advantage is that they quickly adapt the agent's motion on changes in the surrounding and therefore generalize well on every environment. This is exactly the approach that we employ in this research.

III. Reinforcement Learning and SARSA (λ) algorithm

Reinforcement learning (sometimes referred to as Neuro-Dynamic Programming [33]) is a sub-area of machine learning that describes a class of computational and mathematical approaches and methods for solving similar problems. It deals with agents and how they ought to take actions in order to maximize some notion of long-time reward³⁹⁹ or minimize costs over a period of time. The central idea of reinforcement learning is that agents can be programmed by reward and punishment without the need to explicitly detail how the task should be achieved. Generally speaking, reinforcement learning represents the mutual interaction between an agent and an environmental system. In the standard reinforcement learning model the agent is connected to the environment via perception and action. With each interaction the agent receives input i which is a depiction of the current state of the environment s_t . The agent then takes action a that is outputted to the environment and changes its state to s_{t+1} . The value of this transition between the states is then communicated to the agent in form of a real or discrete scalar value r called reinforcement signal (also referred to as payoff).

³⁹⁹ Syntactically, the term "reward" has positive connotation. However, with reinforcement learning the term reward is used for any type of feedback provided to the agent – both negative (aversive) or positive (beneficial). The terms reward, payoff, and feedback will be used interchangeably in this dissertation.

Sutton and Barto [34] list three classes of methods to solve reinforcement learning problems all based on the notion of value function⁴⁰⁰: Dynamic Programming (DP) methods, Monte Carlo (MC) methods and Temporal Difference (TD) methods. The most popular type of reinforcement learning is the temporal-difference learning and it is closely linked to the biological classical conditioning. It also combines the procedures typical for both DP and MC methods. They are model-free and the updates are performed on each time step making them suitable for continuous tasks in partially unknown systems.

Q -Learning is the most prominent temporal difference algorithm that utilizes the state-action value function $Q(s, a)$. SARSA stands for State-Action-Reward-State-Action and is an on-policy version of Q -Learning algorithm since it learns state-action values relative to the policy it follows. The idea behind SARSA was first presented by Rummerly [35]. Here the value of the next state is the Q -value associated with the action chosen with an ε -greedy strategy at time the next time step $t + 1$.

If we consider the experience tuple (s, a, r, s', a') , the update rule for the SARSA algorithm is:

$$Q(s, a) \leftarrow (1 - \alpha)Q(s, a) + \alpha(r + \gamma Q(s', a'))$$

- r - the immediate reward for taking the action a in the state s ;
- γ - is the discount factor ($0 \leq \gamma \leq 1$);
- $Q(s', a')$ - the Q value of the state s' when taking the action a' ;
- $Q(s, a)$ - the previous state-action value;
- α - is the learning rate

IV. Feedforward Neural Networks

Artificial neural networks are information-processing systems inspired networks found in biological neural networks. They are suitable for mobile agent navigation due to their ability to model complex relationships between sensory inputs and actuators outputs in order to find patterns in the data. Our task is characterized by a large state-space and a form of generalization need to be used. This generalization allows information to be spread between similar state spaces and therefore reduce the information that needs to be collected which is necessary for problems with continuous state-spaces with effectively infinite number of states. In our problem, the possibility for the agent to ever revisit exactly the same state is negligible.

We particularly focus on Feed-Forward neural networks with backpropagation learning rule. The backpropagation learning algorithm is a gradient-descent error-correction algorithm that minimizes the errors between the desired outputs and the actual computed outputs by modifying the connection strengths, or weights, between the units in the network.

⁴⁰⁰ Value function are functions of states or state action pairs that estimate how good (in terms of expected reward) is for the agent to be in a given state. This function depicts the quality of the state and is used to later find the optimal policy.

First, the network is presented with an input and the activation is propagated (fed) forward through the hidden layers of the network up to the output layer where the actual output is calculated. This determines the network's response. At each layer, the output of the unit j is calculated as:

$$O_j = f\left(\sum_{i=1}^k O_i w_{ij} + \theta_j\right)$$

- O_i and O_j are the output of nodes i and j
- w_{ij} is the connection strength from node i to node j , and
- θ_j is the internal threshold of node j and
- $f()$ is the sigmoidal function $f(x) = \frac{1}{1+e^{-x}}$ and transforms the input values into continuous values between 0 and 1.

In the second, backpropagation phase, the network's response is compared with the known correct response. If the network's actual response does not match the correct response, the parameters of the network are slightly tuned to produce a response more closely matching the correct response. This is done by modifying the weights and the internal thresholds by using the errors between the desired and the actual output. The equations for weight adjustment are:

$$\begin{aligned}\Delta w_{ij}(t+1) &= \eta O_i \delta_j + \alpha \Delta w_{ij}(t) \\ \Delta \theta_j(t+1) &= \eta \delta_j + \alpha \Delta \theta_j(t)\end{aligned}$$

- η is a small positive constant called the learning rate;
- δ_j is the error signal at node j ; and
- α is the momentum coefficient that determines the effect of past learning on the current weight changes;

The error signal δ_j at the node j in the output layer is calculated as:

$$\delta_j = O_j(1 - O_j)(O_j^d - O_j)$$

- O_j^d is the desired output for node j .

The error signal of the node j in any of the hidden layers is calculated as:

$$\delta_j = O_j(1 - O_j) \sum_i \delta_i w_{ji}$$

The two phases (feed-forward and back-propagation) are repeated until the errors are below some threshold. Back-propagation requires training data which is representative of the full task to be learned.

TD methods have no inherent connection to neural network architectures. However, combining both TD and back propagation results in an agent that can flexibly learn to maximize reward over multiple time steps and also learn structural similarities in input patterns that allow it to generalize its predictions over novel states.

The authors of [36] present an overview of the application of reinforcement learning in the domain of robotics and identify several challenges: curse of dimensionality, non-determinism, partial observability, state ambiguity, model uncertainty, and reward shaping.

V. Simulation and Results

One typical way to offset the cost of real-world interaction is to use approximate models as simulators. Ideally, this approach would provide the agent to learn his behavior in a simulated environment and then this behavior can subsequently be transferred onto the robot controller. Creating a sufficiently accurate model of the robot's real world environment is challenging since it often needs high amount of data samples. Moreover, small errors in the simulated model can accumulate and result with a behavior that is not suitable for in the real environment. Usually, significant modifications have to be made to the controller before it is ready to be ported on the robot.

Our simulation consists of a real-time neural-network based controller that uses the SARSA algorithm for as an update rule. Our agent operates in a simulated game like environment performing a continuous task of avoiding the ever generating dynamic obstacles. Due to its versatility we use the PyBrain library [37]. PyBrain is a flexible, easy-to-use and yet powerful modular machine learning library for Python. It contains algorithms for neural networks and reinforcement learning as well as a variety of predefined environments for testing and comparison of algorithms. It is also highly customizable as it offers the possibility to connect the neural network controller to an agent operating in a custom environment. In order to test the initial performance of our approach we created a game like environment using the PyGame set of Python modules for creating video games and connected it to a neural network that employs the SARSA learning algorithm.

Our agent is depicted by a single pixel point and operates in simple, corridor like environment. The obstacles are rectangular in shape and are randomly generated on certain time interval. The agent moves along the length of its world. In every time step it scans its immediate surroundings using its visual sensor. The visual sensor sampling is of equally distributed rays whose angular resolution is customizable. The agent has no self-knowledge such as the arrangement of the sensors or its position.

The color value of the inverse retinal projection is provided as to the input layer of the neural network. These values are obtained by ray tracing the intersection of the obstacles with each of the rays in the visual sensor. The output layer produces one of the actions in the action space of the agent. Currently we use the winner takes it all strategy for selecting one of the *move left*, *move right*, or *stay put*

actions. With each cycle, the weights of the neural networks are updated according to the previously discussed update rule.

Initial experiments were performed with the following parameter values:

- Network topology: 3-layered fully connected feedforward neural network with:
 - o 16 units in the input layer (that correspond to the visual resolution)
 - o 10 units in the hidden layer
 - o 3 units in the output layer (corresponding to the action space)
- A SARSA learner employing a linear greedy explorer with:
 - o $\alpha = 0.5$
 - o $\lambda = 0.9$
 - o $\gamma = 0.9$
- Reward function depicted by:
 - o +0.1 for each time-step without collision
 - o -1 for each collision

In the initial learning stage the agent displays explorative behavior (Fig.1) as it moves without any noticeable pattern causing multiple collisions with the obstacles. As the explorative nature decreases, the agent movement is more and more dictated by the learned policy. An interesting occurrence is that the agent exploits the fact that the least obstacles are generated on the right and left edge of its environment. The agent spends longer time sequences on the edges with occasional movement caused by its explorative nature (Fig.2).

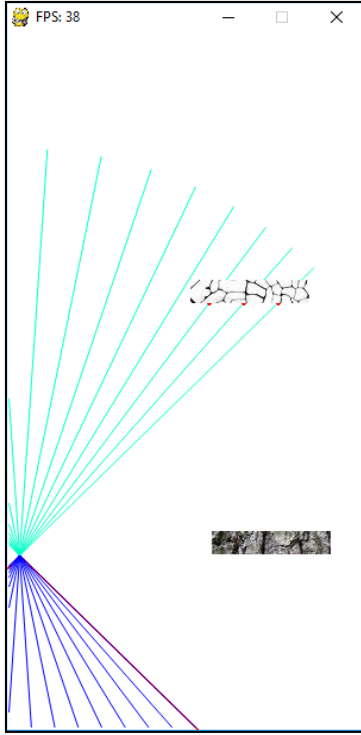

Figure 1: The agent's explorative behavior

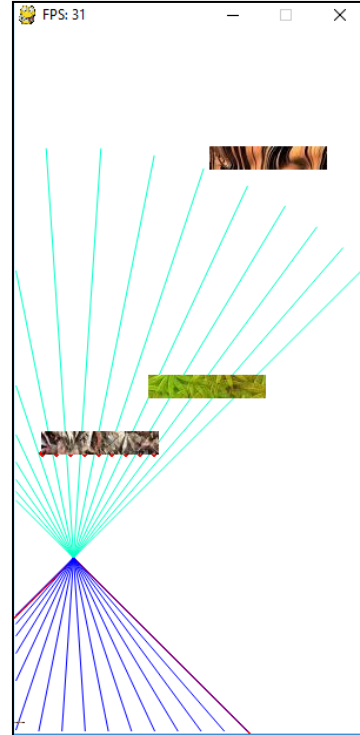

Figure 2: Agent exploiting the fact that the obstacles are least generated on the edge of the environment

After several minutes, the agent displays better performance in avoiding obstacles even in complicated situations. However, a suitable metrics needs to be introduced in order to correctly evaluate the performance of our approach. One problem is that makes it difficult to understand the improvements of our approach is that no standardized tool for performance metrics, benchmark database, or comparison methodologies exists. Despite several efforts [38] [39] [40] [41] by this date there is no universally accepted framework for performance evaluation of path planning methods, the main idea behind one should be measuring the crucial quantitative parameters of the solution given the precise working conditions.

VI. Discussion and Summary

The novelty of the work is the application of reinforcement learning paradigm to autonomous agents equipped with a visual sensor. We are aiming to develop a totally autonomous system for obstacle avoidance in a dynamic, partially observable, and uncertain environment. The intelligent agent should be able to learn control policies by on-line learning, in order to deal with changing environment and to improve its performance during lifetime.

The good results obtained during the experimental phase are very encouraging to further develop the simulation environment and experiment with the values of multiple learning parameters as well as altering indirect variables such as: the neural network topology, stereo vs monocular vision, and texture filled vs. texture-less obstacles. Moreover, the evaluation process should consider the aspects

such as: detailed description of the assessment procedure, specification of the agent used in the experiments, the parameters of the metrics, and the constraints in the task. The cost function should be a quantification of the typical performance criteria such as the: velocity, trajectory smoothness, obstacle clearance, path consistency, and number of collisions. Finally, future development should result with transferring all the experimentation in a real context.

VII. References

- [1] J. C. Latombe, *Robot Motion Planning*, Kluwer Academic Publishers, 1991.
- [2] D. Scharstein and R. Szeliski, "A taxonomy and evaluation of dense two-frame stereo correspondence algorithms," *International Journal of Computer Vision*, vol. 47, pp. 7-42, 2002.
- [3] G. Alenyà Ribas, A. Nègre and J. L. Crowley, "Time to Contact for Obstacle Avoidance," in *European Conference on Mobile Robots (ECMR)*, Mlini, Croatia, 2009.
- [4] A. Saxena, J. Schulte and A. . Y. Ng, "Depth estimation using monocular and stereo cues," in *IJCAI'07 Proceedings of the 20th international joint conference on Artificial intelligence*, 2007.
- [5] V. J. Lumelsky and A. A. Stepanov, "Dynamic Path Planning for a Mobile Automaton with Limited Information on the Environment," *IEEE Transactions on Automatic Control*, pp. 1058-1063, 1986.
- [6] N. Bunyamin, W. A. J. Wan Ngah, N. Sariff and Z. Mohamad, "A Simple Local Path Planning Algorithm for Autonomous Mobile Robots ," *International Journal of Systems Applications, Engineering & Development*, vol. 5, no. 2, pp. 151-159, 2011.
- [7] N. Sharma, J. Pinto and S. Baliyarasimhuni, "BugFlood: A Bug Inspired Algorithm for Efficient Path Planning in an Obstacle Rich Environment," in *AIAA Infotech @ Aerospace*, San Diego, CA, USA, 2016.
- [8] M. Zohaib, S. M. Pasha, N. Javaid and J. Iqbal, "Intelligent Bug Algorithm (IBA): A Novel Strategy to Navigate Mobile Robots Autonomously," in *Springer's International Multi Topic Conference 2013 (IMTIC '13)*, 2013.
- [9] I. Susnea, A. Filipescu, G. Coman, G. Vasiliu and A. Radaschin, "The Bubble Rebound Obstacle Avoidance Algorithm for Mobile Robots," in *8th IEEE International Conference on Control and Automation (ICCA)*, Xiamen, Chin, 2010.
- [10] J. Minguez, "The Obstacle-Restriction Method for Robot Obstacle Avoidance in Difficult

- Environments," in *IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems*, Edmonton, AB, Canada, 2005.
- [11] O. Khatib, "Real-time obstacle avoidance for manipulators and mobile robots," 1985.
- [12] J. Borenstein and Y. Koren, "High-speed Obstacle Avoidance for Mobile Robots," in *Proceedings of the IEEE Symposium on Intelligent Control*, Arlington, Virginia, 1988.
- [13] J. Borenstein and Y. Koren, "Real-time Obstacle Avoidance for Mobile Robots," *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, vol. 19, pp. 1179-1187, 1989.
- [14] J. Guldner and V. I. Utkin, "Sliding Mode Control for an Obstacle Avoidance Strategy Based on an Harmonic Potential Field," in *Proceedings of the 32nd IEEE Conference on Decision and Control*, 1993.
- [15] Y. Wang and G. S. Chirikijan, "New potential field method for robot path planning," in *IEEE International Conference on Robotics and Automation, Proceedings*, 2000.
- [16] S. S. Ge and Y. J. Cui, "Dynamic Motion Planning for Mobile Robots Using Potential Field Method," *Autonomous Robots*, vol. 13, no. 3, pp. 207-222, 2002.
- [17] J. Borenstein and Y. Koren, "The Vector Field Histogram - Fast Obstacle Avoidance for Mobile Robots," *IEEE Transactions on Robotics and Automation*, vol. 7, no. 3, pp. 278-288, 1991.
- [18] I. Ulrich and J. Borenstein, "VFH+: Reliable Obstacle Avoidance for Fast Mobile Robots," in *Proceedings of the 1998 IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Leuven, Belgium, 1998.
- [19] I. Ulrich and J. Borenstein, "VFH*: Local Obstacle Avoidance with Lookahead Verification," in *Proceedings. IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA '00)*, San Francisco, CA, USA, 2000.
- [20] W. Feiten, R. Bauer and G. Lawitzky, "Robust Obstacle Avoidance in Unknown and Cramped Environments," in *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, San Diego, CA, USA, 1994.
- [21] R. Simmons, "The Curvature-Velocity Method for Local Obstacle Avoidance," in *Proceedings of the 1996 IEEE International Conference of Robotics and Automation*, Minneapolis, MI, 1996.
- [22] D. Fox, W. Burgard and S. Thrun, "The Dynamic Window Approach to Collision Avoidance," *IEEE Robotics & Automation Magazine*, vol. 4, no. 1, pp. 23-33, 1997.

- [23] P. Fiorini and Z. Shiller, "Motion Planning in Dynamic Environments using Velocity Obstacles," *The International Journal of Robotics Research*, vol. 17, no. 7, pp. 760-772, 1998.
- [24] B. Kluge and E. Prassler, "Reflective Navigation: Individual Behaviors and Group Behaviors," in *Proceedings of the 2004 IEEE International Conference on Robotics and Automation*, New Orleans, LA, USA, 2004.
- [25] M. Zacksenhouse, R. J. P. deFigueiredo and D. H. Johnson, "A Neural Network Architecture for Cue-Based Motion Planning," in *Proceedings of the 27th IEEE Conference on Decision and Control*, Austin, TX, USA, 1988.
- [26] S. Lee and G. Kardaras, "Collision-Free Path Planning with Neural Networks," in *IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA1997)*, Albuquerque, NM, USA, 1997.
- [27] M. Gerke, "Genetic Path Planning for Mobile Robots," in *Proceedings of the 1999 American Control Conference*, San Diego, CA, USA, 1999.
- [28] H.-S. Lin, J. Xiao and Z. Michalewicz, "Evolutionary Navigator for a Mobile Robot," in *IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA 1994)*, San Diego, CA, USA, 1994.
- [29] J. Xiao, Z. Michalewicz, L. Zhang and K. Trojanowski, "Adaptive Evolutionary Planner/Navigator for Mobile Robots," *IEEE Transactions on Evolutionary Computation*, vol. 1, no. 1, pp. 18-28, 1997.
- [30] J. C. Deneubourg, P. S. Clip and S. S. Camazine, "Ants, Buses and Robots Self-Organization of Transportation Systems," in *Proceedings of the conference From Perception to Action*, Los Alamitos, CA, USA, 1994.
- [31] W. F. Carricker, P. K. Khosla and B. H. Krogh, "The Use of Simulated Annealing to Solve the Mobile Manipulator Path Planning Problem," in *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Cincinnati, OH, USA, 1990.
- [32] G. Vachtsevanos and H. Hexmoor, "A Fuzzy Logic Approach to Robotic Path Planning with Obstacle Avoidance," in *Proceedings of the 25th IEEE Conference on Decision and Control*, 1987.
- [33] D. Bertsekas and J. Tsitsiklis, *Neuro-Dynamic Programming*, Belmont, MA: Athena Scientific, 1996.
- [34] R. S. Sutton and A. G. Barto, *Introduction to Reinforcement Learning*, MIT Press: Cambridge,

MA, USA, 1998.

- [35] G. A. Rummery, *Problem Solving in Reinforcement Learning*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1995.
- [36] J. Kober, J. A. Bagnell and J. Peters, "Reinforcement learning in robotics: A survey," *The International Journal of Robotics Research*, vol. 32, no. 11, pp. 1238-1274, 2013.
- [37] T. Schaul, J. Bayer, D. Wierstra, Y. Sun, M. Felder, F. Sehnke, T. Rückstieß and J. Schmidhuber, "PyBrain," *Journal of Machine Learning Research*, vol. 11, pp. 743-746, 2010.
- [38] E. O. Freire, E. A. N. Carvalho, M. V. S. Alves, J. Montalvão and L. Molina, "Human Based Benchmark for Robot Navigation Assesment," in *ISSNIP Biosignals and Biorobotics Conference*, Vitória, Spain, 2010.
- [39] D. Calisi and D. Nardi, "A unified benchmark framework for autonomous Mobile robots and Vehicles Motion Algorithms (MoVeMA benchmarks)," *Autonomous Robots*, vol. 27, p. 465–481, 2009.
- [40] J. L. Jimenez, I. Rano and J. Minguéz, "Advances in the Framework for Automatic Evaluation of Obstacle Avoidance Methods," in *IROS Workshop on Benchmarks in Robotics Research*, 2007.
- [41] N. D. Muñoz, J. A. Valencia and N. Londoño, "Evaluation of Navigation of an Autonomous Mobile Robot," in *Proceedings of the 2007 Workshop on Performance Metrics for Intelligent Systems*, 2007.

Ruben Nuredini
Faculty of Computer Sciences, University of
Applied Sciences, Heilbronn, Germany

Prof. Dr. Jovan Pehcevski
Faculty of Informatics, European University,
Skopje, Macedonia

Prof. Dr. Bekim Fetaji, Prof. Dr. Azir Aliu
Faculty of Contemporary Sciences, SEE
University, Tetovo, Macedonia

ISSUES AND TRENDS IN GLOBAL PATH PLANNING METHODS FOR AUTONOMOUS MOBILE AGENTS

Abstract

The focus of this research study is reviewing and analyzing the main issues of existing global path planning methods and algorithms as well as the proper evaluation of their performance. The study reviews many relevant published research on autonomous navigation systems that employ global path planning strategies. The reviewed publications have been analyzed in detail and categorized into three groups: classical, contemporary, and intelligent. Different approaches have been discussed and analyzed that vary according to the kinematics and actuation capabilities of the mobile agent, type of the environment, level and type of sensing, etc. Moreover, different performance criteria cause these approaches to have different consideration of optimality of the generated path. At the end we compare and discuss the approaches, issues and insights and we propose several recommendations on how the performance of path planning methods can be evaluated.

Keywords: Autonomous agents, path planning, obstacle avoidance, autonomy, robotics, machine learning, performance evaluation.

I. Introduction

We are recently witnessing a huge research effort and funds allocated in solving one, on the first sight, trivial, mundane but yet dangerous task – the autonomous navigation of mobile agents [1] [2] [3] [4]. The emphasis is set on the autonomy concept that can be defined as the property of a system that can change its behavior in response to unanticipated events during their operation. When observed from a general perspective, the autonomous navigation task can be decomposed into several subtasks: localization, mapping, and path planning. There is a

range of techniques to perform each of these tasks. The primary focus of this paper is the task of path planning - a term used in robotics to describe the process of breaking down a desired movement task into discrete motions that satisfy movement constraints and possibly optimize some aspect of the movement. This problem comes into many variations depending on the wide range of conditions. Many different variations and interpretations of the path planning task. Lumelsky and Stepanov [5] define the path generation problem as finding the continuous trajectory leading from the initial position of the agent to its target position, in an environment filled with obstacles. According to [5] there are two types of the problem a) the approaches where full information is assumed to be available on the geometry and positions of the obstacles and of the moving agent; and b) an element of uncertainty is assumed. Baker [6] provides additional distinction between the problems of path planning and pilotage. He defines a) path planning as the method of determining the direction of a familiar goal across unfamiliar terrain; and b) pilotage as the method of determining the location of a familiar goal across familiar terrain.

The solution of the path planning task usually consists of fast and efficient procedure for generating collision-free trajectories from the agent's starting to its target position. In reality, the solution should integrate estimation, prediction, planning, and complex models of agent behavior. Various algorithms and methods for path planning have been introduced in the literature. These approaches vary according to the kinematics and actuation capabilities of the mobile agent, type of the environment, level and type of sensing, etc.

A typical setup for autonomous navigation is when: a) the full map of a structured and static environment is available to the agent; or b) the dynamics of the environment (trajectory of the moving obstacles and other agents) are perfectly known a priori. In such cases the path planning method takes time to preplan the motion sequence that is free of collisions with obstacles. The path planner analyzes the position of the agent and its target and then computes the trajectory *off-line*. Since the path planner has complete information about the agent's situation it is common to name such approaches as *global*. These methods treat dynamic obstacles as static and need to re-plan whenever changes are registered. Typical scenarios suitable for global path planning approach are bounded maze-like environments, simulated static gridworlds or controlled lab environments with predefined structure, as well as multi-DOF robotic manipulators.

In case of an unstructured environment with non-stationary obstacles, an on-line planning process should be employed in order to tackle the dynamic perturbations in the environment. On-line planning is characterized by continuously sensing the agent surroundings and real-time reaction on unexpected perturbations in the environment. Such approach is also referred to as *local* approach since the obstacle affect only the local behavior of the agent. Typical application scenarios are unbounded real-world environments, partially structured road-following with unpredictable occurrences of obstacles, environments including multiple autonomous agents, etc.

In reality, navigational tasks are often performed in environments that have diverse levels of dynamics. Therefore, most path planning algorithms and methods provide a compromise as they switch between local and global planning. Such methods are referred to as *hybrid* as they possess at least two separate planning modules.

This research study presents a review of the noteworthy global path planning algorithms and methods. Based on the similarities in the approach we categorize them into classical, contemporary, and intelligent. We also highlight notable trends towards implementation of these algorithms and methods in simulations as well as their application in real robotic system. The paper also points to the issues concerning the lack of standardized framework for evaluating the performance of path planning methods.

II. Classical Path Planners

The first generation of global path planning algorithms are deterministic, and heuristic-based. The most representative global methods for path planning is the classical A* algorithm [8]. It is a complete algorithm based on heuristic determination able to plan the optimal path for a single agent from the initial position to a goal position in a static environment with fixed obstacles. A* is grounded on the Dijkstra's graph search algorithm. This makes it suitable for application in various types of discrete state representations of physical space such as occupancy grids [9], connectivity graphs [10], network diagrams [11], and simulated grid-worlds [12]. The success of the A* algorithm inspired several improvements such as: the D* algorithm [13] [14] that accommodates dynamic environments by performing re-planning from the current location each time the environment changes; the Anytime Repairing A* (ARA*) algorithm [15] that starts with a suboptimal solution and tunes it based on the available search time; and the Anytime Dynamic A* (AD*) algorithm [16] that combines the re-planning capabilities of D* with the approach in ARA*. A detailed and comprehensive description of these algorithms can be found in [17].

Lozano-Perez [18] presented another noteworthy global path planning method. His approach is purely mathematical and takes the kinematics of the agent into consideration. Here, the obstacles and the agent are geometrically scaled and the path towards the goal is found through a graph connecting vertices of the obstacles resulting with a near optimal solution. Another method is by employing the cell decomposition approach where the free space is represented as union of cells and the solution path is represented as a sequence of those cells [19]. The distance transform approach consists of propagating a distance wave from the goal position through all the free space that is used to calculate the cost to reach the target cell [20] [21]. Zielinsky [22] improved the distance transform method by propagating a value representing a combination of the distance and the discomfort of moving near obstacles.

Recent approaches make strong assumptions about the agent capabilities or the model of the environment and their advantages are restricted only to those agents that meet these restrictions. For example, a novel concept of

using safe intervals for agent path planning with model of the environment dynamics was presented in the SIPP algorithm [23]. The configuration space is divided into safe and collision intervals and a graph is constructed representing these entities. This resulted with decrease of the number of states that need to be searched and employing the A* algorithm resulted with a faster planner compared to the usual timestep variable. In [24] a variant of the SIPP algorithm is presented. Both versions assumed that the mobile agent has the ability of waiting in place. The authors of [25] observe that when path planning in high-dimensional state space is performed, large portions of the path have a lower dimensional structure. Their Adaptive Dimensionality (AD) method reduces drastically the size of the state-space and resulted with a significant speedup over the full-dimensional planning alternatives. This strategy is suitable for robotic manipulators operating in structured environment.

The performance of all algorithms in this section suffers since they rely on an explicit representation of the obstacles in the configuration space. Their complexity grows exponentially with the number of the degrees of freedom of the mobile agent making them unsuitable for practical applications. This resulted with slow movement in the research community from using deterministic to nondeterministic algorithms.

III. Contemporary Path Planners

The next generation of path planning algorithms introduces randomization in the planning process in order to circumvent the drawbacks of the deterministic methods.

A family of algorithms referred to as sampling-based algorithms are proved to be very effective for path planning in high-dimensional spaces. In [26] the authors present the Probabilistic Roadmap Method (PRM) for path planning in static environments consisting of two phases. In the learning phase a graph is constructed in the configuration space by choosing large number of configurations at random. In the query phase a local planner is used to connect pairs of nearby configurations. Several improvements of the PRM method were presented in the following years [27] [28] [29] [30] [31]. An incremental and on-line planning version of the PRM method is the Rapidly-exploring Random Trees (RRT) method. RRT addresses the path planning problems in high-dimensional configuration spaces by using Rapidly-exploring Random Trees (RRTs) [32]. The randomization here is employed to efficiently explore large state spaces. Two RRTs are incrementally built rooted at the start and the goal position which then explore space around them and advance towards each other by employing simple greedy heuristic. Several extensions of the RRT algorithm based on: obstacle-free guidance systems as local planners [33], waypoint cache and adaptive beta search [34], improved nearest neighbor computation [35], particle filters [36], and using linear quadratic regulation to automatically derive the extension heuristics [37] were presented in the following years.

Sampling-based planning algorithms are able to achieve probabilistic completeness (the probability for a solution converge to one as the number of samples approaches infinity) making their performance satisfactory on practical

problems. The main drawback of these algorithms is that they often yield suboptimal solutions that cause the agent to “wander” through the state space. For a thorough analysis of the asymptotic behavior of the cost of the solution returned by stochastic-sampling methods refer to [38].

IV. Intelligent Path Planners

The third generation of path planning methods main goal is to develop highly efficient algorithms that perform well in arbitrary varying environments by employing soft computing and artificial intelligence methodologies. Such techniques have shown potential and success in robotic control mainly due to their ability approximate nonlinear and complex function and therefore exploit tolerance for imprecision, uncertainty and partial truth in order to achieve tractability, performance and low solution cost. Early notions and ideas of using artificial intelligence for solving the problem of path planning include Artificial Neural Networks (ANNs) [39] [40], Genetic (Evolutionary) Algorithms (GA) [41] [42] [43], Ant Colony Systems [44], Simulated Annealing (SA) [45], and Fuzzy Logic (FL) [46]. These attempts have been inspiration for successive research.

a. Artificial Neural Networks

Artificial neural networks are suitable for mobile agent navigation due to their ability to model complex relationships between sensory inputs and actuators outputs in order to find patterns in the data. Early implementation of path planning method using ANNs can be found in [47] and involves a mobile robot controller based on a backpropagation ANN that utilized camera image feedback to produce moving directions towards known target position in an unknown but structured environment. In [48] a modular fuzzy neural network is used in combination with the classical distance transform method for path planning. An advanced A* method for flexible path planning utilizing a modified Radial Basis Function Network was presented in [49]. The authors in [50] accomplish solving the path planning problem of an agent in an uncertain environment. They achieve a solution with optimal performance by fuzzyfying the environment and employing Hopfield neural networks. A novel adaptive path planning controller for a joint robot employing Self Organized Feature Map (SOFM) neural network for a joint robot has been presented in [51]. Neural networks have also been used to represent the positions of obstacles as in [52]. Recent applications include: the usage of Recurrent Neural Networks (RNN) for path planning in a partly dynamic environments [53]; Kohonen maps for path optimization of a modified travelling salesperson problem [54]; combining Q-learning with a double neural network for path planning and obstacle avoidance of robotic arm [55]; and combination of ANN and the Sarsa(λ) reinforcement learning algorithm for training a controller of a mobile agent in a structured maze-like environment [56].

b. Genetic Algorithms

Genetic algorithms (GA) are adaptive heuristic search algorithm that are used to solve optimization problems by exploiting historical information to direct the search into the region of better performance within the search space.

The fact that in path planning the main concern is finding the optimal out of many possible trajectories, it can be observed as optimization problem.

In [57] the authors presented how application of multi-objective genetic algorithm deals with several issues for optimization of two dimensional path planning. They experimented with several path representation schemes, different number of optimal path criteria (path length, path vulnerability, and path smoothness) and compared the performance results with some of the existing similar approaches. In [58] GA techniques are used for improvement of the randomly selected paths between the start and the goal position for a mobile robot in outdoor environments. In the study presented in [59] a new and improved mutation operator for the GA is applied to the path planning problem. The improved mutation method simultaneously checks all the free nodes close to the mutation node and accepts the node according to the fitness value of the total path. Other recent applications of Genetic Algorithms for global path planning can be found in [60] [61] [62] [63] and [64]. GA have also been used for multi-agent path planning optimization in static environment [65] as well as for global path planning and local path refinement [66].

c. Particle Swarm Optimization

Particle Swarm Optimization (PSO) is a population based stochastic optimization technique inspired by the social behavior and adaptation capability of biological populations such as flocks of birds, schools of fishes, and animal herds. PSO is similar to GA since it generates a set of random solutions (the initial swarm) in the design space and then the potential solutions (particles) propagate towards the optimal solution over a number of iterations (moves). The propagation is towards the *gbest* value which is based on a large amount of integrated and shared information of data about the design space of all individual particles [67]. The first successful application of PSO for global path planning was presented in [68] where the authors use PSO in order to optimize the shortest path in a MAKLINK graph obtained by the Dijkstra's algorithm. In [69] the authors studied the path planning problem in environments with precise positions of danger sources by employing multi-objective PSO. Other publications include: path planning by introducing chaos in the PSO method [70]; employing PSO for optimization of a Cartesian point-to-point path [71]; fitness-scaling adaptive chaotic PSO for path planning for UCAV and performance comparison to other methods [72]; employing a PSO technique for optimizing the parameters of a path represented by string of cubic splines [73]; as well as a study of four variants of PSO performance on path planning and obstacle avoidance of a robotic arm [74].

d. Ant Colony Optimization

Ant Colony Optimization (ACO) is a probabilistic technique for solving computational problems inspired by the foraging behavior of ants. Ants' capability for finding the shortest path to the food source is used for solving problems that can be reduced to finding feasible and optimal paths through graphs. Recent publications present

several examples of ACO techniques used for solving the path planning problem. In [75] the authors present an improved ACO algorithm entitled Heterogeneous Feature ACO. Here they define two types of ants specialized in finding random paths and optimize them as well as a method for adjusting the number of the ants of each type. The authors of [76] present an algorithm that combines MAKLINK graph theory, Dijkstra algorithm, and ant colony systems in a three-step real-time globally optimal path planning algorithm.

e. Other

Other recent and noteworthy examples for application of intelligent techniques for solving the global path planning problem are: artificial bee colony (ABC) based algorithm for solving a problem similar to the travelling salesperson problem [77] and a new chaotic, ergodic and stochastic ABC based method for path planning in static environments [78]; path planners based on fuzzy logic systems utilizing visual [79] and distance [80] information to the obstacles; employing the pigeon-inspired optimization (PIO) for solving the air robot path planning problem [81]; a hybrid learning model consisting of a fuzzy rules established by expert knowledge, a supervised learning used to perform rough adjustment the fuzzy inference system, and a learning automata to fine-tune it [82]; a combined global path planner based on an ANN containing the obstacle collision penalty function and energy function of fast SA algorithm for combinatorial optimization [83].

V. Performance Evaluation

The performance of the path planning methods is measured in terms of parameters such as optimality, safety, and robustness. Estimating the quality of these methods is a very complicated task due to range of situations in which the autonomous agent can operate. Recent publications present us with software simulations run on limited number of scenarios for performance comparison of several such algorithms highlighting their practical advantages and drawbacks [84] [85] [86]. However, several factors such as the type of the environment, computational constraints, and the formulation of path optimality can have strong impact on the overall performance. Moreover, different performance criteria cause these approaches to have different consideration of optimality of the generated trajectory. A path is optimal if it has minimal cost across all possible paths and is therefore just an abstraction of the authors. For example, optimal path does not always mean less time since the complexity to compute it may well exceed the computation of a suboptimal path. When operating in cluttered and extreme environment safety by not taking any hazardous moves is of paramount priority of the agent. This often makes it difficult to understand the improvements of novel path planning approaches since no standardized tool for performance metrics, benchmark database, or comparison methodologies exists.

There have been several efforts to create software tools that will standardize the evaluation process of path planning methods. The authors in propose taking human performance to assess the performance of navigation algorithms [87]. Humans and automatic controllers perform the same task, using the same mobile platform,

sensorial information in a range of simulated experiments. The MoVeMa benchmarks database [88] represents an effort toward developing a common testbed for quantitative evaluation and comparison of different motion strategies for autonomous vehicles and mobile robots. It was intended for both simulated and real-world performance evaluation and contained a set of metrics and constraints that can be selected based on the application goals. A software framework for automatic evaluation for obstacle avoidance algorithms was presented in [89]. The three-module framework consisted of user-generated scenarios, testing the algorithms on those scenarios, and aggregating the simulation results. Another similar effort for evaluation of the navigation task provides formal description of performance metrics and grouping various them into three categories ordered by importance: security metrics, dimensional metrics, and smoothness metrics [90].

Even though by this date there is no universally accepted framework for performance evaluation of path planning methods, the main idea behind one should be measuring the crucial quantitative parameters of the solution given the precise working conditions. In our opinion, the evaluation process should consider the aspects such as: detailed description of the assessment procedure, specification of the mobile platform used in the experiments, the parameters of the metrics, and the constraints in the task. The optimal path should minimize the cost function that is quantified as a combination of the typical performance criteria such as the: elapsed time, path length, mean velocity, trajectory smoothness, obstacle clearance, path consistency, energy consumption, and number of collisions.

VI. Conclusion

We present a review of the most noteworthy algorithms and methods for solving the challenging aspect of the autonomous navigation task – the path planning. In order to do so, we first clearly defined the problem of path planning. We then identified the properties of the environment that causes this problem to have many variations. Historically, there is a range of algorithms and methods to perform this task. We categorized them into groups based on their similarities in the approach and the applied techniques. It is worth noticing that the classical path planning algorithms are characterized by their simplicity, determinism, are restricted to certain abstract representation of the environment, and yield complete solutions. Contemporary global path planners introduce randomization and the produced solutions are heuristic. Modern path planners reduce the problem to a graph search and employ intelligent techniques for obtaining close-to-optimal trajectories in a very short time. Despite all, none of the approaches is excluded from further development as there are many ongoing researches that aim to improve the performance of all mentioned algorithms.

The problem with the deterministic approaches is that they do not generalize well. Almost every effort to extend them to be universally applicable to every environments and settings causes them to be extremely complex. In the past few decades, the focus in the area of path planning has shifted towards developing methods that can be

applied to various environments and adapt to perform navigational tasks regardless of their difficulty. One remarkable source of inspiration is the animal behavior. The concept of biological adaptivity is directly applicable to autonomous navigation since it meets the requirements the capability of self-modification in order to maintain a level of performance in front of environmental changes, or to improve it when confronted repeatedly with the same situation.

VII. References

- [1] M. Buehler, K. Iagnemma und S. Singh, *The 2005 DARPA Grand Challenge - The Great Robot Race*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2007.
- [2] S. Thrun, M. Montemerlo, H. Dahlkamp und et al., „Stanley: The Robot that Won the DARPA Grand Challenge,“ *Journal of Field Robotics*, Bd. 23, Nr. 9, p. 661–692, 2006.
- [3] M. Buehler, M. Iagnemma und S. Singh, *The DARPA Urban Challenge - Autonomous Vehicles in City Traffic*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2009.
- [4] C. Urmson, J. Anhalt und et al., „Autonomous Driving in Urban Environments: Boss and the Urban Challenge,“ *Journal of Field Robotics*, Bd. 25, Nr. 8, p. 425–466, 2008.
- [5] V. J. Lumelsky und A. A. Stepanov, „Dynamic Path Planning for a Mobile Automaton with Limited Information on the Environment,“ *IEEE Transactions on Automatic Control*, pp. 1058-1063, 1986.
- [6] R. R. Baker, *Human Navigation and the Sixth Sense*, New York: Simon and Schuster, 1981.
- [7] E. Yoshida und F. Kanehiro, „Reactive Robot Motion using Path Replanning and Deformation,“ in *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Shanghai, China, 2011.
- [8] P. E. Hart, N. J. Nilsson und B. Raphael, „A Formal Basis for the Heuristic Determination of Minimum Cost Paths,“ *IEEE Transactions on Systems Science and Cybernetics*, Bd. 4, Nr. 2, pp. 100-107, 1968.
- [9] K. Sabe, M. Fukuchi, J.-S. Guttman, T. Ohashi, K. Kawamoto und T. Yoshigahara, „Obstacle Avoidance and Path Planning for humanoid Robots using Stereo Vision,“ in *Proceedings of the 2004 IEEE International Conference on Robotics and Automation*, New Orleans, LA, USA, 2004.
- [10] R. A. Brooks, „Solving the Find-Path Problem By Good Representation of Free Space,“ *IEEE Transactions on Systems Man and Cybernetics*, Bd. 13, Nr. 2, pp. 381-386, January 1982.

- [11] C. Wang, „Path Planning of Automated Guided Vehicles Based on Improved A-Star Algorithm,“ in *IEEE International Conference on Information and Automation*, Lijiang, China, 2015.
- [12] J. Yao, C. Lin, X. Xie, A. J. Wang und C. C. Hung, „Path Planning for Virtual Human Motion Using Improved A* Star Algorithm,“ in *Seventh International Conference on Information Technology: New Generations (ITNG)*, Las Vegas, NV, USA, 2010.
- [13] A. Stentz, „Optimal and Efficient Path Planning for Partially-Known Environments,“ in *Proceedings of IEEE International Conference on Robotics and Automation*, San Diego, CA, USA, 1994.
- [14] A. Stentz, „The Focused D* Algorithm for Real-Time Replanning,“ in *Proceedings of International Joint Conference on Artificial Intelligence*, Montreal, Canada, 1995.
- [15] M. Likhachev, G. Gordon und S. Thrun, „ARA*: Anytime A* with Provable Bounds on Sub-Optimality,“ *Advances in Neural Information Processing Systems*, pp. 767-774, 2003.
- [16] M. Likhachev, D. Ferguson, G. Gordon, A. Stentz und S. Thrun, „Anytime Dynamic A*: An Anytime, Replanning Algorithm,“ in *Proceedings of the International Conference on Automated Planning and Scheduling (ICAPS)*, Monterey, California, USA, 2005.
- [17] D. Ferguson, M. Likhachev und A. Stentz, „A Guide to Heuristic-based Path Planning,“ in *Proceedings of the Workshop on Planning under Uncertainty for Autonomous Systems at The International Conference on Automated Planning and Scheduling (ICAPS)*, 2005.
- [18] T. Lozano-Perez, „Spatial Planning: A Configuration Space Approach,“ *IEEE Transactions on Computers*, pp. 108-120, 1983.
- [19] B. Paden, A. Mees und M. Fisher, „Path Planning Using a Jacobian-Based Freespace,“ in *Proceedings of the IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Scottsdale, AZ, USA, 1989.
- [20] R. A. Jarvis und J. C. Byrne, „Robot navigation: Touching, seeing and knowing,“ in *Proceedings of the Australian Conference on Artificial Intelligence*, Melbourne, Australia, 1986.
- [21] D. W. Payton, „Internalized Plans: A Representation for Action Resources,“ *Robotics and Autonomous Systems*, Bd. 6, Nr. 1-2, pp. 89-103, 1990.
- [22] A. Zielinsky, „Using Path Transforms to Guide the Search for Findpath in 2D,“ *The International Journal of Robotics Research*, Bd. 13, Nr. 4, pp. 315-325, 1994.

- [23] M. Phillips und M. Likhachev, „SIPP: Safe Interval Path Planning for Dynamic Environments,“ in *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, 2011.
- [24] V. Narayanan, M. Phillips und M. Likhachev, „Anytime Safe Interval Path Planning for Dynamic Environments,“ in *International Conference on Intelligent Robots and Systems*, 2012.
- [25] K. Gochev, B. Cohen, J. Butzke, A. Safonova und M. Likhachev, „Path Planning With Adaptive Dimensionality,“ in *Proceedings of International Symposium on Combinatorial Search (SoCS)*, 2011.
- [26] L. E. Kavraki, P. Svestka, J.-C. Latombe und M. H. Overmars, „Probabilistic Roadmaps for Path Planning in High-Dimensional Configuration Spaces,“ *IEEE Transactions on Robotics and Automation*, Bd. 12, Nr. 4, pp. 566-580, 1996.
- [27] M. H. Overmars und P. Svestka, „A Paradigm for Probabilistic Path Planning,“ Utrecht University, Utrecht, Netherlands, 1996.
- [28] L. E. Kavraki, M. N. Kolountzakis und J.-C. Latombe, „Analysis of Probabilistic Roadmapd for Path Planning,“ in *Proceedings of the 1996 IEEE International Conference of Robotics and Automation*, Minneapolis, MI, USA, 1996.
- [29] L. E. Kavraki, J. C. Latombe, R. Motwani und P. Raghavan, „Randomized Query Processing Robot Path Planning,“ *Journal of Computer and System Sciences*, Bd. 57, Nr. 1, pp. 50-60, 1998.
- [30] D. Hsu, J.-C. Latombe und R. Motwani, „Path Planning in Expensive Configuration Spaces,“ in *Proceedings of the 1997 IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Albuquerque, NM, USA, 1997.
- [31] D. Hsu, L. E. Kavraki, J. C. Latombe, R. Motwani und S. Sorkin, „On Finding Narrow Passages with Probabilistic Roadmap Planners,“ in *Proceedingsof the 1998 Workshop on Algorithmic Foundations of Robotics*, Houston, TX, USA, 1998.
- [32] J. J. Kuffner und S. M. Lavalle, „RRT-Connect: An Efficient Approach to Single-Query Path Planning,“ in *Proceedings of the IEEE Internationall Conference on Robotics and Automation (ICRA 2000)*, San Francisco, CA, USA, 2000.
- [33] E. Frazzoli, M. A. Dahleh und E. Feron, „Real-Time Motion Planning for Agile Autonomous Vehicles,“ in *Proceedings of the American Control Conference*, Arlington, VA, USA, 2001.

- [34] J. Bruce und M. Veloso, „Real-Time Randomized Path Planning for Robot Navigation,“ in *Proceedings of the 2002 IEEE/RSI International Conference on Intelligent Robots and Systems*, EPFL, Lausanne, Switzerland, 2002.
- [35] S. LaValle und J. J. Kuffner, „Randomized Kinodynamic Planning,“ *The International Journal of Robotics Research*, Bd. 20, Nr. 5, pp. 378-400, 2001.
- [36] N. A. Melchior und R. Simmons, „Particle RRT for Path Planning with Uncertainty,“ in *2007 IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Roma, Italy, 2007.
- [37] A. Perez, R. Platt, G. Konidaris, L. Kaelbling und T. Lozano-Perez, „LQR-RRT*: Optimal Sampling-based Motion Planning with Automatically Derived Extension Heuristics,“ in *IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA)*, Saint Paul, MN, USA, 2012.
- [38] S. Karaman und E. Frazzoli, „Sampling-based Algorithms for Optimal Motion Planning,“ *International Journal of Robotics Research*, Bd. 30, Nr. 7, pp. 846-894, 2011.
- [39] M. Zacksenhouse, R. J. P. deFigueiredo und D. H. Johnson, „A Neural Network Architecture for Cue-Based Motion Planning,“ in *Proceedings of the 27th IEEE Conference on Decision and Control*, Austin, TX, USA, 1988.
- [40] S. Lee und G. Kardaras, „Collision-Free Path Planning with Neural Networks,“ in *IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA1997)*, Albuquerque, NM, USA, 1997.
- [41] M. Gerke, „Genetic Path Planning for Mobile Robots,“ in *Proceedings of the 1999 American Control Conference*, San Diego, CA, USA, 1999.
- [42] H.-S. Lin, J. Xiao und Z. Michalewicz, „Evolutionary Navigator for a Mobile Robot,“ in *IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA 1994)*, San Diego, CA, USA, 1994.
- [43] J. Xiao, Z. Michalewicz, L. Zhang und K. Trojanowski, „Adaptive Evolutionary Planner/Navigator for Mobile Robots,“ *IEEE Transactions on Evolutionary Computation*, Bd. 1, Nr. 1, pp. 18-28, 1997.
- [44] J. C. Deneubourg, P. S. Clip und S. S. Camazine, „Ants, Buses and Robots Self-Organization of Transportation Systems,“ in *Proceedings of the conference From Perception to Action*, Los Alamitos, CA, USA, 1994.
- [45] W. F. Carricker, P. K. Khosla und B. H. Krogh, „The Use of Simulated Annealing to Solve the Mobile

Manipulator Path Planning Problem,” in *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, Cincinnati, OH, USA, 1990.

- [46] G. Vachtsevanos und H. Hexmoor, „A Fuzzy Logic Approach to Robotic Path Planning with Obstacle Avoidance,” in *Proceedings of the 25th IEEE Conference on Decision and Control*, 1987.
- [47] C. Kozakiewicz und M. Ejiri, „Neural Network Approach to Path Planning for Two Dimensional Robot Motion,” in *Proceedings IROS '91. IEEE/RSJ International Workshop on Intelligent Robots and Systems '91. 'Intelligence for Mechanical Systems'*, Osaka, Japan, 1991.
- [48] K. H. Wu, C. H. Chen und J. D. Lee, „A Cache-Genetic-Based Modular Fuzzy Neural Network for Robot Path Planning,” in *IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics*, Beijing, China, 1996.
- [49] T. Frontzek, N. Goerke und R. Eckmiller, „Flexible Path Planning for Real-Time Applications Using A*-Method and Neural RBF-Networks,” in *Proceedings of the 1998 IEEE International Conference on Robotics & Automation*, Leuven, Belgium, 1998.
- [50] N. Sadati und J. Taheri, „Solving Robot Motion Planning Problem Using Hopfield Neural Network In A Fuzzified Environment,” in *Proceedings of the 2002 IEEE International Conference on Fuzzy Systems (FUZZ-IEEE'02)*, Honolulu, HI, USA, 2002.
- [51] K. Pulakka und V. Kujanpää, „Rough Level Path Planning Method for a Robot Using SOFM Neural Network,” *Robotica*, Bd. 16, Nr. 4, pp. 415-423, 1998.
- [52] V. Kroumov und J. Yu, „Neural Networks Based Path Planning and Navigation of Mobile Robots,” in *Recent Advances in Mobile Robotics*, 2011, pp. 173-190.
- [53] H. Brahmi, B. Ammar und A. M. Alimi, „Intelligent Path Planning Algorithm for Autonomous Robot Based on Recurrent Neural Networks,” in *International Conference on Advanced Logistics and Transport (ICALT)*, Sousse, Tunisia, 2013.
- [54] S. T. Brassai, B. Iantovics und C. Enăchescu, „Artificial Intelligence in the Path Planning Optimization of Mobile Agent Navigation,” *Procedia Economics and Finance*, Bd. 3, pp. 243-250, 2012.
- [55] M. Duguleana, F. G. Barbuceanu, A. Teirelbar und G. Mogan, „Obstacle Avoidance of Redundant Manipulators using Neural Networks based Reinforcement Learning,” *Robotics and Computer-Integrated*

Manufacturing, Bd. 28, Nr. 2, pp. 132-146, 2012.

- [56] A. Noglik und P. Josef, „Combination of Reinforcement Learning and Neural networks,“ in *International Workshop on Evolutionary and Reinforcement Learning for Autonomous Robot Systems (ERLARS 2009)*, 2009.
- [57] F. Ahmed und K. Deb, „Multi-Objective Optimal Path Planning Using Elitist Non-Dominated Sorting Genetic Algorithms,“ *Soft Computing*, Bd. 17, Nr. 7, pp. 1283-1299, 2013.
- [58] M. Tarokh, „Hybrid Intelligent Path Planning for Articulated Rovers in Rough Terrain,“ *Fuzzy Sets and Systems*, Bd. 159, Nr. 21, pp. 2927-2937, 2008.
- [59] A. Tuncer und M. Yildirim, „Dynamic Path Planning of Mobile Robots with Improved Genetic Algorithm,“ *Computers and Electrical Engineering*, Bd. 23, Nr. 6, pp. 1564-1572, 2012.
- [60] M. Alajlan, A. Koubaa, I. Chaari, H. Bennaceur und A. Ammar, „Global Path Planning for Mobile Robots in Large-Scale Grid Environments using Genetic Algorithms,“ in *International Conference on Individual and Collective Behaviors in Robotics (ICBR2013)*, Sousse, Tunisia, 2013.
- [61] J. Su und J. Li, „Path Planning for Mobile Robots Based on Genetic Algorithms,“ in *Ninth International Conference on Natural Computation (ICNC)*, Shenyang, China, 2013.
- [62] M. Samadi und M. F. Othman, „Global Path Planning for Autonomous Mobile Robot Using Genetic Algorithm,“ in *International Conference on Signal-Image Technology & Internet-Based Systems (SITIS)*, Kyoto, Japan, 2013.
- [63] V. de Carvalho Santos, C. F. M. Toledo und F. S. Osório, „An Exploratory Path Planning Method Based on Genetic Algorithm for Autonomous Mobile Robots,“ in *IEEE Congress on Evolutionary Computation (CEC)*, Sendai, Japan, 2015.
- [64] R. K. Panda und B. B. Choudhury, „An Effective Path Planning of Mobile Robot Using Genetic Algorithm,“ in *IEEE International Conference on Computational Intelligence & Communication Technology (CICT)*, Ghaziabad, India, 2015.
- [65] R. Kala, „Multi-Robot Path Planning Using Co-Evolutionary Genetic Programming,“ *Expert Systems with Applications*, Bd. 39, Nr. 3, pp. 3817-3831, 2012.
- [66] Z. Zhu, F. Wang, S. He und Y. Sun, „Global Path Planning of Mobile Robots Using a Memetic

Algorithm," *International Journal of Systems Science*, Bd. 46, Nr. 11, pp. 1982-1993, 2015.

- [67] J. Kennedy und R. Eberhart, „Particle Swarm Optimization,“ in *Proceedings of the IEEE international conference on neural networks IV*, Perth, WA, Australia, 1995.
- [68] Y.-Q. Qin, D.-B. Sun, N. Li und Y.-G. Cen, „Path Planning for Mobile Robot Using the Particle Swarm Optimization with Mutation Operator,“ in *Proceedings of 2004 International Conference on Machine Learning and Cybernetics*, 2004.
- [69] D.-W. Gong, J.-H. Zhang und Y. Zhang, „Multi-objective Particle Swarm Optimization for Robot Path Planning in Environment with Danger Sources,“ *Journal of Computers*, Bd. 6, Nr. 8, pp. 1554-1561, 2011.
- [70] Q. Zhao und S. Yan, „Collision-Free Path Planning for Mobile Robots Using Chaotic Particle Swarm Optimization,“ in *Proceedings of the First international conference on Advances in Natural Computation (ICNC'05)*, 2005.
- [71] W. Xu, C. Li, B. Llang, Y. Liu und Y. Xu, „The Cartesian Path Planning of Free-Floating Space Robot using Particle Swarm Optimization,“ *International Journal of Advanced Robotic Systems*, Bd. 5, Nr. 3, pp. 301-310, 2008.
- [72] Y. Zhang, L. Wu und S. Wang, „UCAV Path Planning by Fitness-Scaling Adaptive Chaotic Particle Swarm Optimization,“ *Mathematical Problems in Engineering*, 2013.
- [73] M. Saska, M. Macas, L. Preucil und L. Lhotska, „Robot Path Planning using Particle Swarm Optimization of Ferguson Splines,“ in *Proceedings of 11th IEEE International Conference on Emerging Technologies and Factory Automation*, Prague, Czech Republic, 2006.
- [74] G. S. Chyan und S. G. Ponnambalam, „Obstacle Avoidance Control of Redundant Robots Using Variants of Particle Swarm Optimization,“ *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, Bd. 28, Nr. 2, pp. 147-153, 2012.
- [75] Y. Yao, Q. Ni, Q. Lv und K. Huang, „A Novel Heterogeneous Feature Ant Colony Optimization and its Application on Robot Path Planning,“ in *IEEE Congress on Evolutionary Computation (CEC)*, Sendaj, Japan, 2015.
- [76] G.-Z. Tan, H. He und A. Sloman, „Ant Colony System Algorithm for Real-Time Globally Optimal Path Planning of Mobile Robots,“ *Acta Automatica Sinica*, Bd. 33, Nr. 3, pp. 279-285, 2007.

- [77] W.-L. Chang, D. Zeng, R.-C. Chen und S. Guo, „An Artificial Bee Colony Algorithm for Data Collection Path Planning in Sparse Wireless Sensor Networks,“ *International Journal of Machine Learning and Cybernetics*, Bd. 6, Nr. 3, pp. 375-383, 2013.
- [78] J.-H. Lin und L.-R. Huang, „Chaotic Bee Swarm Optimization Algorithm for Path Planning of Mobile Robots,“ in *Proceedings of the 10th WSEAS international conference on evolutionary computing (EC'09)*, Stevens Point, Wisconsin, USA, 2009.
- [79] S. H. A. Mohammad, M. A. Jeffril und N. Sariff, „Mobile Robot Obstacle Avoidance by using Fuzzy Logic Technique,“ in *IEEE 3rd International Conference on System Engineering and Technology (ICSET)*, Shah Alam, Malaysia, 2013.
- [80] X. Li und B.-J. Choi, „Design of Obstacle Avoidance System for Mobile Robot using Fuzzy Logic Systems,“ *International Journal of Smart Home*, Bd. 7, Nr. 3, pp. 321-328, 2013.
- [81] H. Duan und P. Qiao, „Pigeon-inspired Optimization: a New Swarm Intelligence Optimizer for Air Robot Path Planning,“ *International Journal of Intelligent Computing and Cybernetics*, Bd. 7, Nr. 1, pp. 24-37, 2014.
- [82] H. Boubertakh, M. Tadjine und P.-Y. Glorennec, „A New Mobile Robot Navigation Method using Fuzzy Logic and a modified Q-learning Algorithm,“ *Journal of Intelligent and Fuzzy Systems*, Bd. 1, Nr. 2, pp. 113-119, 2010.
- [83] X. Wei, „Robot Path Planning Based on Simulated Annealing and Artificial Neural Networks,“ *Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology*, Bd. 6, Nr. 1, pp. 149-155, 2013.
- [84] R. Abiyev, D. Ibrahim und B. Erin, „Navigation of Mobile Robots in the Presence of Obstacles,“ *Advances in Engineering Software*, Bd. 41, pp. 1179-1186, 2010.
- [85] V. Roberge, M. Tarbouchi und G. Labonte, „Comparison of Parallel Genetic Algorithm and Particle Swarm Optimization for Real-Time UAV Path Planning,“ *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, Bd. 9, Nr. 1, pp. 132-141, 2013.
- [86] A. Alexopoulos, A. Kandil, P. Orzechowski und E. Badreddin, „A Comparative Study of Collision Avoidance Techniques for Unmanned Aerial Vehicle,“ in *IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics*, Manchester, UK, 2013.

- [87] E. O. Freire, E. A. N. Carvalho, M. V. S. Alves, J. Montalvão und L. Molina, „Human Based Benchmark for Robot Navigation Assesment,“ in *ISSNIP Biosignals and Biorobotics Conference*, Vitória, Spain, 2010.
- [88] D. Calisi und D. Nardi, „A unified benchmark framework for autonomous Mobile robots and Vehicles Motion Algorithms (MoVeMA benchmarks),“ *Autonomous Robots*, Bd. 27, p. 465–481, 2009.
- [89] J. L. Jimenez, I. Rano und J. Minguéz, „Advances in the Framework for Automatic Evaluation of Obstacle Avoidance Methods,“ in *IROS Workshop on Benchmarks in Robotics Research*, 2007.
- [90] N. D. Muñoz, J. A. Valencia und N. Londoño, „Evaluation of Navigation of an Autonomous Mobile Robot,“ in *Proceedings of the 2007 Workshop on Performance Metrics for Intelligent Systems*, 2007.

Prof. D-r Jovan Pehcevski, MSc Anis Sefidanoski
Faculty of Informatics, European
University – Republic of Macedonia

DISTRIBUTED VIRTUAL ENVIRONMENT FOR COSTOMER SUPPORT AT A DISTANCE USING 3D INTERACTIVE GRAPHICS

ABSTRACT

The variety of interaction paradigms that new products introduce has considerably increased the necessity to train clients effectively and efficiently, as a part of the customer-care service. The classical methods for demonstration, such as lectures, images or video presentations, have different limitations among which the common one, and most crucial, is the insufficient degree of realism. The rapid advances of computer science and information technologies, gave new possibilities in the development of training systems based on the Virtual Reality and the Internet. The aim of this paper is to offer a new, more efficient way for training people in the ambit of customer care. The proposed system allows delivering presentations of commercial products at a distance using the latest multimedia technologies. Two or more users can participate on a interactive presentation of a virtual product, a three-dimensional (3D) simulation of a real object, in real-time over the Internet. The innovation which is embedded in our proposed system for virtual training is the possibility of the demonstrator to involve the student in the training process. This new concept of customer support is based on the paradigm of *parallel worlds*. The idea is that each user has a private instance of a virtual world (the three-dimensional scene containing the product model), which allows them to learn through involvement. Within this paradigm, the trainee is no more a passive viewer of a presentation, but an active actor of a real-time group study of a virtual product.

Keywords: eTraining, Distance Learning, Customer Care, Virtual Reality

VI. Introduction

In the history of multimedia systems, many applications for e-Learning have implemented interactive 3D graphics in order to support the efficiency and effectiveness of the learning process [1]. However, only few of them offer the possibility to deliver presentation at a distance in real time [2]. The classical methods for delivering presentations, such as lectures, images and video, have different limitations among which the most common one, and most crucial in the same time, is the low level of realism. The rapid advances of computer science and information technologies gave birth to new possibilities in the development of training systems based on the 3D interactive graphics and the Internet.

In recent years the interactive three-dimensional (3D) graphics can be often found in various multimedia applications, generally for individual learning or making offline presentations. The need for effective and efficient collaborative e-Learning is old as the Internet itself, but however, delivering interactive 3D content over the World Wide Web (WWW) was almost impossible before some recent advances in the computer science and information technologies. The very first animations on the global network, presented by simple gif images, have started a new evolution direction for the Internet. The infinite possibilities of the hypertext, combined together with the rich multimedia content, have created new interaction paradigms and concepts of communication. Especially, in the era of cloud computing and distributed systems, the 3D graphics are offering the possibility to increase the interactivity of the web based applications. Adding another, third, dimension to the web sites, opens a new palette of interaction styles and graphic designs. The user can navigate in distributed virtual world, through a simple web browser, manipulating different 3D objects (moving, rotating, scaling, morphing, etc.) and interacting with other people in real time.

VII. Research field

The concept of e-Learning is defined as "the use of new multimedia technologies and the Internet, to improve the quality of learning by facilitating access to resources and services as well as remote exchanges and collaboration" [3]. The e-Learning can therefore be considered as an area where one can find the foundations of the more general concept of distance learning. Distance learning is a field that focuses on education, technology and training systems, and provides education and educational products to users who do not necessarily have to be at a designated place. Distance learning is therefore defined as a mode of education that focuses on flexibility: students can study on their own (away from the formal teaching materials), wherever they want (at home, at work or in nature), and without the necessity for a face to face contact with the mentor (except in some occasional

circumstances). However, since the nineteenth century, with the development of the post mail, the distance learning is no longer based on individual learning, but also on communication exchanges between a mentor and a student. Before this decisive change, an autodidact who studied from a book could be considered as a "distant learner" but without the support of a "distant mentor". The distance learning is still hard to be find in its pure form, but occurs regularly with different degrees of isolation, like for example the applications of e-Training. Harasim describes the e-Training as a single domain, which incorporates the characteristics of present and distance training: "a many to many communication mediated by technical tools, independent of space and time, and characterized by strong interactivity" [4]. In this perspective the communication takes new form, it becomes hybrid: synchronous and asynchronous, direct and indirect, written and spoken.

The socio-cognitive and communicational innovations in the production of training courses and their use, have been used as valid methods both in development and research in the field of customer care. Computer Mediated Communication (CMC) incorporates much of the characteristics of this hybrid form, mixing present mode and distance mode of communication, written and oral, etc. [5].

Our proposed model updates computer-mediated communication, by allowing simultaneously two different methods (the synchronous and asynchronous) and involving different styles, shapes, and communication patterns. In this way, the communication isn't done anymore according to a model one to one, or one to many (as in the case of classical distance learning), but following the diagram many to many. In fact, this communication scheme allows you to use an educational model knows as collaborative learning, which seems to be today best suited for the needs of customer care.

VIII. New concept for customer support

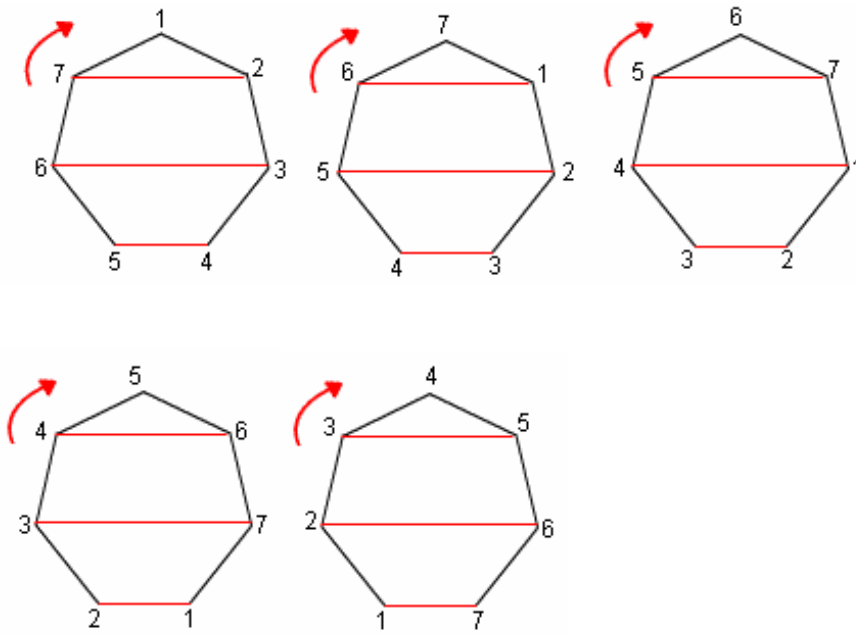
A groupware, according to one of the most widely accepted definitions, is "a computer software, used to support intentional group processes" [6]. In a collaborative system two or more users are working on a common problem, sharing the tools used to accomplish a certain task [7]. The field that deals with how to design such systems is called Computer-Supported Cooperative Work (CSCW). Carstensen and Schmidt [8] defines CSCW as field dealing with "how collaborative activities and their coordination can be supported by means of computer systems." In order to support the collaboration, the system must guarantee effective communication between all participants, and establish a common understanding of the shared tasks. As groupware systems are used for conducting a common activity, it is extremely important to design accurately the shared environment [9], also known as shared workspace. In our case, the shared environment will be an interactive three-dimensional scene containing the virtual simulation of a commercial product. To display every action of the participants, at the same

time create on the shared workspace, is not acceptable from the usability point of view [10]. Therefore, we must set up an effective distribution and synchronization of all user activity. For a more detailed analysis of the problems caused due to inappropriate design choices, please see section entitled as “Possible problems and solutions”, in the same chapter.

The different tasks which are executed in the groupware systems for real time collaboration, are carried out in sessions [11]. While designing the proposed system we must configure the mode in which a groupwork session will be held. A classical model in the form of questions/answers can be considered suitable for the purpose of our application. Questions can be posed by clients, or by a legitimate guide (technical demonstrator) of the presentation. The main tasks of the groupwork are represented by these questions, and they generally mark the beginning of the session. The key element of this model of collaboration is the agenda [12]. The agenda contains all the questions (working tasks), that must be answered in a given session. To avoid eventual conflicts in the interaction between participants, it is necessary to prioritize the tasks in the agenda. Each working session is described by a number of main tasks, questions which are defined by the creator of this session. These questions are tasks of first level, and serve to frame the context of the overall presentation. Any additional questions, made by other participants, are called tasks of second level (third, fourth, etc.), and must be relative to one or more of the tasks of the previous level. This hierarchical task structure prevents the groupwork session to go out from the general context. Problems of major complexity can be divided in different sub questions, creating many groups working on each individual task and sharing their results.

IX. Users, roles and algorithms

At one given moment, each participant is defined by its role which can be changed several times during a session. It is important to synchronize the actions of all users, as well as define different rules and permissions for each of them. New participants, which arrived in a session that has already started, should easily adapt to the context and be immediately involved in the collaborative work. To offer this feature, the system needs to hold a record of the entire session, which describes the history of the whole groupwork process in detail. Different methods for assigning priority for the control of the session can be built using this record. This feature can help to keep every participant motivated and fully engaged in the presentation. In the case of our proposed model, the best solution for assigning user priorities, is to implement an algorithm of Round Robin type. With this algorithm the system automatically assigns cyclically to each user the possibility to make presentation for a fixed period of time. Figure 1 shows geometrical representation of the Round Robin algorithm, for managing priorities of 7 participants.

1 The Round Robin algorithm⁴⁰¹

Every groupware system is dependent on the participants and the social context in which it is installed. Different alternative solutions to one task cannot be mixed in a single session, because this will cause confusion, inefficiency and ineffectiveness. Also, as we have mentioned before, all members of the groupwork must have one single shared objective.

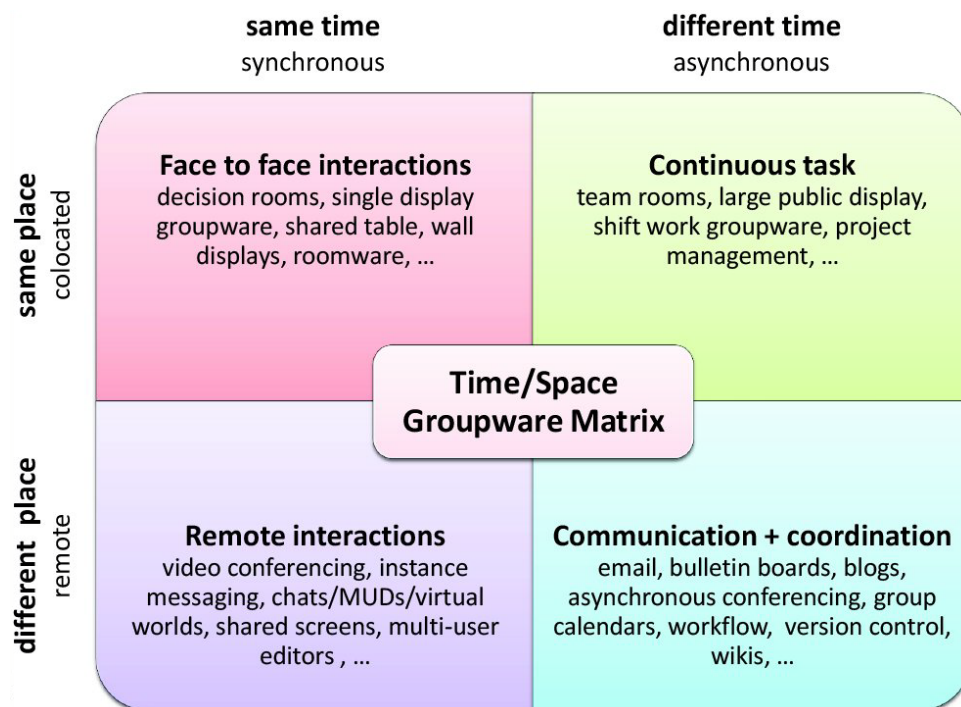
X. Models of distance collaboration

Process for In the beginning of this chapter we introduced the concept of groupwork, and we explained that in order to have an efficient collaboration there must be a good communication between all the participants. To achieve this requirement, the system needs to implement the appropriate *models of communication*. Before we analyze various CMC (*Computer Mediated Communication*) models in their details, we must provide a general classification of the groupware systems. Groupware systems can be classified according to different criteria. The classification that we are going to present here is based on *where* and *when* the participants are engaged in the collaborative work. Figure 2 represents a time-space matrix which is used for the categorization of groupware systems [13]. Any groupware system can fall into one of these four categories.

⁴⁰¹ Gilmer Baseball Association (2012). "Round-Robin Game Scheduling"

The category in which our proposed system for customer care can be located is the third quadrant (*synchronous/remote*). In this type of collaborative work, the users are distributed in different (*remote*) places and work together on the same problem, in the same time. Extensions of the application may also support *asynchronous* communication between the participants. In parallel with the presentation, each participant is able to make additional explorations of the private instance of the virtual model, repeating the actions of the demonstrator, or making an experimental presentation before going into *broadcast mode*. With this scheme, it is possible to create an asynchronous collaboration groupwork systems.

An example is the situation when there isn't any client connected to the system. The demonstrator can prepare a presentation, and the whole interaction is recorder in the database to make it available for future use (*preview, extension of the tasks, etc.*). However, in our proposed system, many problems can occur with the implementation of asynchronous communication. Some of these problems are analyzed in the paragraph "*Recording and playback*".

2 The time-space groupware matrix⁴⁰²

⁴⁰² Wikipedia Project (2007). "The CSCW Matrix"

VIII. Conclusion and future developments

There is no doubt that today e-Learning systems are already one of the most interesting areas of application in the field of education. Virtual collaboration via Internet is a tool for everyone, and it is a medium that is increasingly used by companies to ensure the continuing support and care of their customers [14], because the user experience goes beyond those offered by the traditional models of training enclosed in time-space limits.

In the following years, the virtual multi-user environments will become the primary instrument of support for training users in the ambit of customer care [15]. The use of e-Training in the field of customer service, requires a greater understanding not only of new opportunities related to teaching methods, media and modes of interaction, but also a vision of innovative strategies to better support the customer needs.

Current research confirms that both in the institutional training and the corporate world, the most prevalent trend is to implement more and more virtual support solutions [16]. Although this spread in our country, as well as in the rest of South-East Europe, is lagging behind Western European countries, it nevertheless seems destined to grow rapidly in the coming years. Currently, European countries where this sector is most developed are: Germany, United Kingdom and the Scandinavian Countries, followed by Italy, France and Spain. This development is due mainly to the rapid spread of the Internet broadband connections, the availability of qualified personnel, the interactive potential of multimedia content, and the possible strategic advances that this type of support seems to allow.

IX. Bibliography

- [1] Blascovich, J., Bailenson, J. (2011). "Infinite Reality: Avatars, Eternal Life, New Worlds, and the Dawn of the Virtual Revolution", Harper Collins
- [2] Zheng, M. (2009) "Virtual Training for Real", Iowa State University
- [3] Commission of European Communities-Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, "The eLearning Action Plan: Designing tomorrow's education", Brussels, 28.3.2001, p. 2.
- [4] Harasim, L. (2011). "Learning Theory and Online Technology: How New Technologies are Transforming Learning Opportunities", New York: Routledge Press
- [5] Landow, G. P. (2011). "Hypertext, Digital technologies and literary criticism"
- [6] Johnson-Lenz, P. (1990). "Rhythms, Boundaries, and Containers", Awakening Technology
- [7] Dix, A., Finlay J., Abowd, G. D., Beale, R. (2004). "Human-Computer Interaction", Prentice Hall, pp. 136-

- [8] Carstensen, P.H.; Schmidt, K. (1999). "Computer supported cooperative work: new challenges to systems design"
- [9] Greenberg, S. (1991). "Computer-Supported Cooperative Work and Groupware", Academic Press, New York
- [10] Van der Veer, G. C., Van Weile, M. (2000). "Task based groupware design: putting theory into practice", Proceedings of DIS 2000, New York
- [11] Dykstra, E. A., Carasik, R. P. (1991) . "Structure and support in cooperative environments"the Amsterdam conversation environment", International Journal of Man-Machine Studies
- [12] Dix, A., Ramduny-Ellis, D., Wilkinson, J. (2003). "Trigger analysis – understanding broken tasks", The Handbook of Task Analysis for Human-Computer Interaction, Lawrence Erlbaum Associates
- [13] Baya, V. (1996). "Information Handling Behavior of Designers During Conceptual Design: Three Experiments.", PhD. dissertation, Stanford University
- [14] John Wiley & Sons Limited (2011), "Introduction to Information Systems: Enabling and Transforming Business", Canada
- [15] Tran, M., Minocha, S., Roberts, D., Laing, A., Langdridge, D. (2011). "Design guidelines for B2C e-commerce in virtual worlds", 25th BCS Conference on Human-Computer Interaction, Newcastle Upon Tyne
- [16] European Commission e-learning portal (2006). "The e-Learning market", p. 2, 12.

